МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 54

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

DOI 10.32782/apfs.v054

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:
Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:
Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загально гуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.,** доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.,** доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.,** доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Куцепал С. В.,** доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.,** доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.,** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Райхерт К. В.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Стрелкова А. Ю.,** доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Трушевич Г. Б.,** доктор філософії з політології, доцент кафедри соціальної роботи, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова; **Хамітов Н. В.,** доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.,** кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Ярова Л. В.,** доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Gerald M. Steinberg,** професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan,** доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar,** доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina,** доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva,** доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році Національним університетом «Одеська юридична академія».

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 р. Ідентифікатор медіа: R30-03879.
Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, 23, 65009, м. Одеса, e-mail: vstup@onua.edu.ua, Тел.: (048) 719-88-01).
Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності В10 «Філософія», С2 «Політологія», С5 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 28 серпня 2025 (протокол № 1).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ISSN 2410-3071 (Print)
ISSN 2415-7295 (Online)

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2025

ФІЛОСОФІЯ

УДК 504.75.13.101.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.1

Р. О. Волошин
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6322-0049
аспірант
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: АНАЛІЗ МОЖЛИВОСТІ РОЗШИРЕННЯ ТРИЕТАПНОЇ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОГЕНЕЗУ

Постановка проблеми. Події в Україні після 2014 року, зокрема Революція Гідності, анексія українського Криму, початок російсько-української війни і повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році актуалізували в українському суспільстві цікавість до власної історії, ідентичності. Питання формування української нації, державності отримало втілення у масовій культурі та активно обговорюється у публічному просторі. Зокрема, можна спостерігати дискусію про те, чи українська нація була сформована на момент Революції Гідності, повномасштабного вторгнення Росії в Україну чи процес націєтворення досі триває. Актуалізація публічного дискурсу створює передумови для більш детального аналізу процесу націєтворення з урахуванням контексту подій 2014–2025 років.

Мета статті. Дослідити етапи націєтворення України, визначити, на якому етапі Україна перебуває зараз, через три роки повномасштабного вторгнення, зафіксувати основні риси цього етапу і розглянути доречність використання додаткового етапу на додачу до усталеного погляду про три ключові етапи націєтворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню націєтворення, або в ширшому розрізі – формування спільнот, приділяли увагу багато науковців, серед яких Б. Андерсон, Е. Ґелнер, Е. Сміт, Е. Гобсбаум, Я. та А. Ассманн, М. Грох, О. Бочковський та ін. Водночас питання українського націєтворення в працях цих дослідників відсутнє. Формування української нації отримало імпульс зацікавленості як всередині держави, так і за її межами, лише в останні роки й повністю не досліджене. Серед сучасних дослідників варто назвати Я. Грицака, С. Плохія, В. В'ятровича, О. Гнатюк, Т. Снайдера, С. Сторожук, Т. Гундорову, О. Зайцева, І. Гирича, Н. Яковенко та ін.. Праці та думки деяких науковців з переліку будуть згадані у цій статті. Зазвичай науковці, які працюють з цією темою, зосереджуються або на певних, обмежених в часі історичних періодах, або на ролі певної категорії населення у націєтворенні. Ця стаття є спробою закласти підґрунтя для комплексного аналізу процесу творення української нації, який, на думку автора, триває досі.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглядати процес формування української нації, коротко зупинимося на теорії націєтворення. На думку визначного німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, нації творяться у два різні способи. "Згори" їх формують "історичні народи" на ґрунті існування держав, які мають певне тривале історичне минуле. Такі нації називають "державними" або "історичними", до них належать здебільшого країни західної Європи, які впродовж століть існували в тих чи інших формах державності. Другим способом виникнення нації є формування на засаді зміцнення "громадської гущавини", яку французький соціолог Еміль Дюркгайм бачить як сукупність спільних цінностей, норм, вірувань, колективних ідей тощо. Такий спосіб притаманний так званим "неісторичним народам" або, як їх називав Михайло Драгоманов, – "плебейським", тобто тим, які не мали вікової традиції державності [3, с. 194–195]. Разом з тим, у працях Гегеля можна знайти пояснення прагненню людей до створення держав. Адже у міркуванні філософа всю духовну реальність, що притаманна людині, дано їй тільки через державу [12, с. 667]. Понад це, у "Засадах філософії права" прямо показується, шо створення держав для людей є цілком природним процесом – "*Розумне визначення людини полягає в тому, аби жити в державі, і якщо немає держави, то розум вимагає заснувати її*" [15, с. 446]. Концепцію Гегеля про історичні / неісторичні народи підхоплювали й переосмислювали чимало європейських мислителів, більшість з яких, однак, не вважала українців та інші слов'янські народи історичними націями [13, с. 240].

В обох випадках великі спільноти, з яких утворюється нація, продукують спільні уявлення про минуле й сьогодення, консолідуються навколо

© Р. О. Волошин, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

спільно визначених цінностей, які акцептує більшість. Сукупність таких наративів, які формують уявлення нації про історію, цінності й ідентичність, можна назвати націєтворчим міфом. Як писав Райнгарт Козеллек, *"з насиченого досвідом сучасного минулого живих свідків з плином часу постає чисте минуле, позбавлене досвіду"* [2, с. 23]. Процес побудови націєтворчого міфу не є швидким чи статичним. У нього може бути багато "авторів", які доповнюють загальнонаціональний наратив і навіть можуть жити в різний час.

Для молодих (неісторичних, плебейських) націй особливо важливо знайти у своїй історії унікальні риси, притаманні саме їм, легендарні постаті, героїчні події. Потужним джерелом історичних подій національного значення для націй, що перебували у складі інших державних формувань, є героїчне протистояння жорсткій і чужинській метрополії, боротьба за незалежність, подолання наслідків колонізації. Нерідко в таких випадках маємо героя, напівміфічну постать, який став запорукою перемоги.

Ці особливості так само можуть лягти в підмурок націєтворчого міфу молодих, зокрема постколоніальних, держав і бути альтернативою національного наративу про вікову державність, на якій зазвичай вибудовують свою історіографію історичні нації. Ані перший, ані другий зі способів націєтворення не є кращим чи гіршим за інший. Нації, якими ми їх розуміємо сьогодні, формувалися в один з цих способів під впливом історичних обставин.

Фази розвитку націй досліджують чимало науковців, зокрема Ольґерд Іполит Бочковський, Мірослав Чех та Мирослав Грох – відповідно український, польський та чеський дослідники. В опублікованих у XX ст. працях авторів є певні розбіжності, зокрема Бочковський та Чех концентруються на культурно-політичному розвитку, тоді як Грох інтегрує економічні аспекти й соціальну боротьбу в розвиток національної ідентичності. Разом з тим у роботах дослідників простежується чимало спільного, передусім виокремлюються три етапи пробудження народів. Умовно їх можна схарактеризувати так: перший – етап культурного відродження; другий етап – суспільно-економічно-політичний; третій етап – масовий. В сучасній історичній науці ця тема залишається не розкритою до кінця. До прикладу, серед сучасних українських інтелектуалів про три етапи націєтворення згадують Я. Грицак та О. Забужко, однак не надто загострюють увагу саме на цьому.

Під час етапу культурного відродження на перший план виходять інтелектуали, а сам він характеризується підвищенням рівня національної свідомості, відродженням мов, літератури та культурних традицій. Представники еліт звеличують минуле нації й пророкують їй ще величніше майбутнє, визначають її кордони, пишуть національну історію, створюють граматику національної мови, а також формують назву своєї нації [5, с. 38]. Культурне відродження називають основою для націєтворення. За твердженням французького філософа Поля Рікера колонізовані народи, об'єднані в націю, повинні «виховувати національний дух» і представити свої культурні та духовні вимоги колонізаторам [18].

В Україні, як і в інших народів, що не мали своєї держави, у XIX ст. культурне відродження почалося з формування живої української мови, літератури, підвищення інтересу до фольклору та історії, що мало допомогти народу зрозуміти свою спільність поміж собою й окремішність від інших народів імперії, які часто проживали поряд (поляки, росіяни, білоруси, євреї, австрійці, німці тощо). Цей період називають "українським національним відродженням", і він заклав міцне підґрунтя для формування нації. Серед культурних і наукових постатей, яких називають національними будителями, на першому етапі можна виокремити філософа-інтелектуала Григорія Сковороду, Івана Котляревського з його "Енеїдою" (1798 рік) – першим українськомовним твором, написаним живою мовою, фольклориста й історика Михайла Максимовича, письменника та перекладача, автора першого українського фонетичного правопису Пантелеймона Куліша, історика та етнографа Миколу Костомарова, філософа Георгія Конисього з його "Історією Русів", а також священників Української греко-католицької церкви – письменника, перекладача Маркіяна Шашкевича і мовознавця, фольклориста й етнографа Якова Головацького. Окремої уваги заслуговує постать Тараса Шевченка, який в сучасній Україні став навіть елементом попкультури, що є підтвердженням фундаментального внеску Шевченка в національне відродження, пробудження національної ідентичності українського народу. Водночас він також був культовою особистістю і для своїх сучасників. Його поетичні твори перетворилися на символ ідентичності та опору. Ярослав Грицак стверджує, що Шевченко створив нову українську ідентичність: змінив стару козацьку (станову) модель нації на революційно-французьку. Це відбулося завдяки синтезу трьох елементів: народної пам'яті про козацтво, польських впливів та середовища освічених малоросів в імперській столиці [5, с. 165]. Подекуди деякі з ідей, озвучених будівничими культурного відродження, значно випереджали свій час і отримали належну оцінку тільки від наступних поколінь: *"Запізніла винагорода славою досить часто має компенсаційний характер: те, чим знехтували сучасники, вшановують нащадки"* [2, с. 53]

Вище згадані, але не тільки, діячі своїми працями забезпечили українському народу поживне підґрунтя для подальшого формування й масштабування ідеї існування української нації та візії отримання нею своєї держави у різних формах. Їхні ідеї часто набували популярності серед неписьменних людей водночас змушували до рефлексії представників освічених верств суспільства.

З одного боку, етап культурного відродження є універсальним початковим кроком у процесі самоідентифікації народів, їхнього національного становлення. З іншого, як буде показано далі, цей етап може повторюватися і відбуватися паралельно з іншими.

Другий етап націєтворення можна назвати суспільно-економічним або суспільно-економічно-політичним. З назви виходить, що ідеї культурної приналежності до народу й закарбування в колективній пам'яті спільноти осмислених націєцентричних наративів починають поширюватися й обговорюватися на різних рівнях: у сільських та духовних школах, гімназійних гуртках, університетських наукових спільнотах та інтелектуальних товариствах. Суспільно-економічний етап характеризується створенням спільнот та зміцненням міжлюдської комунікації за принципом "свій до свого по своє". Ольґерд Іполит Бочковський зазначав, що на цьому етапі забезпечується "наростання" верхніх шарів соціальної піраміди. Створення промислових підприємств, фірм, крамниць, банків і кредитних спілок потребують і заохочують перетворення вчорашніх селян на підприємців та робітників. На думку науковця на цьому етапі нація, що не має держави, повертає собі місто, втрачене колись через колоніальну політику й асиміляцію, а також формує економічний фундамент для майбутніх політичних домагань [11, с. 68–69].

Михайло Грушевський, український історик і політик, зазначає, що об'єднання українців не обмежувалося тільки літературною цариною, натомість поступово додавало представникам української інтелігенції розуміння важливості питання соціальних умов народного життя. "*Традиції козацької доби, що жили серед інтелігенції та були вельми живучі в той час серед народу, з їхньою амальгамою національно-політичного і соціальних мотивів, добре прислужилися й тут*" [6, с. 444]. Михайло Драгоманов наводить приклади інших європейських держав, зокрема Італії та Німеччини, і стверджує, що "*Коли який народ був поділений між кількома державами і це перешкоджало частинам цього народу жити вільно, то люди в тих частинах змагались до того, щоб поєднатись у одну державу*" [9, с. 58]. Українці, розділені у XIX ст. між різними державами, почали організаційну діяльність майже паралельно на підавстрійській та підросійській територіях. Можна навести приклади гуртків викладачів та студентів Харківського (1804) та Київського (1834) університетів. У Львові починає свою діяльність "Руська трійця", яка у 1937 році після подолання цензурних перешкод друкує альманах "Русалка Дністрова" – перший твір, написаний народною мовою. У 1845 році у Києві починає діяльність Кирило-Мефодіївське братство, а у 1848 році у Львові створено Головну Руську Раду. Обидві спільноти своїми заявами закріпили незворотність творення української нації: кирило-мефодіївці заявили про велике майбутнє української нації серед усіх слов'ян, а Головна Руська Рада задекларувала, що австрійські русини й російські малороси – це один народ [5, с. 150–151]. Микола Аркас згадує, що усі спільники Кирило-Мефодіївського товариства були українцями, котрі щиро любили свій народ та Україну і "*положили спільними силами доходити правди та добра своєму народові та іншим народам Слов'янським*" [1, с. 490]. У 1859 році у Києві повстає громадське об'єднання української інтелігенції "Стара громада". В силу різних історичних причин на українських землях продовжували створюватися українські організації, що подекуди набували масового характеру. Зокрема, у 1868 році було створено товариство "Просвіта", цільовою аудиторією якого було перед усім селянство. "Просвіта" видала сотні книжок, створила тисячі читалень та організувала багато віч по всій території підавстрійської України. Крім того, товариство організувало перший економічний конгрес, великий учений з'їзд у Львові та першу українську виставу в Стрию, де галицькі українці презентували продукти свого господарства [1, с. 500–501]. Можна довго перераховувати спільноти, які впродовж XIX–XX ст. створювали українці для провадження культурної та громадської діяльності, аж до створення перших політичних партій. Головне, що колективна пам'ять про звитяжне козацьке минуле, окремішність й самобутність культури та систематизований фольклор породили дискусії й дали поштовх для створення на їхній основі ідей про майбутнє. Дуже часто діяльність товариств, описаних вище, та окремих представників української національної еліти піддавалася жорстким санкціям з боку держави. Прикладами є сумнозвісні Валуєвський циркуляр (1863) і Емський указ (1876), що не лише обмежували використання української мови, а й мали на меті обмежити українську культурну ідентичність у широкому сенсі; придушення повстань; заборона діяльності організацій; численні вироки та заслання. Попри усе ідею існування окремої нації вже майже було сформовано. Історик Сергій Плохій, підсумову-

ючи націєтворчі процеси, зазначає, що на кінець XIX ст. Україна, як і сто років перед цим, була розділена кордоном між Росією і Австрією, однак тепер вона була об'єднана в безпрецедентний спосіб. Нова єдність не базувалася на церкві, натомість походила від нового уявлення про націю. В суспільно-політичних таборах по обидва боки кордону не виникало сумнівів, що габсбурзькі русини та романівські малороси – це представники однієї нації [10, с. 233–234]. Найважливішим залишався наступний крок – сформувати чітку політичну візію майбутнього нової нації.

Третій етап формування нації так званих "неісторичних" націй за принципом "знизу вгору" набуває яскраво вираженого політичного характеру і супроводжується масовістю. Народ, що усвідомив свою культурну та історичну самобутність, сформував в інтелектуальних колах світоглядні концепції окремішності своєї спільноти від інших, а також об'єднався у деякі протоінституції, починає створювати ідеї політичної та геополітичної суб'єктності своєї нації, ставити за мету здобуття власної державності. В такі моменти з'являється те, що ми можемо назвати національною ідеєю. Український науковець Павло Гай-Нижник стверджує, що "*національна ідея – це універсальна думка-мета ідеалізованого прагнення народу ... витворюється інтелектуальним розумом народу через її найкращих представників ..., міфологізується як сакральний шлях нації до вершин вічної величі і матеріалізується у постійному прагненні до вдосконалення завдяки особистому привабливому розвитку кожного громадянина окремо, заради себе самого ... заради своєї держави і нації як символів спільної єдинокровної родини*" [14, с. 158–159]. Ідеї про власну державу виходять далеко за межі культурологічних спільнот чи наукових товариств, вони привертають увагу широких мас, кожен з представників яких може уявляти у здобутті незалежності щось своє: володіння землею, зменшення податків, звільнення від пана, власне збагачення, підвищення в соціальній ієрархії тощо. Зазвичай "простому люду" здається, що усі його біди від чужоземних поміщиків, "чиновників". Часто держави-метрополії дійсно нехтують або відверто принижують місцеве населення колоніальних територій, грабуючи, асимілюючи або й винищуючи його. В таких випадках ідея про власну державу перетворюється на єдиний можливий позитивний розвиток подій. За таку ідею народ, від селян до шляхти, готовий повставати на боротьбу, виходити на вулиці, голосувати та навіть брати до рук зброю. Лідери політичних та революційно-повстанських рухів, у разі їхнього успіху, перетворюються на батьків-засновників молодих націй і національних героїв. Вдалі та безрезультатні повстання стають частиною націєтворчого міфу, а боротьба за незалежність – однією з ключових подій історії та джерелом колективної пам'яті. Молода держава, об'єднана національним міфом, створює "місця пам'яті": від символів та традицій до монументальних споруд та меморіальних комплексів. Більшість з так званих "неісторичних" народів Центральної та Східної Європи створили свої незалежні держави після Першої світової війни, унаслідок розпаду Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій.

Коли одна людина працює в полі, пише етнографічну розвідку, фінансує сільську школу, провадить підприємницьку діяльність чи займається іншими активностями, вона зберігає певну приватність, хай навіть наміри, а інколи й наслідки цих дій стосуються великої спільноти. Разом з тим, громадська дія можлива тільки тоді, коли ми винесемо свій особистий дискомфорт зі сфери приватного [4, с. 84].

Ідея існування української нації зародилася у поодиноких науковців та митців, однак з плином часу підкорила спершу нечисленні гуртки інтелектуалів та академічні кола, а потім дійшла до кожного окремого селянина чи ремісника. Українська діячка Марія Карамзіна стверджує, що будь-яка вартісна ідея повинна мати певну кількість послідовників, готових об'єднатися навколо неї. А також готових до жертви, адже ідея вимагає самопожертви, високих стандартів. Якщо такого ґрунту нема, то найкраща ідея має шанс бути знеціненою або здобути надто обмежений потенціал новітньої національної міфології [14, с. 232]. В цьому контексті ідея української нації є дійсно живою. Індивідуальне перетворилося на масове. Дослідники Паскаль Гілен та Тайс Ляйстер влучно підтверджують цю тезу, зокрема пояснюють, що в разі переходу від приватної сфери до публічної особисту проблему перетворюють на колективну, а джерела проблеми вводять до широкого соціального контексту. Тому перехід від приватної сфери до публічної передбачає, що початковій емоції нададуть політичного виміру [4, с. 88].

Ідея про власну незалежну державу українського народу пройшла чимало перепон та концепцій, перш ніж сформуватися в головах великої кількості людей і перетворитися на елемент колективної пам'яті. Не бракувало в думці тогочасних інтелектуалів москвофільських, слов'яноцентричних, автономістських та інших концепцій, аж до ідей федералізації різного штибу, від Європейської Федерації до федерації слов'янських народів та федеративної демократичної Росії. М. Грушевський стверджував, що Україні достатньо бути автономією у складі федеративної Російської республіки, а коли ця республіка увійде до складу Європейської федерації, "*Украї-*

їна стане однією з найбільш сильних, міцних і певних складових частин – одною з опор сеї Європейської федерації" [8, с. 240]. Разом з тим він зауважував, що український народ є більшою мірою західним і європейським, ніж східним. Однак ще до Грушевського схожі думки про Україну як окрему частину більшого федеративного утворення висував Михайло Драгоманов та інші провідні діячі того часу. В тих умовах це були надзвичайно сміливі погляди. Ідея про повну незалежність України була однією з багатьох, які обговорювалися у інтелектуальних колах кінця XIX – початку XX ст.. Однак вона існувала. Одним з перших прибічників цієї концепції був Микола Міхновський, який у праці "Самостійна Україна" (1900 р.) запропонував ідею незалежності від Російської імперії. Також варто згадати Юліана Бачинського з його "Україна irredenta" (1895 р.), Івана Франка, який у публіцистичних творах неодноразово згадував про боротьбу нації за свою державу та засуджував залежність українців від інших держав. Варто підкреслити, що і Франко, і Грушевський, й інші діячі Центральної Ради змінювали свої погляди в різний час і врешті прийшли до ідеї про власну незалежну державу, яка припала до душі широкому колу людей. С. Плохій відводить Центральній Раді ключову роль у формуванні навколо себе великої спільноти прихильників. Зокрема через те, що на тлі подій Першої світової війни та революції, запропоновані прагнення до самостійності України, а також суміш ліберально-націоналістичних та соціалістичних ідей здавалися надзвичайно привабливими для людей. Ідею територіальної автономії пропагували як єдиний шлях подолання військових, економічних та соціальних проблем. Вважалося, що Рада була єдиною інституцією, яка могла принести мир суспільству та дати землю селянам [10, с. 272]. С. Плохій також зазначає, що протягом літа 1917 року Центральна Рада з координаційного комітету українофільських організацій перетворилася на справжній парламент держави, а численні зїзди селян, робітників, солдатів та національних меншин, які проходили по всій Україні, делегували до неї своїх представників. Водночас близько 300 тисяч вояків з армійських підрозділів на українському секторі фронту, сформованих з українців, також заявили про лояльність до Ради.

Однак перед тим стихійну масовість українці продемонстрували на маніфестаціях у Петрограді (25 березня 1917 р.) та Києві (1 квітня 1917 р.). Петроградська демонстрація налічувала близько 25 тисяч українців, що неабияк приголомшило росіян, а вулицями Києва з жовто-блакитними полотнами одночасно пройшли близько 100 тисяч осіб, серед яких були представники різних громад, товариств, корпорацій тощо [7, с. 82].

Разом з тим, коли ми говоримо про масовий аспект прояву громадянської активності, варто мати на увазі, що часто люди керувалися передусім уявленням про розв'язання власних проблем. Автономія, а пізніше незалежність, України нерідко розглядалася як засіб для цього. Почуття розуміння проблем інших і емоційної єдності з людьми своєї спільноти, що зрештою призводить масових рухів, ми можемо розглядати додатковий елемент у формуванні національної свідомості.

Причини поразки України як незалежної держави у подіях 1917–1921 років є предметом інших наукових досліджень. Однак на прикладах, наведених вище, можна чітко простежити, що формування української нації цілковито збігалося з концепцією ряду науковців, які виокремлюють три основні етапи націєтворення. Понад це, саме боротьба за незалежність як фінальний етап становлення новоствореної, «неісторичної» нації може ставати осердям її колективній пам'яті цієї нації.

Період Радянського Союзу майже повністю зупинив процес націєтворення України. Попри те, що Україна зберігала формальні ознаки державності й існувала як УРСР, розвиток усіх етапів унеможливлювала авторитарна вертикаль радянської держави. Нові хвилі націєтворення, якоюсь мірою повторювання кожного з трьох етапів можна знову простежити в сучасній Україні. Однак в цьому випадку етап культурного відродження та етап суспільно-економічного розвитку наклалися одне на одного. Деякі культурницькі ініціативи з'явилися ще в 1990-х, однак більш системної форми зацікавлення українців у своїй культурі та історії набуло після 2004-го. В цей час також можемо спостерігати про спалахи масової громадсько-політичної активності. Події революцій 2004 та 2014 років, а також початок російської агресії спровокували сплеск інтересу до питання самовизначення, емоційного, навіть підсвідомого розуміння приналежності до української нації. Спочатку, як і в XIX ст на рівні "ми – не вони", а пізніше усвідомленого вибору на користь українства. Національну свідомість деколи називають характерною прикметою нації. Цей приклад підтверджує тезу німецького науковця Макса Вебера про те, що нація – це спільнота почуттів, яка знаходить своє втілення у власній державі, тоді природно прагне до її створення [3, с. 208–209].

Після 2014, а ще більше після 2022 року, українську культуру не потрібно було створювати. Відповідне культурне підґрунтя вже існувало. Натомість його активно почали популяризувати та переосмислювати. Націєтворчій міф про героїчну боротьбу народу за свою землю, мову, цінності в Україні є одним з гранд-наративів. Часто ідею про українську стійкість у російсько-українській війні знаходять у спогадах про минуле. Звитяжні

події з історії української боротьби слугують елементом гордості, натомість трагічні факти набувають в суспільному уявленні рис жертовності.

Відстоюючи думку, що усі три етапи націєтворення Україна у прискореному темпі ще раз переживала після 1991 року, варто зазначити, що етап масової громадсько-політичної активності проявлявся під час подій двох Майданів, а з початком російської агресії досяг свого апогею.

У XIX та XX ст. "неісторичні" нації під час свого формування мали за мету створення незалежної держави. В сучасних реаліях для незалежної України, яка перебуває в умовах повномасштабної війни, фінальною метою націєтворення є не тільки збереження держави, а й зміцнення позицій на міжнародній арені саме в контексті надбань і здобутків минулого. Коли незалежна держава, яка чітко усвідомила джерела своєї державності та культури, створила низку матеріальних та нематеріальних надбань, змушує світ визнати ці надбання своїми – це можна назвати четвертим етапом націєтворення. При цьому варто пам'ятати, що початок кожного з етапів є доволі умовним і зазвичай кожен з наступних просто накладається на попередній.

Впродовж останніх років Україна активно почала боротися за свою культурну та наукову спадщину на міжнародному рівні. Події неспровокованої війни привернули увагу світу до України й показали іншим державам хто такі українці. Низка дипломатичних та культурних ініціатив, створених українцями за кордоном, допомогла змінити сприйняття України в очах деяких країн. Вони раптом виявили, що багато знають про Україну, хоча десятиліттями мали помилкове уявлення.

Одним з прикладів прояву цього четвертого етапу в дії можна назвати внесено до Списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО культури приготування українського борщу [16]. Ще одним прикладом вдалої міжнародної культурної діяльності є перейменування картини французького художника Едгара Дега "Російська танцівниця" на "Танцівниця в українському вбранні" в Метрополітен-музей у Нью-Йорку [17]. Це лише два з численних прикладів успішної міжнародної діяльності України в умовах війни. Варто додати, що часто за міжнародне визнання таких надбань своїми "неісторичним", постколоніальним націям доводиться боротися з колишніми колонізаторами, що актуально і у випадку України.

Виокремлення четвертого етапу створює логічне підґрунтя для підсумування попередніх, їхнього осмислення або переосмислення, а також формує ряд завдань на майбутнє. Таким чином забезпечується зв'язок кожного з етапів, а також минулого з сучасним і майбутнім. Разом з тим, активна зовнішньополітична діяльність з просування власних надбань, ідей, цінностей та права називати речі може означати завершення процесу формування нації.

Література

1. Аркас М. Історія України-Русі / упоряд. Коваль Р. Київ : Наш формат, 2020. 528 с.

2. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Пер. з нім. Дмитренко К., Доронічева Л., Юдін О. Київ : Ніка-Центр, 2014. 440 с.

3. Бочковський О.І. Вибрані праці та документи: у 3 т. Київ : Україна модерна, ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. Т.3, кн. 1. 440 с.

4. Гілен П., Ляйстер Т. Культура в підмурках громадянського суспільства. Пер. з англ. Стріха Я. Харків: IST Publishing, 2018. 120 с.

5. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2022. 416 с.

6. Грушевський М. Нарис історії українського народу. Харків : Книжковий Клуб "Клуб сімейного дозвілля", 2022. 576 с.

7. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.

8. Дипломатична історія України : підручн. / Головченко В., Матвієнко В. Київ : Ніка-Центр, 2018. 420 с.

9. Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. Київ : Знання України, 2006. Т. 1 кн. 2. 272 с.

10. Пономарьов В. Цвітіння чудової квітки. Ольґерд Бочковський і відродження націй. 2-ге вид. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. 184 с.

11. Плохій С. Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності. Перероб. і доп. вид. Пер. з англ. Клочко Р. Харків : Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2021. 512 с.

12. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Лісняк Ю, Таращук П. Харків : Фоліо, 2023. 862 с.

13. Сторожук С. В. Нація: історія і теорія проблеми (історико-філософський вимір). Київ : ВАДЕКС, 2013. 320 с.

14. Трансформація української національної ідеї / упоряд. Доній О. Київ : Наш формат, 2019. 464 с.

15. Фюрст М, Тринкс Ю. Філософія. Пер. з нім. Кебуладзе В. 2-ге вид. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 536 с.

16. Culture of Ukrainian borscht cooking inscribed on the List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. *UNESCO* : вебсайт. URL: https://www.unesco.org/en/articles/culture-ukrainian-borscht-cooking-inscribed-list-intangible-cultural-heritage-need-urgent (дата звернення 27.06.2025).

17. Dancer in Ukrainian Dress. *The Metropolitan Museum of New York* : вебсайт. URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/436157 (дата звернення 27.06.2025).

18. Tsaaior J. T. Of National Myths, Mythical Nations and the Narrativisation of Nigeria as a Postcolonial State. *SMC Journal of Cultural and Media Studies.* Vol. 36, № 75. P. 75–88. URL: http://journal.smc.edu.ng/pdfs/Vol-1Journal-Papers-james.pdf (дата звернення 27.06.2025).

Анотація

Волошин Р. О. **Етапи формування української нації: аналіз можливості розширення триетапної концепції націогенезу.** – Стаття.

У статті порушено питання формування української нації. Виокремлено та представлено три основні етапи націєтворення, які характеризуються як етап культурного відродження, етап суспільно-економічного розвитку та масово-політичний етап. Зазначені етапи не мають чіткого початку й завершення, навпаки часто накладаються. Можна коротко підсумувати, що етап культурного відродження є універсальним початковим кроком у процесі самоідентифікації народів, їхнього національного становлення. Відродження й переосмислення національної культури, літератури, історії та мови, встановлення певних культурологічних рамок за принципом "моє – не моє", коли в суспільстві виникає чітка консолідація навколо розуміння свого й того, що своїм не є, закладає основу для подальшого розвитку націєтворення на етапі формування суспільно-політичних та економічних ознак нації. Другий етап націєтворення "недержавних" націй ілюструє, що ідеї національної єдності, засновані на культурологічному ґрунті, активно обговорюються й поширюються через місцеві, академічні, релігійні, та інтелектуальні спільноти. Для цього етапу притаманний розвиток дільності громадських й економічних організацій, створення активних організаційних структур починає сприяти соціальній мобільності. Третій етап формування націй характеризується масовими громадсько-політичними рухами. Зазвичай на цьому етапі думки про власну культурну та національну ідентичність переростають у боротьбу за власну національну державу.

Висунуто пропозиції до переосмислення триетапної концепції. Здійснено спробу аналізу завершеності процесу формування української нації та запропоновано виокремити ще один етап для націй, які мають незалежну державу, водночас не завершили процес свого націєтворення. Четвертий етап характеризується активною зовнішньополітичною діяльністю держави, направленою, зокрема на популяризацію надбань нації, поширення елементів власної культури, науки чи інших здобутків на міжнародному рівні. Можливість доносити та відстоювати своє у світі згідно з пропозицією може вважатися завершенням етапу націєтворення.

Ключові слова: націєтворення, нація, пам'ять, колективна пам'ять, формування спільнот, символи, міфи, місця пам'яті, ідентичність.

Summary

Voloshyn R. O. **Stages of Ukrainian nation formation: analysis of the possibility of expanding the three-stage concept of nation genesis.** – Article.

The article addresses the issue of the formation of the Ukrainian nation. It identifies and outlines three main stages of nation-building, characterized respectively as the stage of cultural revival, the stage of socio-economic development, and the stage of mass political mobilization. These stages do not possess clear-cut beginnings or endings; rather, they often overlap and intersect. It can be broadly summarized that the stage of cultural revival serves as a universal initial step in the process of national self-identification and formation. The revival and reinterpretation of national culture, literature, history, and language, along with the establishment of specific cultural boundaries based on the principle of "what is mine – what is not," fosters societal consolidation around the understanding of the self versus the other. This, in turn, lays the groundwork for further nation-building, particularly in the formation of the socio-political and economic characteristics of the nation. The second stage of nation-building in "stateless" nations illustrates that ideas of national unity, grounded in cultural foundations, are actively discussed and disseminated through local, academic, religious, and intellectual communities. This stage is marked by the development of civic and economic institutions and the emergence of organized structures that promote social mobility. The third stage in nation formation is characterized by mass socio-political movements. Typically, at this stage, reflections on cultural and national identity evolve into an active struggle for the establishment of a sovereign nation-state. The article puts forward proposals for rethinking the three-stage model of nation-building. An attempt is made to assess whether the process of Ukrainian nation formation can be considered complete. It is suggested that an additional stage be introduced for nations that possess state independence but have not yet completed their nation-building processes. This proposed fourth stage is characterized by the state's active foreign policy, aimed in particular at promoting national achievements and disseminating elements of its culture, science, and other accomplishments on the international stage. The ability to communicate and advocate for one's national identity globally, according to the proposed model, may be regarded as the final phase of nation-building.

Key words: nation-building, nations, memory, collective memory, community building, symbols, myths, places of memory, identity.

Дата надходження статті: 30.06.2025
Дата прийняття статті: 16.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК [1+33]:330.14
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.2

Л. В. Діденко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1734-0055
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФІЛОСОФСЬКЕ ІНТЕРПРЕТУВАННЯ ВАРІАТИВІВ ЕКОНОМІЧНОГО КАПІТАЛУ: ВІД РЕСУРСУ ДО АНТРОПООДИНИЦІ

Зауваги: 1) пунктуаційна – авторські, тобто мої власні, роз'яснення й уточнення у тексті подані через {...}; 2) антропонімна – усі імена та прізвища транслітеровані за фонетичним підходом зі збереженням автентичних подвоєнь та подані у тексті за першою згадкою у форматі «антропонім українською {антропонім мовою оригіналу та/або англійською}»; 3) мовно-цитувальна – деякі думки мислителів {переважно з україномовних перекладів} наведені відповідно до видання, хоча у них можуть бути наявні окремі «лінґвоогріхи» {тобто: використані не завжди «суто українські слова та вирази»}; 4) перекладацька – цитовані частини з іноземномовних джерел наведені у моїх авторських формулюваннях, що можуть не співпадати з «офіційними»; 5) первиннозадумна – початкове написання однієї оглядової статті про варіативи капіталу було мною скориговане {через віднайдений матеріал й виниклі ідеї} у бік концептуального уточнення {зокрема: сучасних деталізувань та коментувань філософа щодо «тематичних комплектів варіативів капіталу», деяких понять з лексикону капіталу, а також авторської спроби параметрувати головні варіативи капіталу на першу чверть XXI ст.} з перспективою подальшого оприлюднення результатів у форматі наукових повідомлень {на тематичних конференціях, семінарах та круглих столах} і наукових публікацій різного обсягу; 6) дослідницько-обмежувальна – пропонований текст радше презентує авторський «варіант одного з бачень» і не претендує на «остаточний вердикт» у розумінні капіталу {згіпотезую: мультиплікування варіативів капіталу продовжиться, а «інтелектуальна пожива» для досліджень залишатиметься у полі відкритого дискурсу}; 7) завдячувальна – тим, хто завжди залишається на моєму боці.

Пропоноване дослідження актуалізують не тільки світові та країнові виклики {одним з яких нині є акцент на зменшення і/або повне вичерпання запасів природних ресурсів}, але й авторські бачення тенденцій соціосеґментних зміщень {тут: капіталізування усього}. Ресурси та капітал узв'язковані опосередковано – через антропоодиницю, проте це зв'язок циклічний {з одного боку, ресурси є джерелом або орієнтиром для векторування дій антропоодиниці щодо «набування капіталу»; з іншого боку, наявний у антропоодиниці капітал уможливлюватиме коректну роботу з ресурсами через закріплення/отримання доступу до них, оптимізоване використання/застосовування у виробничому циклі, пом'якшення супутніх негативноспектрових елементів та процесів, серед яких – нерівність, бідність, перевиробництво та ін., збалансування життєвого та робочого часу кожного з нас тощо}. Тобто капітал має не тільки «виключно економічне», а ще й соціальне значення.

Проблема, насправді, постає як комплекс запитань: від «що таке капітал?» {із врахуванням-реконструюванням історичних, культурних, індивідуальнозискових та соціонаслідкових даних} до «що може бути капіталом?» {тобто глибинний розбір не тільки сутнісної основи капіталу, але й можливостей перетворення дечого – чи, можливо, будь-чого?.. – на капітал}. Якщо врахувати думку Джеффрі Ходжсона – капіталом як запасом або резервом будь-чого тепер стало все [17, с. 1075], то гіпотетично навіть антропоодиниця може бути капіталом.

Зауважу: дана стаття {і моє дослідження аспектів капіталу} не буде єдиною {навіть у моєму науковому портфоліо}, оскільки тема капіталу доволі широка й кожне розтлумачування одного його аспекту зумовлює низку утруднених супутніх, які потребують нюансування. З одного боку, капітал здебільшого розуміють виключно як економічне поняття {навіть зараз – у першій чверті XXI ст.}. Проте, з іншого боку, сучасні процеси, соціокультурні умови нашого поіснування, численні соціовиклики та спроби їх розв'язання роблять наголос не тільки на зв'язковості та залежності усього, але й на міждисциплінарних дослідженнях кожного феномена та/або конструкту. Капітал не є виключенням. Парадоксально, але сутнісними питаннями капіталу колеги-економісти не дуже цікавляться {більшість публікації зведена до оглядів класичних підходів щодо капіталу, а ґрунтовних досліджень – одиниці}. Сучасні геоекономічні процеси не тільки популяризують ідеї деяких еко-

© Л. В. Діденко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

номістів минулого {зокрема Карла Маркса}, але й зорієнтовують поглянути на капітал глибше – й дійти у його розгляді до сутнісного ядра.

Теоретико-практичні параметри наукової новизни зумовлені формулюванням самої теми статті, структурою пропонованої розвідки {тобто пунктами розгляду теми}, а також необхідністю оновлення та збагачення україномовного філософського дискурсу лінґвоодиницями та іншоакцентованими смислами.

Мета дослідження: відінтерпретувати варіативи економічного капіталу через призму філософії. ***Дослідницькими завданнями*** постають: реконструювати історичний зміст слова «капітал»; виявити варіативність підходів до трактування поняття «капітал»; наголосити на економічній основі усіх варіативів капіталу; деталізувати економічний капітал та його головні варіативи {фізичний капітал, функціональний капітал, техніко-технологічний капітал, фінансовий капітал} через зв'язковість ресурсів, власності та людини.

Теорезис формують ідеї мислителів попередніх епох/періодів та дослідження – гіпотези, концепції, розробки – колег з різних локацій щодо: передумов з'яви самого слова «капітал» та його змісту {Арістотель / Ἀριστοτέλης / Aristotélēs, Платон / Πλάτων / Plato}; концепцій з'яви слова «капітал» та його змістоваріативності {Фернан Бродель / Fernand Braudel, Ернандо де Сото / Hernando de Soto}; сутності капіталу та його форм {П'єр Бурд'йо / Pierre Bourdieu, Джеффрі Мартін Ходжсон / Geoffrey M. Hodgson}; політекономічного розуміння капіталу {Карл Маркс / Karl Heinrich Marx, Дейвід Рікардо / David Ricardo, Жан-Батіст Се / Jean-Baptiste Say, Адам Сміт / Adam Smith}; авторських потрактувань капіталу через – гроші {Джеффрі Мартін Ходжсон, Ернандо де Сото}, використовувані ресурси {П'єр Бурд'йо, Массімо Раннєдда / Massimo Ragnedda, Пйотр Штомпка / Piotr Sztompka}, поліаспектність влади над продуктом і над прибутками {П'єр Бурд'йо}, капітал-життя {Антонелла Корсані / Antonella Corsani, Мауріціо Ладзарато / Maurizio Lazzarato}; філософсько-економічної сутності капіталу, його типів та видів {Валентина Кондрашова-Діденко / Valentyna Kondrashova-Didenko та Лариса Діденко / Larysa V. Didenko} тощо.

Методологію пропонованої розвідки вибудовано на поєднанні підходів {галузевого, міждисциплінарного}, принципів {історизму, цілісності, умовної об'єктивності, причинно-наслідковості, обґрунтованості, квадролексу [6]} та якісних методів {реконструювального, аналізувального, синтезувального, герменевтичного, структурного, праґматичного, феноменологічного, компаративного, розмірковувального тощо}.

Результати дослідження презентовані далі у тематичних пунктах та авторських розтлумаченнях.

Слово «капітал» використовувалося здавна, але поняттєвому оформленню капіталу посприяли розмисли і практики давньогрецьких і римоімперських мислителів: лексикони цих культуро-локацій включали мовоодиниці, які з плином часу «посприяли виникненню» слова та поняття «капітал» {наприклад: «запаси матеріальних благ», «багатство», «гроші» тощо}.

Історія слова «капітал» є гіпотетичною, оскільки у доступних мені джерелах дослідники реконструюють її частинами: у межах окремих локацій «капітал» має свої нюансування {і це потребує окремого дослідження з фіксуванням багатьох (між)культуро-локаційних ліній-переходів}.

Вкорінення слова «капітал» латиномовне: його виводять від пізньолатинського «capitalis», що «утворилося природним чином» від латинського іменника «caput, -itis» зі значенням «голова», а потім цей латинізм адаптують інші мови європейського простору – французька, німецька, англійська тощо. Проте «деталі щодо голів» залишаються без акцентувань: чи голови були пов'язані з одиницеобліком, чи залишались «виключно фігуральним висловом» з наголошуванням на «дечому (най)головнішому/значимішому».

Значення пізньолатинського слова «capitalis» – «основне майно», або «головне майно». І тут виникає ще одне утруднення: у кожну епоху та у кожній локації були «акцентні зміщення» щодо змісту основного майна – для аграрнозорієнтованих локацій ним поставала земля та худоба, для кочових народів – коні та зброя, для купців – пряноші, тканина, золото і дорогоцінне каміння та ін. Загалом був здійснений кількісно-якісний перехід-спрощення від конкретності до абстрактності: від нерухомого майна {землі та «плодів» її обробляння} через «рухоме майно» {«зискових тварин» та/або антропоодиниць} до нейтрального символічного узагальнення {поняття «капітал»}.

Фернан Бродель запропонував одну з найпослідовніших концепцій з'яви слова «капітал» на теренах Західної Європи. Він зазначав: слово «капітал» з'явилося близько XII–XIII ст. у значенні «цінності; запас товарів; маса грошей; або ж гроші, що приносять відсоток» [4, с. 190]. На його думку, значення слова «капітал» «...не одразу ж було визначене точно: тоді точилися дискусії передусім з приводу відсотка та лихварства...», у центрі яких «...перебувала Італія...» [4, с. 190]. Він наголошував далі: «Саме в Італії створили це слово, там воно освоїлося і якоюсь мірою набуло зрілості. Беззаперечно, воно вже зафіксоване 1211 р., а від 1283 р. воно вживається в значенні капіталу товариства і купців» [4, с. 190]. Таким чином, з початку XIII ст. до кінця XIV ст. в Італії слово «капітал» було активнозастосовним. Проте «мандри капіталу» продовжувались, як зауважив Фернан Бродель: «Поступово це слово виказало тенденцію означувати грошовий капітал

товариства або купця – те, що в Італії дуже часто називали також «тілом» (corpo), а в Ліоні ще в XVI ст. – le corps. Але врешті-решт після тривалих і заплутаних дискусій у масштабі всієї Європи «голова» взяла гору над «тілом». Може, слово «капітал» вийшло з Італії, аби потім поширитися в усій Німеччині та Нідерландах. А в кінцевому підсумку воно, либонь, прийшло до Франції, де вступило в конфлікт з іншими похідними від caput, наприклад chatel, cheptel, cabal» [4, с. 190]. Слово «капітал» ще досить тривалий час «... залишалося в оточенні безлічі слів-суперників, які легко підставлялися замість нього навіть там, де ми очікували б саме його вживання...» [4, с. 190–191]. І далі: його «перемога» буде можлива пізніше – «...тільки у зв'язку з повільним «зношенням» інших слів, яке спричинило появу оновлених понять, «злам у знаннях», як сказав би Мішель Фуко» [4, с. 191].

Зі змісту поняття «капітал» випливає сучасне мультиплікування його варіативів і витлумачень. Саме поняття «капітал» складалося довго і поступово через закономірне адаптування площини праксису до локусних та локаційних соціовикликів, на основі чого капітал {і понятєво, і змістово} поступово став предметом дослідження фахівців-економістів {та й соціо-галузевих теоретиків так само}.

Поняття «капітал» почало формуватися у період XIII–XV ст. з посиленням торгівлі та банківської справи в Європі. З XIII ст. і приблизно до середини 70-х років XVIII ст. його використовували у значенні «гроші» і поступово таке розуміння усталили на теренах Західної Європи. Наразі важливо зауважити: не всі і не в усіх локаціях Європи схвалювали «монетарування» капіталу {тобто його «зведення» до грошей}, оскільки ототожнювати гроші й капітал – «...це приблизно те саме, що плутати гроші й багатство, міру й вимірювану величину» [3, с. 375].

Широкого використання та актуальності це поняття набуло тільки у XVII–XVIII ст. з розвитком класичної англійської політичної економії {насамперед, у працях Дейвіда Рікардо [25] і Адама Сміта [7]}. До самого початку останньої чверті XVIII ст. домінувальним підходом до розуміння сутності поняття капіталу залишається монетарний, а у практичній діяльності {насамперед торгівельній} використовують капітал виключно зі значенням «гроші».

Від моменту своєї з'яви до сучасних мультипроявностей капітал залишається загадкою, яку деяка кількість дослідників не полишає наміру розгадати. Ключовим орієнтиром для останнього постає первісне значення слова «капітал», до якого усі зацікавлені періодично повертаються. Я окреслила це «періодичне повернення до первісного значення капіталу» дивацьким, проте вельми містким, конструктом – «справа голів». І тут знову виникають утруднення: 1) яким чином розуміти/розтлумачувати ці «голови»; 2) чиї саме голови мають розглядатися; 3) чому акцентовані саме голови, а не дещо інше; 4) як саме голова «переходить» у капітал {чи, можливо, голова зумовлює з'яву/виникнення капіталу – і як феномена, і як слова, і як поняття, і як «змістового комплекту»} тощо.

Ернандо де Сото, наприклад, зауважує: «В середньовічній латині слово «капітал» означало голову корови або іншої худоби, яка, крім того, що давала основний харч, завжди була важливим джерелом багатства. Худоба – майно невибагливе, мобільне, її можна перегнати в разі небезпеки, легко рахувати й скласти їй ціну. Але найважливіше – худоба дає додаткове багатство, створює додаткову вартість, урухомлює інші ремесла, даючи молоко, шкіру, вовну, м'ясо й паливо. Крім того худоба плодиться сама собою. Отже, термін «капітал» починає означати дві речі одночасно – сам матеріальний актив і потенційну здатність активу генерувати додаткову вартість. Від стодоли недалеко до письмового столу батьків економічної науки, які зазвичай означували «капітал» як ту частину активів країни, яка генерує додаткову вартість і збільшує продуктивність» [5, с. 45].

Економісти {Адам Сміт і Карл Маркс}, філософи {Арістотель}, соціологи {П'єр Бурд'йо} та інші вважали капітал {або дещо передувальне капіталу, його «прототип»} головною частиною передусім країнового суспільства загалом і відповідно життя самої людини {хоча це навіть сьогодні «голосно звучить»}. Саме тому вони хотіли зрозуміти значення капіталу {тобто: як він виникає/створюваний, що зумовлює/сприяє його акумулюванню і використанню/споживанню на практиці}, а відповідно розкрити його утаємничену природу. Ще кілька століть тому дослідники припустили, що слово «капітал» {від латинського «capita»} вживають у значенні «голова» {скоріше людини}, оскільки «...голова – це ніби вмістилище інструментів» [5, с. 64], за допомогою яких людина і створює капітал. Тому, з мого погляду, тільки людський розум здатний і спроможний виявити природу капіталу, визначити/окреслити його сутність, сформувати дієвий механізм його використання/застосування. Наразі важливо зазначити слушну тезу Ернандо де Сото: єдиний спосіб «... доторкнутися до капіталу полягає у формалізованій системі майнових прав, коли економічні аспекти власності зафіксовано на папері та прив'язано до конкретного місця і власника» [5, с. 64].

У даному контексті власність так само постає необхідним компонентом. Її не варто зводити ані

до «того, що ти маєш і визнаєш своїм» {тобто це аспект «усвідомленого ма́ння», яке антропоодиниці фіксують переважно через речі, тобто матеріальні феномени}, ані до «паперового документа як підтвердження прав належності дечого декому» {тобто аспекту «фіксування для інших того, що вже є моїм»}.

Власність постає посередником, що не тільки фіксує і нагромаджує інформацію, але й уможливлює рух ринкової економіки. Приватна власність, наприклад, робить людей відповідальними, а активи ліквідними, окрім того фіксує трансакції та забезпечує механізми, необхідні для роботи монетарної та банківської системи. Саме власність забезпечує зв'язок між капіталом і грошовим обігом [5]. Спочатку актив і власність на нього, а потім гроші і капітал {тут: гроші не є синонімом капіталу}. Таким чином, маємо закономірний антропоспричинений зв'язок ресурсів, власності, грошей та капіталу, оскільки тільки людина визначає який саме ресурс вартий її уваги настільки, щоб привласнити його задля отримання зиску або миттєвого {у формі грошей}, або потенційного {у формі капіталу}, або й обидвох.

З середини XVIII ст. і до наших днів поняття «капітал» трактують по-різному: це 1) матеріальні {або фізичні} речі, які вироблені іншими речами і, які в процесі використання приносять дохід, прибуток, тобто є зисковими {Адам Сміт [7]}; 2) ресурси {Адам Сміт [7]}; 3) гроші, які здійснюють рух {Карл Маркс [20]}; 4) вартість, що приносить додаткову вартість {Карл Маркс [20]}; 5) економічні/виробничі відносини, втілені у речі/речах {Карл Маркс [21]}; 6) гроші, або реалізована грошова вартість активу {Джеффрі Ходжсон [17]}; 7) ресурс/ресурси, що їх використовують і створюють з їх допомогою вигодовість/зисковість {П'єр Бурд'йо [11; 12], Массімо Раннєдда [23], Пйотр Штомпка [8] та ін.}; 8) влада над продуктом, в якому акумульовані минула праця {тобто сукупність засобів виробництва} і одночасно над механізмами укріплення виробництва певної категорії благ, що результоване як влада над доходами і прибутками {П'єр Бурд'йо [10]}; 9) капітал-життя {Антонелла Корсані [13], Антонелла Корсані та Мауріціо Ладзарато [14], Мауріціо Ладзарато [18; 19]} тощо.

Концепт-рамка капіталу: від змістових тяжінь через сеґментний маркер та автономний концепт до конструкту із власною структурою. Очевидно, що поняття «капітал» не тільки намагаються означити {тобто виявити його головні «змістові тяжіння» – до речей, грошей, ресурсів}, а й поступово застосовують як «сеґментний маркер» {наприклад, у виразах «соціальний капітал», «культурний капітал», «символічний капітал» тощо}. Це спричинює парадокс: капітал як поняття передбачає періодично-постійне змістоуточнювання, проте водночас наявна тенденція до його мультиплікування. Останню неможливо відкинути, але її за більшістю параметрів кваліфікують як «логічний покруч»: складається враження, що «варіативи капіталу» нескінченні, й замість «термінологійної множинності» коректніше було б апелювати до громіздкого мовоодиницевого конструкту – «проявність капіталу в межах культури», наприклад. Проте й таке спрощення було б передчасним: капітал у окремому соціосеґменті «проявляється вельми своєрідно» – він перетворюється на автономний концепт з власною структурою та логікою функціонування {тобто інтелектуальний капітал – це не тільки «загальні потенції інтелекту людини», а радше «можливості розвивання конкретного інтелекту окремої антропоодиниці за параметрами унікального або типового алгоритму» із орієнтирними векторами, а не фіксованими результатами}. Такий «конструкт із власною структурою» наповнюватиме дії антропоодиниць, але він одночасно залишатиметься й «відносно пластичним» {тобто його «концепт-рамка» окреслена наперед, але зміст можуть додаватися, уточнюватися, множитися}. Таким чином, капітал у XX ст. {і особливо в XXI ст.} уже «перетинає межі» економічного соціосеґмента й через своє мультиплікування {тобто варіативи капіталу} уможливлює формування окремих соціокультурних реальностей {часом частково замкнених й саморозвивальних, часом перетинальних й взаємопов'язаних}, оскільки сам є узалежненим від соціокультурних контекстів.

Необхідно враховувати: **усі сучасні** {в межах XX ст. та XXI ст.} **варіативи капіталу є похідними від «економічної основи»**, яка складалась тривалий час та окреслювана переважно через ресурси. Останні за своєю проявністю розмежовані на матеріальні, нематеріальні, антропні та комплектовані {тобто «зібрані у різних пропорціях» з перших трьох}.

В економічному соціосеґменті **капітал** {так само як і ресурс} **постає мультиваріативним**: 1) економічний {або матеріально-речовий, оскільки він проявлюваний через «залежність» від речей та/або чуттєвосприйманих феноменів світу}, 2) людський {або напівматеріальний, оскільки головні складники – емоції, когнітивність, соціоузв'язкованість – як активовані антропоодиницею основи окремих варіативів і проявлювані нею через тіло як «посередника індивідуального переживання»}, 3) композитний {або складений, оскільки тут не просто поєднані схожі та/або аспект-дотичні варіативи, а сформоване поле для їх взаємодій}, 4) трансверсальний {або перехідний, оскільки його варіативи перетікальні та взаємодоповнювально-збагачувальні не тільки за рахунок влас-

них властивостей/характеристик, але й оновлюваних аспектів через миттєве реагування на соціовиклики та культуросередовище}. Інакше їх усі – тобто економічний, людський, композитний та трансверсальний – можна називати «парасольковими поняттями», оскільки вони створюють «поле розгортання/доформовування» варіативів капіталу, тобто тільки утримують останні, але самі не є однорідними й цілісними.

У межах пропонованого дослідження я зосереджу увагу виключно на **економічному капіталі та його варіативах.** Матеріально-речовий капітал {який оптимальніше на сьогодні називати «економічний»} найчастіше розуміють або як окремий зовнішній ресурс окремої людини, сім'ї, підприємства/організації тощо, або як комплектований одночасно за значимістю {тобто наскільки необхідним постає саме цей зовнішній ресурс – земля, об'єкти нерухомості, інструменти тощо – для підтримування «життєвого циклу» антроподиниці та/або підприємства} та за відкритістю доступу до його {цього окремого зовнішнього ресурсу} ситуативної застосовності/використовуваності.

Епохові авторські витлумачення були різними: 1) Адам Сміт розглядав матеріально-речовий капітал-ресурс і окреслював його через сукупність майна {активів}, накопиченого для виробничих цілей [7]; 2) П'єр Бурд'йо трактував економічний капітал як «матеріальні активи», що «миттєво і безпосередньо конвертуються в гроші та можуть бути інституціоналізовані у формі прав власності» [12, с. 242]; 3) Массімо Раннєдда наголошував на охопності економічним капіталом всіх видів «... матеріальних ресурсів, які можуть бути використані для отримання або збереження кращих життєвих шансів» [23, с. 2371].

На мою думку, економічний капітал не є однорідним {він радше постає складено-складниковим}, тому на XXI ст. {порівняно із попередніми – від часів Адама Сміта і до кінця XX ст.} його краще розуміти і витлумачувати як мета-поняття. Фактично «економічний капітал» поставатиме більше як технічний конструкт: коректніше його називати/маркувати як «парасолькове поняття» {тобто мета-поняття, яке утримуватиме варіативи, об'єднані єдиною основою: тут ресурсами}. Кожен варіатив економічного капіталу буде своєрідно «працювати» з ресурсами: 1) фізичний капітал не тільки допомагає їх {ресурси} ранжувати на домінантні та допоміжні {за параметром потенційно-перспективності щодо отримуваної результатності}, але й задає орієнтири для наступних варіативів; 2) завдяки функціональному капіталу можливо окреслити вектори дії ресурсів та їх цільові призначення {у максимально-можливих майбутньо-фіксованих показниках}; 3) первинно техніко-технологічний капітал призначений для оптимованої застосовності інструментів разом із алгоритмами та процесами, які вже вторинно сукупно {тобто техніка та технології} уможливлюють найдоцільніше опрацювання ресурсів з широкоспектровим мінімізуванням втрат як у виробничому циклі, так само і у результатах/наслідках; 4) натомість фінансовий капітал каталізує монетарування ідеї {тут: виокремлення грошових ресурсів для забезпечування обігу вартості} на пререалізувальному етапі {наприклад, як предовіра інвестора до проєкту, який після ідеєвтілення буде максимально зисковим/вигодовим – грошопримножуванням та суб'єкт-/компанієпромотувальним}. Звісно, зазначені розтлумачення варіативів економічного капіталу є «дещо поверхневими» {тобто у них акцентовані тільки «первинні пласти»}, проте нюансування кожного з них буде трохи далі у пропонованому дослідженні.

Для коректного розуміння аспектів {та нюансів} варіативів економічного капіталу необхідно зупинитися на виокремленні та описі **сутності капіталу**, яку провідні мислителі різних локацій та епох розтлумачували співмірно галузевим тенденціям та домінувальним напрямам {що їх часто самі й формували/векторували}.

Представники класичної політекономії наголошували на абстрактності поняття «капітал». Адам Сміт, наприклад, в своїх розмірковуваннях висновував: капітал є не нагромадженою купою активів, а потенціалом для розгортання нового виробництва. І далі: «Цей потенціал, звісно, абстрактний. Він має бути оформлений і уречевлений, перш ніж його можна використати. Створення капіталу потребує процесу перетворення» [7]. Те, що «капітал – передусім абстрактне поняття, щоб принести користь, має набути конкретної уречевленої форми» [7], було відомо не тільки Адаму Сміту та Жан-Батісту Се, але й іншим представникам класичної політекономії. Так Жан-Батіст Се зазначав: «... капітал завжди має нематеріальну природу, оскільки капітал створює не матерія, а вартість цієї матерії, – вартість, що не має нічого тілесного» [24, с. 1091]. Таке розуміння капіталу важливе, хоч його й вважають одним з тих, що «загубилося в історії». Сьогодні мало хто з сучасних представників наукового товариства {зокрема: філософів, економістів, соціологів, культурологів та інших} знає про зазначену ідею Адама Сміта, ба більше – теорезисно та/або праксисно апелює до неї. Мабуть тому, так само як в XVIII–XIX ст., «капітал тепер плутають з грошима, але гроші – лише одна з багатьох форм, в яких він існує» [5, с. 47].

Один із сучасних дослідників капіталу Джеффрі Ходжсон наголошує: ключовою ознакою капіталу має бути забезпечення для отримання кредиту, або застава [17]. Тому, з його погляду, капіталом

є або гроші, або реалізована грошова вартість активу, який може бути використаний як забезпечення отримання позики [17]. Нині не всі погоджуються з такими висновками економістів. Массімо Раннєдда, наприклад, стверджує: Джеффрі Ходжсон «помиляється, коли обмежує значення капіталу грошима, які інвестуються у виробництво, або грошовою вартістю власних, відчужуваних, заставних активів, що їх використовують у виробництві» [23, с. 2367], адже гроші – це виключно форма руху активів, тобто капіталу.

Виникає закономірне запитання: чому вчені здебільшого зводять сутність економічного капіталу до грошей навіть сьогодні? Відповідь буде прагматична: розум антропоодиниці простіше сприймає поняття «гроші», аніж поняття «капітал», над яким треба розмірковувати перш ніж застосовувати і витлумачувати відповідно. Поняття «гроші» простіше і практично всім зрозуміле: їх наявність – це орієнтир на щасливе життя {оскільки фінансова забезпеченість уможливлює відритий доступ практично до будь-чого необхідного сучасній антропоодиниці}; їх відсутність – бідування. Хоча, якщо поглянути глибше, наявність грошей не робила і не робить людину {особливо сучасну – з XXI ст.} щасливою чи щасливішою: радше навпаки – наявність великої кількості грошей зобов'язує до оптимованого поводження з ними {тобто піклування антропоодиниці щодо цільового витрачання, відповідального зберігання та безпечних – мінімально ризикових – способів примножування}. Це стосується і окремої антропоодиниці, і країни. Власне, думка «гроші – це капітал» є абсолютно помилковою, щодо чого зауважували Арістотель [1; 2] і Адам Сміт [7]. Наразі важливо зауважити: гроші як «велике колесо обігу», як «велике знаряддя обміну і торгівлі» [7, с. 177] – це і не самі товари, що обертаються за їх допомогою, і не сам капітал, оскільки металеві монети не можуть спричинювати вартість {хоча варто наголосити: гроші не здатні зумовити з'яву вартості, але остання цілком може бути причиною їх унаявнення}. Щоправда, гроші спрощують проведення операцій, уможливлюють купівлю і/або продаж, але самі собою не є причиною додаткового виробництва. У Адама Сміта зустрічаємо вдалий приклад: він порівняв золоті і срібні гроші, які перебувають в обігу на території країни, з дорогою, яка сприяє рухові і довезенню на ринок сіна і зерна, але сама нічого не виробляє [7].

Дехто з дослідників зазначає: якщо не сприймати капітал як синонім грошей, то загадка капіталу зникне та зрозумілішим стане його значення і роль у господарстві й країновому суспільстві загалом. І тут відразу виникають запитання: а чому саме так розкривається «таємниця капіталу»? в чому причина? Головна причина – це зручність {або прагматичність, якщо застосовувати філософські поняття}. Наприклад, у бізнес-середовищі презентують вартість усього у грошах, оскільки без останніх неможливо оцінити вартість різних активів {тут гроші постають стандартним вимірником вартості речей, що є не тільки побутово-зручними, але й необхідним для здійснення обміну}. Це помітив ще Арістотель [1], а значно пізніше – й Адам Сміт [7]. Наразі важливо наголосити: корисність та зручність послуговування поняттям «гроші» у бізнес-середовищі і побуті ще не означає їх синонімічності капіталу {та/або взаємозамінювання з ним}. Таким чином, капітал і так само економічний капітал – це не виключно гроші, а активи різних типів і видів, які створюють додаткове виробництво і приносять (не)матеріальний зиск.

Головними **варіативами економічного капіталу** постають {як я вже зазначала трохи вище}: 1) фізичний капітал, 2) функціональний капітал, 3) техніко-технологічний капітал, 4) фінансовий капітал. Зазначена послідовність є історичною: саме у такий спосіб капітал поступово розгортався у економічному соціосеґменті {тобто: варіативи економічного капіталу презентовані як «опонятєвлені пікові точки» епохових домінант капіталу переважно на західноєвропейських теренах}.

Першим варіативом економічного капіталу постає **фізичний капітал**. Останній розтлумачують через матеріально-речовий актив, що використовуваний для створення (не)матеріальних продуктів та отримання і/або збільшення прибутку. До зазначеного варіативу включені всі активи, які є чуттєвосприйнятними {тобто пов'язанні з п'ятьма головними сенсорними каналами, але домінувальними постають візуальне і тактильне} – будівлі, споруди, устаткування, меблі, машини, станки, верстати, телефони, комп'ютери сировина тощо. Загалом йдеться про матеріальні ресурси і засоби виробництва, {тобто все, що реально існує і використовуване в економічній діяльності}.

Фізичний капітал часто асоціюють із «дечим очевидним, яке відчутне на дотик»: його сутність – матеріальність загалом та будь-що матеріалізоване зокрема {можливо, з філософського погляду, краще було б його називати «речовий», оскільки його «дослідницька площина» утримує виключно реальні – матеріально оформлені – феномени}. Його накопичування уможливило та посприяло спричинюванню промислової революції та урбанізування. Парадоксально і очевидно, що саме цей варіатив капіталу наймінімальніше узалежнений від антропоодиниці як носійки творчості/креативності {радше навпаки: людина постає медіатором-оператором, котрий візуально фіксує дещо потенційно прибуткове та залу-

чає його – це «дещо» – у виробничий цикл для подальшого отримання зиску/прибутку}. Фізичний капітал можна звести до несамодостатнього інструмента: він існує, але потребує того, хто його ситуативно застосовуватиме {тобто натяк на антропоодиницеву присутність все ж є, але він не ядровий, а околицево-периферійний}.

Таким чином, особливістю фізичного капіталу є осн вність, тобто його цілком закономірно вважають базовим {тут: або підґрунттєвим}.

Другим варіативом економічного капіталу постає **функціональний капітал**. Іншими словами: йдеться про здатність капіталу виконувати «деякий перелік» функцій {капітал як засіб виробництва, капітал як запас вартості, капітал як чинник організації тощо}. Узагальнено – це сукупність можливостей економічного активу, що сприяє реалізуванню «широкоспектрового призначення» останнього у сфері обігу і виробництва {купівля ресурсів-чинників, виробляння продуктів та їх реалізування – продаж – потенційним споживальникам}. Згідно з названими функціями досліджуваний варіатив економічного капіталу набуває грошової, продуктивної і товарної форм [20]. Тому функціональний капітал доцільно визначати як триєдність грошової, продуктивної і товарної форм ресурсу, яких він набуває під час свого руху при забезпеченні обігу та виробляння продуктів, а також уможливлення прибутку.

Звідси з'ява продуктивного капіталу, яким постає діючий у виробництві ресурс, {що за способом перенесення своєї вартості на готовий продукт} поділений на основний та оборотний. Основний капітал – це перша частина продуктивного капіталу, яка переносить свою вартість на готовий продукт поступово і частинами {йдеться про будівлі і споруди, устаткування, машини і механізми, інструменти тощо}. Оборотний капітал – це друга частина продуктивного капіталу, що переносить свою вартість на готовий продукт відразу і повністю {прикладом можуть бути: передусім різні види сировини, тобто нафта, руда, зерно, картопля, виноград тощо, з якого виготовляють продукти; а також допоміжні ресурси – електрика, сонячна енергія, паливо у вигляді газу, торфу, вугілля тощо}.

Функціональний капітал не постає окремим об'єктом, радше це здатність об'єкта виконувати конкретні функції {та/або їх комплект} в економічній системі {наприклад: 1) у корпорації є гроші, що зберігаються на банківському рахунку для інвестування в найближчому чи віддаленому майбутньому та мають призначення, через яке – «для інвестування» – вони й постають функціональним капіталом; 2) в університеті є бюджетний фонд розвитку новацій, гроші з якого не витрачають, а чекають відповідного проєкту, тобто тут функція капіталу – забезпечення оновлення і зростання освітньої установи}. Такий підхід ближчий до системного і менеджментського/адміністративного: капітал – не окрема річ, а конкретна роль {йдеться про «живу» форму капіталу, що у площині праксису може бути застосована/використана відповідно до своєї природи}.

Таким чином, особливістю функціонального капіталу є його проявність у дії {або дієвість}, тобто цільове призначення та майбутній потенційний результат, які постають орієнтирними для дієрозгортання.

Третім варіативом економічного капіталу постає **техніко-технологічний капітал**. З назви зрозуміло: останній є складеним, тому передусім потрібно прояснити головні компоненти – «техніка» і «технологія». Обидва слова мають довгу історію: їх вжиткували у своїх творах не тільки давньогрецькі мислителі {Платон і Арістотель}, економісти-класики {Дейвід Рікардо, Адам Сміт, Карл Маркс}, філософи {Ґеорґ Вільгельм Фрідріх Геґель / Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Ернст Капп / Ernst Christian Kapp, Мішель Фуко / Paul-Michel Foucault}, соціологи {П'єр Бурд'йо}, але й інші (між)галузеві дослідники.

Слово «техніка» має давньогрецьке укорінення: значення «τέχνη»/«tékhnē» – «майстерність», «уміння», «вправність». У давньогрецькій культурній локації техніку розуміли подвійно: 1) як навички, майстерність, умілість, вправність у окремому виді діяльності; 2) як інструменти, механізми, тобто знаряддя праці, за допомогою яких людина створює продукт задля задоволення своїх потреб. У сучасному вжитку поняття «техніка» найчастіше дефініціюють/пояснюють через «інструментність»: сукупність ручних, механічних та автоматизованих засобів, що забезпечують створювання продуктів і/або надавання послуг. Водночас у таких визначеннях/поясненнях не враховано «свідомісних компонентів» {уваги, мислення, пам'яті, емоцій, волі, розуму, інтелекту тощо}. За сучасних умов саме ці антропоодиницеуджерелені компоненти нерідко перевищують за значущістю класичні знаряддя праці – особливо в економіці знань та цифровому виробництві. Таким чином, технічний капітал – це інструменти, що використовувані у виробничому циклі для створення продукту і постають {частково або повністю} зисковими.

Натомість поняття «технологія» [16; 9; 15; 22] передбачає деяку несподіванку: воно спільнокореневе із поняттям «техніка» {що, на перший погляд, їх об'єднує}, проте за змістом, значенням й призначенням вони відмінні {тобто після нюансованого розгляду вони постають інакшими}. Якщо техніку більше пов'язують із запитанням «що?», то технологію – із запитанням «як?» {або

«у який спосіб?»}. Зазвичай технологію дефініціюють/пояснюють через: 1) алгоритми, операції і способи, за допомогою яких створюють продукти і/або надають послуги; 2) процеси, завдяки активуванню яких перетворюють сировинні матеріали і створюють вже наявні {тобто відомі} та/або частково оновлені чи й абсолютно нові продукти. Іншими словами: технологія є знанням про алгоритми, послідовні операції і способи виробничого циклу. Технології набувають онтологічного значення виключно через узв'язкованість з технікою {тобто відповідні операційно-виробничі процеси уможливлюють трансформування предметів праці – насамперед, сировинних матеріалів – за допомогою техніки як інструментів}. Сама технологія у пропонованому контексті постає окремою онтологічною дійсністю: вона не просто «інструментально та/або алгоритмово» модифікує сировину на дещо прийнятне {тут: іншоформне, характеристикокомбінувальне, естетично привабливе для потенційного споживальника та ситуативно застосовне}, а сама формує і задає умови для власного прояву в культурі {тобто окреслює нормовідповідність через оновлення стандартів виробничого циклу, зазначає обмеження щодо роботи із сировиною та й функціонуванням готового продукту тощо}. Таким чином, технологічний капітал – це алгоритми, операції, способи, навички виготовляння продукту і забезпечення створення та/або зростання його (не)матеріального зиску.

Використання технології відбувається співмірно до відповідної техніки: абстрактно вони обидві самостійні, проте у виробничому циклі продукту вони взаємоузалежнювані. Разом з тим вони не є тотожними: техніка – це інструменти {тобто дещо належне до «сфери речей»} з окремим спектром функційності та потенційної застосовності, а технологія – безпосередньо включена у саму виробничу діяльність {тобто постає невід'ємною від «сфери діяльності»}. Але акцентую: технологія тісно пов'язана з діяльністю, проте не може бути зведена до останньої {інакше: якщо техніка – це речова складова економічної діяльності, то технологія – алгоритмна, операційна}. Створювання продукту не можливо здійснювати без обидвох складників – без техніки і без технології: вони мають бути паралелізованими – наявними і задіяними. Тобто технічний капітал і технологічний капітал постають одночасно активованим: вони не просто взаємопов'язані самим процесом продуктостворювання і/або послугоспричинення, а переплетені у взаємодії щодо продуктостворювання і/або послугоспричинення. Саме тому ці два варіативи економічного капіталу поєднані в один із назвою «техніко-технологічний капітал».

Техніко-технологічний капітал передбачає постійне удосконалювання та оновлювання через оптимовані зміни/коригування як техніки, так само і технології. Техніка морально застаріває швидше {хоча амортизаційний період ще повністю може й не закінчитися}, проте технології – узалежнені від техніки – не спрацьовуватимуть автоматично {іншими словами – технології невідокремлювані від техніки: якщо техніка застаріла, то технології працюють, проте ефективність останніх мінімальна}. Наслідки паралельного неоновлювання техніки та технологій для виробника очевидні через «причинно-наслідкові спектри неможливого»: 1) неможливо створити новативний продукт, 2) відповідно втриматися у ринковій ніші через сильну конкуренцію буде вельми непросто, 3) що передбачає не тільки не отримування (не)матеріального зиску, 4) але й зіткнення з реальними загрозами втрати власного бізнесу. Техніко-технологічний капітал потребує не просто номінальної постійної уваги {тобто не щоквартального звітування щодо «переналаштовано і заощаджено бюджет»}, а системного оновлення: заміни використовуваної техніки у циклі продуктовиробляння на надсучасну високопродуктивну {що пришвидшуватиме опрацювання сировини та задовольнятиме вибагливі запити потенційних споживальників, тобто допоможе збалансувати кількісні та якісні характеристики майбутнього продукту}, раціоналізування технології {тобто оптимізування алгоритмів роботи, що включатиме не тільки «меншу кількість рядків коду», але й дружній для користувальника інтерфейс, чіткі інструкції застосування, простоту опанування тощо} та (пере)навчання працівників. Ба більше: ці системні оновлювання необхідно здійснювати без тривалого переривання виробничого циклу {його можна сеґментно призупинити для коригування, але не вимкнути і перезапустити}, оскільки подібне зумовить «виробничі збої». Тобто техніко-технологічний капітал – це комплекс знань та вмінь, інструментів й операцій, що у нерозривній єдності забезпечують виробничі процеси та їх удосконалення. Йдеться не тільки про техніку як інструменти та/або девайси, але й про технологічну компетентність – патенти, алгоритми, методи тощо {наприклад: корпорація використовує штучний інтелект для автоматизування бухгалтерії; алгоритми є частиною технологічного капіталу, який актуалізують в епоху цифрової трансформації економіки}.

Техніко-технологічний капітал вельми своєрідний, оскільки він одночасно наявно-відсутній: ми сенсорно фіксуємо інструменти {техніку}, але не алгоритми {технології}. Перші ми зауважуємо процесно {тобто спостерігаємо техніку в дії}, але виключно «стикаємося з результатом та/або наслідком» других {тобто протоколюємо підсумки роботи алгоритмів}. У даному варіативі економіч-

ного капіталу межа між суб'єктом та об'єктом вже на сьогодні відчутно розмита: ми створюємо техніку та технології для власного розвантажування, проте вони {і техніка, і технології разом} змінюють/коригують наші життя та нас самих.

Таким чином, особливістю техніко-технологічного капіталу є не просто його загальна рухливість, а впливальна сеґмент-адаптивність, від якої структурні зміни можуть бути поширювані на будь-який соціосеґмент або його частину.

Четвертим варіативом економічного капіталу постає **фінансовий капітал.** Це монетарний ресурс, використовуваний в економіці як каталізувальник багатьох процесів {якщо не усіх}. Його дефініціюють й інакше: це економічні відносини між суб'єктами діяльності щодо накопичування і залучання вартості всіх ресурсів задля ефективного їх використання та отримання (не)матеріальної вигоди. Зазвичай фінансовий капітал асоціюють з ресурсами {зокрема: грошима, цінними паперами, інвестиціями, венчурними фондами, деривативами, банківськими інструментами тощо}, які забезпечують {тут радше: уможливлюють} обіг та акумулювання вартості в економіці. Формування фінансового капіталу узалежненне від умов {осн вними з-поміж яких постають економічні, культурні та соціальні} і джерел {що передбачає залучання банківського капіталу і фондовідджереленого капіталу, тобто узятого з одного з фондів – інвестиційного, лізингового, венчурного тощо}.

Цей варіатив економічного капіталу наймобільніший та найпроявніший у соціосеґментах. Його головні функції: відтворювальна, розподільна і контролювальна. Фінансовий капітал здебільшого сприймають як цілісний {тобто такий собі моноліт}, проте він насправді рівневий. З-поміж рівнів головними є: 1) технологічний {матеріальні активи}; 2) культурний {з домінуванням духовності, етичності, чесності, толерантності, справедливості, відповідальності, що постають або усвідомленими проявами економічних суб'єктів, або ситуативним проявом виплеканих чеснот}; 3) соціальний {відносини і зв'язки економічних суб'єктів між собою, а також із суб'єктами інших соціосеґментів країнового суспільства – політичного, культурного, освітнього, наукового та ін.} тощо.

Фінансовий капітал є формою символічного обміну, в яку повірило людство. Як зауважив Карл Маркс: гроші – це річ, в якій соціальні відносини замасковані під речі [20]. Саме тут і прихована сила узгодженої ілюзії, яка працює {наприклад, стартап залучає фінансування через венчурний фонд, тобто надає ресурс для реалізації ідеї – саме це і є фінансовим капіталом}. Цей варіатив економічного капіталу не створює продукт безпосередньо, проте каталізує з'яву усіх інших форм. Водночас він є найабстрактнішим, оскільки ґрунтований на довірі до вартості.

Таким чином, виключною особливістю фінансового капіталу є символічна об'єднуваність {хоча неможливо оминати увагою і «супутні його особливості» – абсолютну мобільність, концентрування, ефективність}.

Антропоодиниця у сучасному світі не постає відокремленою від соціосеґментів: вона не просто «номінально додана», а радше «активно залучена» в них. Саме **людина є «центром перетину та активування» варіативів капіталу**: вона вже не очікує на можливість, а спричинює її до з'яви. Така «можливісна потенційність» антропоодиниці одночасно і виграш {через формування чіткого запиту на активування окремого/окремих варіативів капіталу та ідеєреалізування з їх «допомогою»}, і ризик {через непевність щодо повного потребозадовольняння}, але безпрограшний {оскільки через отримання доступу до результатів виробничого циклу – продуктів та послуг – антропоодиниця набуває досвід та тяжіє до якісних параметрів, а не до досягання кількісних показників}.

За результатами роботи з капіталом та його мультиваріативністю я прийшла до підсумків-узагальнень: 1) сам капітал – хоч і «працює» з ресурсами – не постає жодним з них, оскільки постійно мутує через численні доповнювання та є радше умовною метаструктурою; 2) нині у «лексикон капіталу» включені «варіативи» {тобто «чіткі поля його проявності та дослідження»} та «парасолькові поняття» {тобто поняття-узагальнення, якими охоплені/утримувані вже «опрацьовані дослідниками» варіативи капіталу: економічний капітал, людський капітал, композитний капітал, трансверсальний капітал}; 3) найповнішим/найкомплектнішим варіативом капіталу можна вважати людину, яка є «потенцією, що може розгорнутися за потреби та/або сприятливих умов» {хоча вона може обмежити «запит на себе» як на ресурс-капітал}; 4) самі варіативи капіталу краще розмежовувати за рівнями {або перший, другий, третій тощо; або ядровий та периферійні}.

Окрім того, **дефініція капіталу** має бути «максимально онуленою від конкретності» {тут: найабстрактнішою}, що можливо зробити тільки завдяки філософії: капітал – це потенційна або актуалізована здатність створювати, акумулювати й передавати цінність через системні відносини, що забезпечують відкладену або безпосередню перевагу у доступі до ресурсів, влади, впливу чи продуктивності.

Висновки: 1) слово «капітал» має свою власну історію, яка вкорінена у праксис – від нерухомого майна {землі та «плодів» її обробляння} через «рухоме майно» {«зискових тварин» та/або антропоодиниць} до нейтрального символічного узагальнення {поняття «капітал»} з врахуванням аспектів, що схоплені поняттями «ресурси» та «власність»;

2) зі змісту поняття «капітал» випливає сучасне мультиплікування його варіативів і витлумачень; **3)** усі варіативи капіталу {актуалізовані у XXI ст.} постають похідними від «економічної основи» {складеної впродовж тривалого часу та окреслюваної переважно через ресурси}, тобто економічний капітал набуває значення «парасолькового поняття», зміст якого конкретизують особливості головних варіативів – фізичного капіталу {матеріально-речовий актив}, функціонального капіталу {сукупність реалізовуваних можливостей економічного активу або переліки його цільових призначень}, техніко-технологічного капіталу {паралельне застосування інструментів і алгоритмів та процесів, необхідних у виробничому циклі}, фінансового капіталу {форма символічного обміну дечого – наприклад, описаної ідеї – через гроші як посередника на отримування продукту та/або послуги}; **4)** сучасне «ресурсне утруднення» в контексті капіталу набуває кардинально інакшого акценту {і він насправді непокоїть} – це не відповідь на запитання «який спосіб використання/застосування доступних нині ресурсів є оптимальнішим?» {що його популяризують сучасні «великі гравці» світового економічного соціосеґменту}, радше це неочевидне запитання – «яким чином відбувається набування ресурсами форми капіталу?» {і це жахає, оскільки це вже не технічний, а онтолого-екзистенційний зсув: нині навіть антропоодиниця постає ресурсом, перетворюваним за-запитом на будь-що вигодове/зискове}.

Перспективи подальших досліджень можливо як «утримувати» в дослідницькому полі економічного капіталу через нюансування його варіативів, так і формувати нові – не окреслені пропонованим текстом мого дослідження – міждисциплінарні перетини.

Література

1. Арістотель. Нікомахова етика. Αριστοτελης. Ηθικα Νικομαχεια / переклав з давньогрецької Віктор Ставнюк. Київ : Аквілон–Плюс, 2002. 480 с.

2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 240 с.

3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з. франц. Г. Філіпчук. Київ : Основи, 1995. 543 с.

4. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. Т. 2. Ігри обміну / Пер. з. франц. Г. Філіпчук. Київ : Основи, 1997. 585 с.

5. Де Сото Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / Пер. з англ. М. Климчук. Київ : Ніка-Центр, 2012. 232 с.

6. Діденко Л. В. Методологічний принцип «квадролекс» ‖ Methodological Principle 'Quadrolex'. *«The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2025», International Scientific Conference (2025 ; Kyiv). International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2025» [Abstracts] / Ed. board: A. Konverskyi [and other].* Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2025. 1049 p. P. 652–656. URL: https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/14/81

7. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Переклад з англ. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського. Київ: Port-Royal, 2001. 594 с.

8. Штомпка П. Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору / Пер. з польської Миколи Яковини. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 400 с.

9. Borgmann A. Technology and the Character of Contemporary Life: A Philosophical Inquiry. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987. 310 p.

10. Bourdieu P. Espace social et genèse des «classes». *Actes de la Recherche en Sciences Sociales.* 1984. Vol. 52–53. P. 3–14. URL: https://www.persee.fr/doc/arss_0335-5322_1984_num_52_1_3327

11. Bourdieu P. La distinction: Critique sociale du jugement. Paris: Les Éditions de Minuit, 1979. 690 p.

12. Bourdieu P. The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education.* Edited by John G. Richardson. New York – Westport, Connecticut – London: Greenwood Press, 1986. P. 241–258.

13. Corsani A. Capital, Connaissance et Vie dans le Capitalisme Cognitif. *European Journal of Economic and Social Systems*. 2007. Vol. 20, n. 1. P. 81–98.

14. Corsani A., Lazzarato M. Le Revenu Garanti comme Processus Constituant. *Multitudes*. 2002. Vol. 10. No 3. P. 177–185. https://doi.org/10.3917/mult.010.0177

15. Feenberg A. Questioning Technology. London and New York: Routledge, 1999. 262 p.

16. Hickman L. A. Technology as a Human Affair. New York: McGraw-Hill Publishing Company, 1990. 510 p.

17. Hodgson G. M. What is capital? Economists and sociologists have changed its meaning: Should it be changed back? *Cambridge Journal Economics.* 2014. Volume 38. Issue 5. P. 1063–1086. https://doi.org/10.1093/cje/beu013

18. Lazzarato M. From Capital-Labour to Capital-Life / Translated from the French by Valerie Fournier, Akseli Virtanen and Jussi Vähämäki. *Ephemera*. 2004. Vol. 4. No 3. P. 187–208.

19. Lazzarato M. Les Révolutions du Capitalisme. Paris: Empêcheurs de penser en Rond / Le Seuil, 2004. 260 p.

20. Marx K. Das Kapital. Kritik der politishen Ökonomie. Erster Band. Hamburg, 1890. {MEGA II/10: "Das Kapital", 1. Band, Druckfassung 1890}. *MEGAdigital. Ökonomische Texte von Karl Marx im Internet.* Berlin: Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften & TELOTA, 2012. URL: http://telota.bbaw.de/mega/

21. Marx K. Das Kapital. Kritik der politishen Ökonomie. Dritter Band. Erster Teil. Hamburg, 1894. {MEGA II/15: "Das Kapital", 3. Band, Druckfassung 1894}. *MEGAdigital. Ökonomische Texte von Karl Marx im Internet.* Berlin: Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften & TELOTA, 2012. URL: http://telota.bbaw.de/mega/

22. Pitt J. C. Thinking about Technology: Foundations of the Philosophy of Technology. New York – London: Seven Bridges Press, 2000. 160 p.

23. Ragnedda M. Conceptualizing Digital Capital. *Telematics and Informatics.* 2018. Volume 35, Issue 8. P. 2366–2375. https://doi.org/10.1016/j.tele.2018.10.006

24. Say J.-B. Œuvres completes: I. Traité d'économie politique. Tome second. Paris: ECONOMICA, 2006. 666 p.

25. The Works and Correspondence of David Ricardo. Edited by Piero Sraffa with the collaboration of M. H. Dobb. Volume I: On The Principles of Political Economy and Taxation. Cambridge, GB: Cambridge University Press, 1981. 512 p.

Анотація

Діденко Л. В. **Філософське інтерпретування варіативів економічного капіталу: від ресурсу до антропоодиниці.** – Стаття.

Сучасність має багато утруднень, з поміж яких головними постають – кількісно-якісні параметри ресурсів {переважно їх нестача}, а також тотальне капіталізування. Навіть фахові дослідники не завжди можуть чітко розтлумачити поняття «капітал».

Пропоноване дослідження не тільки уточнює поняття «капітал» через реконструювання його змісто-основи та смислів слова, але й пропонує авторську візію філософа з інтерпретуванням на межі міждисциплінарної поліаспектності.

Висновки: 1) слово «капітал» має свою власну історію, яка вкорінена у праксис – від нерухомого майна {землі та «плодів» її обробляння} через «рухоме майно» {«зискових тварин» та/або антропоодиниць} до нейтрального символічного узагальнення {поняття «капітал»} з врахуванням аспектів, що схоплені поняттями «ресурси» та «власність»; **2)** зі змісту поняття «капітал» випливає сучасне мультиплікування його варіативів і витлумачень; **3)** усі варіативи капіталу {актуалізовані у XXI ст.} постають похідними від «економічної основи» {складеної впродовж тривалого часу та окреслюваної переважно через ресурси}, тобто економічний капітал набуває значення «парасолькового поняття», зміст якого конкретизують особливості головних варіативів – фізичного капіталу {матеріально-речовий актив}, функціонального капіталу {сукупність реалізовуваних можливостей економічного активу або переліки його цільових призначень}, техніко-технологічного капіталу {паралельне застосування інструментів і алгоритмів та процесів, необхідних у виробничому циклі}, фінансового капіталу {форма символічного обміну дечого – наприклад, описаної ідеї – через гроші як посередника на отримування продукту та/або послуги}; **4)** сучасне «ресурсне утруднення» в контексті капіталу набуває кардинально інакшого акценту {і він насправді непокоїть} – це не відповідь на запитання «який спосіб використання/застосування доступних нині ресурсів є оптимальнішим?» {що його популяризують сучасні «великі гравці» світового економічного соціосеґменту}, радше це неочевидне запитання – «яким чином відбувається набування ресурсами форми капіталу?» {і це жахає, оскільки це вже не технічний, а онтолого-екзистенційний зсув: нині навіть антропоодиниця постає ресурсом, перетворюваним за-запитом на будь-що вигодове/зискове}.

Ключові слова: капітал, ресурс, власність, гроші, зиск, вигода, товар, продукт, послуга, виробничий цикл, парасолькове поняття, варіатив, економічний капітал, фізичний капітал, функціональний капітал, техніко-технологічний капітал, фінансовий капітал, людина.

Summary

Didenko L. V. **Philosophical interpretation of the economic capital variants: from resource to the human being.** – Article.

Contemporaneity presents numerous difficulties, among which the most pressing are the quantitative and qualitative parameters of resources (primarily their scarcity), as well as the total capitalization of all socio-segments. Even professional researchers are not always able to clearly define the concept of 'capital'.

This research not only refines the concept of 'capital' by reconstructing its foundational content and the meanings embedded in the term, but also offers the author's philosophical vision interpreted at the intersection of interdisciplinary multi-aspectuality.

Conclusions: **(1)** The word 'capital' has its own distinct history, deeply rooted in praxis – from immovable property (land and the 'fruits' of its cultivation), through movable property ('profit-yielding animals' and/or human beings as economic units), to a neutral symbolic abstraction (the concept of 'capital'), taking into account aspects encompassed by the notions of 'resources' and 'ownership'. **(2)** From the content of the 'capital' concept arises the contemporary multiplication of its variants and interpretations. **(3)** All variants of capital (actualized in the 21st century) derive from the 'economic base' (formed over a long period and primarily defined through resources), meaning that economic capital acquires the status of an 'umbrella concept', the content of which is specified by the characteristics of the main variants – physical capital (material-tangible asset), functional capital (the set of realizable capabilities of an economic asset or the lists of its intended purposes), technical-technological capital (the parallel application of tools, algorithms, and processes necessary in the production cycle), and financial capital (a form of symbolic exchange of something – for example, a described idea – through money as a mediator for obtaining a product and/or service). **(4)** The contemporary 'resource difficulty' in the context of capital takes on a radically different emphasis (and it is genuinely alarming) – it is not a response to the question 'What is the most optimal way to use/apply the currently available resources?' (a question promoted by today's 'major players' in the world economic socio-segment), but rather a less obvious question: 'How do resources acquire the form of capital?' (and this is frightening, since it is no longer a technical, but an ontological-existential shift: nowadays even the human being itself appears as a resource, transformed on demand into anything profitable or gainful).

Key words: capital, resource, ownership, money, profit, benefit, commodity, product, service, production cycle, umbrella concept, variant, economic capital, physical capital, functional capital, technical-technological capital, financial capital, human being.

Дата надходження статті: 11.06.2025
Дата прийняття статті: 23.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 316.4:2-1:004.9
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.3

О. В. Добродум
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7651-4946
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри журналістики та реклами
Державного торговельно-економічного університету

РЕЛІГІЯ І СІМ'Я В ЕПОХУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ І ПРАКТИК

Постановка проблеми. Сучасне суспільство переживає період інтенсивної цифрової трансформації, яка стосується всіх сфер людської життєдіяльності. Актуальність даного дослідження обумовлена необхідністю осмислення того, як релігійні спільноти та сім'ї можуть адаптуватися до нової цифрової реальності, зберігаючи при цьому свою ідентичність і місію. Ігнорування цих процесів може призвести до загострення кризи традиційних інститутів, деградації сімейних стосунків та послаблення механізмів духовної спадкоємності.

Особливу актуальність проблема набуває в контексті глобальних викликів, таких як пандемія COVID-19 та російсько-українська війна, яка прискорила процеси цифровізації та продемонструвала як можливості, так і обмеження віртуальних форм релігійного та сімейного взаємодії. Швидкий розвиток цифрових технологій створює нову інформаційно-комунікаційну реальність, суттєво змінюючи способи передачі духовних цінностей. Інтернет, соціальні мережі, штучний інтелект (ШІ) та віртуальна реальність змінюють способи взаємодії людей з релігійними практиками та сімейними цінностями.

Цифровізація створює як нові можливості для зміцнення релігійних і сімейних зв'язків, так і ризики, пов'язані з втратою традиційних форм взаємодії. Наприклад, віртуальні релігійні служби та онлайн-сімейні комунікації розширюють доступ до духовних і соціальних ресурсів, але можуть послаблювати відчуття спільноти та емоційної близькості. Сьогодні цифрова реальність не просто доповнює повсякденність, але активно формує її, змінюючи способи спілкування, дозвілля, навчання і навіть сприйняття світу. Сім'я, будучи первинним агентом соціалізації та трансляції релігійних переконань, стикається з безпрецедентними викликами та трансформаціями під впливом цифрового середовища. Ці зміни не обмежуються зміною способів комунікації чи дозвілля; вони торкаються самої структури сімейних відносин, ієрархії авторитетів, формування ідентичності та характеру релігійної практики.

В умовах стрімкої цифровізації традиційні цінності та практики релігії і сім'ї зазнають глибокої трансформації. З одного боку, технології відкривають нові способи комунікації, створення та підтримання ціннісних і духовних зв'язків; з іншого – вони породжують ризики втрати «живих» соціальних практик і духовної глибини. Це ставить перед наукою та суспільством найважливіші завдання. Які механізми впливу цифрових форматів (онлайн-спільноти, стрімінг богослужінь) на релігійну ідентичність та практики? Як цифрові формати змінюють дитячо-батьківські стосунки та сімейні традиції? Які виклики та можливості супроводжують перехід релігії та сім'ї в цифровий простір для практики та збереження цінностей? Ці питання пов'язані з важливими науковими завданнями: переосмисленням соціалізації, адаптацією інститутів, рецепцією духовності на фоні технологічних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження впливу цифровізації на релігію та сім'ю охоплюють широкий спектр дисциплін. В галузі релігієзнавства вчені, такі як Х. Кемпбелл, підкреслюють, що цифрові технології створюють нову форму релігійності – «цифрову релігію», яка характеризується віртуальними громадами та онлайн-практиками [1]. Інші дослідники, наприклад, П. Чейн, вказують на роль соціальних мереж у популяризації релігійного контенту, але також відзначають ризик поширення дезінформації та спрощення духовних вчень [2].

В контексті сімейних досліджень, такі як робота Д. Бойда, акцентують увагу на впливі цифрових технологій на сімейні комунікації. Водночас, роботи С. Лівінгстон показують, що цифрові технології надають сім'ям нові інструменти для навчання та виховання дітей, але вимагають від батьків цифрової грамотності [3]. Сучасні дослідження Х. Кемпбел і Т. Хатчингс виділяють кілька ключових напрямків: цифрова релігійність як новий феномен, трансформація сімейної релігійності під впливом медіа, конфлікт поколінь у цифровому релігійному вихованні [1; 4].

Теоретичною основою дослідження виступає концепція соціальної трансформації, розроблена П. Штомпкою, яка розглядає соціальні зміни як комплексний процес, що включає структурні, культурні та агентні компоненти. Сучасні наукові праці (наприклад, роботи М. Кастельса, З. Баумана, Ю. Харарі) широко висвітлюють глобальні зміни, що вносяться цифровими технологіями,

© О. В. Добродум, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

торкаючись питань трансформації ідентичності, характеру соціальних зв'язків та етичних дилем [5]. С. Холлоуей і Г. Валентайн досліджували трансформацію дитинства під впливом цифрових технологій [6]. Цифрові технології розглядаються не як зовнішній фактор впливу, а як елемент інституційного середовища, який одночасно формується і формує соціальні практики. Квіан Ю. виділяє три рівні впливу: мікропросоціальний, функціональний і символічний, де цифрові платформи змінюють рутинні сімейні практики, ритуали і створюють нові форми близькості [7].

Аналіз наукової літератури виявляє кілька нерозв'язаних аспектів проблеми: супутні трансформації сім'ї та релігії в цифровому просторі, вплив цифровізації на міжпоколінські сім'ї та передачу релігійних цінностей, роль цифрових технологій у формуванні нового розуміння ритуалу та практики, аспекти взаємодії цифрової культури з сімейним духовним життям, роль релігійних інституцій у підтримці сім'ї в цифровому просторі та адаптації міжпоколінської духовної трансляції, специфіка сімейної цифрової релігійності, довгостроковий вплив цифровізації на трансляцію релігійних цінностей.

Формулювання мети статті. Метою цієї статті є оцінка впливу цифровізації на релігію та сім'ю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цифрова революція XXI століття кардинально змінила всі сфери людського життя, не залишивши без уваги і такі консервативні інститути, як релігія і сім'я. Традиційні форми релігійної практики стикаються з необхідністю адаптації до віртуального простору, де формуються нові моделі духовного спілкування та релігійного досвіду. Сім'я як базовий соціальний інститут переживає глибокі трансформації, пов'язані зі зміною комунікативних практик, форм дозвілля та способів підтримання родинних зв'язків.

Цифрові технології кардинально змінили характер внутрисімейного спілкування та способи підтримання родинних зв'язків. Месенджери та відеодзвінки дозволяють сім'ям залишатися на зв'язку незалежно від географічної відстані, створюючи нові форми близькості та присутності. Соціальні мережі стають простором для спільного створення сімейної історії через обмін фотографіями, відео та спогадами [8].

Цифрові технології значно впливають на процеси соціалізації дітей та формування дитячо-батьківських відносин. Батьки стикаються з новими викликами цифрового виховання, включаючи контроль екранного часу, забезпечення безпеки в інтернеті та формування цифрової грамотності у дітей. Освітні додатки та онлайн-платформи розширюють можливості сімейного навчання та розвитку дітей. Однак надмірне використання цифрових пристроїв може негативно впливати на якість сімейного часу та глибину міжособистісного спілкування. Феномен «цифрового аутизму» – занурення у віртуальний світ на рахунок реального спілкування – стає серйозною проблемою сучасних сімей.

Цифрові технології сприяють виникненню нових моделей сімейної організації та трудових відносин. Віддалена робота та гнучкий графік дозволяють батькам більше часу проводити з дітьми та активніше брати участь у сімейному житті. Цифрові платформи для пошуку нянь, репетиторів та інших послуг трансформують систему сімейного аутсорсингу. Онлайн-знайомства змінюють традиційні способи формування сімейних пар, розширюючи географічні та соціальні межі пошуку партнера. Додатки для планування сімейного бюджету та управління домашнім господарством сприяють більш ефективній організації сімейного життя.

Цифрові технології відкривають нові можливості для релігійного виховання в родині, надаючи доступ до різноманітних освітніх ресурсів та інтерактивних матеріалів. Сім'ї можуть брати участь в онлайн-богослужіннях, вивчати священні тексти за допомогою спеціалізованих додатків і спілкуватися з одновірцями через соціальні мережі. Віртуальні паломництва та 3D-тури по святим місцям дозволяють сім'ям спільно вивчати релігійну історію та традиції. Онлайн-курси та вебінари з релігійної тематики роблять богословську освіту більш доступною для батьків, які бажають поглибити свої знання для ефективного релігійного виховання дітей [9].

Цифровий простір характеризується високим ступенем плюралізму та конкуренції ідей, що створює виклики для традиційних релігійних цінностей у сімейному контексті. Діти та підлітки отримують доступ до широкого спектру світоглядних концепцій через інтернет, що може суперечити сімейним релігійним переконанням. Соціальні мережі та медіаконтент часто пропагують цінності, несумісні з традиційними релігійними нормами. Батьки стикаються з необхідністю захисту дітей від контенту, що суперечить їхнім релігійним переконанням, при одночасному забезпеченні свободи інформаційного пошуку. Цифрові технології можуть сприяти формуванню індивідуалістичних установок, які вступають у конфлікт з колективістськими цінностями багатьох релігійних традицій. Сімейні релігійні проекти, такі як створення цифрових архівів сімейної духовної історії або участь в онлайн-благодійності, сприяють зміцненню релігійної ідентичності та сімейних зв'язків. Сімейні молитви можуть включати використання релігійних додатків та онлайн-ресурсів. Вивчення священних текстів доповнюється цифровими коментарями та інтерактивними матеріалами. Релігійні свята та обряди отримують новий вимір через використання цифрових технологій для їх організації та проведення.

Цифрові платформи дозволяють релігійним родинам знаходити однодумців і створювати спільноти за інтересами. Цифровізація релігії та сім'ї впливає на форми соціальної солідарності та суспільної інтеграції. Віртуальні релігійні громади можуть як зміцнювати, так і послаблювати традиційні форми соціального зв'язку. З одного боку, цифрові технології розширюють можливості для створення транснаціональних релігійних мереж і підтримання зв'язків між одновірцями. З іншого боку, віртуалізація релігійного досвіду може призводити до послаблення локальних громадських зв'язків.

Цифровізація призводить до демократизації доступу до релігійного знання та сімейних порад, що змінює роль традиційних авторитетів. Релігійні лідери стикаються з конкуренцією з боку онлайн-проповідників та впливових блогерів. Батьки конкурують з цифровими джерелами інформації за вплив на дітей. Поява нових цифрових авторитетів – релігійних блогерів, YouTube-проповідників, інфлюенсерів у сфері сімейних відносин – створює альтернативні джерела морального керівництва. Це може як збагачувати релігійний і сімейний досвід, так і створювати конфлікти між традиційними та цифровими авторитетами. Цифровізація сприяла поширенню онлайн-форм богослужінь, відео-проповідей, духовних мобільних додатків. Сім'я отримала можливість брати участь у релігійному житті незалежно від місця перебування, однак виникає ризик поверхневого сприйняття релігії як інформаційного продукту. Діти та підлітки споживають духовний контент не від батьків, а через TikTok або YouTube, більше того, формується нова медіаплатформа релігійної соціалізації, де авторитетами стають «інфлюенсери віри». Батьки втрачають монополію на духовне виховання і повинні шукати нові способи комунікації. У цифровому просторі виникають нові питання: наскільки допустимі онлайн-сповіді чи «віртуальне причастя»? Як дотримуватися конфіденційності в духовних чатах? Чи може Zoom замінити живий контакт з суспільством?

Церква та інші конфесії активно адаптують цифрові ресурси: створюють сімейно-духовні марафони, батьківські школи, онлайн-Біблії, причому особливо ефективними ці інструменти стали в умовах пандемії COVID-19. Святкування Різдва або Пасхи все частіше проходить в онлайн-режимі: з одного боку це забезпечує участь усіх членів, з іншого – знижує ритуальну глибину, особливо серед молоді. В розсіяних сім'ях і діаспорах цифрові засоби стають основним способом збереження конфесійної ідентичності. Прямі трансляції з рідного храму, онлайн-консультації зі священниками, віртуальні суботи – все це формує «цифровий прихід» родини.

Месенджери, такі як WhatsApp, і відеозвінки через Zoom, Google Meet або Microsoft Teams дозволяють підтримувати зв'язок з родичами, які живуть на відстані – це особливо важливо для сімей, розділених міграцією або професійними обов'язками. Батьки стикаються з необхідністю контролювати час, проведений дітьми в інтернеті, і захищати їх від небажаного контенту, такого як насильство чи дезінформація. Водночас цифрові технології надають доступ до освітніх ресурсів, які можуть сприяти розвитку дітей. Наприклад, платформи, такі як Khan Academy або Coursera, пропонують курси, які сім'ї можуть використовувати для спільного навчання.

Віртуальна реальність і метавсесвіти відкривають нові можливості для сімейної взаємодії. Сім'ї можуть збиратися у віртуальних просторах для спільних заходів, таких як свята чи ігри. Однак це піднімає питання про автентичність таких взаємодій і їх вплив на емоційні зв'язки. Багато релігійних організацій пропонують онлайн-курси з сімейної етики, шлюбу та виховання дітей, активно використовуючи цифрові платформи для консультування сімей з питань духовного виховання. Соціальні мережі також змінили уявлення про сімейну приватність. Публікація сімейних фотографій або обговорення особистих питань в інтернеті може суперечити релігійним принципам скромності. Водночас такі платформи дозволяють сім'ям ділитися своїм досвідом віри, зміцнюючи релігійну ідентичність.

Цифровізація надає безліч переваг для релігії та сім'ї. Технології роблять релігійні практики та сімейні зв'язки більш доступними, гнучкими та інклюзивними. Вони дозволяють долати географічні та соціальні бар'єри, зміцнюючи глобальні релігійні та сімейні громади. Наприклад, онлайн-платформи дозволяють родинам та релігійним громадам підтримувати зв'язок в умовах глобальної мобільності. Цифрове середовище сприяє поширенню дезінформації, яка може спотворювати релігійні вчення або сімейні ідеали. Віртуальна реальність і метавсесвіти відкривають нові горизонти для сімейної взаємодії. Наприклад, сім'ї можуть збиратися у віртуальних просторах для спільних заходів, таких як свята або ігри. Цифровізація вимагає від батьків нових компетенцій, включаючи цифрову грамотність і здатність балансувати між онлайн- та офлайн-життям. Соціальні мережі, месенджери та відеодзвінки дозволяють підтримувати зв'язок з родичами, які живуть на відстані. Це особливо важливо для сімей, розділених міграцією або роботою.

Багато релігійних організацій пропонують онлайн-курси з сімейної етики, шлюбу та виховання дітей. Такі програми допомагають сім'ям інтегрувати духовні принципи в повсякденне

життя. Наприклад, християнські, мусульманські та юдейські громади активно використовують цифрові платформи для консультування сімей з питань шлюбу та виховання. Часте використання технологій може послаблювати особисті зв'язки та підривати традиційні цінності. Крім того, цифрове середовище часто сприяє поширенню дезінформації, яка може спотворювати релігійні вчення або сімейні ідеали. Важливо розробляти стратегії, які дозволять зберегти баланс між традиціями та інноваціями. Традиційно сім'я виступала основною клітиною релігійної соціалізації. Через сімейні обряди (хрещення, вінчання) відбувалося включення індивіда в релігійну громаду. Однак у цифрову епоху ця модель підлягає деконструкції.

Віртуалізація релігійного життя призводить до появи нових феноменів: багато релігійних сімей у США використовують Zoom для спільних молитов, віртуальні пасхальні служби та іфтари стають новою нормою. В православних сім'ях з'являються «цифрові червоні кути» – планшети з іконами та молитвами. Мусульмани використовують додатки з кіблою та часами намазу. Формуються унікальні феномени: соціальні мережі як місця паломництва (сторінки померлих родичів стають цифровими вівтарями), гейміфікація релігійного досвіду (додатки типу "Bible Quiz" перетворюють вивчення священних текстів на квест).

Цифрова епоха ставить серйозні виклики традиційному релігійному життю сім'ї. Одним із ключових є розфокусування уваги та фрагментація релігійної практики. Це часто призводить до скорочення часу, виділеного для спільних релігійних ритуалів, таких як спільна молитва, читання священних текстів або духовні бесіди. Кожен член родини може зануритися у свій унікальний цифровий «бульбашка», що сприяє створенню «паралельних світів» і індивідуалізації віри. Спільні точки дотику в релігійному досвіді, які раніше формувалися в спільній практиці, можуть слабшати, оскільки кожен споживає свій власний, часто персоналізований, духовний контент [10].

Іншим серйозним викликом є поширення дезінформації та ризик радикалізації. Сектантські рухи, агресивні ідеології та хибні вчення знаходять у мережі благодатний ґрунт для поширення, створюючи загрозу для духовного здоров'я окремих членів родини та всієї її основи. Виникають і нові етичні та моральні дилеми, пов'язані з кібербулінгом, формуванням цифрової залежності, доступністю неприйнятного контенту (наприклад, порнографії), а також складними питаннями етики ШІ. Нарешті, спостерігається зниження ролі традиційного авторитету духовних лідерів, що може послаблювати вплив усталених релігійних авторитетів і інститутів у сімейному житті.

Попри численні виклики, цифровізація відкриває і безпрецедентні можливості для релігійного життя сім'ї та зміцнення віри, які можуть бути активно використані для адаптації та розвитку. Перш за все, це підвищення доступності релігійної освіти та інформації. Інтернет надає широкий спектр онлайн-лекцій, курсів, вебінарів, електронних бібліотек і ресурсів для вивчення священних текстів, що розширює освітні можливості для всіх членів родини, незалежно від їхнього місцезнаходження чи фізичних обмежень. Цифрові платформи сприяють зміцненню громад і розвитку міжрелігійного діалогу. Онлайн-молитви, трансляції богослужінь, віртуальні збори та конференції дозволяють членам громад залишатися на зв'язку, підтримувати один одного та долати географічні бар'єри, створюючи ефект «розширеного присутності» церкви в житті віруючих. Створюються глобальні релігійні спільноти, що сприяють взаєморозумінню та діалогу між різними традиціями, що раніше було вкрай ускладнено [11].

Розвиваються нові форми місіонерства та соціального служіння. Цифрові технології також можуть активно підтримувати сімейні цінності. Нарешті, цифровізація сприяє збереженню та передачі релігійних традицій. Цифрові архіви, віртуальні музеї та тури по святим місцям дозволяють новим поколінням ознайомитися з історією та спадщиною своєї віри, роблячи їх більш доступними та привабливими. Серед ключових трансформацій можна відзначити позитивні (доступ до глобальних релігійних ресурсів, нові форми міжпоколіннєвого діалогу, гнучкість релігійних практик) та негативні (ерозія традиційних ритуалів, комодифікація сакрального, цифрова нерівність у релігійній сфері).

Цифрові технології також трансформують процеси релігійної освіти та духовного керівництва. Онлайн-курси теології, віртуальні бібліотеки релігійної літератури, мобільні додатки для вивчення священних текстів розширюють доступ до релігійного знання і роблять його більш персоналізованим. Соціальні мережі, месенджери, відеоконференції забезпечують постійний зв'язок і можливість індивідуального духовного керівництва. Аналіз контенту релігійних соціальних мереж виявляє три основних типи релігійної комунікації в цифровому середовищі: інформаційну (поширення релігійної інформації та новин), освітню (релігійне навчання та просвітництво) і пасторську (духовне керівництво та підтримка).

Цифрові технології мають глибокий вплив на процеси соціалізації дітей та формування дитячо-батьківських відносин. Сучасні батьки стикаються з необхідністю «цифрового батьківства» – нової форми виховання, яка включає управління екранним часом, забезпечення цифрової безпеки та формування цифрової грамотності у дітей.

Одним із ключових аспектів взаємодії цифровізації релігії та сім'ї є трансформація процесів релігійної соціалізації. Цифрові технології створюють нові можливості для релігійного виховання в сім'ї, але також породжують виклики для передачі релігійних цінностей між поколіннями. Особливу роль у релігійній соціалізації відіграють сімейні цифрові практики: спільна участь в онлайн-богослужіннях, вивчення релігійних текстів за допомогою мобільних додатків, створення сімейних релігійних блогів [12].

Цифрові технології сприяють виникненню нових моделей сімейної організації, які характеризуються більшою гнучкістю та адаптивністю до змінюваних умов життя. Віддалена робота дозволяє батькам більш активно брати участь у сімейному житті та вихованні дітей, створюючи передумови для формування більш егалітарних гендерних ролей у сім'ї. Цифровізація релігії та сім'ї призводить до значних змін у системі цінностей, які можна класифікувати за кількома напрямами: трансформація поняття авторитету, зміна концепції приватності, трансформація часових і просторових рамок та індивідуалізація релігійного та сімейного досвіду.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Цифровізація радикально трансформує релігію та сім'ю, створюючи нові форми взаємодії та вимагаючи адаптації традиційних цінностей і практик. Релігійні практики стають більш доступними завдяки онлайн-платформам, але втрачають частину своєї традиційної спільноти. Сім'ї отримують нові інструменти для комунікації та виховання, але стикаються з викликами, пов'язаними з цифровою залежністю та нерівністю.

Сім'я в епоху цифровізації переживає трансформацію комунікативних практик, форм дозвілля і способів підтримання родинних зв'язків. Адаптація релігійних і сімейних інститутів до цифрового середовища відбувається за різними моделями, які визначаються поєднанням культурних, соціальних і технологічних факторів. Процеси цифровізації релігії та сім'ї взаємопов'язані і взаємно впливають один на одного, особливо в сфері релігійної соціалізації та передачі цінностей між поколіннями. Цифровізація породжує нові форми соціальної нерівності – цифрову нерівність, яка може посилювати традиційні форми релігійної та соціальної стратифікації.

Основні проблеми включають: комодифікацію сакрального (платні онлайн-сповіді), кризу автентичності релігійного досвіду, цифрову нерівність у доступі до духовних ресурсів. Цифровізація створює парадоксальну ситуацію: руйнуючи традиційні форми релігійної сімейності, вона одночасно породжує нові гібридні практики. Подальші дослідження можуть зосередитися на порівняльному аналізі практик різних конфесій, а також на розробці етичних принципів цифрової релігійної взаємодії в сім'ї.

Серед перспективних напрямків подальших досліджень можна відзначити довгостроковий вплив цифровізації на релігійну ідентичність, розробку етичних стандартів цифрової релігійності, порівняльні дослідження в різних конфесіях довгострокових ефектів залучення в цифрові сімейні та релігійні практики, методики інтеграції цифрових ритуалів з офлайн-практиками для зміцнення міжпоколінських зв'язків, цифрові платформи як просторово-семантичні середовища передачі культурних наративів, етичні та технологічні бар'єри в використанні служб ШІ та метавсесвітів у релігійній та сімейній комунікації.

Література

1. Campbell H., Bellar W. *Digital Religion: The Basics*. London: Routledge, 2023. 178 p.

2. Cheong P.H. Religious Authority and Social Media: Religious Leaders and Scholars on the Web. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2011. Vol. 16, No. 2. P. 242–259.

3. Livingstone S., Blum-Ross A. *Parenting for a Digital Future: How Hopes and Fears about Technology Shape Children's Lives*. Oxford: Oxford University Press, 2022. 288 p.

4. Hutchings T. *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*. London: Routledge, 2017. 240 p.

5. Bauman Z. Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds. *Theory, Culture & Society*. 2003. Vol. 20, No. 2. P. 43–57.

6. Holloway S.L., Valentine G. *Cyberkids: Children in the Information Age*. London: RoutledgeFalmer, 2003. 224 p.

7. Qian Y., Hu Y. The Digitalization of Family Life: A Multilevel Conceptual Framework. *Journal of Marriage and Family*. 2024. Vol. 86, No. 5. P. 1160–1183.

8. Larsen E. *Cyberfaith: How Americans Pursue Religion Online*. Washington: Pew Internet & American Life Project, 2004. 46 p.

9. Livingstone S., Haddon L., Görzig A., Ólafsson K. *Risks and Safety on the Internet: The Perspective of European Children*. London: EU Kids Online, 2011. 94 p.

10. Spadaro A. *Cybertheology: Thinking Christianity in the Era of the Internet*. New York: Fordham University Press, 2014. 192 p.

11. Family Online Safety Institute. Digital Families Report. Washington, 2023. URL: https://www.fosi.org/

12. Horsfield P. *From Jesus to the Internet: A History of Christianity and Media*. Sussex: Wiley Blackwell, 2015. 328 p.

Анотація

Добродум О. В. **Релігія і сім'я в епоху цифровізації: трансформація цінностей і практик.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню впливу процесів цифровізації на трансформацію цінностей і практик у релігійній та сімейній сферах, на сімейне духовне виховання, ритуальні практики та збереження релігійної ідентичності. У роботі аналізуються механізми адаптації релігійних організацій до цифрового середовища, трансформація сімейних відносин під впливом інформаційно-комунікаційних технологій, а також взаємодія між релігійними цінностями та новими формами сімейної організації в цифрову епоху. Цифровізація не просто додає нові інструменти до існуючих практик, але якісно перетворює самі основи функціонування релігійних і сімейних структур.

Дослідження базується на міждисциплінарному підході, що включає релігієзнавчий, соціологічний та антропологічний. Виявлено основні тенденції цифрової трансформації релігійних і сімейних практик, визначено виклики, можливості, що виникають у процесі адаптації до цифрової реальності, та перспективи для релігійних інституцій і самих сімей. Цифровізація радикально трансформує релігію та сім'ю, створюючи нові форми взаємодії та вимагаючи адаптації традиційних цінностей і практик. Релігійні практики стають більш доступними завдяки онлайн-платформам, але втрачають частину своєї традиційної спільноти. Сім'ї отримують нові інструменти для комунікації та виховання, але стикаються з викликами, пов'язаними з цифровою залежністю та нерівністю.

Сім'я в епоху цифровізації переживає трансформацію комунікативних практик, форм дозвілля та способів підтримання родинних зв'язків. Одним із ключових аспектів взаємодії цифровізації релігії та сім'ї є трансформація процесів релігійної соціалізації. Цифрові технології створюють нові можливості для релігійного виховання в сім'ї, але також породжують виклики для передачі релігійних цінностей між поколіннями.

Ключові слова: цифровізація, релігія, сім'я, трансформація цінностей і практик, віртуальна релігійність, цифрова сім'я.

Summary

Dobrodum O. V. **Religion and family in the era of digitalization: transformation of values and practices.** – Article.

The article is dedicated to the study of the impact of digitalization processes on the transformation of values and practices in religious and family spheres, on family spiritual upbringing, ritual practices, and the preservation of religious identity. The work analyzes the mechanisms of adaptation of religious organizations to the digital environment, the transformation of family relationships under the influence of information and communication technologies, as well as the interaction between religious values and new forms of family organization in the digital age. Digitalization does not merely add new tools to existing practices, but qualitatively transforms the very foundations of the functioning of religious and family structures.

The study is based on an interdisciplinary approach, including religious studies, sociology, and anthropology. The main trends in the digital transformation of religious and family practices have been identified, as well as the challenges and opportunities arising in the process of adapting to the digital reality, and the prospects for religious institutions and families themselves. Digitalization radically transforms religion and family, creating new forms of interaction and requiring the adaptation of traditional values and practices. Religious practices are becoming more accessible thanks to online platforms, but they are losing some of their traditional communal aspects. Families gain new tools for communication and upbringing, but face challenges related to digital addiction and inequality.

The family in the era of digitalization is experiencing a transformation of communicative practices, forms of leisure, and ways of maintaining family ties. One of the key aspects of the interaction between the digitalization of religion and family is the transformation of religious socialization processes. Digital technologies create new opportunities for religious upbringing within the family, but they also pose challenges for the transmission of religious values between generations.

Key words: digitalization, religion, family, transformation of values and practices, virtual religiosity, digital family.

Дата надходження статті: 19.06.2025
Дата прийняття статті: 04.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 141.319.8
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.4

Н. А. Дресвяннікова
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-8824-4318
аспірантка кафедри філософії
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ УЯВИ НА ПРАВОЗАХИСТ

Постановка проблеми. У статті розглядається проблема методології дослідження феномену уяви в контексті захисту прав людини в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Останні дослідження в галузі філософії, зокрема в філософській антропології, соціальній філософії, філософії культури акцентують увагу на важливості уяви як інструменту для формування спільних цінностей, філософського світогляду і реалізації ідей толерантного ставлення до Іншого. Феномен уяви розглядався в роботах низки відомих західних філософів (Р. Декарт, Д. Віко, В. Шеллінг, І. Кант, Я. Голосовкер, Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр, Е. Кассірер, Е. Кінд, С. МакКленнен та ін.). Проблематика уяви в контексті правозахисту практично не розглядался і це актуалізує дане дослідження.

Для подальшого дослідження уяви плідними могли б бути компаративістський і герменевтичний підходи – при аналізі текстів авторів, які розглядали проблему уяви і її впливу на реальний правозахист. Підхід гуманістичного психоаналізу Е. Фромма щодо біофільної і некрофільної орієнтацій людини дозволяє осмислити конструктивні і деструктивні прояви уяви, які або актуалізують, або руйнують права людини.

Метаантропологія Н.В. Хамітова дозволяє проаналізувати трансформації уяви в буденному, граничному й метаграничному бутті людини, а методологічна стратегія соціальної метаантропології С.А. Крилової дає можливість осягнути ці явища на рівні суспільства. Методологія метаантропологічного потенціалізму, яка спільно розвивається С.І. Пірожковим і Н.В. Хамітовим відкриває можливості подолання деструктивних проявів уяви, в яких Інший сприймається як «Воно», а не як «Ти» через 1) осмислення наявного стану типових для суспільства паттернів уяви і потенціалу для їх гуманістичного розвитку, 2) вироблення ідеального проєкту впливу конструктивної уяви на правозахист і 3) розробку стратегій побудови ідеального проєкту.

Мета статті – оцінка різних методологічних стратегій дослідження феномену уяви з погляду виявлення їх можливостей для реального, а не формального захисту прав людей в залежності від їх потреб.

Гіпотеза: За допомогою низки методологічних підходів, зокрема компаративістського, герменевтичного, історико-філософського, стратегій метаантропології, соціальної метаантропології, метаантропологічного потенціалізму, уява може мати практичне застосування у соціальному бутті людини – стати реальним інструментом захисту прав людини.

На перший погляд, уява як феномен уявляється ненауковим інструментом, адже виміряти і довести, наприклад, математично, що уява може бути і філософським методом з точки зору науки і наукових досліджень не представляється можливим. Але враховуючи, що філософські теорії повинні розглядати лише можливе поряд з дійсним, і враховуючи, що ми не можемо безпосередньо сприймати можливості, уява, здається, є невід'ємною частиною теоретичного розвитку та обґрунтування. Можливо, з цієї причини багато філософів, які обговорюють принцип уяви, вважають, що уява може бути лише помилковою або prima facie керівництвом до уяви [11].

Філософи також здавна покладалися на уяву у своїх теоретичних міркуваннях з інших питань – тобто уява сама по собі відігравала важливу методологічну роль для філософів. Наприклад, Р. Декарт вважав уяву за своєю природою як засадничо уявною: «..якщо я хочу думати про чиліагон, хоча я розумію, що це фігура, яка складається з тисячі сторін так само, як я розумію, що трикутник – це тристороння фігура, я не уявляю собі тисячу сторін і не бачу їх так, ніби вони присутні переді мною … . Але припустімо, що я маю справу з п'ятикутником: Я, звичайно, можу зрозуміти фігуру п'ятикутника, так само як і фігуру чиліагона, без допомоги уяви; але я також можу уявити п'ятикутник, звернувши погляд розуму на його п'ять сторін і площу, що міститься всередині них. І при цьому я цілком ясно помічаю, що уява вимагає особливих зусиль розуму, які не потрібні для розуміння». Ми можемо розуміти «зусилля розуму» як ментальний образ, що, виринаючи з нашої уяви, стає частиною нашої реальності [12, с. 50–51].

Далі ми пропонуємо кілька підходів до методології дослідження уяви в контексті правозахисту.

Передусім ми звертаємось до історико-філософського методу в частині визначення особливос-

© Н. А. Дресвяннікова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

тей формування та розвитку впливу уяви на правозахист, герменевтичного, що дозволяє створити нові уявлення через дослідження текстів, а також підходу компаративістики, який відкриває можливість коректно порівнювати онтологічно й екзистенціально співставні феномени і виміри. Вказані методи ми реалізуємо в контексті гуманістичного підходу, яка спрямовує на дослідження впливу уяви з точки зору людини як мети і суб'єкта не лише виконання і захисту прав людини, а й оновлення і творення відповідно вимог часу.

Щоб обґрунтувати гіпотезу про вплив уяви на правозахист та суспільні відносини в цілому, ми звернемось до дослідників міфу, підсвітимо досягнення психоаналітиків та філософів права, досліджуючи вплив людської уяви на фундаментальні суспільні зміни, в тому числі і на правозахист і творення реальності.

Для цього ми можемо звернутись до дослідників міфу – Дж. Кемпбела, який в своїй фундаментальній роботі «Тисячоликий герой» визначає міф як «...спонтанний витвір людської уяви..», який є всюди і завжди, в будь-якій культурі присутній незмінно і існування міфу досі можливе саме через психологічні підстави мови, релігії, мистецтва. Сучасний психоаналіз пояснює актуальність, присутність міфу в житті людини через наявність у кожної людини «приватного і незбагненно могутнього пантеону снів» [2, с. 12].

Дж. Кемпбел через міф доводить руйнівний характер узурпації влади, що реалізує волю до влади як людина граничного буття в термінах філософської антропології Н. Хамітова, обертаючи суспільно значущі події на свою користь. Іншими словами – порушуючи права інших людей через маніпуляції і примус, посилюючи власне відчуття відчуженості і створюючи небезпечний прецедент для інших, людина реалізує волю до влади [2, с. 21].

Уява тут є не лише феноменом, що допомагає осягнути нематеріальні сутності життя людини, а й інструментом дослідження психіки людини через концепцію відчуження і його подолання.

Тезу про важливість психоаналізу для осмислення «соціального характеру» як поєднання внутрішнього світу окремої людини з соціальною структурою суспільства пропонує Е. Фромм [7, с. 130]. Філософ вводить поняття «гуманістичного психоаналізу», який зорієнтований на конструктивному розвитку особистості. На цій основі Е. Фромм аналізує концепт «відчуження», досліджуючи взаємодію особистості і суспільства, пропонуючи типологію соціальних типів особистості в історичній динаміці та через становлення вже згаданого «соціального характеру» визначає спосіб адаптації людини до соціуму.

В контексті впливу уяви на правозахист метод гуманістичного психоаналізу може бути корисним через осмислення базових потреб людини та біофільної орієнтації людини, що долає відчуження, і непрофільної, що його підсилює.

У фундаментальній праці «Анатомія людської деструктивності» Е. Фромм [14] зосереджується на гуманістичному психоаналізі в контексті пояснення людської агресивності та деструктивності як результату відчуження, яке людина може подолати лише на шляху набуття і реалізації біофільної орієнтації. І тут ми можемо звернутись до філософської антропології як метаантропології Н. Хамітова та соціальної метаантропології С. Крилової в сукупності з іншими методами дослідження, які пропонують «ліки від відчуження».

Метаантропологію в сучасній філософії розвинув український філософ Н. Хамітов [9]. Дана методологія пояснює як може відбуватися гуманістичний розвиток людини в координатах буденного, граничного і метаграничного вимірів буття людини. Буденне буття людини спричинюється волею до самозбереження й продовження роду, граничне буття – волею до влади й волею до пізнання і творчості, метаграничне формується волею до любові, свободи й співтворчості [9, с. 32]. Цим вимірам буття людини відповідають буденний, особистісний і філософський типи світогляду [9, с. 41–45], а саме:

Буденний світогляд можна охарактеризувати відсутністю прагнення до творчості і саморозвитку, як спосіб проживання, заснований на соціальних стереотипах і т. зв. «здоровому глузді» та відсутністю критичного мислення і досвіду рефлексії, саморефлексії. Ідеї і цінності у такому середовищі не продукуються індивідами, а приходять з сфери релігії та політичних установок, а власний досвід не є цінним. Як ми бачимо, людська уява не проявляється в комунікації між членами такого середовища і не є спонукальною для розвитку особистості: «Буденний світогляд відображає буденне життя людини з його несамостійністю, некритичністю, нетворчим характером. Людина з буденним світоглядом абсолютно залежить від пануючих ідеологічних установок і цінностей» [9, с. 41–42].

На противагу буденному світогляду, «Особистісний світогляд означає постійне самопізнання, погляд всередину себе, пильну увагу до динаміки розвитку внутрішнього світу. Тому людина з особистісним світоглядом усі події зовнішнього світу виносить на суд власного розуму і переживання» [9, с. 43–44], що може означати використання уяви для рефлексій, творення ідей та сенсів. Важливою частиною життя такої людини є пошук сенсів, свободи вибору і свободи досягнення обраного. Можна сказати, що тут зароджується гуманізм, адже свобода стає ключовою цінністю людей особистісного світогляду, а отже цінність свободи

усвідомлюється не лише як власна свобода, а як і можливість для Іншого. Водночас, така людина не завжди може об'єднати власний досвід та внутрішній світ в цілісну картину світосприйняття, і тому особистісний світогляд дає начало для філософського світогляду.

Саме завдяки філософському світогляду людина може розгорнути цілісну картину світобудови, він характеризується творчим характером, критичністю і самостійністю. Можна припустити, що уява є рушієм і основним інструментом філософського світогляду: «Філософський світогляд є складна й безупинна робота духу, що переборює власну обмеженість» [9, с. 45].

Метаантропологія дає загальнотеоретичну модель й обґрунтовує суспільну необхідність збільшення кількості людей з філософським світоглядом. Це створює умови для організації життя людей в метаграничному вимірі буття, де панує воля до свободи, любові й співтворчості, де неможливі маніпуляції, а права людини є природніми, а не штучними [8, с. 36–39]. В контексті нашої проблематики метаантропологія дозволяє розкрити концепт уяви і правозахисту в координатах буденного, граничного і метаграничного вимірів буття людини, їх вольових характеристик і відповідних їм типів світогляду. Метаантропологія як методологічна стратегія дозволяє зрозуміти як зміна пріоритетів волі впливає на зміст уяви і ставлення до Іншого, що впливає на дії по відношенню до нього.

Отже, вважаємо, що методологія метаантропології є фундаментальною для дослідження, осмислення й аргументації феномену уяви в контексті правозахисту.

Важливою для нашого дослідження є й методологія метаантропологічного потенціалізму, яка була розроблена Н. Хамітовим у співавторстві з С. Пирожковим. Дана методологія дозволяє використовувати принципи метаантропології для формування стратегій розвитку особистостей і соціальних систем, зокрема для осмислення стратегій становлення сильної й гуманістичної цивілізаційної суб'єктності України [5, с. 30–45].

«Метаантропологічний потенціалізм постає як методологія розвитку життєвого потенціалу і посилення суб'єктності особистості, нації, людства від буденних до вищих граничних та метаграничних проявів» [4, с. 50]. Тут мається на увазі розкриття людського потенціалу до рівня суб'єктності, де потенціал складає сукупність тілесних, духовних, душевних можливостей, а суб'єктність – їх актуалізацію. Повертаючись до людських можливостей, можемо актуалізувати значення уяви для душевного і духовного, насамперед, розвитку людини і суспільства.

Уява є інструментом зміни способу життя людини та її цінностей, а метаантропологічний потенціалізм відкриває такі можливості для змін через усвідомлення таких категорій як «наявне» і «можливе», де гуманістичне суспільство постає можливим завдяки продуктивній уяві.

Методологічно плідним для дослідження прав людини є підхід соціальної антропології української дослідниці С. Крилової, яка використовує тріаду буденного, граничного та метаграничного буття людини метаантропології для осягнення людини в контексті суспільства [3, с. 112–121].

С. Крилова розглядає суспільство в буденному бутті як таке, що зосереджене на самозбереженні і продовженні роду. Причому, у колективному позасвідомому самозбереження домінує над збереженням роду. В таких суспільствах часто люди виживають без можливості розвитку і удосконалення.

Суспільство в граничному бутті хоча і прагне до пізнання і творчості, культурного розвитку, але мотивоване волею до влади і панування, створюючи виграшні стратегії взаємовідносин, заснованих на маніпуляціях і страхах.

І, нарешті, суспільство метаграничного буття, що обирає стратегії взаємовідносин, заснованих на партнерстві та толерантності, гуманізмі актуалізуючи духовно-практичний потенціал членів суспільств, що дає «..новий онтологічний рівень еволюціонування...» такого суспільства [3, с. 115].

Поруч з рятівним феноменом любові Е. Фромма, що долає відчуження людини, С. Крилова розкриває феномен краси в соціальному бутті, що в запропонованій тріаді є рішенням протидії відчуженню і є основою побудови суспільства, в якому права людини органічно забезпечені виграшними гуманістичними стратегіями взаємодії членів суспільства. У метаграничному бутті створюється цілісність, породжена поєднанням персоналізму і гуманізму, а «..краса як соціальна цінність виявляється через цінності толерантності і любові» [3, с. 117].

Отже, використовуючи методологію соціальної метаантропології, ми мусимо прагнути метаграничного буття для суспільства, де всі члени мають рівні умови для самореалізації і співтворчості через феномен краси стосунків і вчинків, що виражається у соціальному партнерстві як взаємодії людей, що реалізують цілі у творчій співпраці і призводить до розвитку суспільства та створює «..реальне громадянське суспільство як вищий прояв солідаризації людей та захищеності у своїх правах...» [3, с. 414].

Спробуємо поглибити розуміння того, як саме пов'язані в контексті дослідження уяви, що впливає на правозахист, метаантропологія Н. Хамітова та гуманістичний психоаналіз Е. Фромма.

Е. Фромм пропонує концепцію психоаналізу, засновану на відчутті відчуження людини через відчуття втрати зв'язків з Іншими та світом

в цілому. Подолання такої відчуженості можливо, на думку Е. Фромма, завдяки любові як фундаменту для спів-творчості, солідарності з Іншими та самореалізації, що є елементами метаграничичного буття і формує філософський світогляд людини. В свою чергу, розвиток творчості та самореалізація неможлива без використання уяви як інструменту творення образів і реальності, яка, в свою чергу, створює нову реальність, де стратегія правозахисту і гуманізму є більш вигідною. В іншому випадку відчуженість може призвести до відчуття самотності та агресії і штучних форм об'єднань людей не на підставі спільних цінностей, а як втеча від самотності, результатом чого є конформістська позиція, що призводить до втрати волі і суб'єктної позиції. В таких умовах ми можемо говорити про буденне, а в деяких випадках – граничне буття людини, що не дає відчуття внутрішнього задоволення, подолання відчуженості і може призвести до деструктивних форм взаємодії людини зі світом, соціумом [14] .

Використання уяви в контексті правозахисту, на думку С. Рістовської, спричинило «образний поворот», який має величезні наслідки у багатьох практиках, пов'язаних із трактування, застосуванням норм захисту прав людини. «Образи більше не є просто ілюстрацією збоку або просто засобом адвокації; вони стали важливим доказовим інструментом і способом передачі інформації на власних умовах» [16].

Розглядаючи вплив уяви на правозахист, важливою концепцією в дослідженні є права людини.

Ідея «прав людини» має у собі протиріччя: з однієї сторони – про досягнення: права людини визнані і задекларовані, юридично забезпечені та ґрунтуються на ідеї людської гідності. З іншої сторони права людини – є практикою, що розслідує порушення відповідно до стандартизованих методологій, щоб закон був об'єктивним. Права людини є «захистом від відчуття втрати людської гідності» [17].

За визначенням відомого юриста і філософа Г. Кельзена, визначає дуалістичну природу права як такого: позитивне право, створене людьми поєднується з т.зв. ідеальним, природним правом, яке ми можемо назвати справедливістю [1, с. 428–429].

Ця категорія є наслідком образного мислення, або за визначенням Р. Декарта – «зусиллям розуму». Схожі твердження можемо знайти в спільній роботі науковців, оформленій в колективній монографії «Сучасні механізми захисту прав людини»: «принципи справедливості та необхідності насамперед мають бути покладені в основу дослідження державно-правових явищ» [6, с. 8]. Образне мислення, хоч і не завжди належним чином усвідомлене, є основою правозахисної практики.

Яскравим прикладом є досвід проживання криз, війни та катаклізмів, де звичайний етичний консенсус зруйнований. І уява про краще життя може стати ресурсом, мотивацією для солідаризації та мобілізації. Уява нам дає образ про те, в якому суспільстві ми хочемо жити. І цей образ майбутнього є цінністю, заради якої люди йдуть на добровільні жертви у війні: добровольці, волонтери, правозахисники, активісти – це люди, для яких цінність образу майбутнього їх країни є найголовнішою.

Ця теза підтверджується дослідженнями Л. Ханта: «для того, щоб права людини стали самоочевидними, звичайні люди повинні були мати нове розуміння, яке походило від нових видів почуттів» [15, с. 34]. І це нас знову повертає до філософської метаантропології Н. Хамітова, що пропонує ліки від відчуження людини через «зусилля розуму» і почуття любові та краси.

Але яким чином ця цінність бажаного майбутнього з'явилась у людини? Переживання досвіду війни дали можливість усвідомити або переусвідомити попередній, довоєнний досвід і поточні обставини. Усвідомити, в якій точці я знаходжусь зараз, в якій точці я була до війни і в якій точці я хочу бути. І уява в створенні образів відіграє ключову роль там, де немає досвіду або рефлексії досвіду.

З точки зору уяви як інструменту правозахисту, нам цікава частина прав людини, що пов'язана з охороною прав людини (дії, спрямовані на запобігання порушення прав людини, тоді як власне захист прав людини в вузькому значенні застосовується вже після порушення прав людини). Юридична наука визначає непрямий спосіб охорони прав як спосіб, що реалізовується власне не стільки професійними суб'єктами реалізації права (офіційно визнаними, наприклад, державою чи міжнародними інституціями як такі, що мають повноваження захищати права людини і представляти насамперед людну, громаду, державу в відновленні порушеного права), скільки організаційно-правовими заходами, які позитивно впливають на запобігання порушенню прав. Наприклад, правове виховання, підвищення рівня правової культури, що здійснюється як професійними юристами, так і непрофесійними юристами (правозахисниками у широкому розумінні).

Так само ефективність цих заходів філософами права пов'язується насамперед з «сукупністю обставин, за яких людина визнається найвищою цінністю» [10, с. 148–155].

Далі людиноцентриський підхід В. Шафірова підкреслює в характеристиках права (якщо бути більш конкретним – то в нормах права) суб'єктивну сторону правомірної поведінки людини: «право визнає правомірною поведінку неза-

лежно від внутрішнього настрою особистості, не примушує діяти за мотивацією повинності». [10, с. 148–155], тобто внутрішні настрої, цінності, мотиви так само важливі в приписах правомірної поведінки, як і її зовнішні прояви. Тут важлива проактивна позиція самої людини, яка може скористатись своїми правами, розуміючи цінність своїх прав і уявляючи бажане майбутнє через реалізацію цих прав.

Якщо внутрішнього запиту у людини немає, то реалізація такого права відбуватиметься формально, не наближаючи людину до уявленого майбутнього, так само не спричиняючи цінності для суспільства. Прикладом цього може бути участь у мітингах, де людина не реалізує *своє* право, а формально виконує норму закону, яка дозволяє їй брати участь у мітингу з різних причин (організатори оплачують участь, є можливість «прогуляти» роботу, тощо). Звертаючись до Е. Фромма – це прояв конформізму як втеча від відчуженості і намагання подолати самотність, а в термінах філософської метаантропології – патерни діяльності людини буденного буття, де цінності продукуються не людиною, а через релігію чи політику та є нав'язаними. Іншими словами, людина буденного буття робить все правильно, бо це відповідає букві закону, але не реалізує своє право в повній мірі, адже не бере до уваги справедливість і розумність дій, що створюють цінність і для людини конкретно, і для суспільства вцілому.

Людина граничного буття, виконуючи норму закону, що дозволяє брати участь в мітингах, реалізує волю до влади, або намагається подолати відчуження через конформізм. В той час як людина метаграничного буття, беручи участь у мітингу, робить це, уявляючи майбутнє, яке можна змінити і солідаризуючись з іншими людьми, створюючи нові ментальні образи, зусилля розуму, які створюють нову, раніше неіснуючу реальність. Прикладом такого буття може бути не лише солідаризація українців на початку війни та під час Революції гідності 2014 р., а і навіть появу нового «креативного класу» в багатьох суспільствах, боротьбу представників граничного буття, за якою ми зараз спостерігаємо в США (обмеження фінансування університетів, медіа, установ громадського сектору). Креативний клас, що існує на принципах поваги і толерантності, краси стосунків і вчинків, є викликом для т.зв. «глибинної держави», заснованої на чіткій ієрархії та волі до влади: креативний клас формує нову, спільну уяву про реальність для всього суспільства через продукування своєї експертності, видання книжок, винаходів та інших творів (через творчість, співтворчість), доводячи, що горизонтальні взаємовідносини, гуманізм і толерантність є більш вигідні для розвитку суспільства, ніж ієрархічні взаємовідносини, засновані на волі до влади та страху, водночас не продукуючи анархізм [13].

Висновки. Можна припустити, що гуманістичний підхід до уяви й правозахисту корелюється передусім з двома методологічними стратегіями – гуманістичним психоаналізом Е. Фромма і метаантропологією Н. Хамітова, що розвивається й конкретизується в соціальній метаантропології С. Крилової й метаантропологічному потенціалізмі (С. Пирожков, Н. Хамітов).

Гуманістичний психоаналіз надає можливість побачити в біофільній орієнтації людини конструктивний спосіб впливу уяви на правозахист людини. В координатах методології метаантропології й соціальної метаантропології біофільна постає корелятом метаграничного буття людини і суспільства. Метаграничне буття є тією реальністю, де права людини є непорушені через створення системи взаємодії, заснованої на філософському світогляді й практиці діалогу та співтворчості. Розвиваючись у метаантропологічний потенціалізм, метаантропологія дозволяє не лише дослідити феномени уяви і прав людини, зважаючи на екзистенціальні виміри буття людини – буденний, граничний, метаграничний, а й показати практичні шляхи досягнення метаграничного буття й філософського світогляду.

Без конкретної людини права людини не існують, тоді як уява не лише формує правосвідомість людини, через неї проявляється емпатія і гуманістичний підхід, де людина – найвища цінність. Такий підхід веде до суспільних змін, де співіснування людей модернізується в консолідацію та в солідаризацію, появу креативного класу суспільства. Такої думки дотримується, зокрема, дослідник правозахисту В. Шафіров. Він стверджує, що «Сутність права обумовлена природою людини, її потребою до свободи, самовизначення. Свобода, у свою чергу, виражається у правах і свободах». [10, с. 148–155]. Тобто, людський вимір є ключовим не лише в дослідженні прав людини через уяву, а визначає людину головним суб'єктом творення правозахисту.

Література

1. Кельзен Г. Чисте правознавство: з додатком: Проблеми справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ, 2004. 496 с.

2. Кемпбел Дж. Тисячоликий герой / пер. з англ. О. Мокровольського. Львів : Видавництво Terra Incognita, 2023. 416 с.

3. Крилова С.А. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу: монографія. Видання 3-е, перероблене і доповнене. Київ: КНТ, 2022. 563 с.

4. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. К.: Наукова думка, 2020. 256 с.

5. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей. *Вісник НАН України*, 2016, N 6; с. 30–45.

6. Сучасні механізми захисту прав людини: колективна монографія / М. С. Кельман, А. С. Токарська, Л. В. Ярмол, С. Б. Цебенко, А. О. Дутко. Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. 220 с.

7. Фромм Е. Мистецтво любові / пер. з англ. В.Кучменко. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 192 с.

8. Хамітов Н.В. Філософія: Буття. Людина. Світ від метафізики до метаантропології. Курс лекцій. 3-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ, 2015. 268 с.

9. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 5-е видання, виправлене і доповнене. К.: КНТ, 2023.

10. Шафіров В. Людиноцентристський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві. *Право України*. 2014. No 1. С. 148–155.

11. Balcerak J., M. (Forthcoming) "On Imagining, Supposing and Conceiving," in A. Kind and P. Kung (eds.) Knowledge through Imagination, Oxford: Oxford University Press.

12. Descartes R. (1641/1986) Meditations on First Philosophy: With Selections from the Objections and Replies, trans. J. Cottingham, Cambridge: Cambridge University Press. C. 50–51.

13. Foer F. Trump Has Found His Class Enemy URL:https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2025/04/trump-waging-war-professional-class/682409/ (дата звернення 02.05.2025).

14. Fromm E. The anatomy of human destructiveness. 1973. New York: Henry Holt.

15. Hunt L. Inventing Human Rights: A History. 2007. New York: W. W. Norton & Company, Inc. с. 34.

16. Ristovska S. Visual Imagery and Human Rights Practice (Global Transformations in Media and Communication Research – A Palgrave and IAMCR Series) 1st ed. by Sandra Ristovska, Monroe Price. A Palgrave and IAMCR, 2018.

17. Sliwinski S. The Childhood of Human Rights: The kodak of the Congo. *Journal of Visual Culture,* 2006, 5(3), 333–363.

Анотація

Дресвяннікова Н. А. **Методологічні засади дослідження впливу уяви на правозахист.** – Стаття.

У статті досліджується методологія вивчення феномену уяви в контексті захисту прав людини в суспільстві. Аналізуються сучасні філософські підходи, зокрема філософська антропологія, соціальна філософія та філософія культури, які підкреслюють роль уяви як інструменту формування спільних цінностей, філософського світогляду та реалізації ідей толерантності й поваги до Іншого. Уява розглядається не лише як теоретичний конструкт, а й як практичний засіб, здатний впливати на реальний захист прав людини. Дослідниками запропоновано комплексний методологічний підхід до дослідження уяви, що включає історико-філософський, герменевтичний, компаративістський методи, а також гуманістичний психоаналіз Е. Фромма, метаантропологію Н. Хамітова, соціальну метаантропологію С. Крилової та метаантропологічний потенціалізм, розроблений С. Пірожковим і Н. Хамітовим. Ці підходи дозволяють осмислити конструктивні та деструктивні прояви уяви, їх вплив на ставлення до Іншого та захист прав людини, а також розробити стратегії гуманістичного розвитку суспільства. Гуманістичний психоаналіз акцентує увагу на біофільній орієнтації людини, що сприяє подоланню відчуження і розвитку емпатії через уяву. Метаантропологія розглядає трансформації уяви у вимірах буденного, граничного і метаграничного буття, що відповідають різним типам світогляду – від некритичного і конформістського до творчого і філософського, де уява стає рушієм гуманістичних цінностей і правозахисної практики. Соціальна метаантропологія розкриває суспільні виміри цих процесів, підкреслюючи роль краси, толерантності і партнерства у формуванні реального громадянського суспільства.

Методологія метаантропологічного потенціалізму відкриває можливості для розвитку особистісної та соціальної суб'єктності через продуктивне використання уяви як інструменту творення нової реальності, що базується на гуманістичних цінностях і реальному захисті прав людини. Стаття також акцентує увагу на важливості внутрішнього усвідомлення і цінності прав людини для їх ефективної реалізації, що відображає суб'єктивну сторону правомірної поведінки. Уява допомагає формувати образ бажаного майбутнього суспільства, що мотивує до солідарності, активної громадянської позиції та творчої співпраці. Це особливо актуально в умовах кризових ситуацій, де уява стає ресурсом мобілізації і правозахисної діяльності. Отже, уява в дослідженні правозахисту постає як багатовимірний феномен, що поєднує філософські, психологічні та соціальні аспекти, і має потенціал стати реальним інструментом захисту прав людини через розвиток гуманістичного світогляду та соціальних практик. Методологічна стратегія, що поєднує гуманістичний психоаналіз і метаантропологію, відкриває нові перспективи для наукового осмислення і практичного застосування уяви у сфері правозахисту, сприяючи формуванню суспільства, де права людини є не декларативними, а реально забезпеченими і захищеними.

Ключові слова: уява, правозахист, методологія, гуманістичний психоаналіз, метаантропологія, соціальна метаантропологія, метаантропологічний потенціалізм, буденне буття людини, граничне буття людини, метаграничне буття людини.

Summary

Dresviannikova N. A. **Methodological foundations for studying the impact of imagination on human rights protection.** – Article.

The article explores the methodology of studying the phenomenon of imagination in the context of protecting human rights in society. It analyzes contemporary philosophical approaches, in particular philosophical anthropology, social philosophy, and cultural philosophy, which emphasize the role of imagination as a tool for

forming common values, a philosophical worldview, and the realization of ideas of tolerance and respect for the Other. Imagination is considered not only as a theoretical construct, but also as a practical tool capable of influencing the real protection of human rights. The researchers propose a comprehensive methodological approach to the study of imagination, which includes historical-philosophical, hermeneutic, and comparative methods, as well as E. Fromm's humanistic psychoanalysis, N. Khamitov's meta-anthropology, S. Krylova, and the meta-anthropological potentialism developed by S. Pirozhkov and N. Khamitov. These approaches make it possible to understand the constructive and destructive manifestations of imagination, their influence on attitudes toward the Other and the protection of human rights, and to develop strategies for the humanistic development of society. Humanistic psychoanalysis focuses on the biophilic orientation of humans, which helps to overcome alienation and develop empathy through imagination. Meta-anthropology considers the transformations of imagination in the dimensions of everyday, borderline, and meta-borderline existence, which correspond to different types of worldviews – from uncritical and conformist to creative and philosophical, where imagination becomes the driving force behind humanistic values and human rights practices. Social meta-anthropology reveals the social dimensions of these processes, emphasizing the role of beauty, tolerance, and partnership in the formation of a real civil society. The methodology of meta-anthropological potentialism opens up opportunities for the development of personal and social subjectivity through the productive use of imagination as a tool for creating a new reality based on humanistic values and the real protection of human rights. The article also emphasizes the importance of internal awareness and the value of human rights for their effective implementation, reflecting the subjective side of lawful behavior. Imagination helps to form an image of the desired future society, motivating solidarity, active citizenship, and creative cooperation. This is especially relevant in crisis situations, where imagination becomes a resource for mobilization and human rights activities. Thus, imagination in human rights research emerges as a multidimensional phenomenon that combines philosophical, psychological, and social aspects and has the potential to become a real tool for the protection of human rights through the development of a humanistic worldview and social practices. A methodological strategy that combines humanistic psychoanalysis and meta-anthropology opens up new perspectives for scientific understanding and practical application of imagination in the field of human rights protection, contributing to the formation of a society where human rights are not merely declarative, but actually guaranteed and protected.

Key words: imagination, human rights protection, methodology, humanistic psychoanalysis, meta-anthropology, social meta-anthropology, meta-anthropological potentialism, everyday human existence, extreme human existence, meta-extreme human existence.

Дата надходження статті: 23.06.2025
Дата прийняття статті: 08.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 101:349.2:37.02
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.5

П. О. Ізуїта
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9851-3434
кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України,
професор кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

С. В. Женжера
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-8154-1164
кандидат філософських наук,
доцент кафедри міжнародних відносин та політичного консалтингу
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ТЕХНІКА БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ДИСЦИПЛІН

Постановка проблеми та її значення. Техніка безпеки під час навчального процесу більше асоціюється із заняттями спортом та фізкультурою. А також лабораторними роботами з фізики (струм) або хімії (отруйні чи вибухонебезпечні розчини). І, звичайно, під час знайомства зі столярними та слюсарними інструментами (уроки трудового навчання) та зброєю (військова підготовка різних рівнів).

Проте питання інтелектуальної безпеки за своєю важливістю нічим не поступається безпеці фізичній. Хіба що вище за них стоїть духовна безпека, але це вже питання для богословських навчальних закладів.

Філософія є не єдиною дисципліною, що в особливий спосіб випробовує інтелект студента, а іноді й учня відповідної спеціалізації. Ця розвідка може стати у пригоді під час викладання, пов'язаного з розвитком абстрактного мислення та постановкою граничних і різною мірою не вирішуваних задач, зокрема: (1) студентам-філософам; (2) студентам-математикам; (3) студентам спеціальностей із областей теоретичної фізики тощо.

Певну користь дослідження може мати для викладачів. Тому наприкінці статті у Додатках наведені кілька ключових цитат з першоджерел або в нашому перекладі українською мовою.

Аналіз досліджень та публікацій. В сенсі характеру дослідженості поставленого питання слід зазначити, як мінімум, наступні моменти. По-перше, в термінологічному плані не викликає проблем пошук словосполучення «філософія безпеки» («security philosophy»), що вживається для позначення узагальнених підходів до безпеки праці, життєдіяльності або у професійних публікаціях, призначених для охоронних служб і компаній та органів безпеки і спеціального призначення. Але «безпека викладання філософії» («philosophy teaching safety») чи «безпека вивчення філософії» («the safety of studying philosophy») в полі активного обговорення очевидно відсутні. Хоча відома дисципліна «безпека життєдіяльності» прямо пов'язана з філософією, оскільки філософія глибоко впливає на світогляд людини, що є невід'ємною складовою життєдіяльності конкретної людини, як розумної духовної істоти.

Відповідно, по-друге, відзначимо відсутність прямих вказівок щодо безпеки інтелектуальної праці у вітчизняному законодавстві (на відміну від інтелектуальної власності та безпеки праці загалом). Це пов'язано із тим, що відносини між студентами та викладачами не регулюються КЗпПом [2]. Лише взаємини між адміністрацією та викладачами ВИШу або іншого навчального закладу потрапляють під категорію трудових. В цьому сенсі опосередковано можна звернути увагу на дві статті: 88 «Умови праці, які мають враховуватися при розробленні норм виробітку (норм часу) і норм обслуговування» [2, ст. 88, пп. 2 та 5] та 153 «Створення безпечних і нешкідливих умов праці» [2, ст. 153] (детальніше див. у додатках 7.1 та 7.2). Проте головна проблема, як зазначалось вище, полягає в тому, що йдеться суто про відносини між роботодавцем і працівником (тобто керівництвом ВИШу та викладачем), але не між виконавцем і клієнтом (тобто викладачем та студентом чи учнем). Отже питання техніки безпеки викладання інтелектуально ризикових дисциплін, зокрема філософії, наразі залишається покладати виключно на сумління та професійну майстерність лектора, асистента, вчителя.

І по-третє, звідси випливає питання медичного характеру. Тобто небезпека формування психологічних патологій, як наслідок інтелектуального перенавантаження або необмеженого поводження із інтелектуальними пастками в тих чи інших тек-

© П. О. Ізуїта, С. В. Женжера, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

стах і концепціях окремих мислителів. Цікаво, що представник терапевтичного напрямку в лінгвістичній філософії англієць Джон Віздом (1904–1993) [10] вважав філософію інтелектуальним захворюванням, яке потребує лікування (джерело її проблем у несвідомому) [4, с. 52].

Схожий мотив можна віднайти ще у працях арабських мислителів проти філософів. Підґрунтя конфлікту полягало в тому, що релігійні філософи ще з античних часів відмежовувались від намагань тлумачити надприродні питання зусиллями філософів світських; але проблеми це не знімає. В XI сторіччі Абу-Хамід Мухаммад ібн-Мухаммад аль-Газалі, під резонансну критику якого потрапив «абсолютний філософ і перший вчитель» [7, Intro 1, Ch. 9, p. 4] Аристотель (на якого у свою чергу орієнтувались такі арабські мислителі як ібн-Сіна та ібн-Рушд, багато аспектів вчення якого він сам же запозичив [8]), цілком вірно підмічає прагнення приховати складні філософські питання за рахунок перевантаження викладу складною термінологією та передзнанням [7, Intro 4, Ch. 23, p. 8] (детальніше див. у додатку 7.3). Не будучи діалектично налаштованим мислителем, відомим в історії логіки тим, що вище за все ставив закон заборони формальної суперечки [4, с. 57], він протягом всієї книги «Спростування філософів» [7] звинувачує її представників не тільки в невідповідності ісламу, але у тотальній внутрішній та взаємній суперечливості поглядів; і навіть знов-таки протиставляє філософію здоровому розуму.

Зрештою попередження щодо обережності під час навчання, що тягнуло за собою злам парадигм та зміну світогляду відоме на самому початку проповідницької діяльності апостолів та учнів Христа: «Нехай, мої брати, між вами не буде багато тих, які хочуть учителями стати, знаючи, що більший засуд приймемо, бо всі ми прогрішуємося чимало» [6, Послання Апостола Якова 3: 1-2].

Таким чином питання техніки безпеки в процесі викладання філософії є не якимось курйозом чи грою інтелекту. Це давня проблема, що має як розумові, так і духовні аспекти. Тож є сенс її практичної актуалізації на сучасному рівні.

Мета статті полягає у фіксації переліку небезпек, в першу чергу інтелектуальних, під час викладання філософських дисциплін та у виробленні практичних рекомендацій щодо їх нейтралізації.

Виклад основного матеріалу. Під час постановки проблеми були згадані досить радикальні, закиди стосовно філософського мислення, що сягають проведення медичних аналогій. Проте в подібних твердженнях є крапля істини. Яка полягає у тому, що професійними захворюваннями філософів є саме розлади психічного характеру, зумовлені інтелектуальним перенавантаженням та необхідністю займатись аналізом проблем, що випробовують межі людського розуму. Розлад може статись як у студентському віці, так і серед практикуючих викладачів.

Це нагадує більш зрозумілу ситуацію із випускниками військових училищ, які, навіть у мирний час, згодом дізнаються, що хтось із їх однокурсників або викладачів отримав поранення під час виконання професійних обов'язків у «гарячих точках».

Нічого дивного у такій ситуації з військовою небезпекою нема. Чим вища ціна, тим більше зусилля. І це стосується будь-якої сфери людської діяльності. Небезпека може виникати там і тоді, коли учні, студенти, фактично діти, просто мають бажання порозважатись. В якості образного прикладу можна навести відому аналогію із художньої літератури педагогічного спрямування – четвертої книги з циклу романів про Гаррі Поттера. Там дуже вірно підкреслено, що під час Тричаклунського турніру чемпіони шкіл, найкращі молоді чаклуни не просто змагаються, але ризикують здоров'ям і життям. Оскільки справжні завдання магічного (тобто духовного й інтелектуального) рівня передбачають гранично важкі способи вирішення та розв'язання. І статус учасника турніру є не тільки великою честю та визнанням майстерності, але, як не парадоксально, криє в собі особливу небезпеку. Особливо гротескно цей епізод поданий у вітчизняному перекладі: «... Мелфой з'явився біля Геґрідової хижі з коронною глузливою посмішкою. – Карочє, пацани, дивіться на чемпіона, – сказав він Кребові й Ґойлу, щойно наблизився до Гаррі. – Маєте блокноти для автографів? Нехай швиденько підписує, бо йому небагато лишилося... половина Тричаклунських чемпіонів ґиґнулася... а ти, Поттер, скільки збираєшся протягти? Карочє, споримо, що не більше десяти хвилин на першому ж завданні» [5, с. 268]. Аналогія хоч і фантастична, але суттєва, бо першопрохідці та випробувачі, зокрема на інтелектуальному й духовному рівні, ризикують, навіть, під час проведення суто мисленнєвого експерименту.

В світлі вищезазначеного спробуємо навести перелік можливих інтелектуальних та морально-етичних небезпек, пов'язаних із викладанням та вивченням філософських дисциплін. Не претендуємо на вичерпну повноту. Але звертаємо увагу, що частина прикладів є суттєвою і для інших навчальних дисциплін, зокрема точних та природничих.

Група 1. Суто філософські особливості. Заняття з філософії може становити певну небезпеку вже виходячи зі специфіки самого предмету. Філософія в широкому розумінні не є наукою. Вона працює шляхом постановки питань, а не надання на них однозначних відповідей – що може серйозно збивати з пантелику непідготовленого учня, студента або слухача. Закономірності, які вивчає філософія, не можуть бути сформульовані

остаточно, оскільки, на відміну від наукових, є не лише загальними, а всезагальними. Тому можна сказати, що філософія шукає не відповіді, а питання. Питання відповідями не знімаються, а лише інтерпретуються, бо перші часто мають абсолютний характер, а другі відразу, часто самими ж авторами, сприймаються в якості недосконалих, відносних.

В дидактичному плані для зняття зазначеної проблеми необхідні вступні пояснення під час вступного заняття з філософії. Наприклад, можна зазначити наступне. Філософія, як форма пізнання, характеризується тим, що на вічні питання дає історично обумовлені відповіді. Незмінними залишаються тільки витоки, спонуки до філософських роздумів. Тому спроба побачити картину, більш широку, аніж конкретно-наукова, «штовхає» дослідника філософствувати. Але на цьому шляху він замість конкретних відповідей має орієнтуватись на здобутки у вигляді питань, проблем, навіть парадоксів.

І серед згаданих питань можна зазначити інтелектуально і духовно небезпечну тематику: (1.1) небуття і порожнечі; (1.2) смерті та руйнування; (1.3) страху та його градацій, зокрема відчаю, паніки; (1.4) нескінченності; (1.5) ірраціональності; (1.6) втрати чи різкої зміни сенсу життя; (1.7) логічної «неімплікації» (змістовним прикладом супроводжується на перший погляд формальна процедура утворення логічної операції, протилежної до імплікації («A↛B»). Єдиним істинним значенням для неї буде той випадок, коли з істинного засновку слідує хибний висновок {1; 0}. Можна сказати, що йдеться про формулу деструкції, знищення, оскільки засновок фактично являє собою умову неіснування «висновку», його небуття).

У сфері (1.8) філософської етики йдеться про парадокси совісті, зокрема неприпустимість зупинки у моральному розвиткові (через загрозу деструктивного релятивізму та аморалізму), але одночасно недосяжність морального ідеалу, певного абсолютно «чистого сумління» (яке Альберт Швейцер називав «винаходом диявола») – і через це стан нескінченного обов'язкового прагнення до духовного вдосконалення без близької земної перспективи його надійного, чіткого набуття, прагнення «бути хорошим» без права самому назвати себе таким;

У сфері (1.9) естетики це очевидна домінація категорій трагічного і жахливого, вміння співпереживати вигаданому персонажу п'єси або фільму, але неймовірна рідкість беззаздрісної емоції «співрадості», якої часто годі чекати від друзів, колег, однодумців тощо.

Група 2. Теоретичні конструкції особливої складності. В цьому сенсі виникає скоріше питання кількості часу та інтелектуальних зусиль для опанування математичних та формально логічних побудов, що ґрунтуються (або конструюються) на групі відносно складних аксіом, теорем, припущень. Наприклад, проблему можна сформулювати через визначення аксіоматичної теорії «...теорія, побудована зі скінченного числа аксіом або постулатів, з яких за допомогою заданих правил виводу дедуктивно можуть бути отримані всі інші універсально значущі, тобто змістово-істинні судження – теореми, сформульовані мовою цієї теорії» [4, с. 13, детальніше див. 4, с. 11–15]. Тут бачимо відразу кілька інтелектуальних небезпек, які вимагають додаткового пояснення від викладача та особливого напруження збоку студентів: (2.1) всі універсально значущі елементи теорії не наявні відразу, а лише можуть бути отримані; тобто відсутнє класичне подання інформації в якості сталого визначення у метафізичному сенсі – замість цього певна система знань знаходиться в динамічному стані, її слід уявити як таку, що конструюється – що вимагає відповідних специфічних навичок абстрактного мислення; (2.2) вихідні елементи теорії мають статус аксіом; проте після шкільного курсу освіти студент часто сприймає їх в якості істинних положень, тоді як сучасна наука (в тому числі логічні числення у філософії, філософія і методологія науки тощо) працюють із аксіомами в якості положень, що не потребують доведення (а отже є нічим не доведеними припущеннями) та лежать в основі відповідної теорії (а отже мають відповідний статус лише у її межах) – переважно з міркувань відповідності, когерентності або прагматичності; (2.3) похідні елементи у вигляді теорем та гіпотез набувають особливої складності, оскільки вимагають утримання в уяві разом із собою низки аксіоматичних положень – і викладач, по-перше, зобов'язаний постійно нагадувати наявність відповідного контексту (що давно відклався в пам'яті самого викладача та застосовується ним автоматично), а по-друге, має відчувати аудиторію і враховувати сукупний рівень складності тих конструкцій, про які веде мову; (2.4) окремо виникають та потребують філософсько-методологічного пояснення питання змістовної або якісної інтерпретації формул/підрахунків/положень відповідної теорії – тобто студент має усвідомлювати, що конкретно означає отриманий результат (в противному випадку виникає й посилюється відчуття ірраціональності, абсурдності, безглуздості виконання певних процедур, записування й перетворення формул та прикладання інтелектуальних зусиль); (2.5) особливе значення має філософське питання трактування «істини» у згаданій теорії (якщо воно в ній взагалі передбачене, тоді як непідготовлений слухач нерідко домислює таку істину автоматично).

Група 3. Різні градації віри або невіри у знання. Небезпеку, як в моральному плані, так і в інтелектуальному, може становити перебільшена увага до філософських концепцій, що характеризуються релятивізмом або, навпаки, догматизмом. Спроба цілком щиро уявити відносність будь-яких цінностей загрожує моральним падінням та духовним каліцтвом. А відповідна процедура стосовно позитивних наукових тверджень – до втрати відчуття реальності.

В той же час, відмова від критичного мислення, крайній догматизм, надає духовному образу людини фанатичного забарвлення, а світоглядну позицію робить крихкою (наприклад, зміна наукової парадигми, що іноді стається в окремих дисциплінах із прагматичних або психологічних міркувань, може означати для такої людини світоглядну катастрофу вже у зрілому віці). Тому слід особливо відповідально віднестись навіть до суто історико-філософського огляду. Зокрема, вчасно попередити стосовно чужих концепцій та ідей і не припустись у своєму викладі наступних двох моментів.

(3.1) Надмірна віра у таких формах: (3.1.1) догматизм – сліпе, бездумне дотримання вимог певної системи (в підсумку не людина керує відповідною системою знання, але чиїсь ідеї керують нею); (3.1.2) формалізм – суто зовнішнє слідування заповідям і нормам із повною байдужістю до їх змісту (через що відбувається конфлікт форми та змісту певної концепції); (3.1.3) авторитаризм – єдиною підставою виконання певних вимог є посилання на авторитетну особу, котра санкціонує правила та норми («наукова» діяльність в цьому випадку непомітно починає супроводжуватись ідеологічним впливом згаданої особи).

(3.2) Невіра або відсутність віри, зокрема в наукову інформацію, у різноманітних варіантах: (3.2.1) агностицизм (як заперечення можливості досягти істини в тій чи іншій сфері або в принципі); (3.2.2) скептицизм (як різні градації сумніву щодо своїх чи чужих ідей): (3.2.3) крайній античний варіант: афазія – утримання від упевнених суджень (в послідовному варіанті це вже психологічно небезпечно) або епохе – утримання від суджень взагалі (без психічного розладу досягти реально неможливо, оскільки вимагає засумніватись у самому акті сумніву); (3.2.4) картезіанський методологічний сумів (конструктивний сумнів від Рене Декарта, який застосовується в сенсі необхідності сумніватись у будь-якій неперевіреній інформації – варіант не такий небезпечний, оскільки принаймні в акті власного мислення сумніватись не доводиться, бо він сам є різновидом мислення, а отже: «Ego cogito ergo sum» або «Я мислю – отже я існую»); (3.2.5) кантіанський сумнів (своєрідна революція у способі філософствування, коли перед висловлюванням певної думки, слід замислитись, які для цього є об'єктивні підстави – ідея не завжди очевидна, потребує акцентованого пояснення, особливо для студентів з творчим типом мислення або схильних до містики, інтроспекції тощо – тож для бажаючих ознайомитись із Кантом особисто тут варто порадити не саму «Критику чистого розуму», а спочатку «Пролегомени» [1]); (3.2.6) сучасна модернізація скептичного практикування «епохе́», яке Едмунд Гусерль пропонує послідовникам феноменології по відношенню до тверджень про існування (цю ідею непогано супроводжувати прикладом щодо філософії екзистенціалізму, прихильники якого зосереджуються якраз на існуванні – тобто дві ці течії разом відпрацьовують діалектичну пару сутність–існування, кожна зі свого боку); (3.2.7) фалібілізм, як відсутність абсолютної впевненості у пізнанні (і загалом у будь-якій сфері людської життєдіяльності); та така його версія як фаллібілістичний плюралізм, тобто визнання можливої неадекватності власної позиції і готовність вислухати опонентів; (3.2.8) і, навіть, фікціоналізм – уявлення про світ, як сукупність ілюзій; та про наше пізнання, як створення корисних фікцій, що не відповідають об'єктивній дійсності, а є корисними інструментами для виживання.

Група 4. Ідеї, які неможливо уявити повною мірою. Студент має чітко усвідомлювати, що частина об'єктів, про які йде мова в процесі викладання, являють собою (4.1) абстрактні, тобто створені в результаті процедури абстрагування (вибіркового відсторонення від одних властивостей на користь підкреслювання інших). Більше того, абстрактні об'єкти поділяють на реальні та ідеальні. І непідготовлений слухач, що орієнтується на побутовий рівень знання та принципи здорового глузду, схильний зводити весь новий матеріал до перших.

Стосовно (4.2) ідеальних об'єктів слід додатково розрізняти ідеальні та ідеалізовані (хоча цей матеріал спеціально викладається на заняттях з філософії та методології науки, але самі об'єкти і їх розрізнення можуть нагальним питанням задовго до опанування цього курсу). Перші повністю позбавлені усіх факторів, що приховують або викривляють їх (ідеальна суміш не має сторонніх домішок, ідеальне вимірювання абсолютно точно відображає відповідну характеристику, ідеальне правило не має виключень тощо); другі є граничними випадками реальних об'єктів, створених шляхом процедури ідеалізації (матеріальна точка, ідеальна рідина, ідеальний газ, абсолютно тверде тіло, абсолютно чорне тіло тощо). Відсутність чіткого розрізнення реальних, ідеальних та ідеалізованих об'єктів приводить до грубих помилок на рівні філософсько-методологічних підстав

наукового мислення та загрожує спотворенням індивідуальної картини світу, порушенням відчуття реальності й надання її статусу вигаданих, фантастичним конструкціям і уявленням.

Наступним моментом, особливо характерним для математичних наук, є робота із (4.3) поняттям нескінченності та нескінченними множинами [9, B I. 11 Ch. 4]. Достатньо згадати, який шок викликає у багатьох студентів мисленнєвий експеримент кардинала Миколи Кузанського, де він намагається філософсько-математичною мовою «розжувати» цю ідею, доводячи співпадіння Абсолютного Максимуму та Мінімуму (детальніше див. додаток 7.4). Відверта спроба помислити нескінченність час від часу веде студентів з недостатньо гнучкою уявою до лікаря по психіатричну допомогу. А робота з відповідними множинами є типовою як для математиків, так і для логіків, зустрічається у інших дисциплінах – у такий спосіб можна назвати й охарактеризувати об'єкти, поняття, процеси, що принципово виходять за межі нашої уяви. Тому суто педагогічно і дидактично варіантів тут два: або накласти на цю тематику табу (як робилось у античній Греції стосовно нескінченності та порожнечі), або переконатись в тому, що аудиторія готова давати назви та працювати із тим, що неможливо охопити інтелектом остаточно (бо одна з особливостей нескінченності якраз і полягає у подоланні меж певної остаточності).

Ще один аспект фактично пов'язаний з нескінченністю, якщо брати до уваги (4.4) потужність інтелекту окремо взятої людини (хоча сподіваємось, що наше несвідоме за евристичними та прихованими можливостями все ще переважає штучні технічні засоби). Сучасна наука оперує алгоритмами такого ступеню складності або з таким обсягом даних, що вони доступні для виконання виключно на ЕОМ. Не можна провокувати студента на спроби уявити відповідні операції суто інтелектуальними засобами. Але при цьому необхідно адекватно пояснити призначення та результати виконання (штучним інтелектом) відповідних процедур. В якості профілактики рекомендується погляд на науку, як на соціальне та колективне явище шляхом прочитання викладачем або студентами: [3]

Далі, не можна забувати і вважати цілком нормальним, що (4.5) деякі складні теоретичні конструкції бувають позбавлені якісної інтерпретації. Це може стосуватись формально-логічних моделей, таких як n-значна логіка Еміля Поста (на інтуїтивному рівні вона, скоріш за все, позбавлена такої інтерпретації в принципі). Часто винаходи теоретичної математики набувають інтерпретації після того, як здійснюються відкриття у природничих дисциплінах що починають потребувати цих вже існуючих моделей. Відсутність коментарів з приводу такої ситуації здатне викликати у студента намагання зрозуміти те, чого нема або й не може бути. Із відповідними наслідками.

Група 5. Інтелектуальні протиріччя, суперечності. Іноді викладацька практика передбачає буквальне звернення до інтелектуальних побудов, що містять похибки інтелекту. Всі добре пам'ятають, що буває із комп'ютером, якщо ввести послідовність суперечливих команд: «зависання», синій екран, перезавантаження. Як правило, студенти не втрачають свідомості під час зіткнення із принципово незрозумілим матеріалом. Часто вмикають психологічний захист, пропускаючи інформацію «повз вуха», і повертаються до комунікації, почувши адекватний текст. Але в разі принципової необхідності звернути увагу слухачів на суперечливі ідеї, слід оформити цю процедуру максимально обережно, приділити їй увагу, час, дидактичні зусилля.

Ex falso quodlibet (латиною: «Із хибного випливає все, що завгодно»). Парадокс матеріальної імплікації. Для висловлювань має також назву «закон Дунса Скота». Насправді, наявність логічного парадоксу тут дискусійна. Скоріше, психологічного. Якщо взяти слідування з хиби, то можна сформулювати приклад: «Якщо Земля плоска, то Париж знаходиться в Африці». Якщо додати: «Це істина», то непідготовлений слухач може подумати і що Земля плоска, і що, як мінімум, Париж у Франції. Насправді «істинним є висловлювання в цілому», а не його частини чи висновок. Тобто, «ЯКЩО Земля плоска, то далі можна стверджувати, що завгодно – проте вона кругла». Такого роду уточнення, зроблені вчасно, ліквідують деякі проблеми не лише зі сприйняттям парадоксів, але і з ними самими.

Набагато складніше мати справу із семантичними парадоксами, що виникають у семантично замкнених мовах, якими є природні мови, за допомогою яких, у свою чергу, викладач безпосередньо веде заняття (іноді від вдається до частково штучної або штучної мов, але це більш характерно не для лекції як такої, а для тексту з підручника). Типовим прикладом є «парадокс брехуна». А вирішенням – відслідковування ситуацій, коли виникають суперечності та двозначності у словах, що одночасно працюють на рівні об'єкт-мови та метамови.

Загалом же парадокси часто привабливі, в тому числі для презентації під час лекційного заняття, через цікаву гру уяви. Вони не є помилками, але здаються ними, бо не збігаються із загальноприйнятими поглядами і тому бентежать «здоровий глузд». В них поєднуються аспекти несподіванки, чогось дивного, дотепного, неочевидного,

але й такого, істинність чого встановити важко або й того, що суперечить здоровому глузду чи правилам міркування [4, с. 207]. Тому деякі студенти можуть зазнати психологічної травми, в тому числі незворотної, щиро намагаючись подібний парадокс розв'язати.

Софізми та паралогізми вивчаються у курсах філософії, риторики, евристики в якості навмисних та випадкових логічних помилок відповідно. Проте інтелектуальна гра у помилки, особливо софістичного характеру, також здатна похитнути відчуття (інтуїцію) логічної істини та спровокувати застосування неетичних засобів досягнення перемоги під час суперечки, зокрема в юридичній галузі.

Серед них особливо небезпечні міркування, що зациклюються на себе по колу або по спіралі (коло, що постійно розширюється) – некритичне постулювання такого роду суджень у систему особистого світогляду буквально характерне для хворих на шизофренію.

Щодо ряду буквально суперечливих ідей, то викладачу філософії і не тільки доводиться мати справу із антиномія́ми (ситуаціями, коли висловлювання суперечать одне одному, але в межах спільної парадигми самі по собі виявляються чи здаються вірними) та апоріями (невідповідностями емпіричних фактів та теорії, в рамках якої вони трактуються). Апорії, як правило, є результатами мисленнєвих експериментів. Тому за неможливості розв'язання завжди можна поставити їх у провину некоректно сфантазованій моделі. Антиномії ж несуть у собі додаткову інтелектуальну небезпеку, оскільки часто завдають удару по всій теорії, підриваючи її внутрішню логіку та когерентність.

Загальним місцем є також непорозуміння, що виникають під час революційного переходу [3] з однієї домінуючої наукової моделі до іншої. Найбільш розповсюджений варіант – це розширення парадигми певної дисципліни або групи дисциплін, за якої попередня продовжує адекватно описувати тільки окрему частину досліджуваної реальності. Це відразу порушує інтелектуальне та психологічне сприйняття ряду знайомих термінів та взаємозалежностей.

Наведемо приклад із появою у 1920-х роках девіантних формальних числень. Цікаво, що вихід на багатозначні логіки здійснили майже одночасно Ян Лукасєвич та Еміль Леон Пост. Перший запропонував третє значення між істиною та хибою («невизначено на 50% », що згодом перетворилось на градації ймовірності), а другий – за їх межами (тобто ще одна градація хиби із нескінченним продовженням цього ряду). Проте назва «закону виключеного третього», який певною мірою був подоланий (подоланий лише певною мірою, бо інтуїтивно значення логіки Поста не мають якісної інтерпретації, а значення логіки Лукасєвича насправді є градаціями двох класичних), і англійською, і латиною стосується виключно сфери *між* «істиною» та «хибою»: Law of excluded *middl* (англійською буквально «Закон виключеного середнього»); Lex exclusi tertii sive *medii inter duo* contradictoria (латиною буквально «Закон виключеного третього або середини між двома протилежностями» (лат.); хоча можливе і коротше формулювання, в якому згадане уточнення втрачається: Principium lex exclusi tertii; або й узагалі образне: tertium non datur – «третього немає»).

Відповідно, проблеми виникли вже на семантичному рівні, оскільки задум Е.Л. Поста виявився не зовсім релевантним термінології, усталеній ще із Середніх віків. Тому настільки важливо підбирати правильні слова й асоціації під час пояснення такого роду матеріалу в ході лекційних та практичних занять зі студентами.

Також необхідно згадати безпосередній спосіб роботи із проблемною для розуміння інформацією. Його формально-логічний вигляд запропонував Дмитрій Бочвар введенням третього значення «абсурд». Певною мірою його можна співвіднести із максимально спрощеним варіантом логіки Лукасєвича, коли «невизначено» означає «ані хиба, ані істина» – «абсурд» же в цьому сенсі позначає «і хиба, і істина одночасно». Проте завдання логіки Бочвара не у розширенні закону виключеного третього до виключеного четвертого, п'ятого тощо. І не у створенні класифікації чи послідовності абсурді. Фактично він описує ситуації, коли випадково введена інформація не призводить до збою системи. Не дуже уважний слухач використовує подібний підхід автоматично, несвідомо, позначаючи незрозуміле в якості «абсурдного» і знов чекаючи моменту, коли можна буде адекватно включитись у дискурс. Застосування подібного підходу під час комп'ютерного програмування, запобігає низці помилок та рятує штучний інтелект від «зависання». Відповідно, креативне опанування «логікою абсурду» замість психологічної небезпеки здатне надати студенту в майбутньому свідомий захист від випадково чи цілеспрямовано створених інтелектуальних пасток (софістичних, ідеологічних, конкретно-наукових, загально-філософських тощо).

Група 6. Деструктивні ідеї. І нарешті згадаємо морально-етичні небезпеки, які можуть бути безпосередньо пов'язані із філософськими концепціями, якщо буквально присутні у їх складі. Або опосередковано через вплив цих концепцій на формування світогляду.

Приховану небезпеку несуть такі начебто приватні аспекти відношення людини, зокрема вченого, до питань моралі: (6.1) власне, сам амора-

лізм, коли невиконання моральних норм є законним способом поведінки людини; (6.2) цинізм – відверте заперечення моралі, глузування, зневага щодо будь-яких моральних засад і установлених норм поведінки в суспільстві; (6.3) нігілізм – сумнів, відсутність віри в існування або й повне заперечення моралі; (6.4) анархізм – протест особи проти наявної моралі.

Недарма врахування цих моментів вважається обов'язковим для постнекласиної науки. А в сучасних ВИШах практикується викладання предмету «професійна етика».

Буквально деструктивні ідеї можуть набувати вигляду: (6.5) закликів до знищення чогось або когось; (6.6) закликів до самознищення, причому (6.6.1) вони можуть стати наслідком радикально-релігійних спроб припинити «гріховне» чи «непотрібне», «безнадійно недосконале» земне життя, (6.6.2) а можуть бути приховані у відомих філософських творах через формування зневіри у сенсі життя (відразу спадають на думку досить відомі, але нерідко песимістичні праці Артура Шопенгауера, Жана-Поля Сартра, Альбера Камю, зрештою Фрідріха Ніцше, який, згідно дещо парадоксального пояснення, підсвідомо закликав суспільство знищити його самого через важку психічну хворобу); (6.7) радикальних ідеологічних концепцій; (6.8) і зрештою просто крайніх форм догматизму, песимізму, формалізму, егоїзму, ригоризму (як неухильного, суворого дотримання певних вимог) тощо.

7. Додатки. На завершення наведемо кілька розлогих цитат, які можуть бути корисними як викладачам філософії, так і студентам.

(7.1) Згідно статті 88 КЗпП «Умови праці, які мають враховуватися при розробленні норм виробітку (норм часу) і норм обслуговування» нормальними умовами праці вважаються, зокрема «2) належна якість матеріалів та інструментів, необхідних для виконання роботи, і їх вчасне подання», а також «5) здорові та безпечні умови праці (додержання правил і норм з техніки безпеки, необхідні освітлення, опалення, вентиляція, усунення шкідливих наслідків шуму, випромінювань, вібрації та інших факторів, які негативно впливають на здоров'я працівників, тощо)» [2, ст. 88, пп. 2 та 5]. Для нашої теми це слід витлумачити в сенсі (1) належної якості подання ідей (наприклад, без плутаного викладу, що може штучно створити інтелектуальну пастку для слухача; без приховування ключових аргументів, аби не викликати сенсаційного, але заангажованого враження, що життя не має сенсу, істинних тверджень не існує і т.п.) та (2) створення належної якості умов для інтелектуальної роботи (без надмірної втоми чи перевтоми аудиторії, з можливістю задавати уточнюючі питання, без дратівливих та відволікаючих зовнішніх факторів).

(7.2) Детальніше про створення належних умов праці зі статті 153 КЗпП: «Створення безпечних і нешкідливих умов праці. На всіх підприємствах, в установах, організаціях створюються безпечні і нешкідливі умови праці. Забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на роботодавця, крім випадків укладення між працівником та роботодавцем трудового договору про дистанційну роботу. Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці [...] На роботодавця покладається обов'язок проведення інструктажу (навчання) працівників з питань охорони праці, протипожежної безпеки. Трудові колективи обговорюють і схвалюють комплексні плани поліпшення умов праці, охорони праці та проведення санітарно-оздоровчих заходів і контролюють виконання таких планів. При укладенні трудового договору про дистанційну роботу на роботодавця покладається обов'язок систематичного проведення інструктажу (навчання) працівника з питань охорони праці і протипожежної безпеки в межах використання таким працівником обладнання та засобів, рекомендованих або наданих роботодавцем» [2, ст. 153].

(7.3) Аль-Газалі про хитрість філософів: «Передмова [четверта] (23). Одним із таких трюків [/ хитрощів] до яких ці [філософи] вдаються, аби привабити [/спокусити] [людей], в разі коли стикаються із труднощами в процесі суперечки, полягає в тому, аби сказати: "Ці метафізичні науки є незрозумілими [/неясними] та прихованими, будучи найскладнішими з наук для розумних умів. Дізнатись відповіді стосовно цих проблем можна лише після попереднього вивчення математики та логіки". Тож ті, хто наслідують їм у їх невір'ї, стикаючись із труднощами у їх доктрині [/вченні] будуть щодо них доброї думки та скажуть: "Нема сумніву, що їх науки містять вирішення [цієї проблеми]; та мені важко його опанувати [/ осягнути], оскільки я не володію логікою та не досяг висот у математиці"» [7, Intro 4, Ch. 23, p. 8].

(7.4) Методика усвідомлення нескінченності та абсолютності за Миколою Кузанським: «Оскільки безумовний [/ беззастережний] та абсолютний Максимум (за який більшого не може бути) є більшим, аніж ми можемо збагнути (бо це Нескінченна [/ Безкінечна] Істина), ми досягаємо його не інакше, як незбагненно. Оскільки же він за природою не такий, як речі, що можуть бути порівняно більшими чи меншими, він поза будь-якою нашою уявою [/ осягненням]. Бо будь-які речі, що сприймаються чуттями, розумом

чи інтелектом мають різницю всередині себе та одне щодо іншого – таку, що відсутня між ними точна рівність. Отже Максимальна Рівність, яка не є ані іншою, ані відміною від будь-чого перевершує будь-яке розуміння. Тож, оскільки абсолютний Максимум – це все, що може бути, він є цілком [/ повністю] актуальним [/ реальним]. І так само, як не може бути більшого [за нього], з тієї ж причини не може бути й меншого, бо він є всім, що може бути. Але Мінімум – те, меншим від чого бути не можна. Оскільки ж Максимум є таким самим, то очевидно, що Мінімум збігається із Максимумом. Вищезазначене стане яснішим для тебе, якщо поєднаєш максимум та мінімум із кількістю. Тому що максимальна кількість є максимально великою; а мінімальна кількість максимально малою. Таким чином, якщо ти звільниш максимум та мінімум від кількості – то побачиш ясно, що максимум та мінімум збігаються. Бо ж максимум має найвищий [ступінь] так само як і мінімум є найвищим. І отже, стан справ не такий, що абсолютна кількість є скоріше максимальною кількістю, аніж кількістю мінімальною; оскільки в ній мінімум та максимум збігаються» [9, B I. 11 Ch. 4].

Висновки. 1. Граничне інтелектуальне напруження та спровоковані парадоксальними задачами нав'язливі ідеї становлять реальну небезпеку психічному здоров'ю. Це має бути враховане під час викладацької діяльності, яка може розглядатись в аспекті безпеки на виробництві. 2. Особливу увагу стосовно інтелектуальної безпеки слід звернути на діяльність у тих наукових галузях, де набули поширення абстракції високого рівня, суперечності, парадокси. В першу чергу це стосується філософських дисциплін і значною мірою математичних. 3. Не варто забувати, що психічні розлади є професійним захворюванням працівників ряду творчих і наукових професій, зокрема філософів. І їх профілактика є природним та важливим завданням. 4. Особливо слід звернути увагу на безпеку слухачів та студентів, як можуть випадково захопитись красивим парадоксом або отримати інтелектуальне виснаження чи перенапруження через спроби розв'язати внутрішньо суперечливе завдання. 5. Через відсутність у державному законодавстві прямих вказівок стосовно методики інтелектуальної безпеки процесу викладання філософських дисциплін, вирішувати згадані проблеми самим викладачам варто індивідуально та кафедрально на дидактичному рівні.

Література

1. Кант Іммануїл. Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати, як наука. Харків: FOLIO, 2018. 228 с. (Бібліотека класичної світової наукової думки)

2. Кодекс законів про працю України. Остання редакція 02.05.2025 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

3. Кун Томас. Структура наукових революцій. К.: Port-Royal, 2001. 228 с.

4. Логіка: словник-довідник / авт.-уклад. М.Г. Тофтул. К.: ВЦ «Академія», 2012. 312 с.

5. Роулінг Джоан. Гаррі Поттер і келих вогню. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2003. 672 с.

6. СВЯТЕ ПИСЬМО СТАРОГО ТА НОВОГО ЗАВІТУ. [Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамійськими та грецькими текстами]. Видавництво отців Василіян «МІСІОНЕР», 2007

7. Al-Ghazali The Incoherence of the Philosophers. A parallel English-Arabic text translated, introduced, and annotated by Michael E. Marmura. Brigham Young University Press, Provo, Utah. 2000

8. Griffel Frank. al-Ghazali. Stanford Encyclopedia of Philosophy. First published Tue Aug 14, 2007; substantive revision Fri May 8, 2020. URL: https://plato.stanford.edu/entries/al-ghazali/#PlaFalIsl

9. Nicholas of Cusa. On learned ignorance (De Docta Ignorantia) by Nicholas of Cusa. Second edition, 1985 (2nd printing, 1990). USA. The Arthur J. Banning. PRESS MINNEAPOLIS. Library of Congress. Book One. 56 p. URL: https://godandmath.com/wp-content/uploads/2010/03/di-i-12-2000.pdf

10. Wisdom J. Gods. Proceedings of the Aristotelian Society. 1944–1945. Vol. XLV. P. 45

Анотація

Ізуїта П. О., Женжера С. В. **Техніка безпеки під час викладання філософських дисциплін.** – Стаття.

Стаття присвячена питанням психологічної та інтелектуальної безпеки слухачів курсів філософських дисциплін, в першу чергу, студентів навчальних закладів, а також викладачів та людей, для яких філософування пов'язане із виконанням професійних обов'язків. Підкреслюється, що є ряд дисциплін, що багато і активно працюють із абстрактними поняттями, суперечливими судженнями, парадоксальними умовиводами. Зокрема це філософія, математика, теоретична фізика. Викладання таких предметів вимагає особливої уважності та дидактичної майстерності. Самостійне опанування такого матеріалу також потребує інтелектуальної витримки та акуратності.

У статті наводиться перелік можливих інтелектуальних та психологічних небезпек, що виникають в процесі звернення до філософських питань. Це, по-перше, загально філософська тематика та пов'язані з нею етичні й естетичні питання. По-друге, теоретичні конструкції особливої складності. По-третє, питання віри, невіри, відсутності віри, надмірної віри джерелам інформації. По-четверте, ідеї, які неможливо уявити повною мірою. По-п'яте, інтелектуальні суперечності та парадокси. По-шосте, буквально деструктивні ідеї різних видів. Наприкінці статті наведено кілька корисних та характерних цитат із юридичних та філософських джерел, які підкреслюють особливості розуміння проблеми в добу Середньовіччя, Відродження та в сучасному юридично-правовому полі.

Стаття не претендує на всеохопний огляд, тим більше на вичерпну картину в історико-філософському аспекті. Це в першу чергу розвідка філософсько-методологічного та дидактичного характеру, спрямована на те, аби актуалізувати традиційну проблему, яка не завжди усвідомлюється. Наведений перелік інтелектуальних та психологічних небезпек може стати конструктивним приводом для подальших дискусій та вироблення додаткових механізмів їх нейтралізації.

В той же час слід констатувати, що остаточно вирішити проблему безпеки філософського мислення нереально. Граничне інтелектуальне напруження, яке супроводжує справжнє філософування, а не механічне цитування джерел, обов'язково призводить до перебування на екзистенційній межі, до трансформацій світогляду, перегляду цінностей, глибокої саморефлексії з небезпекою за циклювання, надмірними емоціями тощо. Проте усвідомлення цих моментів є гарним засобом профілактики як для студентів, філософів-початківців, так і для фахівців-професіоналів.

Ключові слова: інтелектуальна безпека, дидактичні аспекти, логічні моделі, суперечність, парадокс, нескінченність, професійні захворювання.

Summary

Izuita P. O., Zhenzhera S. V. **Safety precautions in the process of teaching philosophical disciplines.** – Article.

The article is devoted to the issues of psychological and intellectual safety of students of courses in philosophical disciplines, primarily university students, as well as teachers and people for whom philosophizing is associated with the performance of professional duties. It is emphasized that there are a number of disciplines that work extensively and actively with abstract concepts, contradictory judgments, paradoxical conclusions. In particular, these are philosophy, mathematics, theoretical physics. Teaching such subjects requires special attention and didactic skill. Independent mastery of such material also requires intellectual endurance and accuracy.

The article provides a list of possible intellectual and psychological dangers that arise in the process of addressing philosophical issues. These are, firstly, general philosophical topics and related ethical and aesthetic issues. Secondly, theoretical constructions of particular complexity. Thirdly, issues of faith, disbelief, lack of faith, excessive faith in sources of information. Fourth, ideas that cannot be fully imagined. Fifth, intellectual contradictions and paradoxes. Sixth, literally destructive ideas of various kinds. At the end of the article, several useful and characteristic quotes from legal and philosophical sources are given, which emphasize the peculiarities of understanding the problem in the Middle Ages, the Renaissance and in the modern legal field.

The article does not claim to be a comprehensive review, much less an exhaustive picture in the aspect of history of philosophy. This is primarily an exploration of a philosophical, methodological and didactic nature, aimed at actualizing a traditional problem that is not always realized. The above list of intellectual and psychological dangers can become a constructive occasion for further discussions and the development of additional mechanisms for their neutralization.

At the same time, it should be stated that it is unrealistic to finally solve the problem of the safety of philosophical thinking. The extreme intellectual tension that accompanies true philosophizing, rather than mechanical citation of sources, necessarily leads to being on the existential edge, to transformations of worldview, revision of values, deep self-reflection with the danger of cycling, excessive emotions, etc. However, awareness of these moments is a good means of prevention for students, novice philosophers and professional specialists.

Key words: intellectual security, didactic aspects, logical models, contradiction, paradox, infinity, occupational diseases.

Дата надходження статті: 26.06.2025
Дата прийняття статті: 11.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

UDC 130.2:17.025.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.6

T. O. Kovalskyi
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-4711-7118
PhD Student at the Department of Philosophy of the Humanities
Taras Shevchenko National University of Kyiv

SPECIFICITY AND FEATURES OF THE CONCEPT OF JUST WAR IN EARLY MODERN PHILOSOPHY

Formulation of the problem. In the context of contemporary global conflicts, the resurgence of imperial ambitions, and the increasing toll on civilian populations, the issue of just war has once again gained critical importance. The historical evolution of the concept of "just war" reveals its profound transformation during the Early Modern period, when medieval Christian doctrines – formulated by Augustine and Thomas Aquinas – underwent philosophical and political revision. During the eras of the Reformation, Absolutism, the Enlightenment, and the emergence of modern statehood, new criteria of war legitimacy emerged, grounded more in the rational norms of international law, natural law, and the idea of sovereignty. The Early Modern period marks the time when war increasingly came to be seen as an instrument of politics, thereby requiring both moral and legal justification – highlighting the necessity of a systematic investigation into the transformation of this concept.

Moreover, it was during this era that the foundations of contemporary international humanitarian law were laid. From Hugo Grotius to Immanuel Kant and Benjamin Constant, philosophers and jurists sought to draw a clear distinction between aggressive and defensive warfare, between state interest and moral law. This not only redefined the parameters for evaluating military action but also contributed to the development of diplomacy, the idea of "perpetual peace," and the principles of collective security. In this context, the study of the Early Modern understanding of just war provides deeper insight into the historical origins of today's ethical and legal approaches to warfare and enables critical reflection on the moral boundaries of the use of force in modern international conflicts.

Methodology. The study employs an interdisciplinary approach that integrates historical-philosophical, comparative-analytical, and hermeneutic methods. The historical-philosophical analysis traces the evolution of the concept of just war from the medieval tradition to Early Modern philosophy, with particular emphasis on key figures such as Grotius, Hobbes, Locke, and Kant. The comparative analysis allows for the identification of differences between theocentric and secularized perspectives on the legitimacy of armed conflict, while hermeneutics serves to interpret normative texts (philosophical treatises, legal documents, and international declarations) within their historical and cultural contexts. The methodological framework is also grounded in principles of critical analysis of political, legal, and ethical categories, enabling the reconstruction of the conceptual logic behind changes in the interpretation of war from the standpoints of morality, sovereignty, and international law.

Research Objective. The aim of the study is to analyze the evolution of the concept of just war in the philosophical and legal discourse of the Early Modern period in order to identify the specific ideological and historical factors that have shaped contemporary understandings of the moral legitimacy of war.

Research Tasks

1. to trace the transformation of the traditional Christian doctrine of just war under the influence of Early Modern philosophy, particularly in the works of Grotius, Hobbes, Locke, Kant, and others;
2. to identify the key political, legal, religious, and ethical factors that contributed to the redefinition of just war criteria in the Early Modern period and their subsequent influence on the development of international law.

Presenting main material.

The Transformation of the Traditional Christian Doctrine of Just War under the Influence of Early Modern Philosophy

First and foremost, it should be noted that the concept of just war has deep roots in the Christian philosophical and theological tradition. In the Middle Ages, its classical formulation was primarily developed by Saint Augustine, who in De Civitate Dei (The City of God) first justified the admissibility of war under certain conditions – as an exceptional means of defending the good, restoring justice, and punishing evil. These ideas were later systematized by Thomas Aquinas, who outlined three main criteria for a just war: legitimate authority, just cause, and right intention. This framework dominated Christian Europe until the dawn of the Early Modern period, when profound shifts in worldview significantly altered the very logic of understanding war, its moral boundaries, and legal justifications.

© T. O. Kovalskyi, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

One of the first thinkers of the Early Modern period to initiate a rethinking of the concept of just war was Hugo Grotius (1583–1645), a Dutch jurist, philosopher, and diplomat. It is worth emphasizing that scholarly debates continue to this day regarding the significance and specificity of Grotius's interpretation of just war in its historical development. As Hedley Bull observes, "If not the most original treatise written on the law of nations up to that time, [De Jure Belli ac Pacis] was certainly the most systematic" [1, p. 74]. Carl Schmitt, on the other hand, contends that "Grotius had a strong, general pathos for justice, but no juridical or scientific awareness of the problem" [7, p. 135].

Nevertheless, Grotius's seminal work De Jure Belli ac Pacis (1625) marked a significant turning point in the development of international law and simultaneously constituted an attempt to secularize the concept of just war. Unlike the scholastic authors before him, Grotius did not confine himself to Christian theology; instead, he appealed to natural law – a universal moral order that exists independently of religious belief. He recognized war as justifiable not only in cases of self-defense but also for the protection of honor, property rights, and the enforcement of treaties. In this context, Grotius was the first to propose a unified legal framework distinguishing between jus ad bellum (the right to go to war) and jus in bello (the right conduct within war), a conceptual division that would later form the basis of the Geneva Conventions.

The distinctive feature of Grotius's approach lies in his placement of the state – rather than the Church – at the center of decisions regarding the permissibility of war. This marked the beginning of a broader rationalization of the just war concept and its gradual displacement from the religious domain. However, Grotius did not discard the moral dimension of war entirely; in his view, war remained not only a matter of legal adjudication but also an ethically relevant issue [4, p. 55].

Thus, Grotius integrated objective legal criteria with moral reasoning within his system, reflecting the spirit of the Early Modern period, which emphasized the consolidation of sovereignty and interstate order.

By contrast, the philosophy of Thomas Hobbes (1588–1679) presents an even more radical interpretation of the nature of war and justice. In his principal work, Leviathan (1651), Hobbes articulates the concept of the state of nature as a "war of all against all," which arises from the absence of centralized authority. According to Hobbes, war is not a moral or legal phenomenon, but rather a natural consequence of human nature – marked by the desire for power, greed, weakness, and a lack of trust in others. As he famously wrote, human beings are driven to conflict by "competition, diffidence, and glory" [2, p. 109].

Only through the establishment of a social contract and the absolute authority of the sovereign can peace be secured. Within this framework, justice is not inherent to the state of war; it exists only where law prevails. In this way, Hobbes fundamentally challenges the notion of "just" war, reducing the legitimacy of violence to a matter of power and control.

Yet embedded in Hobbes's pragmatic approach is a significant element of Early Modern transformation: the question of just war shifts from the domain of theology and morality to that of political philosophy, where the principal criterion becomes the preservation of order and stability. Whereas in the medieval tradition war was primarily justified on ethical grounds – as a response to evil or injustice – Hobbes views war as a consequence of moral void, a condition that can only be rectified by the imposition of rigid legal order.

John Locke (1632–1704), a representative of the liberal tradition, continued the rethinking of war in the spirit of natural law, but offered a more optimistic perspective. In his Two Treatises of Government, he defended the people's right to armed resistance against tyranny as a form of "just war" in response to abuses of power. As one scholar aptly observes: "The implausibility of just this distinction of epistemic capacities between God and man certainly makes Locke's approach to just and unjust wars unviable in the present day. But his doctrine is interesting because there is a sense in which he was at the middle point between the Bible and the present day. He was no longer able to stress that God judges in the strong sense of determining events not just in heaven but on earth, and so he felt the need to effect a transfer to human judgment: his fidelity to the biblical tradition of trust in God survives only in the rare situation when humanity absolutely fails to resolve differences. Appeals to heaven are only for fearful moments when there are no other choices, and the state is supposed to help avoid only the most irresolvable impasses" [3, p. 300].

Accordingly, in Locke's theory, the concept of just war includes the element of rebellion – something previously regarded as sinful within Christian discourse. This represented a major shift: war was now conceived not only as an interstate affair but also as a domestic political act aimed at restoring justice. Locke emphasized that individuals possess inalienable rights to liberty and property; therefore, any infringement upon these rights legitimizes resistance, including armed resistance.

A new stage in the development of the just war tradition is associated with the philosophy of Immanuel Kant (1724–1804). In his essay Perpetual Peace (1795), Kant not only criticizes the very idea of war as a tool of politics but also regards it as a moral evil that must be overcome through the gradual establishment of republican constitutional order and an

international federation of states. Kant formulates the foundations of cosmopolitan law, which excludes aggressive wars and equates justice with adherence to the moral law. In this context, he effectively rejects the traditional doctrine of just war, instead proposing the ideal of nonviolent conflict resolution and the creation of international institutions capable of securing peace.

Kant's theory differs from the traditional just war framework in that:

1. it avoids consequentialist appeals to proportionality and the probability of success;

2. it transcends the standard criteria of the jus ad bellum and jus in bello traditions by offering, in addition, an ambitious and forward-looking vision of jus post bellum.

Consequently, Kant's just war theory is both morally and politically coherent, grounded in a normative framework that seeks to replace the logic of war with the ethics of peace [5, p. 350].

At the same time, Kant maintains a distinction between aggressive and defensive wars. He acknowledges that in the case of threats to a state's freedom and autonomy, the state has the right to self-defense. However, this is not considered fully morally justified; rather, it is a necessary evil, permissible only in the absence of an ideal legal order. In this way, Kant continues the rationalization of the concept of just war while assigning it a clearly normative and ethical orientation, consistent with Enlightenment ideals of moral autonomy and the gradual progress of humanity.

Overall, the Early Modern period witnessed a radical transformation in the understanding of just war – from theocentric, religious-ethical foundations to secular, legal, and political justifications. This transformation can be characterized by several key features:

– the shift in the locus of war legitimacy from the Church to the state;

– the emergence of natural law as a universal criterion of justice;

– the rationalization and universalization of norms of warfare through legal terminology;

– the expansion of the concept of just war to include internal political contexts (the right to resist);

– the critique of the very possibility of just war in favor of the higher ideal of peace.

Thus, the Early Modern period not only revised the conceptual framework for interpreting war but also laid the theoretical foundations for modern international law, humanitarian institutions, and the moral criteria governing the use of force. Analyzing the transformation of the just war concept during this period offers deeper insights into the historical logic of the ethical reflection on war and reveals the fundamental challenges facing the contemporary global community amid modern armed conflicts.

Key Factors Influencing the Transformation of Just War Criteria in the Early Modern Era

The Early Modern era was marked not only by a philosophical transformation of the concept of just war but also by significant changes in the broader cultural, political, and religious climate, which prompted a rethinking of the very foundations for legitimizing armed conflict. The medieval ideal of universalism, rooted in the sacred unity of Christendom, gave way to a new model of political reality: a system of sovereign nation-states, each claiming a monopoly on the use of force within its borders and the right to defend its interests externally. This shift became possible due to several key factors – religious fragmentation, the secularization of politics, the development of legal theories of natural law, and the rationalization of moral discourse.

First, the Reformation and the religious wars of the 16th and 17th centuries had a decisive impact on changing conceptions of war and justice. Following the division of Western Christianity into Catholic and Protestant camps, there was no longer a single moral authority capable of objectively determining what constituted a just war. As a result, the criteria of justice became increasingly subjective: each party to a conflict considered its actions morally justified based on its own religious or political legitimacy. The Thirty Years' War (1618–1648) exemplifies this development, as both sides claimed moral righteousness while engaging in widespread destruction – prompting philosophers and political leaders to seek new approaches to conflict resolution. The Peace of Westphalia (1648), which concluded the war, established the principle of state sovereignty, affirming each state's right to wage war without appeal to a higher moral or religious authority. This marked the beginning of the secularization of international relations.

At the same time, this implies that society "does not regard war as a good (only, at times, as the lesser evil); nor does it glamorize or glorify 'warriors' (as some today increasingly seem inclined to do); rather, it acknowledges that in the everyday world we all inhabit, there will be circumstances in which force is used, and perhaps even circumstances in which it ought to be used. But most importantly, it affirms that under no conditions does this absolve us from the demands of reflection and choice – demands we must all understand as essential companions to our freedoms" [6, p. 362–363].

Secondly, with the development of natural law, the very approach to the question of just war underwent a transformation. Whereas divine will had previously been regarded as the moral source of justice,

reason now emerged as the universal foundation of social norms. Thinkers such as Hugo Grotius, Samuel Pufendorf, Christian Thomasius, and later Emer de Vattel and others laid the groundwork for the normative regulation of interstate relations based on the principles of natural law. They formulated the concept of a lawful war (bellum iustum) within the framework of positive law – as a war that meets certain generally accepted criteria: the presence of a legitimate legal basis, proportionality of action, and adherence to rules of combat conduct.

In this context, the development of legal science also played a crucial role. It introduced a clear distinction between two dimensions of war regulation – jus ad bellum (the right to go to war) and jus in bello (the law governing conduct in war). The former concerns the conditions under which a state may lawfully initiate war, while the latter pertains to the ethical and legal standards for the conduct of hostilities. This distinction served, on the one hand, to prevent the conflation of just war with victorious war, and on the other, to introduce ethical constraints even in cases of legally sanctioned war – thus laying the foundation for modern humanitarian law.

As has been aptly observed, "The doctrine of just war exists to encourage nations to justify the unjust wars they wage, in ways that fundamentally contradict the moral convictions taught by the very religions that formulated the doctrine. The just war theory is, rather, a psychological framework; therefore, we must strive to resolve conflicts without glorifying war and violence, since the reasons for waging war are primarily ideological, leading just war to suffer from numerous flaws – such as the erosion of normal social norms and morality, and the facilitation of wartime atrocities" [8, p. 14–15].

Thirdly, with the secularization of political thought during the era of Absolutism, the link between the moral legitimacy of war and divine authority significantly weakened. Monarchic power increasingly came to be seen as autonomous from the Church. This shift is clearly reflected in the theories of state sovereignty advanced by thinkers such as Jean Bodin, Thomas Hobbes, and others, wherein the right to wage war belongs exclusively to the state as the expression of the general will or the guarantor of order. Accordingly, the criterion of justice was no longer moral truth per se but functional necessity – war was just insofar as it ensured stability, security, and the restoration of order.

However, this position eventually provoked ethical criticism, particularly from Enlightenment thinkers. Immanuel Kant, Benjamin Constant, and Jean-Jacques Rousseau, each in their own way, sought to introduce a moral dimension into international law. For Kant, the notion of just war was a purely hypothetical category that could not be justified within the bounds of moral law. He insisted that only a republican form of government could restrain the tendency toward aggression, as citizens would be less inclined to initiate war lightly if they were the ones voting for it. This ethical principle underlies Kant's conception of *perpetual peace*, which effectively denies the permissibility of any war, except defensive war – and even then only as a temporary measure.

By the eighteenth century, the idea of establishing permanent international institutions for conflict resolution began to emerge. Although a full-fledged system of international law would only be realized in the twentieth century, following the First and Second World Wars, its foundations were laid in the Early Modern period. From the Peace of Westphalia to the initial ideas of the League of Nations, the institutionalization of inter-state relations owes much to the political thought and practices of this era.

A particularly important role in this process was played by the emergence of diplomatic codes and conventions. For instance, the Hague Conventions at the end of the nineteenth century – though chronologically later – continued the legal tradition first established by Grotius and his intellectual heirs. These conventions codified key principles governing the conduct of war, prohibiting the mistreatment of civilians and guaranteeing the protection of prisoners of war. These norms were the result of two centuries of philosophical, religious, and legal evolution in the understanding of just war.

Conclusions. This study has traced the profound and multidimensional transformation of the concept of just war during the Early Modern period, revealing fundamental shifts in the political-philosophical, ethical, and legal thought of the era. The analysis of the first research objective – the transformation of the traditional Christian doctrine of just war – demonstrated that the Early Modern age signaled a transition from a sacralized, theocentric vision to a secular, rationalized, and legal understanding of the legitimacy of armed conflict. Whereas in the medieval tradition war could be considered just only if it conformed to divine law and the moral authority of the Church, in the Early Modern period the principal criteria became natural law norms, state sovereignty, the right to self-defense, and rational ethics. Thinkers such as Grotius, Hobbes, Locke, and Kant were central figures in this transformation: they not only secularized the notion of just war but also introduced new dimensions – from the idea of interstate order to the ideal of moral autonomy and peace as a supreme value.

Grotius laid the foundations of international law by combining legal logic with ethical criteria and

was the first to clearly differentiate *jus ad bellum* and *jus in bello*, thereby enabling the regulation of both the justifications for war and the methods of conducting it. Hobbes, by contrast, depicted war as a natural condition to be overcome by the imposition of absolute authority, effectively stripping the just war tradition of its moral content. Locke reintroduced the element of justified resistance to tyranny, which would later serve as a key principle in legitimating civil conflict in modern history. Kant offered the most normatively consistent and ethically grounded model, according to which the justice of war is conceivable only as an exception, while lasting peace is attainable through the establishment of republican political systems and global legal institutions. These conceptual innovations charted a complex but coherent trajectory from dogmatic justification of war to its moral and political reconfiguration in terms of individual and state autonomy.

The Early Modern period was marked by deep epistemological shifts that radically altered approaches to the problem of war. Religious fragmentation, spurred by the Reformation, shattered the idea of a unified moral authority in assessing wars, giving rise to a pluralism of justifications and, as a consequence, a need for universal, non-confessional principles. This development laid the groundwork for the emergence of secular politics, wherein the question of war became a prerogative of the state rather than the Church. Simultaneously, the advancement of natural law theory provided a moral framework in which war was considered permissible only under strictly defined conditions: self-defense, protection of rights, and the maintenance of just order.

Ethical considerations – such as the Enlightenment ideals of moral progress, personal autonomy, and justice as a duty toward humanity – intensified the critique of war as a moral evil. Enlightenment philosophers such as Kant and Constant questioned the very legitimacy of war as a political tool, advocating instead for the establishment of a global legal order grounded in mutual recognition of sovereignty, human rights, and mechanisms for nonviolent conflict resolution.

From a legal standpoint, this period witnessed the gradual institutionalization of ideas concerning the rules of war: the emergence of the first international codes, treaties, and diplomatic conventions aimed at limiting wartime atrocities, protecting civilians, and regulating military conduct. These normative developments formed the bedrock of modern international humanitarian law, including the Hague and Geneva Conventions, and continue to shape contemporary standards for assessing the legitimacy of military action.

Bibliography

1. Bull H. The importance of Grotius in the study of international relations. In H. Bull, B. Kingsbury, & A. Roberts (Eds.), Hugo Grotius and international relations (pp. 65–93). 1990. Oxford: Clarendon Press.

2. Hobbes T. Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego. 1954. Warszawa, PWN.

3. Moyn S. Appealing to Heaven: Jephthah, John Locke, and just war. Hebraic Political Studies. 2009. 4(3). 286–303.

4. Olsthoorn J. Grotius and the early modern tradition. In L. May (Ed.), The Cambridge handbook of the just war (pp. 33–56). Cambridge University Press. 2018.

5. Orend B. Kant's just war theory. Journal of the History of Philosophy. 1999. 37(2). 323–353.

6. Rengger N. On the just war tradition in the twenty-first century, International Affairs. 2022. 78 (2). 353–363.

7. Schmitt C. The nomos of the earth in the international law of the jus publicum Europaeum (G. L. Ulmen, Trans.). 2003. New York : Telos Press Publishing.

8. Tzenios N. Case Study: Just War Doctrine. Open Journal of Political Science. 2023. 13. 1–17.

Summary

Kovalskyi T. O. **Specificity and features of the concept of just war in early modern philosophy**. – Article.

The article is devoted to the analysis of the transformation of the concept of just war during the Early Modern period, which marked a shift from theocentric to secularized understandings of the moral legitimacy of armed conflict. The author focuses on the philosophical views of Hugo Grotius, Thomas Hobbes, John Locke, and Immanuel Kant as key figures who laid the foundations for the modern interpretation of war, law, and moral responsibility. The study demonstrates how the idea of justice gradually underwent rationalization, losing its theological basis and acquiring legal and political dimensions. Particular attention is given to the concepts of natural law, sovereignty, jus ad bellum, and jus in bello, which became the cornerstones of contemporary international humanitarian law.

The article traces how the criteria for the admissibility of war evolved: from religious sanction to rational assessments of necessity, proportionality, and state legitimacy. The analysis also addresses the ethical challenges and Enlightenment critiques of war, particularly in the context of the idea of "perpetual peace." The emergence of notions such as popular sovereignty, the right to resist tyranny, and the distinction between defensive and aggressive war marked a fundamental renewal of the moral discourse surrounding warfare. The shift of decision-making authority from the Church to the state reflects profound changes in the worldview of the Early Modern era.

The study further explores the political and legal factors – such as the Reformation, the religious wars, and the Peace of Westphalia – as contextual foundations for rethinking the just war tradition. It is shown that this period laid the groundwork for modern diplomacy

and moral-legal norms, which would later evolve into international law. The secularization of politics and the development of rationalist conceptions of justice emerged as responses to the chaos, moral ambivalence, and violence characteristic of interconfessional conflicts.

Thus, the Early Modern era not only transformed approaches to the interpretation of war but also formed the theoretical foundation for contemporary humanitarian institutions and normative frameworks for warfare. Understanding this historical evolution is crucial not only for the history of philosophy but also for defining the moral boundaries of permissible force in contemporary international conflicts – posing a challenge for modern societies to develop ethically grounded security policies.

Key words: just war, Early Modern period, natural law, Hugo Grotius, Immanuel Kant, jus ad bellum, international law.

Анотація

Ковальський Т. О. **Специфіка та особливості розуміння справедливої війни у філософії Нового часу.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу трансформації концепції справедливої війни в добу Нового часу, коли відбувається перехід від теоцентричних до секуляризованих уявлень про моральну легітимність збройного конфлікту. Автор зосереджується на філософських поглядах Гуго Гроція, Томаса Гоббса, Джона Локка та Іммануїла Канта як ключових постатей, що заклали основи сучасного розуміння війни, права та моральної відповідальності. У дослідженні показано, як ідея справедливості поступово раціоналізується, втрачає релігійне підґрунтя та набуває юридичного й політичного наповнення. Особливу увагу приділено концепціям природного права, суверенітету, jus ad bellum та jus in bello, що стали фундаментом сучасного міжнародного гуманітарного права.

У статті простежується, як змінюються критерії допустимості війни: від релігійної санкції – до раціональної оцінки необхідності, пропорційності та легітимності дій держави. Аналіз також охоплює етичні виклики та критику війни в просвітницькому дискурсі, зокрема в контексті ідеї «вічного миру». Показано, що з появою концепції народного суверенітету, права на опір тиранії та розмежування оборонної й агресивної війни відбувається сутнісне оновлення морального дискурсу довкола війни. Роль держави як основного суб'єкта прийняття рішень про війну витісняє вплив Церкви, що засвідчує глибокі зміни у світоглядній структурі Нового часу.

Дослідження висвітлює також політичні й правові чинники, зокрема Реформацію, релігійні війни та Вестфальський мир, як контекстуальні основи переосмислення справедливості війни. Показано, що саме в цей період закладаються засади модерної дипломатії, а також морально-правових норм, які в подальшому еволюціонують у міжнародне право. Секуляризація політики та розвиток раціоналістичних концепцій справедливості стали відповіддю на виклики хаосу, моральної амбівалентності та насильства, притаманних міжконфесійним конфліктам.

Таким чином, Новий час не лише оновлює підходи до осмислення війни, але й формує теоретичну основу для сучасних гуманітарних інститутів та нормативних підходів до воєнних дій. Осмислення цієї історичної еволюції є важливим не лише для історії філософії, а й для розуміння меж морально припустимого в умовах новітніх міжнародних конфліктів, що ставить перед сучасним суспільством виклик формування етично обґрунтованої безпекової політики.

Ключові слова: справедлива війна, Новий час, природне право, Гуго Гроцій, Іммануїл Кант, jus ad bellum, міжнародне право.

Дата надходження статті: 11.06.2025
Дата прийняття статті: 23.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 17.037
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.7

І. В. Козій
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5827-6603
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри історії і філософії
Львівського торговельно-економічного університету

М. А. Пігош
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7802-0755
доцент кафедри історії і філософії
Львівського торговельно-економічного університету

А. В. Шевчук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4875-2255
асистент кафедри соціокультурного менеджменту
Львівського національного університету імені Івана Франка

ФІЛОСОФІЯ АБСУРДУ АЛЬБЕРА КАМЮ

Постановка проблеми. Для адекватного та усестороннього вивчення творчої спадщини Альбера Камю потрібно проаналізувати максимально велику кількість його філософських концептів, одним з яких якраз і виступає пояснення мислителем поняття абсурду. Саме на дослідженні задекларованої проблеми ми і зосередили нашу увагу в даній роботі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробкою окресленої проблематики займалися такі науковці як: О. Бучін, О. Сарабун, А. Хорват, Д. Тесленко, В. Штанько, М. Семенчук, І. Матвієнко та багато інших.

Мета статті полягає в аналізі поняття абсурду у творчості Альбера Камю, як одного із стрижневих складових його філософії, що дозволить більш об'єктивно трактувати його філософію в цілому.

Виклад основного матеріалу. Становлення екзистенціалізму як філософської течії відбулося приблизно на початку XX ст., хоча попередниками екзистенціалізму слід, очевидно, вважати філософів і письменників ще XIX ст. Вже із самої назви даної течії можна виснувати, що головним завданням екзистенціалізму є встановлення змісту людського існування. Для екзистенціалістів зрозуміти людину – значить описати специфіку того буття, яке є людиною. Буття людини і є тим буттям – свідомістю, через яке розкривається буття світу. Тому, саме людське існування яке дане безпосередньо і є тією «екзистенцією», що не пізнається науковими, раціональними засобами, де концентрація уваги фокусується на власне особистості, котра вилучена з будь-яких систем її інтегрування – релігійних, метафізичних, соціальних, політичних тощо, і залишеній «наодинці» з буттям. В екзистенціалізмі саме ця особистість, її існування приймається за єдину достовірну реальність, основу й відправну точку осмислення буття. З цим, очевидно, пов'язаний один з основоположних постулатів екзистенціалізму – екзистенція передує есенції, існування передує сутності.

Слід зазначити, що не дивлячись на те, що ця філософська течія зосереджується на особистості, такий факт аж ніяк не означає, що вона нехтує її зв'язками з іншими людьми, із середовищем загалом. Існування особистості певним чином вплетене в середовище, у соціум. Але ця пов'язаність аж ніяк не є інтегрованістю особистості, певною соціальною спільнотою, її залученістю у загальні суспільно-історичні процеси. Особистість в екзистенціалізмі самотня і самоцільна, її буття – це переважно протидія середовищу, деякому іншому, а тим більше суспільству, державі, які будь-що прагнуть нав'язати їй свою волю, свої інтереси, мораль, відчужують її, прагнуть перетворити в знаряддя, в засіб чи функцію.

Тож з точки зору екзистенціалізму суспільні відносини, історичні закономірності – віддалені абстракції, з якими людина безпосередньо не стикається у своєму існуванні, реальність існування – життєві ситуації, які повсякчас вимагають вибору рішення, лінії поведінки. Вбачаючи у свободі особистості вищу життєву цінність, екзистенціалізм тлумачить існування людини як драму свободи, бо на кожній фазі самотворення особистості воно (існування) залежить від кожного її вибору, кожного рішення.

Екзистенціалізм відноситься до тих новітніх філософських течій, які не визнають тотожності буття і мислення, тобто того, що наші поняття і уявлення про світовий лад, про його закони

© І. В. Козій, М. А. Пігош, А. В. Шевчук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

й структури відображають об'єктивно існуючі реальності. В сприйманні екзистенціалістів світ – це хаос, абсурд, що його людський розум прагне подолати. Структура екзистенції – це послідовність модусів людського існування: турбота, страх, рішучість, совість та ін. Саме вони отримують своє визначення через конечність екзистенції і виступають різноманітними дотичними, які так чи інакше мають справу із ніщо.

Важливим визначенням екзистенції є трансценденція, вихід за свої межі, перехід до трансцендентного. Представники різних напрямів екзистенціалізму трактують поняття трансцендентного по-різному. Для одних трансцендентне – це Бог, для інших – ніщо. Поняття трансценденції містить у собі також сутність людської свободи. Загалом екзистенціалізм відображає ситуацію людини в сучасному суспільстві з її почуттям невдоволеності, з її пошуками, запереченням і переборенням вже здобутого.

Альбер Камю, очевидно не перший філософ, який звернувся до поняття абсурду, він виходить на задекларовану проблематику студіюючи своїх попередників. Погляди декого з них йому імпонували, декого ж не сприймав взагалі, але так чи інакше подібний досвід допоміг йому сформувати власне бачення проблеми.

Тут доречно буде коротко проаналізувати еволюцію поглядів Альбера Камю і подальше становлення його як філософа. Відразу перед нами постають персоналії К'єркегора та Гуссерля у яких Камю почерпнув багато ідей, що згодом згрупувались в основну проблематику пов'язану з людиною, її духовним світом, творчістю та прагненням до глибинного самопізнання та самоаналізу. По суті, немає жодної важливої проблеми, поставленої К'єркегором чи Гуссерлем, які б не були органічно вплетені А. Камю у його власну філософію, світобачення та світоспоглядання.

Відштовхуючись від розмірковувань К'єркегора про відчай і абсурд як необхідних факторів, що приводять людину до істинної віри, Камю розробляє категорії абсурдної людини, абсурдної свідомості, абсурдної творчості, абсурдного твору для того, очевидно, щоб якимось чином підняти рівень людської свідомості до розуміння проблем сучасного життя і сучасної культури. Але Камю, на відміну від релігії і релігійної віри К'єркегора концентрує свою увагу на категорії краси, або прекрасного, яке обумовлює та визначає і життя, і віру, і свідомість людини, тому що без краси немає і не може бути ні істини, ні добра, ні справедливості, ані свободи. А роль к'єркегорівського рицаря віри у Камю покладена на сучасну людину, яка має пройти усі стадії духовного становлення людини і людства загалом, до тих пір, поки її свідомість не стане цілком ясною і просвітленою. Саме тоді на людину і приходить «благодать», але не божественна, а людська. Людина приходить до людини, відбувається становлення особистості, тобто цілісної людини, яка здатна розібратися у реальному світі. Вона усвідомлює себе і оточуючий її світ у всій його непривабливості та жорстокості. Але зміна відбулася, людина вже ніколи не погодиться бути рабом. Їй вже відомі вищі людські цінності, а перехід від абсурдного життя і свідомості до інших цінностей містить у собі нове усвідомлення свого права на життя, свободу і красу. Творчі сили, котрі до того моменту знаходились ніби в летаргічному сні, тепер «прокидаються» і виливаються в бунт, у повстання і протест проти існуючого світу, його неправди та різноманітних вад – бунтуюча людина вирішує творчо змінити і саму себе, і світ у якому вона живе з тією ціллю, щоб стати вільною і повернути світові поняття про красу і усе, що з нею пов'язане.

Отже особливу увагу слід приділити Сьорену К'єркегору, філософу і письменнику, що не просто відкрив поняття абсурду, а нібито споглядав його. К'єркегор був із тих мислителів, для яких жодна істина не була абсолютною, він рішуче відкидав можливість втілення моралі, принципи спокою і вдоволення.

Відтак, аналізуючи філософію екзистенціалізму, Камю з необхідністю звертається до К'єркегора, котрий намітив головні проблеми і категорії екзистенційної філософії: людина, віра, гріх, відчай, вибір, абсурд, криза, можливість, самотність, ненависть та інші. К'єркегор здійснив поворот і відродив зацікавлення до міфології, поклав початок загальної переоцінки цінностей. Саме у К'єркегора Камю черпає ідеї для основоположних мотивів своєї філософської і літературної творчості. Тому К'єркегора можна сміливо називати духовним предтечею Камю, якого у свою чергу можна вважати одним із найпомітніших філософів XX ст.

Слід також згадати Е. Гуссерля, який займався створенням позитивної філософії. За Гуссерлем, класичний раціональний метод зазнав поразки, а звідси висновок, людина вкотре вже опиняється перед ірраціональним. «Абсурд народжується із цієї конфронтації між покликом людини і нерозумним відмовчуванням світу...Ірраціональна людська ностальгія і абсурд...ось три персонажі драми, яка повинна необхідним чином покінчити зі всією логікою, на яку здатне існування» [3, с. 117–118]. Камю чітко помічає і вказує на спорідненість феноменології з різноманітними течіями ірраціоналістської традиції: «Від абстрактного Бога Гуссерля до сяючого Бога К'єркегора відстань не вельми велика. Розум та ірраціональне ведуть до тієї самої проповіді...Абстрактний філософ і релігійний філософ виходять з одного і того

ж сум'яття і живуть в одному і тому ж страху» [3, с. 133]. Феноменологія намагалась бути точною, строгою наукою, що прагне тлумачити світ за допомогою опису пережитого і набутого досвіду, але вона споріднена з абсурдною філософією вже у тому, що проголошує існування лише часткових особистих істин, на відміну від істини як такої. Відповідно свідомість перетворюється в акт уваги, чи в акт сприйняття, що лише фіксує об'єкт свого зацікавлення, але жодним чином не створює його.

Згідно Камю, філософська думка епохи, ніби зависла між крайньою раціоналізацією реального з однієї сторони, і з іншої в такій же мірі крайньою ірраціоналізацією, а протилежності мають здатність до притягання. А. Камю наголошує на тому, що досить несправедливо вважати, що поняття розуму має єдине тлумачення і зміст, іншими словами не можна не враховувати того, що розум представляє собою дещо людське, а звідси висновок, що розум може звертатися як до реального, так і до божественного. Завершуючи цей невеликий екскурс в історію філософської думки що стосувався формування і становлення А. Камю як мислителя і паралельно показав еволюцію його поглядів щодо проблеми абсурду, стосовно останнього філософ приходить до висновку, що «абсурд – це ясний розум, що констатує свої межі» [3, с. 134].

В одній із своїх праць, а саме в «Міфі про Сізіфа», Альбер Камю пише зокрема, що «... абсурд, який досі вважали за висновок, береться тут як вихідний пункт. У цьому розумінні мої міркування є попередніми: не можна сказати, до якої позиції вони призведуть. Тут ви знайдете тільки чистий опис хвороби духу, до якого не домішані ані метафізика, ані віра» [1, с. 140].

Отже, взявши за вихідний пункт поняття абсурду, що його переживає людина, тепер вже, абсурдна людина, Камю прагнув детально прослідкувати і проаналізувати усю подальшу поведінку людини, усі можливі варіанти, що їх може обрати собі людина абсурду. І відразу філософ виходить на одну із перших і головних проблем, проблему з якою мали справу не одне покоління філософів, а саме на проблему смерті, а в даному випадку швидше на проблему самогубства. «Є одна лише дійсно серйозна філософська проблема – проблема самогубства. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб його прожити, – означає відповісти на фундаментальне питання філософії. Решта, – чи має світ три виміри, чи керується розум дев'ятьма або дванадцятьма категоріями – є другорядним. Такими є умови гри: в першу чергу треба дати відповідь» [1, с. 140]. Тут доцільно зауважити, що Камю цікавить не самогубство взагалі, а так би мовити філософське самогубство, у його чисто духовному плані.

Поняття абсурду і проблема самогубства тісно пов'язані між собою. Остання з'являється після того, як до людини «приходить» абсурд. Яким же чином абсурд «приходить» до людини, або людина «приходить» до нього? Де та межа, після якої він «з'являється»? На це питання філософ відповідає так: «Світ, який піддається поясненню, хай найхибнішому, – цей світ нам знайомий. Але якщо Всесвіт раптово позбувається як ілюзій, так і пізнання, людина стає у ньому чужою. Людина вигнана навіки, бо позбувається і пам'яті про втрачену вітчизну, і надії на землю обітовану. Власне кажучи, почуття абсурдності є цим розладом між людиною та її життям, актором і декораціями. Всі люди, які будь-коли думали про самогубство, відразу визнають наявність прямого зв'язку між цим почуттям і тяжінням до небуття» [1, с. 142]. І якщо Гуссерль хотів позбавитись від подібних думок, що передують чистому філософуванню, а К'єркегор вбачав небезпеку в невловимій миті, що передує цьому стрибку у вічність, то у Камю ціль абсурдної людини полягає саме у тому, щоб пізнати себе і за всяку ціну утриматись на гребені цього «алогічного» стрибка.

Поняття абсурду Камю співвідноситься з проблемою свободи, що полягає не в спротиві, а радше у свідомому бунті проти існуючих умов, у внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних. Акт невдоволення і бунту є перш за усе цією вічною конфронтацією людини і її власного невігластва. Бунтувати – це значить ставити світ під питання. Щоб якимось чином будувати власне життя, потрібно насамперед його бачити, бачити тверезо, бачити що у світі немає і не може бути ніякої надії. Людина повинна усвідомити, що життя її є лише життям сьогоднішнім і ніякого завтра чи майбутнього загалом у неї не буде. А якщо і буде це майбутнє, то вже не в неї, а в тих, хто прийде за нею, але вони також будуть сприймати його як сьогодення.

Звідси Камю робить висновок, що потрібно жити саме в цьому «сьогодні», жити істинно людським життям, відкинувши усілякі розмови і надії на «примарне» майбутнє. Цим піклуванням і покладанням на майбутнє людина може «жити» лише до зустрічі з абсурдом. Абсурд характерний тим, що відразу покладає кінець будь-яким ілюзіям, він привчає людину дивитися і сприймати світ тверезо.

Самогубство, очевидно може «по-своєму» вирішити проблему абсурду, але абсурд саме тому і абсурдний, що намагається уникнути самогубства, тому що він одночасно є усвідомленням смертності і відмовою від неї. Абсурд виступає вираженням крайньої напруги абсурдної людини, що постулює лише одну єдину істину – виклик. Саме абсурд доводить до свідомості людини, що

сфера її життя і діяльності – це сьогоднішнє, а не минуле чи майбутнє, і це усвідомлення підводить до розуміння та відчуття свободи. Смерть та абсурд виступають принципами обґрунтування свободи.

У цьому ракурсі абсурдна людина є прямою протилежністю людині, яка примирилась зі своїм положенням. Людина не повинна ніколи і ні з чим змирятися, вона повинна вести постійну боротьбу, насамперед рятуючи власне життя, а разом з ним свою власну свободу з тим, щоб мати змогу залишитися такою, якою вона є в теперішньому, тобто тут і зараз. Вона знаходиться ніби уся в самій собі в теперішньому часі. З цього приводу Камю зазначає: «Я виводжу з абсурду три похідні, якими є мій бунт, моя свобода і моя жага. Однією лише грою свідомості я трансформую в правило життя те, що було запрошенням до смерті, – і я заперечую самогубство» [3, с. 145–146].

Абсурдна людина, згідно Камю, заперечує сенс і нічого не робить для вічності. Переконана у своїй свободі, яка реалізується у постійному бунті без майбутнього, а також в усвідомленні приреченості на загибель, абсурдна людина намагається здійснити свою «місію» в цьому житті, оскільки ніякого іншого життя вона не визнає. На підтвердження своїх слів Камю на прикладі Дон Жуана показує, що абсурдна людина ігнорує печаль. Вона піддається їй лише тоді, коли починає на щось сподіватись, покладати надії. Камю зазначає: «Не вірити в глибокий зміст речей – це здатність абсурдної людини...Час іде разом з нею. Абсурдна людина – та, котра не відділяє себе від часу» [3, с. 154].

Ще одним прикладом абсурдної людини Камю вважає актора, що може існувати лише в несправжньому, ілюзорному світі, який приречений на загибель. Мистецтво актора є виразником того голосу, який є одночасно близький як для душі, так і для тіла.

У «Міфі про Сізіфа» Камю торкається проблеми абсурдної творчості. Ця проблема відіграє особливу роль у філософії Камю загалом, адже саме завдяки творчості думка може подолати смерть духу. Людина, згідно Камю, не повинна боятися абсурду, не повинна намагатися від нього позбавитись, тим більше що це, очевидно, неможливо, оскільки абсурдний світ оточує і пронизує усе людське життя без залишку. Людина, попри усе, повинна діяти і жити у цьому абсурдному світі так як личить саме людині абсурду. Хоча, слід зазначити, доволі часто її боротьба закінчується поразкою. «Завоювання чи гра, безмежна любов, абсурдний бунт, – це саме ті почесті, що людина віддає своїй гідності в поході, в якому вона заздалегідь приречена на поразку» [3, с. 173].

В абсурдному світі твір мистецтва – це хороша нагода підтримати свою свідомість на відповідному рівні і у відповідній формі. Він дає людині можливість фіксувати свої вчинки у цьому світі. Але, слід зазначити, що людина абсурду не ставить собі за мету певним чином пояснювати дійсність, вирішувати певні реальні проблеми – зовсім ні, творчість полягає для неї лише у перевірці себе самої і в констатації всього пережитого. Тож описувати духовний стан абсурдної людини слід за допомогою абсурдних понять, категорій. Тоді мистецтво слід сприймати одночасно як своєрідну смерть досвіду і його багатократне множення.

Твір мистецтва – це своєрідний «стрибок в абсурд», «феномен абсурду», а творець – це людина, що володіє здатністю тверезо спостерігати. В абсурдному мистецтві людина отримує і поле своєї діяльності, і сферу застосування власних сил, і область своєї власної «розпредмечуваності», і, відповідно, об'єкт і суб'єкт своєї власної свободи.

Камю не визнає традиційного розмежування сфери мистецтва і філософії, філософського дослідження і твору мистецтва. Очевидно, що і філософія, і мистецтво мають свій власний світ, тому ніколи не потрібно розмежовувати та штучно відривати мислителя від його ідей, а художника – від його твору, оскільки вони нерозривні з ними та формують одне одного.

Абсурдний твір, абсурдний художник чи філософ знаходяться у парадоксальних відносинах один з одним. Вони пов'язані між собою і разом з тим незалежні, вони визначають один одного, але у той же час ніби стороняться усього невластивого їм. Подібна парадоксальність прослідковується як у творі, так і в художника, а також творчості загалом. «Витвір мистецтва, – зазначає Камю, – народжується із відмови розуму розмірковувати про конкретне. Він означає тріумф чуттєвого. Саме світла думка викликає його, але в самому цьому акті він обмежує самого себе... Твір мистецтва втілює собою трагедію розуму, але він доказує тільки безпосередньо» [3, с. 176].

Найважливішою характеристикою абсурдного твору є його гуманістичне забарвлення: «Правдивий твір мистецтва постає завжди у людському вимірі...Простежується певне відношення між глобальним досвідом художника і твором, який його відображає, між зрілістю Гете і «Вільгельмом Мейстером» [3, с. 176]. Абсурдний твір демонструє собою інтелектуальну драму, ілюструє відмову думки від її престижу і водночас її повну покірність долі. У розмірковуваннях Камю про творчість можна помітити одну домінуючу проблему чи ідею, а саме – чи може життя людини бути наповнене тим змістом, завдяки якому варто було б жити?

Відкидаючи пошуки сенсу життя філософ, як це не парадоксально приходить саме до такого пошуку. Вже саме порівняння, нормальне життя – абсурдне життя, містить у собі питання, яке саме

життя слід вважати дійсним, яке з них більше відповідає природі людини і здатне привести її до відчуття свободи, до самої свободи? «Мислити – це перш за все хотіти творити світ» [3, с. 177]. Таке творення власного світу ґрунтується на усвідомленні необхідності ліквідувати розрив між людиною і її досвідом, відшукати взаєморозуміння.

До абсурдної творчості Камю висуває такі ж вимоги, що і до думки, бунту, свободи, різноманітності та ін. Творчість абсурдного художника, заперечуючи недосконалий реальний світ, протиставляє йому свій власний світ як певний взірець, на який слід орієнтуватись щоб зрозуміти усю глибину прірви, що відгороджує людину від того світу, якого вона прагне. Абсурдний герой, яким Камю вважає зокрема Сізіфа, за своє презирство до богів, за ненависть до смерті і за жагу життя повинен платити одноманітністю, беззмістовною і монотонною працею. Трагедія, очевидно, починається з того моменту, коли Сізіф приходить до розуміння беззмістовності своєї праці і абсурдного характеру свого власного існування. Абсурд народжується як би від повноти щастя. Щастя і абсурд беруть початок з одного і того ж джерела, тому вони нерозривно пов'язані одне з одним.

Якщо людина вирішила стати повелителем своєї долі, то тим самим вона звільняється від влади і панування вищих сил. Починаючи з тієї миті, коли Сізіф усвідомлює своє істинне становище, він може усі свої нещастя трансформувати у дещо протилежне, тобто собі на благо. Сізіф в'язень, але він відчуває радість від того, що мисленням піднявся вище від своїх тюремщиків. Людина абсурду, отже, тверезо поглянувши на своє життя, на свою долю, може піднятися над ними, застосувавши як зброю свій розум, розум що мав сміливість, відкинувши будь-які примари чи ілюзії, наблизитись до реалій сьогоднішнього життя.

Висновки. З усього зазначеного вище можна виснувати, що почавши з поняття абсурду, яке ніби «будить» людську свідомість, позбавляє її світу надуманого та ілюзорного, А. Камю намагався вибудувати таку філософію, яка б могла стати для людини духовною опорою і орієнтиром у складному сучасному світі. Адже чим повніше і чіткіше людина усвідомлює абсурдність життя, тим обережніше та з більшою повагою вона буде відноситись до самого феномену життя і робити усе, щоб прожити його гідно, як і личить справжній людині. Відтак усвідомлення абсурду веде до бунту, а бунт – до свободи, заради якої людина готова піти на все, тому що саме у свободі вона знаходить сенс свого життя.

Література

1. Зарубіжна філософія XX ст. / за ред. Г. І. Волинки. Київ : Довіра, 1993. 239 с.

2. Камю А. Міф про Сізіфа. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kamiu_Alber/Mif_pro_Sizifa.pdf

3. Camus A. Essais / Albert Camus. Paris : Gallimard, 1965. 1975 p.

Анотація

Козій І. В., Пігош М. А., Шевчук А. В. **Філософія абсурду Альбера Камю.** – Стаття.

У статті аналізується один з ключових складників філософії Альбера Камю, а саме поняття абсурду, що поряд з іншими елементами його філософії дозволяє цілісно та усесторонньо розглянути стрижневі вектори його доктрини загалом.

Констатуємо, що велика частка його ранніх творів так чи інакше присвячені саме поняттю абсурду. Альбер Камю говорив про абсурд як про деяку фундаментальну проблему буття. Мислитель наголошував, що абсурдним є ні світ, ні людина. Сам абсурд виникає лише у їхній взаємній присутності, іншими словами це «метафізичний стан людини у світі». Життя людини у свою чергу, це постійна і безперервна творчість, що є можливою лише в умовах свободи. Якщо немає свободи, то немає і творчості, немає нічого того, що складає основні виміри людських цінностей, людяності, гуманізму. Без свободи все втрачає сенс.

Абсурд – це чітке усвідомлення своїх меж, а бунт – це таке саме чітке усвідомлення своїх прав. Абсурд долає антиномії розуму. Бунт – відвойовує у світу людський порядок. Бунт стає головним виміром людини. Коли бунтуюча людина готова жертвувати життям заради своїх прав, то це свідчить не лише про ріст людської свідомості і самосвідомості, але і про оформлення світу цінностей, що набуває з часом все більшого і більшого значення.

Показано, що людське буття і свідомість починається з абсурду, а закінчується боротьбою в ім'я вищих цінностей: краси, свободи, істини, справедливості, добра. І хоча Камю не проголошує остаточної істини, не дає відповіді на всі запитання (цього, очевидно, ніхто від нього не вправі вимагати), все ж можна зрозуміти і провідчувати його логіку, його філософію і естетику, його літературну творчість загалом, яка представляє собою вічний пошук сенсу життя, пошук того, що охоплює собою головні цінності та ідеали. Ці ідеали завжди були духовною основою, опорою і ціллю життєдіяльності людини і суспільства. Тому філософія і художня творчість Альбера Камю ніколи не втратять своєї актуальності.

Ключові слова: філософія абсурду, поняття абсурду, буття людини, сенс життя, свобода, творчість, гуманізм, бунт.

Summary

Kozii I. V., Pigosh M. A., Shevchuk A. V. **The philosophy of the absurd by Albert Camus.** – Article.

The article analyzes one of the key components of Albert Camus's philosophy, namely the concept of the absurd, which, along with other elements of his philosophy, allows for a holistic and comprehensive consideration of the core vectors of his doctrine as a whole.

We note that a large part of his early works are, in one way or another, dedicated to the concept of absurdity. Albert Camus spoke of the absurd as a fundamental problem of existence. The thinker emphasized that neither the world nor man is absurd. The absurd itself arises only in their mutual presence, in other words, it is the «metaphysical state of man in the world». Human life, in turn, is a constant and continuous creativity, which is possible only in conditions of freedom. If there is no freedom, then there is no creativity, there is nothing that constitutes the basic dimensions of human values, humanity, humanism. Without freedom, everything loses its meaning.

Absurdity is a clear awareness of one's limits, and rebellion is the same clear awareness of one's rights. Absurdity overcomes the antinomies of reason. Rebellion reclaims human order in the world. Rebellion becomes the main dimension of man. When a rebellious person is ready to sacrifice his life for the sake of his rights, this indicates not only the growth of human consciousness and self-awareness, but also the formation of a world of values, which acquires greater and greater importance over time.

It is shown that human existence and consciousness begin with absurdity and end with a struggle in the name of higher values: beauty, freedom, truth, justice, goodness. And although Camus does not proclaim the ultimate truth, does not provide answers to all questions (obviously, no one has the right to demand this from him), one can still understand and follow his logic, his philosophy and aesthetics, his literary work in general, which represents the eternal search for the meaning of life, the search for that which encompasses the main values and ideals. These ideals have always been the spiritual foundation, support, and goal of human and society's life. Therefore, the philosophy and artistic work of Albert Camus will never lose their relevance.

Key words: philosophy of the absurd, concept of absurdity, human existence, meaning of life, freedom, creativity, humanism, rebellion.

Дата надходження статті: 27.06.2025
Дата прийняття статті: 16.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 159.923.2:305.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.8

І. З. Майданюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8096-0244
доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри культурології
Національного університету біоресурсів і природокористування України

В. В. Лісіцин
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0620-3733
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін
КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» ЗОР

В. В. Сушко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-7810-2111
доктор філософії (PhD), доцент кафедри суспільних наук
Херсонського навчально-наукового інституту
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВПЛИВ КУЛЬТУРИ ТА ВИХОВАННЯ

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві, яке характеризується глибокими трансформаціями соціокультурних норм, зростаючою відкритістю до різноманіття та активною глобалізацією, питання формування гендерної ідентичності набуває особливої актуальності. Гендер перестає розглядатися виключно як біологічно зумовлена категорія, натомість усе більше визнається як соціальний конструкт, що формується під впливом культурних традицій, суспільних очікувань, виховання та медіадискурсу. Водночас, у різних соціальних контекстах і країнах спостерігається неоднозначне сприйняття змін у сфері гендерної самосвідомості, що породжує соціальні напруження, конфлікти цінностей і суперечності в освітньому й сімейному вихованні.

Особливу складність становить аналіз взаємозв'язку між культурними настановами, виховними моделями й індивідуальним становленням гендерної ідентичності особистості. Незважаючи на значний науковий інтерес до теми, у вітчизняному науковому дискурсі ще недостатньо досліджено, яким чином культурно-історичний контекст, національні традиції та освітні практики впливають на усвідомлення людиною своєї гендерної ролі та самоідентифікації. Потребують осмислення також особливості гендерної соціалізації в умовах сучасної медіареальності, цифрової комунікації та зміни моделей родинного виховання.

Отже, постає необхідність комплексного аналізу чинників формування гендерної ідентичності в контексті культурних і виховних впливів, що дасть змогу краще зрозуміти механізми розвитку особистості в умовах суспільних змін і сприятиме формуванню толерантного, інклюзивного середовища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика гендерної ідентичності перебуває в полі зору науковців різних галузей – соціології, психології, педагогіки, культурології, філософії. Упродовж останніх десятиліть спостерігається зростання кількості досліджень, присвячених соціальним і культурним чинникам формування гендерної ідентичності, зокрема у зв'язку з трансформацією традиційних ролей і норм у глобалізованому світі.

Серед класичних праць, що заклали підвалини сучасного розуміння гендеру як соціального конструкту, варто згадати роботи Джудіт Батлер [1], яка вказує на перформативну природу гендеру та його залежність від культурного контексту. Її підхід сприяв формуванню критичного дискурсу щодо бінарної моделі статі. Важливими є також праці Сандри Бем [2], яка досліджувала андрогінію та створила теорію гендерної схеми, що пояснює, як індивіди засвоюють і використовують гендерні категорії для організації інформації про себе та інших.

У вітчизняному науковому середовищі гендерну проблематику досліджували І. Гоян [3; 4], В. Шевченко [5], які акцентують увагу на ролі виховання, освіти та соціокультурного контексту в становленні гендерної ідентичності.

Психолого-педагогічні аспекти гендерної ідентичності розглядаються в працях Л. Амелічевої [6], Л. Шлєіної [7], С. Шлянчак [8], які наголошують на важливості гендерно чутливого підходу в освітньому процесі.

© І. З. Майданюк, В. В. Лісіцин, В. В. Сушко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Слід зазначити разом із тим зростаючу увагу до впливу масмедіа та цифрових середовищ на формування уявлень про гендерну норму, що досліджується в працях М. Чорнодон [9]. Її дослідження демонструє, що в умовах інформаційного перенасичення медіа створюють нові стандарти гендерної поведінки, що нерідко вступають у конфлікт із традиційними уявленнями, спричиняючи ідентифікаційні суперечності.

Попри наявність значного теоретичного доробку, виявлено недостатність міждисциплінарних досліджень, що інтегрували б культурологічний, психологічний і педагогічний підходи до вивчення гендерної ідентичності. Актуальними залишаються також емпіричні дослідження впливу виховних моделей у різних типах родин та освітніх закладах на гендерну соціалізацію дітей і молоді.

Метою статті є визначення ролі культури та виховання як ключових соціальних чинників, що впливають на процес гендерної соціалізації. У межах поставленої мети передбачено здійснити комплексний аналіз особливостей формування гендерної ідентичності особистості в умовах сучасного суспільства, дослідити механізми впливу культурних норм, традицій, сімейного виховання й освітнього середовища на становлення уявлень про гендерні ролі, а також обґрунтувати значення гендерно чутливого підходу в педагогічній практиці.

Виклад основного матеріалу. Формування гендерної ідентичності є складним і багатовимірним процесом, де задіяні біологічні, психологічні, соціальні, культурні та виховні чинники. У сучасних умовах трансформації соціальних ролей, розширення меж особистісного самовираження та плюралізації гендерних норм питання гендерної ідентичності набуває нових змістів і контроверсій.

Одним із ключових детермінантів гендерної ідентичності є культура, що задає певну систему символів, норм і цінностей, котрі визначають очікувану поведінку осіб залежно від статі. Через фольклор, традиції, релігійні переконання, художню літературу та мистецтво передаються архетипи фемінності й маскулінності, що формують уявлення про соціально прийнятні гендерні ролі [10]. У багатьох традиційних суспільствах культура підтримує бінарну модель гендеру, де жінка асоціюється з турботою, емоційністю та пасивністю, а чоловік – з раціональністю, силою й активністю. Водночас у сучасних ліберальних культурах дедалі більше поширюється ідейна підтримка гендерної гнучкості й права на вільне самовизначення [11].

Особливу роль у формуванні гендерної ідентичності відіграє виховання в родині та закладах освіти. Саме в дитинстві та підлітковому віці індивід засвоює базові гендерні моделі поведінки. Вплив батьків, які самі транслюють певні гендерні установки, значною мірою визначає, як дитина ідентифікує себе з тією чи іншою соціальною роллю. Наприклад, авторитарний стиль виховання у поєднанні з традиціоналістськими цінностями може закріпити стереотипну модель гендеру, тоді як демократичне виховання стимулює розвиток гендерної рефлексії й індивідуалізованого підходу до самоідентифікації.

У контексті освіти значну роль відіграє гендерно чутливий педагогічний підхід, що передбачає врахування індивідуальних особливостей учнів незалежно від їхньої статі, уникнення гендерних упереджень у навчальних програмах і підручниках, підтримку рівних можливостей для всіх дітей. Результати досліджень [11; 12] свідчать, що учні, які навчаються в середовищі з низьким рівнем гендерної дискримінації, виявляють вищий рівень толерантності, впевненості в собі та рефлексивності щодо власної гендерної ролі.

Сучасна інформаційно-комунікаційна культура також чинить потужний вплив на гендерну ідентичність, зокрема через соціальні мережі, відеоплатформи, онлайн-ігри та стрімінгові сервіси. Цифрове середовище створює умови для експериментів з образом себе, відкриває нові простори для самопрезентації, але водночас може посилювати соціальний тиск через нав'язування ідеалізованих гендерних стандартів. Молодь особливо вразлива до впливу онлайн-контенту, що часто містить подвійні або суперечливі сигнали щодо ролей чоловіка й жінки в суспільстві.

Не менш важливим є розгляд регіональних і культурно-історичних відмінностей у сприйнятті гендеру. Наприклад, у західноєвропейських країнах питання захисту прав ЛГБТК+-спільнот, гендерної рівності та самовизначення набули високого рівня правового й соціального визнання. Натомість у пострадянському просторі, зокрема в Україні, ще зберігається амбівалентне ставлення до альтернативних гендерних ідентичностей, що зумовлює конфлікт між традиційними й модерністськими уявленнями про стать.

Отже, формування гендерної ідентичності в сучасному суспільстві є результатом динамічної взаємодії культури, виховання й індивідуального досвіду. Визначальну роль відіграє ступінь відкритості соціального середовища до різноманіття гендерних проявів, а також готовність суспільних інституцій до формування інклюзивної, неупередженої виховної практики.

Потрібно зазначити зокрема, що формування гендерної ідентичності є складним соціально-психологічним процесом, що охоплює інтеграцію особистістю уявлень про себе як представника певної гендерної групи. Одними з ключових чинників, що визначають цей процес, є культура та

виховання, що взаємодіють між собою та задають контексти для формування соціально прийнятних моделей поведінки, самоусвідомлення та міжособистісних відносин.

Одними з основних чинників формування гендерної ідентичності є такі: культура, виховання, а також взаємодія культури та виховання.

1. Культурні чинники. Культура виконує роль базового фільтра, через що індивід сприймає інформацію про гендерні ролі, нормативи й очікування. У межах певної культури задаються уявлення про те, що є «чоловічим» і «жіночим», які ролі, якості, поведінка й навіть професії є прийнятними або бажаними для кожної статі.

Особливості культурного впливу:

• Соціальні стереотипи й архетипи. Через міфи, релігійні тексти, літературу, кіно та масмедіа передаються уявлення про ідеальні моделі чоловічої та жіночої поведінки.

• Колективна ідентичність. У традиціоналістських культурах формування гендерної ідентичності відбувається в контексті колективних очікувань: відступ від норм розглядається як девіація.

• Глобалізація та гібридизація. Сучасні культурні простори стикаються з конкуренцією традиційних і ліберальних підходів до гендеру, що породжує внутрішньоособистісні та соціальні конфлікти й варіативність ідентичності.

• Медіакультура. У цифрову епоху значну роль у трансляції гендерних моделей відіграють соціальні мережі та масмедіа, що можуть як підтримувати стереотипи, так і сприяти формуванню гнучких, альтернативних моделей самоідентифікації.

2. Виховання як механізм гендерної соціалізації. Виховання – це ключовий механізм соціалізації, у процесі чого індивід засвоює культурні й соціальні норми, зокрема гендерні. Уже з раннього дитинства дитина стикається з диференційованим ставленням дорослих, що залежить від її біологічної статі.

Особливості виховного впливу:

• Роль родини. Батьки є первинними агентами гендерної соціалізації, які через стиль виховання, очікування, приклад власної поведінки формують уявлення дитини про «норму».

• Гендерна асиметрія у вихованні. Часто дівчаток орієнтують на емоційність, турботу, зовнішність, а хлопців – на силу, незалежність, раціональність, що закладає фундамент для нерівності в подальшому житті.

• Освітнє середовище. Учителі, шкільні програми, підручники та неформальні норми поведінки в закладі освіти також відіграють значну роль у закріпленні або трансформації гендерних моделей.

Виховні стратегії. Демократичний стиль виховання, гендерно чутливий підхід і підтримка самовираження сприяють формуванню рефлексивної, особистісно орієнтованої гендерної ідентичності.

3. Інтерактивний характер взаємодії культури та виховання. Культура задає загальні межі, де функціонує виховання, тоді як виховання реалізує культурні установки через безпосередню комунікацію. Наприклад, у консервативному культурному середовищі навіть інноваційна освітня система може транслювати традиційні уявлення про гендер. Водночас поява альтернативних виховних моделей (гендерно нейтральне виховання, антистереотипні освітні програми) може змінювати домінантні культурні установки.

Отже, культура та виховання є взаємопов'язаними факторами, що формують гендерну ідентичність через призму соціальних очікувань, цінностей і моделей поведінки. Розуміння їхнього впливу є необхідною умовою для формування гендерно чутливого, толерантного та інклюзивного суспільства.

Висновки. У результаті проведеного теоретичного аналізу з'ясовано, що формування гендерної ідентичності в умовах сучасного суспільства є складним, багаторівневим процесом, на що істотно впливають соціокультурні чинники, зокрема культура та виховання. Культура задає систему норм, цінностей, а також уявлень про гендерні ролі, що передаються через традиції, релігію, мистецтво, медіа й освітні інститути. Водночас виховання, особливо в родині та школі, виступає безпосереднім механізмом засвоєння цих норм, формуючи базові уявлення про «належне» чоловіче й жіноче.

В умовах глобалізації, цифровізації та зміни соціальних установок зростає актуальність гнучкого, рефлексивного підходу до формування гендерної ідентичності, що дозволяє особистості вільно самовизначатися в межах соціально прийнятного простору. Особливу роль у цьому процесі відіграють гендерно чутливі виховні моделі, спрямовані на подолання стереотипів і забезпечення рівних можливостей.

Здійснений аналіз показав необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення гендерної ідентичності, що охоплює психологічні, педагогічні, соціологічні та культурологічні аспекти. Важливим напрямом подальших досліджень є вивчення емпіричних даних щодо впливу типів родинного виховання, освітніх практик і медіаспоживання на розвиток гендерної самосвідомості дітей і молоді.

Отже, усвідомлення ролі культури та виховання у формуванні гендерної ідентичності є не лише теоретично значущим, а й має практичну цінність для розробки ефективних освітніх стратегій, формування інклюзивного середовища та підтримки особистісного розвитку в контексті соціального різноманіття.

Література

1. Butler J. Gender trouble: Feminism and the subversion of identity. 1990.

2. Bem S. L. Gender schema theory: A cognitive account of sex typing source. *Psychological Review*. 1981. № 88. P. 354.

3. Гоян І. М., Петранюк А. І. Психологічні аспекти прийняття власної гендерної ідентичності в умовах соціального тиску. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2025. № 52. С. 47–51. DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.8

4. Гоян І. М., Петранюк А. І. Формування гендерної ідентичності в умовах інформаційно-мережевого простору. *Культурологічний альманах*. 2024. № 2. С. 232–238. DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.28

5. Шевченко В. В. Ретроспективний аналіз категорії «ідентичність» в психології. *Наукові перспективи*. 2023. № 10 (40). С. 868–877. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-10(40)-868-877

6. Амелічева Л. Особиста ґендерна ідентичність як об'єкт прав людини на приватне життя та гідні умови праці. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. №31. С. 123–130. DOI http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.6791766

7. Шлєіна Л. Аспекти організаційно-педагогічних умов гендерної культури студентів аграрних закладів вищої освіти. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2024. № 1. С. 66–72. DOI https://doi.org/10.31499/2307-4906.1.2024.302186

8. Шлянчак С. О., Шлянчак А. В., Тінін Д. Г. Сучасна проблематика гендерної психології та гендерної ідентичності в період статевої зрілості індивіда. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* 2023. № 210. С. 192–199. DOI https://doi.org/10.36550/2415-7988-2023-1-210-192-199

9. Чорнодон М. Особливості гендерної ідентичності та гендерних стереотипів у сучасних українських мас-медіа. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика.* 2021. Вип. 49. С. 99–107. DOI http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2021.49.11064

10. Маркова Г. Е. Гендерні стереотипи та їх відображення в жіночих та чоловічих журналах. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації.* 2014. № 4. С. 85–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drsk_2014_4_20

11. Основи теорії гендеру: навчальний посібник. Київ: «К.І.С.», 2004. 536 с.

12. Мирошниченко А. В. Гендерні особливості самоставлення підлітків. *Наука і освіта.* 2014. № 6. С. 85–89.

Анотація

Майданюк І. З., Лісіцин В. В., Сушко В. В. **Гендерна ідентичність у контексті сучасного суспільства: вплив культури та виховання.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу впливу культури та виховання на формування гендерної ідентичності в умовах соціальних змін і трансформацій традиційних уявлень про гендер. У центрі дослідження – міждисциплінарний підхід до вивчення гендерної ідентичності як соціального конструкту, що формується в контексті взаємодії культурних норм, виховних практик, соціальних очікувань та індивідуального досвіду.

Розглянуто культурні детермінанти гендерної ідентичності, зокрема вплив соціальних стереотипів, колективних архетипів, глобалізаційних процесів та медіапростору. Показано, що сучасна культура виконує не лише нормативну, але й адаптивну функцію, задаючи широкий спектр моделей для самовизначення. Окрему увагу приділено вихованню як ключовому механізму гендерної соціалізації. Проаналізовано стилі батьківського та педагогічного впливу, їхній зв'язок із формуванням рефлексивної або стереотипної гендерної позиції у дитини.

Автори висвітлюють роль освітнього середовища, родини та цифрових комунікацій у процесі становлення гендерної самосвідомості. Наголошено на необхідності впровадження гендерно чутливого виховання, що базується на принципах рівності, поваги до особистісного вибору й урахування індивідуальних особливостей.

Зроблено висновок про те, що формування гендерної ідентичності в умовах сучасного суспільства є складним і багатокомпонентним процесом, що зумовлюється впливом широкого спектра соціокультурних чинників, де провідне місце займають культура й виховання. Культурне середовище формує систему ціннісних орієнтирів, норм та уявлень про гендерні ролі, що передаються через соціальні інститути – такі як релігія, традиції, мистецтво, масмедіа й освіта. Водночас виховання, зокрема в родинному та шкільному контексті, слугує ключовим інструментом засвоєння цих норм, закріплюючи у свідомості дитини уявлення про соціально схвалені моделі чоловічої та жіночої поведінки.

У контексті глобалізаційних процесів, цифрової трансформації та зміни соціальних парадигм набуває значущості гнучкий, рефлексивний підхід до формування гендерної ідентичності, що дає змогу особистості вільно конструювати власну ідентичність у межах соціально прийнятних норм. Особливої актуальності набувають гендерно чутливі моделі виховання, що спрямовані на подолання гендерних стереотипів, підтримку рівноправності та індивідуального розвитку.

Ключові слова: гендерна ідентичність, соціокультурні чинники, культура, виховання, гендерна соціалізація, гендерно чутливе виховання, медіавплив, освітнє середовище, гендерні стереотипи, самосвідомість, інклюзивність.

Summary

Maidaniuk I. Z., Lisitsin V. V., Sushko V. V. **Gender identity in the context of modern society: the influence of culture and upbringing.** – Article.

The article is devoted to analyzing the influence of culture and upbringing on the formation of gender identity in the context of social change and the transformation of traditional ideas about gender. The study focuses on an interdisciplinary approach to the study of gender identity as a social construct that is formed in the context of the interaction of cultural norms, educational practices, social expectations, and individual experience.

The cultural determinants of gender identity are considered, in particular the influence of social stereotypes, collective archetypes, globalization processes, and the media space. It is shown that contemporary culture performs not only a normative but also an adaptive function, setting a wide range of models for self-determination. Special attention is paid to upbringing as a key mechanism of gender socialization. The styles of parental and pedagogical influence and their connection with the formation of a reflective or stereotypical gender position in a child are analyzed.

The authors highlight the role of the educational environment, family, and digital communications in the process of gender self-awareness formation. The need to introduce gender-sensitive education based on the principles of equality, respect for personal choice, and consideration of individual characteristics is emphasized.

The conclusion is made that the formation of gender identity in modern society is a complex and multi-component process, determined by the influence of a wide range of sociocultural factors, among which culture and education play a leading role. The cultural environment shapes a system of values, norms, and ideas about gender roles that are transmitted through social institutions such as religion, traditions, art, mass media, and education. At the same time, upbringing, particularly in the family and school context, serves as a key tool for assimilating these norms, reinforcing socially accepted models of male and female behavior in the child's mind.

In the context of globalization, digital transformation, and changing social paradigms, a flexible, reflective approach to the formation of gender identity is becoming increasingly important, allowing individuals to freely construct their own identity within socially acceptable norms. Gender-sensitive models of education aimed at overcoming gender stereotypes, supporting equality, and individual development are becoming particularly relevant.

Key words: gender identity, sociocultural factors, culture, education, gender socialization, gender-sensitive education, media influence, educational environment, gender stereotypes, self-awareness, inclusiveness.

Дата надходження статті: 20.06.2025
Дата прийняття статті: 03.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 123.1+001.1:141.78
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.9

І. Ю. Остапець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7727-9666
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Ужгородського національного університету

РЕВІЗІЯ ІДЕЇ СВОБОДИ: ПОСТМОДЕРНІ ВИКЛИКИ ТРАДИЦІЙНИМ УЯВЛЕННЯМ

Постановка проблеми. Свобода – одна з найглибших і найскладніших категорій у філософії, що протягом століть осмислювалася по-різному. Вона є не просто відсутністю перешкод, а багатогранним поняттям, яке стосується сутності людського буття, моралі, політики та нашого місця у світі. Ідея свободи еволюціонувала крізь століття, набуваючи нових значень і вимірів у різних філософських традиціях, кожен період вносив свій унікальний внесок у розуміння цієї фундаментальної ідеї. Актуальність дослідження свободи зумовлена багатогранними викликами та динамічними змінами, що відбуваються на глобальному та індивідуальному рівнях, переосмисленням її природи в умовах цифрової еволюції, коли системи відеоспостерження та алгоритми штучного інтелекту створюють безпрецедентні можливості для тотального нагляду, що ставить під сумнів саму ідею свободи. Маніпуляція інформацією в соціальних мережах обмежує доступ до різноманітних точок зору та ускладнює раціональний вибір, а в кінцевому випадку призводить до викривлення істини, що є загрозою для суспільства.

У традиційних суспільствах існували чіткі норми, цінності та соціальні ролі, які, хоч і обмежували, але давали людині зрозумілі орієнтири. Сучасний світ, навпаки, пропонує безліч ідентичностей, стилів життя та переконань. Ця «свобода бути ким завгодно» може призвести до екзистенційної порожнечі, відчуття втрати сенсу та невпевненості у власному виборі.

Філософія постмодерну кардинально переосмислила традиційні уявлення про свободу, піддаючи критиці багато з її фундаментальних засад. Відтак зростає потреба у філософському аналізі таких феноменів, як деконструкція істини, симуляція реальності, фрагментація суб'єкта, нові форми влади й опору. Осмислення ідей постмодернізму від Ж. Дерріди до Ж. Бодріяра й М. Фуко та їх уявлень про людину, суспільство та знання особливо важливі в умовах нестабільності, плюралізму й епохи постістини.

У часи глобальних криз, цифрового контролю та інформаційних війн критичне осмислення ідеї свободи у філософії постмодернізму набуває не тільки теоретичної, а й практичної значущості. Концептуально воно полягає у переході від ідеї необмеженої свободи як безумовного блага до усвідомлення її складності, парадоксів та необхідності відповідального використання в умовах інформаційного перевантаження та екзистенційних викликів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – охарактризувати основні напрямки ревізії концепту свободи у філософії постмодерну. Досягнення мети потребує вирішення таких завдань: 1) окреслити традиційні уявлення про свободу та її виміри; 2) охарактризувати постмодерні виклики традиційним уявленням про свободу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний філософський дискурс свободи окреслений у працях таких вітчизняних дослідників: М. Колеснікова, О. Лосика, Я. Любивого, Т. Лютого, М. Поповича, Л. Ситніченка, Р. Самчука, В. Табачковського, Н. Хамітова, Г. Хоменко, Д. Шевчука та інших. Перш за все йдеться про колективні монографії науковців Інституту філософії Національної академії наук України «Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи» (2005) [11], «Практичні виміри свободи в історико-філософських дискурсах» (2023) [13], в яких розглядаються різні різні аспекти свободи в постмодерному суспільстві, окреслюються проблеми її вивчення та та безпосереднього буття у контексті викликів сьогодення (глобалізація, цифрова еволюція, штучний інтелект, маніпуляція інформацією тощо). А також для написання статті були використані твори мислителів в яких окреслюється традиційний концепт свободи (І. Кант, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо) та його постмодернаі інтерпретації (Ж. Бодріяр, Ж. Деріда, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко).

Виклад основного матеріалу. В античному світі свобода часто розглядалася не стільки як зовнішня незалежність від держави, скільки як внутрішній стан особистості, здатність до самоконтролю та керування власними пристрастями. Наприклад, для Аристотеля свобода була тісно пов'язана з доброчесністю та розумним вибором: вільна людина – це та, яка здатна розумом керувати своїми бажаннями, жити відповідно

© І. Ю. Остапець, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

до моральних принципів і прагнути до евдемонії (процвітання, щасливого життя) [1]. Свобода громадянина поліса означала мати право брати участь у політичному житті, але це стосувалося лише вільних чоловіків. Таким чином, за часів античності було зроблено акцент на внутрішній автономії та самовладанні, де розум панує над афектами, а не на політичній свободі у сучасному розумінні.

У християнстві ідея свободи набула нового, глибоко морального та теологічного виміру. Свобода почала осмислюватися крізь призму відносин людини з Богом та здатності до вибору між добром і злом. Християнська традиція перефокусувала увагу з соціально-політичних аспектів свободи на її внутрішній, духовний та етичний вимір, зробивши її центральною для розуміння людської природи та її стосунків з трансцендентним [13].

Епоха Просвітництва (XVII–XVIII ст.) значно розширила розуміння свободи, повернувши її до політичної та індивідуальної сфер, але тепер з акцентом на раціональність та автономію. Тобто, Просвітництво синтезувало античну ідею самовладання з християнським акцентом на моральному виборі, додавши до цього вимогу раціонального обґрунтування свободи, її політичної та громадянської реалізації через розумні закони та суспільний договір.

Дж. Локк заклав основи розуміння свободи як негативної свободи – свободи від втручання держави. Це фундаментальне і невід'ємне право людини на життя, свободу і власність, яке держава повинна захищати, а не обмежувати. Розуміння свободи є ключовим для його політичної філософії, викладеної, зокрема, у праці «Два трактати про правління» [10]. Дж. Локк починає свою концепцію свободи з розгляду природного стану – уявного стану до утворення держави. На відміну від Т. Гоббса, для якого природний стан є «війною всіх проти всіх», Дж. Локк бачить його як стан повної свободи та рівності. Водночас свобода в природному стані не абсолютна, а заснована на розумі та підкоряється Закону Природи.

Дж. Локк стверджує, що люди добровільно переходять з природного стану до громадянського суспільства (держави) не для того, щоб втратити свободу, а щоб краще її захистити та забезпечити. Свобода людини полягає в тому, щоб підкорятися лише законам, встановленим законодавчою владою, створеною за спільною згодою. Ці закони мають бути спрямовані на збереження та розширення свободи, а не на її придушення: «Там, де нема закону, нема і свободи» [10]. Закони повинні забезпечувати захист природних прав (життя, свободи, власності) та створювати умови, за яких індивіди можуть безпечно користуватися своєю свободою.

Незважаючи на те, що Дж. Локк обстоює широке розуміння свободи, він визнає її межі: якщо влада, створена суспільним договором, зловживає своєю владою і систематично порушує природні права та свободи громадян (особливо право на власність), народ має право на повстання (революцію), щоб відновити свої свободи та встановити новий уряд. Він, народ, є кінцевим гарантом свободи.

Отже, для Дж. Локка свобода – це не хаотична вседозволеність, а впорядкована раціональним розумом і законом здатність індивіда розпоряджатися собою та своїм майном, будучи незалежним від свавілля інших та захищеним легітимною владою. Це розуміння заклало підвалини для розвитку ліберальних демократій та концепцій прав людини, що стали основою класичного лібералізму та конституціоналізму.

Ключові аспекти свободи у класичному лібералізмі такі: 1) свобода від державного втручання (негативна свобода): класичний лібералізм виступає за мінімальну державу (т.зв. «державу – нічного вартового»), яка повинна втручатися в життя громадян лише для захисту їхніх прав та забезпечення порядку (наприклад, функціонування поліції, армії, судової системи) та захист прав особистості; 2) індивідуалізм; 3) економічна свобода (laissez-faire): вважається, що вільний ринок, керуючись «невидимою рукою», найкраще сприяє процвітанню суспільства, дозволяючи індивідам вільно реалізовувати свої економічні інтереси; 4) правова держава: свобода захищається через верховенство права, де всі, включаючи уряд, підпорядковуються одним і тим же законам (закони мають бути чіткими, передбачуваними та застосовуватися однаково до всіх, що створює стабільні умови для реалізації індивідуальної свободи).

Незважаючи на те, що класичний лібералізм є основою багатьох сучасних демократичних суспільств, він піддавався критиці у такому контексті: акцент на негативній свободі та мінімальній державі може призвести до соціальної нерівності (відсутність державного втручання може поглиблювати розрив між багатими та бідними, оскільки не всі мають рівні стартові можливості), браку «позитивної свободи» (адже свобода не лише в тому, щоб не мати обмежень, а й у тому, щоб мати можливість реалізувати свій потенціал).

Ж.-Ж. Руссо розвинув ідею громадянської свободи (позитивна свобода), яка досягається через суспільний договір і підкорення Загальній Волі. Для Руссо, справжня свобода полягає в тому, щоб жити за законами, які ми самі собі ухвалюємо як громадяни, діючи в інтересах спільного блага. Це відхід від суто негативного розуміння свободи до її позитивної реалізації через участь у колективному самоврядуванні [7; 14].

Ж.-Ж. Руссо розпочинає свою філософії свободи з концепції природного стану, де людина є «благородним дикуном». У цьому стані люди

живуть у природній свободі, яка означає: а) відсутність зовнішніх обмежень (людина вільна робити все, що їй підказують інстинкти та потреби для самозбереження); б) самодостатність та відсутність залежності; в) відсутність моралі (у природному стані немає моральних категорій добра і зла, оскільки немає суспільних відносин, які б їх формували).

На думку Ж.-Ж. Руссо, поява цивілізації та, особливо, приватної власності, призвела до деградації природної свободи та виникнення нерівності. Він зауважує, що «людина народжується вільною, але всюди вона в ланцюгах» [7; 14].

Щоб відновити справжню свободу в цивілізованому суспільстві, Ж.-Ж. Руссо, пропонує ідею суспільного договору, який веде до утворення суверенного народу та нової форми свободи – громадянської свободи. Сутність громадянської свободи, відповідно до концепції Ж.-Ж. Руссо полягає в наступному: 1) передача прав громаді (укладаючи суспільний договір, кожен індивід віддає всі свої природні права на благо всієї громади. Це може здатися парадоксальним, але саме через це людина не втрачає свободу, а отримує її якісно новий, вищий рівень; 2) підкорення Загальній Волі. Загальна Воля – це не просто сума індивідуальних бажань (воля всіх), а колективна, раціональна воля, спрямована на спільне благо. Вона завжди справедлива і спрямована на користь усім членам суспільства; 3) «примушення бути вільним»: якщо індивід не хоче підкорятися Загальній Волі (тобто, законам, які він сам як частина суверенного народу ухвалив), його «примушують бути вільним» [7; 14].

Отже, ідея свободи у Руссо є глибоко колективістською та моральною. Справжня свобода не полягає у відсутності будь-яких обмежень, а у свідомому підкоренні законам, які ми самі собі встановлюємо як частина суверенного народу, що керується Загальною Волею. Це перехід від інстинктивної природної свободи до її іншої форми: вищої, раціональної громадянської та моральної свободи, яка можлива лише в істинно демократичному суспільстві, де кожен громадянин є одночасно і частиною суверена, і його підданим.

Таким чином можна конституувати, що у класичній філософії свобода як автономія (позитивна свобода) тісно пов'язана з ідеєю раціонального вибору. Це не просто відсутність зовнішніх обмежень, а здатність індивіда діяти згідно з власними, усвідомленими принципами та розумом, а не під впливом зовнішніх обставин, емоцій чи ірраціональних спонукань. Згідно з цією концепцією, людина є автономною, коли вона: а) діє за власним законом: це означає не просто свободу від примусу, а й здатність встановлювати для себе правила поведінки на основі розуму (ідея самозаконодавства); б) здійснює раціональний вибір (свобода не полягає у випадковому чи імпульсивному виборі, а вимагає здатності до обміркованого, логічно обґрунтованого рішення); в) несе відповідальність за свої дії та їхні результати (раціональний вибір передбачає усвідомлення можливих наслідків і готовність відповідати за них).

В подальшому, концепція позитивної свободи була розвинута І. Кантом, але в іншому вимірі. Для І. Канта свобода як автономія полягає у здатності розумної істоти діяти згідно з універсальним моральним законом, який вона встановлює для себе сама. За І. Кантом людина є вільною тоді, коли вона підкоряється не зовнішнім силам (примусу, бажанням, суспільним нормам) і не робить все, що заманеться, а тільки те, що диктує мораль, виведена з чистого розуму.

І. Кант формулює це як категоричний імператив, котрий вимагає, по-перше, щоб принцип (максима) нашого вчинку міг стати універсальним законом для всіх розумних істот без винятку: «Дій так, щоб максима твоєї волі могла в будь-який час слугувати принципом загального законодавства» [6; 7, с. 207]. По-друге, імператив вимагає ставитися до людства як до мети, а не лише як до засобу. Це означає, що кожна розумна істота має внутрішню цінність (гідність), яка походить від її здатності до автономії та вільного вибору, і її не можна використовувати як об'єкт [6].

Отже, для І. Канта, свобода – це не відсутність обмежень, а внутрішній моральний закон, який ми самі собі встановлюємо за допомогою розуму. Це автономія волі, яка дозволяє нам діяти відповідно до універсальних моральних принципів (категоричного імперативу), а не під впливом зовнішніх факторів чи особистих бажань. У здатності до самозаконодавства і криється справжня гідність і моральна цінність людини. Свобода виступає фундаментальною умовою можливості моралі. Таким чином, автономія і раціональний вибір перетворюють свободу з пасивного стану «відсутності обмежень» на активну здатність до самовизначення, свідомого вибору та моральної відповідальності [7, с. 208].

Окрім вище зазначених класичних концепцій свободи, досліджених І. Кантом (автономія, підкорення раціональному моральному закону), Дж. Локком (негативна свобода, захист від втручання) та Ж.-Ж. Руссо (громадянська свобода, підкорення Загальній Волі), існують й інші класичні філософські дискурси, які осмислюють це поняття. Але в той чи інший спосіб унівесалізують його вимір. Ось деякі з них:

1) Г. Геґель для якого істинна свобода можлива лише у межах раціонально організованої держави, де індивід діє не всупереч, а згідно з розумною необхідністю [7, с. 212–218].

2) Дж. С. Мілль, що підкреслював важливість індивідуальної свободи як простору для розвитку особистості, наголошуючи на неприпустимості втручання суспільства у приватну сферу доти, доки дії особи не шкодять іншим.

3) Представники екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр, А. Камю), які вбачали свободу у радикальній відповідальності суб'єкта за власні вибори, навіть попри абсурдність або відсутність об'єктивного сенсу життя.

4) Марксизм, який пов'язував свободу з матеріальними виробництвом, експлуатацією та відчуженням у суспільстві, де індивіди змушені продавати свою працю заради виживання [7, с. 271–280].

5) І. Берлін, котрий запровадив дихотомію негативної та позитивної свободи, підкреслюючи, що перша означає свободу «від» зовнішнього примусу, а друга – свободу «для» самореалізації.

Сучасний філософський дискурс про свободу не дає простих відповідей, а скоріше акцентує увагу на її складності, багатогранності. Тут свобода є не даністю, а постійною практикою, що вимагає критичного переосмислення, відповідальності та здатності адаптуватися до мінливих умов. Класична концепція свободи передбачає існування спільних цінностей, які забезпечують єдність суспільства і надають свободі змісту. Саме ці основи і стають предметом ревізії у постмодерному дискурсі. Основні напрямки цієї ревізії включають: критику суб'єкта, ставлячи під сумнів ідею автономності індивіда; конструкцію владного дискурсу; деконструкцію універсалій; іронію та естетизацію свободи (вона вже мислиться не як моральна категорія, а своєрідне естетичне переживання, жест, гра); симуляцію (втрату «реальності»); плюралізм у визначенні вимірів свободи.

Процес осмислення і пошуку нових вимірів свободи відображається в потоці ідей, які розвиваються М. Фуко, Ж. Деррідою, Ж.-Ф. Ліотаром, Ж. Бодріяром та іншими. М. Фуко є одним із визначних постмодерністських критиків свободи, який досліджував її у контексті влади, знання та дискурсу. Він критикує ліберальні уявлення про свободу як щось, що можна «захистити» або «вибороти» раз і назавжди. На думку філософа, «свобода» навпаки може бути для влади інструментом [4, с. 113–115].

Виходя з цього концепту мислитель радикально переглядає сутність влади. Для нього влада – це не те що «належить державі чи конкретній особі, і не репресивний апарат, який обмежує свободу громадянина. Для позначення суті влади він вводить новий термін «біовлада», під якою розуміє розсіяну мережу відносин, що пронизує всі аспекти суспільного життя, виробляючи знання, істини та навіть створюючи суб'єктів. І відповідно вона діє через дискурси, інституції, практики та норми.

Більше того, влада сама потребує свободи: якщо суб'єкт повністю детермінований і позбавлений будь-якої свободи, то влада не може бути здійснена. Влада – це «дія над діями», тобто, вплив на вільних агентів, які можуть обирати. Свобода є онтологічною умовою здійснення влади: «у відносинах влади необхідно є можливість опору, оскільки якби не було можливості опору..., відносин влади не існувало би зовсім» [17, с. 256].

Оскільки влада є скрізь і проникає у всі сфери життя, відповідно, свобода за М. Фуко є неминучою протидією владним відносинам. Вона проявляється не як повне звільнення від влади, що неможливо, з огляду на всюдисущність влади, а як можливість опору, відмови від підкорення, варіації, зміни.

Сутність філософії свободи М. Фуко полягає у визнанні того, що свобода – це не стан, а постійнаий процес боротьби, динамічна взаємодія з владою. Сучасні інституції – школи, лікарні, пенітенціарні заклади – створюють і підтримують норми поведінки, тим самим формуючи «вільного» індивіда, який сам себе контролює і в такий спосіб свобода стає інструментом саморегуляції під впливом владних структур. Влада конструює те, що вважається «вільним» або «нормальним», суб'єкту залишається пошук можливостей для маневру та відхилення від нормативних траєкторій. Це постійна «стратегічна гра» між свободами, де кожен актор намагається структурувати поле дій іншого [17].

Досліджуючи свободу, М. Фуко деконструює і традиційного суб'єкта та разом з тим не заперечує його відповідальності («турботи про себе»). Навпаки, саме через «техніки себе» та постійну практику опору людина може свідомо працювати над формуванням себе, і тому несе відповідальність за цей процес. «Турбота про себе» – це життєвий принцип, який базується на «онтологічних» засадах, які що творять та підтримують життя людини [15]. «Якщо ви спочатку піклуєтесь про себе і знаєте, ким ви є онтологічно; більше того, якщо ви знаєте те, на що здатні; якщо, нарешті, ви знаєте, що не повинні боятися смерті, тоді ви не станете зловживати владою над іншим» [18, с. 62]. Це знання, що має глибоке історичне коріння і базується на практиках різних культурних традицій.

Таким чином, М. Фуко пропонує глибоко історизоване, релятивне та практичне розуміння свободи, що змушує нас відмовитися від наївних уявлень і постійно ставити під сумнів механізми, які формують наше буття та наше розуміння самих себе.

Ж. Дерріда рідко звертається до проблеми «свободи» як до окремої теми. Проте, розвиваючи ідеї деконструкції, він демонструє, що всі поняття, зокрема й «свобода», мають нестійке, контекстуальне значення. Філософ не прагне зруйнувати чи повністю заперечити ідею свободи, а лише піддає деконструкції «великий наратив» свободи як його мислить філософія модерну.

У класичній традиції свобода становить фундаментальну, незмінну сутність людської природи, або ідеал, який можна повністю осягнути і реалізувати. Тут свобода визначається , як і інші поняття, крізь призму жорстких опозицій: свобода – рабство, добро – зло, присутність –відсутність, розум – емоція тощо. Ж. Дерріда вважає ці опозиції не природніми, а штучно сконструйованими, оскільки в них виключається «інше» (інші сторони, аспекти, виміри свободи). Традиційна філософія, створюючи «великий наратив» свободи, прагне надати їй остаточного, універсального значення і, в силу цього, обмежує наше розуміння свободи [4, с. 109–111].

Про те, ці всеохоплюючі (мета) оповіді, ніяк не можуть бути універсальними і незмінними («присутніми», за визначеннням мислителя), тому що «мають множинність проявів, залежать від контексту, мови, влади, відмінностей від того, що не є свободою (несвобода, примус, доля), і в силу цього, постійно змінюються». Отже, свобода, що мислиться як абсолютна та необмежена, є, по суті, неможливою.

Суть деконструкції Ж. Деріди полягає в критиці «метафізики присутності» – усього того, що є самодостатнім, визначеним, повним, або ідеалом. Однак, вважає мислитель, деконструкція веде не до нігілізму, а навпаки, відкриває простір для множинних інтерпретацій свободи: «І ті, хто хотів би розглядати деконструкцію як символ нігілізму епох модернізму або постмодернізму, повинні насправді визнати в ній останнє свідчення – якщо не сказати мучеництво – віри в умовах fin de si cle. Таке прочитання завжди виявляється можливим» [15, с. 166].

Вона доводить, що справжня свобода, якщо вона і існує, то як нескінченна «відкритість до іншого», і тому не може бути повністю визначена і охоплена. Сенс свободи не в досягненні якогось фіксованого стану, а в постійному усвідомленні її апоретичності, нестабільності та нерозривного зв'язку з відповідальністю перед «іншим» та «неможливим», тобто перед тими аспектами досвіду, які виходять за межі наших раціональних категорій і універсальних наративів. Саме в цій апорії, у зіткненні з неможливим, і виникає справжня відповідальність і, парадоксальним чином, нова форма свободи. Це свобода, що постійно переглядається і перевинаходиться, а не просто «мається» або «виборюється» раз і назавжди.

Як і Ж. Дерріда, критику традиційних уявлень про свободу, продовжує Ж.-Ф. Ліотар у праці «Постмодерний стан». Він заявляє що свобода, емансипація, прогрес – це «великі наративи», які модерн використовував для легітимації своїх практик, але які втратили свою силу: «...насамперед західна воля відкриває для себе ніщо (п ant) своїх цілей та задумів і у зв'язку з цим виявляє себе населеною чимось, чого вона не розуміє і чим не керує. Деякою «річчю в собі», що нам опирається. Її ім'я немає значення. Вона «не надається до іменування», тому що занадто часто є іменованою... Усі мислителі, письменники і художники Заходу, включно з великими «раціоналістами», зашпортувалися за цю «річ у собі», прагнули дати їй назву, усвідомлювали неможливість її ігнорування й визнавали, що жодна «одіссея», жоден «великий наратив» не може її вмістити» [9, с. 15–38].

Натомість, Ж.-Ф. Ліотар проголошує принцип плюральності «малих наративів» та розмаїття форм життя, де свобода стає більш локальною та ситуативною. На його глибоке переконанння сучасна світоглядна парадигма твориться з множинних скупчень мовних елементів, а їх неоднорідність породжує чимало «ігор». Вони своєю чергою виражають безліч цінностей. Мислитель констатує: «Кожен із нас живе на перетині багатьох із них. А проте ми не обов'язково встановлюємо усталені мовні комбінації, та їхні властивості, встановлені нами, не обов'язково піддавані трансляції» [9, с. 17].

Головна ідея філософії свободи Ж. Бодріяра полягає у тому, що сучасне суспільство втратило реальність і все більше занурюється у світ образів, символів, моделей, «світ симулякрів», які не мають до реальності ніякого відношення. «Вже не йдеться ні про імітацію, ні про повторення, ані навіть про пародію. Мова йде про субституцію, заміну реального знаками реального, тобто про операцію з попередження будь-якого реального процесу за допомогою його оперативної копії, метастабільного сигнального механізму, програмованого й бездоганного, що презентує всі знаки реального й оминає всі його несподівані повороти. Більше ніколи реальне не матиме нагоди виявити себе. У цьому полягає життєва функція моделі в системі смерті чи, радше, в системі завчасного воскресіння, яке більше не лишає жодного шансу навіть події смерті. Відтепер гіперреальне перебуває під прикриттям уявного, і з усього того, що відрізняє реальне від уявного, залишає місце лише орбітальному циркулюванню» [2, с. 7].

Свобода, на його думку, також симулякр. Справжньої свободи, в її традиційному сенсі, більше не існує, або вона є настільки прихованою, що її майже неможливо віднайти. Нам постійно нав'язується ілюзія вибору та свободи через медіа, рекламу, споживання: «Ви – інформація,

ви – соціальне, саме ви є подією, це стосується вас, слово належить вам» [2, с. 47]. Усе, що нам залишилося від свободи, це «ілюзія рекламника». Ми «вільні» обирати з нескінченної кількості товарів, віртуальних ідентичностей, розважальних програм. Але ця іллюзія свободи є просто новою формою примусу, бо нас змушують вибирати, щоб постійно підтримувати систему споживання.

Відсутність вибору робить нас менш вільними. Наша «свобода» стає просто функцією системи знаків. Людина, вважаючи себе вільною у виборі , фактично діє в рамках заданих сценаріїв споживання і масової культури. Справжня свобода, яка вимагає ризику, відповідальності, конфлікту, замінюється імітацією, яка безпечна, контрольована і передбачувана.

У суспільстві де «все дозволено і все звільнено (політично, культурно, сексуально)», свобода втрачає свою цінність в силу того, що їй ніщо не протистоїть: «якщо немає обмежень, немає і справжньої свободи, бо свобода завжди визначається на тлі несвободи, ризику, вибору». Ця «оргія свободи» призводить до перенасичення, індиферентності та втрати сенсу. Як наслідок, людина, стає заручником системи симулякрів. Її вибір, її бажання – це все продукти системи де влада діє не через заборони, а через «код» – систему знаків, інформації, правил, і саме вони визначають наші мислення, бажання та дії. Цей «кодовий» примус, по своїй суті, є всеосяжним і непомітним. «Влада втрачається, влада зникла. Навколо нас лише маникени влади, однак механічна ілюзія влади ще керує соціальним порядком, ілюзія, за якою зростає невидимий, невиразний страх перед контролем, страх перед остаточним кодом, жалюгідними терміналами якого є ми» [2, с. 215].

У такій системі де панує симуляція та відсутність реальності, можливість справжнього опору, а отже, і справжнього прояву свободи, стає проблематичною. Якщо немає дистанції, то немає і простору для справжнього вибору, для іншого, для свободи, що протистоїть системі. Відповідно, і традиційна ідея революції як звільнення від зовнішнього гніту «стає неможливою, оскільки більше немає зовнішнього ворога». Влада «всюди і ніде», пронизуючи саму тканину нашого існування. Тому немає точки опору, з якої можна було б «визволитися».

Висновки. У постмодерністській філософії спостерігається зростаючий інтерес до переосмислення базових гуманістичних категорій, зокрема поняття свободи. Постмодерні підходи, що акцентують увагу на деконструкції, плюралізмі та критиці метанаративів, кидають виклик усталеним ліберальним уявленням про свободу як автономію суб'єкта та раціональний вибір. Йдеться про те, що постмодерна філософія трансформує розуміння свободи, ставлячи під сумнів універсальність і стабільність суб'єкта, а також виявляє вплив дискурсивних, владних і соціокультурних факторів на її конструювання.

Розглядаючи дискурс свободи у філософії постмодерну, можна простежити, як філософська думка рухалася від критики універсалістських та раціоналістичних засад свободи до осмислення її як явища, що завжди вбудоване у відносини влади (М. Фуко), мову (Ж. Дерріда), великі наративи (Ж.-Ф. Ліотар) та симуляції (Ж. Бодрійяр). Вони не стільки заперечували свободу, скільки показували її обумовленість, конструйований характер та парадокси в сучасному світі.

Аналіз ідей постмодернізму від Ж. Дерріди до Ж. Бодріяра й М. Фуко дозволяє критично переосмислити традиційні уявлення про людину, суспільство, свободу та знання, що особливо важливо в сучасних умовах нестабільності, плюралізму й епохи постістини. Проте, постмодернізм не просто критикує класичну концепцію свободи, він ґрунтовно трансформує її засадничі принципи, переосмислюючи роль суб'єкта, мови, влади і культури. До основних напрямів ревізії традиційних уявлень про свободу у філософії постмодернізму відносимо: 1) критика автономного суб'єкта; 2) роль влади в реалізації свободи; 3) деконструкція універсальних понять, залежність свободи від контексту, культури, мови; 4) фрагментація ідентичності, множина локальних виявів свободи у різних соціальних контекстах; 5) симуляція замість автентичності, коли свобода стає «грою в свободу»; 6) інтерсекційність та мікрополітика (сучасна постмодерна теорія додає до свободи виміри тілесності, статі, раси, класу, які раніше ігнорувалися).

У той же час ідеї філософів постмодерністів є не тільки позитивними. Вони несуть у собі багато суперечностей та загрожують фрагментацією фрагментація суспільства, втратою спільного морального грунту в суспільстві, відсутність обєктивних критеріїв істини без яких свобода може перетворитися на свавілля.

На нашу думку, майбутнє свободи, очевидно, не полягає у поверненні до «чистих» традиційних моделей, чи у повному прийнятті постмодерного дискурсу. Ймовірно, найбільш плідним шляхом у розумінні свободи постане інтеграція цих філософських підходів: критичного осмислення спадщини модерну у поєднанні з відкритістю до нових форм свободи. Такий підхід дозволить нам зберегти цінності автономії та гідності, водночас відповідаючи на виклики складного, багатоголосого світу.

Література

1. Арістотель. Політика. Поетика. Харків: Folio, 2023. 512 с.
2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ: Основи, 2004. 230 с.
3. Денисенко В., Остапець І., Привалов Ю. Свобода як цивілізаційний прнцип. У двох книгах. Книга 1. Класичні концепції свободи та цивілізації у західноєвропейській, філософській та політологічній традиціях. Київ-Львів: Ліга-Прес, 2016. 232 с.
4. Історія політичної думки: підручник: у 2-х томах. Т. 2: XX – початок XXI ст. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : «Новий Світ», 2017. 598 с.
5. Дерріда Ж. Привиди Маркса. Харків : ОКО, 2000. 272 с.
6. Кант І. Критика практичного розуму. Київ: Юніверс, 2000. 253 с.
7. Кирилюк Ф. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби. Навч. Посібник. К.: центр учбової літенратури, 23008. 414 с.
8. Ліотар Ж.-Ф. Що є істина (інтерв'ю з Річардом Керні). *Ї: незалежний культурологічний часопис*. 2003. № 30. С. 92–111.
9. Ліотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 15–38.
10. Локк Дж. Два трактати про правління. Київ : Наш Формат, 2020. 312 с.
11. Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Т. В. Лютий, Г. І. Шалашенко, Є. І. Андрос, А. М. Дондюк, Г. П. Ковадло, Н. В. Хамітов, О. А. Ярош, В. П. Загороднюк. К.: Наукова думка, 2005. 273 с.
12. Після філософії: кінець чи трансформація?: Пер. з англ. / Упоряд.: К. Байнес та інші. К.: Четверта хвиля, 2000. 432 с.
13. Практичні виміри свободи в історико-філософських дискурсах / В. В. Лях, Я. В. Любивий, Л. А. Ситніченко, О. М. Йосипенко, А. В. Усик, К. Ю. Райда, Р. В. Самчук; відп. ред. В. В. Лях. К., 2023. 311 с.
14. Руссо Ж.-Ж. «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с. URL: http://litopys.org.ua/rousseau/rous01.htm (дата звернення 28.06.2025).
15. Хоменко Г. Жак Дерріда: свобода інтерпретації як (не)можливість. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія.* 2018. Вип. 78. С. 165–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIFL_2018_78_36 (дата звернення 27.06.2025).
16. Фуко М. Археологія знання. Київ : Основи, 2003. 432 с.
17. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ : Комбук, 2020. 440 с.
18. Фуко М. Історія сексуальності. Твори в 3-х томах. Т. 3. Плекання себе. Київ : ОКО, 2000. 264 с.

Анотація

Остапець І. Ю. **Ревізія ідеї свободи: постмодерні виклики традиційним уявленням.** – Стаття.

У статті здійснено аналіз основних напрямків ревізії концепту «свободи» у постмодерній філософії. Зазначено, що філософія постмодерну кардинально переосмислила традиційні уявлення про свободу, піддаючи критиці багато з її фундаментальних засад.

Охарактеризовані класичні концепції свободи І. Канта (автономія, підкорення раціональному моральному закону), Дж. Локка (негативна свобода, захист від втручання в особисте життя) та Ж.-Ж. Руссо (громадянська свобода, підкорення Загальній Волі), Г. Гегеля (свобода як самореалізація через усвідомлення себе в суспільному цілому), І. Берліна (дихотомія негативної і позитивної свободи).

Акцентовано, що основні напрямки критики класичної концепції свободи зроблено у філософських вченнях М. Фуко, Ж. Деріди, Ж.-Ф. Ліотра та Ж. Бодріяра. Зазначено, що сутність філософії свободи М. Фуко полягає у визнанні того, що свобода – це не стан, а постійнаий процес боротьби, динамічна взаємодія з владою. Вказано, що деконструкція у Ж. Дерріди веде не до нігілізму, а навпаки, відкриває простір для множинних інтерпретацій свободи. Підкреслено, що свобода, емансипація, прогрес у Ж.-Ф. Ліотара це «великі наративи», які модерн використовував для легітимації своїх практик, але які втратили свою силу. Натомість, Ж.-Ф. Ліотар проголошує принцип плюральності «малих наративів» та розмаїття форм життя, де свобода стає більш локальною та ситуативною. Зазначено, що головна ідея філософії свободи Ж. Бодріяра полягає у тому, що сучасне суспільство втратило реальність і все більше занурюється у світ образів, символів, моделей, «світ симулякрів», які не мають до реальності ніякого відношення.

Зроблено висновок, що філософське переосмислення свободи в сучасному світі полягає у переході від ідеї необмеженої свободи як безумовного блага до усвідомлення її складності, парадоксів та необхідності відповідального використання в умовах інформаційного перевантаження та екзистенційних викликів. До основних напрямів ревізії традиційних уявлень про свободу у філософії постмодернізму відносимо: 1) критику автономного суб'єкта; 2) роль влади в реалізації свободи; 3) деконструкцію універсальних понять, залежність свободи від контексту, культури, мови; 4) фрагментацію ідентичності, множину локальних виявів свободи у різних соціальних контекстах; 5) симуляцію замість автентичності, коли свобода стає «грою в свободу».

Ключові слова: свобода, класична концепція свободи, філософія постмодерну, концепція свободи в постмодернізмі, М. Фуко, Ж. Бодріяр, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, деконструкція, симулякри.

Summary

Ostapets I. Yu. **Rethinking the idea of freedom: postmodern challenges to traditional notions.** – Article.

The article analyzes the main directions in the rethinking of the concept of "freedom" in postmodern philosophy. It is noted that postmodern thought fundamentally reinterpreted traditional conceptions of freedom by critically reassessing many of its foundational principles.

The paper outlines classical concepts of freedom developed by I. Kant (autonomy, submission to the

rational moral law), J. Locke (negative liberty, protection from interference in private life), J.-J. Rousseau (civil freedom, subordination to the General Will), G. Hegel (freedom as self-realization through awareness of oneself in the social whole), and I. Berlin (the dichotomy of negative and positive freedom).

The article emphasizes that the core critique of the classical idea of freedom is presented in the philosophical doctrines of M. Foucault, J. Derrida, J.-F. Lyotard, and J. Baudrillard. It is stated that by the essence of M. Foucault`s philosophy of freedom, freedom is not a state but a continuous process of struggle, a dynamic interaction with power. J. Derrida's deconstruction does not lead to nihilism but rather opens the environment for multiple interpretations of freedom. It is emphasized that freedom, emancipation, and progress in J.-F. Lyotard are "grand narratives" that modernism used to legitimize its practices, but which have lost their power. Instead, J.-F. Lyotard advocates for the plurality of "little narratives" and the diversity of life forms, where freedom becomes more local and situational. J. Baudrillard's central claim is that modern society has lost reality and is increasingly immersed in a world of images, symbols, and models – a "world of simulacra" that no longer refers to any actual reality.

The article concludes that the philosophical reconsideration of freedom in the contemporary world lies in the shift from the notion of unlimited freedom as an unconditional good to an understanding of its complexity, paradoxes, and the necessity of its responsible use in conditions of informational overload and existential challenges. The main directions of the revision of traditional conceptions of freedom in postmodern philosophy include: 1) critique of the autonomous subject; 2) the role of power in the realization of freedom; 3) deconstruction of universal concepts and the context-dependence of freedom (culture, language); 4) fragmentation of identity and the multiplicity of local manifestations of freedom in various social contexts; 5) simulation instead of authenticity, where freedom becomes a "play of freedom."

Key words: freedom, the classical concept of freedom, postmodern philosophy, the concept of freedom in postmodernism, M. Foucault, J. Baudrillard, J. Derrida, J.-F. Lyotard, deconstruction, simulacra.

Дата надходження статті: 20.06.2025
Дата прийняття статті: 02.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 1(091):167.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.10

П. А. Соболєвський
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-6894-7244
кандидат філософських наук, докторант
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ ФІЛОСОФІЇ ПОВСЯКДЕННОЇ МОВИ НА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВИХ ІДЕЙ Р. ДВОРКІНА: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

Вступ. У своїй статті «Дворкін про філософію повсякденної мови та правові принципи до дебатів Гарт-Дворкін» С. Беррі здійснює перше системне обговорення раніше невідомого й неопублікованого рукопису книги Р. Дворкіна. Цей рукопис проливає нове світло на формування ранньої правової думки Р. Дворкіна, демонструючи, що її підґрунтям була широка методологічна програма, яка ґрунтувалася на філософії повсякденної мови. Ця стаття дає змогу уточнити джерела теоретичних інтуїцій Р. Дворкіна та краще зрозуміти його подальший перехід до школи правового процесу (Legal Process School).

У період між 1965 і 1967 роками, ще до публікації статті «Модель правил», Р. Дворкін активно працював над рукописом, який розкриває глибоке занурення автора в аналітичну філософію мови, характерну для Оксфордського філософського середовища того часу. Всупереч поширеним твердженням про дистанцію Р. Дворкіна від лінгвістичної філософії, саме цей рукопис демонструє його прагнення сформулювати концепцію правових принципів, виходячи з аналізу мовної практики повсякденного вжитку. Згідно з С. Беррі, ця рання фаза роботи Р. Дворкіна засвідчує вплив ідей, які пізніше стали асоціюватися з філософією повсякденної мови у її терапевтичному та антиметафізичному варіантах.

Важливість цієї статті полягає в тому, що вона реконструює забутий або раніше невідомий пласт інтелектуальної історії, у якому філософія повсякденної мови відіграє ключову роль у формуванні правових ідеї Р. Дворкіна. Стаття також пропонує нове бачення дебатів між Г. Гартом і Р. Дворкіним, вказуючи на те, що їхні початкові методологічні позиції були значно ближчими, ніж це зазвичай припускається. Висвітлення ранньої зацікавленості Р. Дворкіна аналізом повсякденної мови дає змогу подолати методологічний розрив між позитивістським і антипозитивістським підходами у філософії права, тим самим створюючи умови для перегляду самих підстав сучасної правової теорії.

Метою статті є спроба реконструювати раніше маловідомий етап становлення правової думки Р. Дворкіна, та визначити місце та роль філософія повсякденної мови у формуванні правової науки.

Виклад основного матеріалу. У середині 1950-х років Р. Дворкін розпочав навчання в Оксфорді, де долучився до інтелектуального середовища, сформованого під впливом філософії повсякденної мови. У 1955 році, складаючи випускні іспити на ступінь бакалавра з юриспруденції, він привернув до себе увагу провідного фахівця кафедри права Г.Л.А. Гарта. С. Бурі згадує: «Збережений і пізніше переданий самим Г. Гартом екзаменаційний лист Р. Дворкіна засвідчує глибоке враження, яке справила на нього правова аргументація молодого дослідника» [2, p. 970]. Це враження було настільки сильним, що, коли в 1968 році Г. Гарт достроково вийшов на пенсію, він підтримав кандидатуру саме Р. Дворкіна на свою посаду, однак відчував у цьому рішенні конкуренцію та загрозу з боку Р. Дворкіна. Н. Ласей у біографічній роботі «Життя Г.Л.А. Гарта: жахи та благородна мрія» згадує: «Герберт болісно усвідомлював, що Дворкін вже обіцяв – або погрожував – стати його найвпливовішим критиком. У своєму щоденнику він заспокоював себе, за вражаючою аналогією, думкою, що Р. Дворкін може створити «Філософські дослідження мого *Трактату*» [8, p. 294]. Р. Дворкін був призначений на кафедру у 1969 році.

Двома роками раніше він опублікував програмну статтю «Модель правил», яка стала визначальною для формування його теорії правових принципів. У цьому тексті Р. Дворкін кинув виклик гартівській концепції правової системи як сукупності норм, що діють за принципом «все або нічого», натомість наголошуючи, що в реальній судовій практиці юристи покладаються не лише на кодифіковані правила, а й на моральні принципи, особливо у випадках нормативної невизначеності. З цієї точки зору правові принципи набувають не меншої, а іноді й вирішальної ваги у процесі юридичного тлумачення. Вчений зазначає: «Різниця між правовими принципами та правовими нормами є логічною. Обидва набори стандартів вказують на конкретні рішення щодо юридичних зобов'язань за певних обставин, але вони відрізняються характером вказівок, які вони дають. Правила застосовуються за принципом «все або нічого». Якщо факти, які передбачає пра-

© П. А. Соболєвський, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вило, вказані, то або правило є дійсним, і в цьому випадку відповідь, яку воно надає, має бути прийнята, або воно ні, і в цьому випадку воно ніяк не впливає на рішення» [5, p. 25].

Дебати, які спалахнули внаслідок цієї критики, пізніше були означені як «дебати Г. Гарта – Р. Дворкіна» і стали наріжним каменем англомовної аналітичної юриспруденції протягом кількох десятиліть. Розбіжності, спричинені ранніми творами Р. Дворкіна, заклали основи для поділу на «інклюзивний» та «ексклюзивний» правовий позитивізм. Представники першої течії, такі як Дж. Коулман (Jules Coleman), намагалися інтегрувати моральні принципи до «правила визнання» Г. Гарта. Натомість такі мислителі, як Дж. Раз (Joseph Raz), наполягали на тому, що суддівська дискреція не заперечує фундаментальних засад позитивізму, оскільки застосування позаправових міркувань не підриває нормативну самодостатність права.

У фокусі цих суперечок постало питання про методологічні засади, на яких ґрунтувався аналіз правових понять. Хоча численні дослідники вважали, що Р. Дворкін зазнав інтелектуального впливу школи правового процесу (особливо робіт А. Сакса (Albert Sacks) і Г. Гарта з Гарвардської школи права), щойно в архівах було виявлено неопублікований рукопис Р. Дворкіна, написаний між 1965 і 1967 роками, стало зрозуміло, що його підхід мав інше джерело. У цій праці, яка нараховує 123 сторінки, Р. Дворкін системно виклав альтернативну методологічну програму, яка тяжіла до лінгвістичного аналізу, сформованого під впливом філософії повсякденної мови [2, p. 973].

Відмовившись від фреймворку юридичного процесу, Р. Дворкін зосередився на поясненні правових понять через вивчення повсякденного мовного вжитку – метод, що його викладали у 1950-х роках в Оксфорді під впливом Дж. Л. Остіна та Л. Вітгенштайна. У рукописі він стверджував, що визначальні риси правових понять потрібно шукати не в нормативному або теоретичному моделюванні, а у звичних формах мовного функціонування в юридичному контексті. Таким чином, аналіз юридичної мови набував статусу першочергового інструменту правового дослідження.

Однак у подальшій роботі, під впливом дискусій із представниками американської школи правового процесу – зокрема Г. Веллінгтоном з Єльського університету – Р. Дворкін поступово дистанціювався від ранньої методології. Л. Калман називає Г. Велінгтона представником теоретиків резидентних процесів (resident process theorists). Зокрема в роботі «Єльська школа права та шістдесяті роки: бунт та його наслідки» вона зазначає: «Звичайно, теоретики резидентних процесів Єльського університету, Олександр Бікель та Гаррі Веллінгтон, додали особливо гострого виміру до судових процесів своїм звинуваченням 1957 року про те, що недбала майстерність роботи компанії «Воррен і компанія», «думки, які не висловлюють думки», суб'єктивність та активізм загрожували майбутньому Суду» [7, p. 44]. Це, врешті, привело до створення «Моделі правил» – тексту, в якому Р. Дворкін уже набагато ближче стояв до парадигми юридичного процесу (legal process school), заснованої на функціональному аналізі судової практики.

Така зміна вектору інтелектуального розвитку Р. Дворкіна є особливо показовою з огляду на його відмову повертатися до неопублікованого рукопису, який, хоч і був спробою виробити повноцінну методологію, виявився несумісним із його подальшими теоретичними поглядами. Проте цей документ надзвичайно важливий для історіографії філософії права, оскільки проливає світло на глибинні інтелектуальні пошуки Р. Дворкіна до формування його зрілої позиції, яка стала основою для деконструкції правового позитивізму в аналітичній традиції.

Таким чином, вивчення неопублікованого рукопису дає змогу значною мірою переосмислити походження ідейної еволюції Р. Дворкіна. Його раннє звернення до філософії повсякденної мови, закладене в Оксфорді у лекціях Г. Гарта та у філософських практиках Дж. Остіна й Л. Вітгенштайна, формувало первинну методологічну рамку, в якій він шукав інструменти для аналізу права. С. Бурі наголошує: «Як висловився Р. Дворкін, «проблема» для Г. Гарта полягає в тому, що «люди шукають суті та вигадують нісенітниці». Згідно з розумінням Г. Гарта, «правильний спосіб» визначення правових понять полягає в тому, щоб «усвідомити, що ми характеризуємо сімейні подібності, [чого можна] навчитися у Вітгенштейна». Дійсно, Г. Гарт назвав Л. Вітгенштайна другим за величиною, після Дж. Остіна, впливом на його інтелектуальний розвиток» [2, p. 976]. Саме цей етап інтелектуального розвитку, а не вплив школи правового процесу, був початковим імпульсом формування уявлення про правові принципи як структурні компоненти правової системи. Лише згодом ці уявлення зазнали трансформації в напрямку гарвардської традиції, уможливлюючи перехід до глибшої критики нормативних обмежень правового позитивізму.

У середині 1960-х років Р. Дворкін розпочав фундаментальну методологічну рефлексію, яка заклала основи для його подальшого впливу на сучасну юридичну філософію. У 1965 році він опублікував статтю у відповідь на працю професора Гарвардського університету Л. Фулера (Lon Fuller) «Мораль права» (1964). Ця праця, яка мала на меті переосмислення відношення між правом

і мораллю, була водночас гострою критикою позиції Г. Гарта, сформульованої у праці «Поняття права» (1961), згідно з якою між правом і мораллю не існує необхідного концептуального зв'язку. У противагу Г. Гарту, Л. Фулер стверджував, що «принципи законності» – зібрання процедурних моральних стандартів – є невід'ємною частиною самої ідеї права. Відтак правові приписи, які не відповідають цим стандартам, не можуть бути осмислено кваліфіковані як «право» у звичному сенсі слова. Л. Фулер зазначав: «Усі ці впливи, які можуть призвести до відсутності узгодженості між судовими діями та статутним правом, можуть, коли сам суд створює закон, призвести до однаково шкідливих відхилень від інших принципів законності: нездатність сформулювати достатньо чіткі загальні правила та непослідовність у рішеннях, що проявляється у суперечливих постановах, частих змінах напрямку та ретроспективних змінах у законодавстві» [6, p. 82].

Р. Дворкін, хоча й не погоджувався з концептуальним редукціонізмом Л. Фулера, який вимагав би злиття моральних стандартів та права, визнавав важливість дослідження зв'язків між правовими нормами та моральними переконаннями спільноти. У своїй статті він підтримав саму ідею міждисциплінарного дослідження моральної та правової практики, наголошуючи, що існує сфера юридичних міркувань, яка може бути належно розглянута лише шляхом одночасного аналізу рис, спільних для обох систем – права й моралі. Р. Дворкін зазначав: «Існує ще одна сфера правового занепокоєння, яка виграла б, по-іншому, від спільного вивчення рис, спільних для права та моралі: це явище під назвою «конвенційна мораль» [4, p. 688]. Він визначив цю галузь як так звану «конвенційну мораль» і закликав до «компетентного аналізу» цього феномена, що мав би поєднувати чутливість морального філософа до нормативної мови з філософським інтересом юриста до способів формування та застосування правових стандартів. Саме така методологія стала провідною темою його неопублікованого рукопису, створеного наприкінці 1960-х років. З роботою можна ознайомитися в документах Р. Дворкіна, що доступні в архіві Єльського університету.

Центральне місце у цьому рукописі займає аналіз концептів «добровільно» та «недобровільно». Ці категорії викликали у Р. Дворкіна подив у контексті американського кримінального права. Він зауважив, що більшість кримінальних кодексів США містять принцип, згідно з яким особа не підлягає кримінальній відповідальності за дії, вчинені недобровільно. Водночас у законодавстві передбачена відповідальність за дії, здійснені з «недбалості», такі як водіння автомобіля в стані сп'яніння. Це, на думку Р. Дворкіна, створює методологічну дилему: чи можна вважати такі випадки сумісними з базовим принципом недобровільності? Вирішення цього питання, як він стверджував, потребує залучення лінгвістичного аналізу: слід з'ясувати, як терміни на кшталт «добровільний» або «недобровільний» функціонують у повсякденному мовленні [2, p. 983].

Р. Дворкін запропонував, щоб філософ права починав із аналізу повсякденного вживання відповідних термінів, які використовуються людьми в звичайних ситуаціях для критики або оцінки поведінки. Його метою було реконструювати моральні інтуїції, які лежать в основі мовної практики, та на цій підставі формулювати концептуальні структури юридичних понять. Такий аналіз має починатися з погляду від першої особи: дослідник має ідентифікувати значення, які надаються конкретному поняттю в межах власної мовної спільноти, водночас убезпечуючи себе від індивідуальних спотворень шляхом перевірки цих значень у ширшому комунікативному контексті. Далі ці спостереження слід інтегрувати у цілісну теорію, яка відображає моральні та нормативні уявлення, що керують вживанням поняття у конкретній спільноті. На завершальному етапі необхідно виявити практичні помилки чи розбіжності, які виникають при застосуванні цих понять, щоб зрозуміти, коли конкретна дія суперечить моральним принципам, що ніби-то повинні бути застосовані.

Р. Дворкін бачив потенціал своєї методології у вирішенні суперечливих юридичних питань, зокрема у випадках політичного та морального опору. Він посилався на приклади громадянської непокори під час В'єтнамської війни, коли громадяни ставили під сумнів моральну легітимність призову. Його методологічна стратегію було спрямовано на виявлення тих моральних принципів, завдяки яким громадяни відчували лояльність, і відповідно – на переосмислення юридичної відповідальності у межах власних нормативних уявлень громади, а не ззовні нав'язаних стандартів. С. Бурі підкреслює: «У своєму рукописі Дворкін зазначав, що коли Президент втягує націю в іноземну війну, як це сталося у В єтнамі, питання про те, чи мав президент достатньо підстав, щоб витрачати життя та скарби тих, хто не згоден з цим рішенням, звичайно, було б відкритим для розбіжностей» [2, p. 981].

Р. Дворкін критично дистанціювався від підходу «правового процесу» Г. Гарта і А. Сакса, вказуючи, що хоча їхня теорія визнає роль принципів у судовому розгляді, вона не дає адекватних інструментів для пояснення концептуальних складностей, пов'язаних із цими принципами. Натомість Р. Дворкін вважав, що концептуальне пояснення правових принципів повинно базуватися на детальному аналізі повсякденної мови –

тобто на дослідженні того, як ці принципи живуть у щоденних практиках, аргументації та мовленні громадян.

Окремо він порівняв свій підхід із соціологічною традицією у праві, особливо з працями О. Ерліха, засновника соціології права в Австро-Угорщині. О. Ерліх, у своїй теорії «живого права», підкреслював значення локальних соціальних норм у формуванні судових рішень і трактуванні формальних правових норм. С. Бурі додає: «Тут він мав на увазі австро-угорського філософа права О. Ерліха (1862–1922), який стверджував, що вчені-юристи повинні розглядати не лише формальні юридичні правила, але також і те, як місцеві соціальні норми функціонували, формуючи концептуальну уяву суддів та юристів щодо того, як закон слід тлумачити та застосовувати» [2, p. 982]. Р. Дворкін визнавав цю схожість, наголошуючи, що попри розбіжності у методах, їх об'єднує увага до моральної тканини спільноти як джерела юридичного змісту. Таким чином, у неопублікованому рукописі Р. Дворкін фактично синтезував філософію повсякденної мови, юридичну етику і соціологічну правову традицію в єдину методологічну рамку, яка дозволяє не тільки описати, а й критично осмислити те, як право функціонує в межах конкретної моральної спільноти.

У контексті розробленої методологічної парадигми Р. Дворкін у своєму неопублікованому рукописі кінця 1960-х років запропонував аналіз понять «добровільності» та «недобровільності» з огляду на їх функціонування у межах сучасної американської соціальної практики. Основним предметом його дослідження стало виявлення смислової структури цих понять у моральному всесвіті американської спільноти того часу. Відштовхуючись від засадничого переконання, що кара за недобровільний вчинок трактується у межах цієї спільноти як несправедливість, Р. Дворкін поставив під сумнів саму очевидність цього переконання, розглядаючи його крізь призму правової категорії недбалості. Зокрема, він порушив питання, чи може акт недбалості, як-от необережне водіння, бути кваліфікованим як недобровільний, і чи узгоджується притягнення до відповідальності за такий акт із принципом, що за недобровільні дії не слід карати.

Для розв'язання цього питання Р. Дворкін застосував свою методологію аналізу повсякденного мовного вжитку, виділивши три різні значення понять «добровільний» і «недобровільний», які, на його думку, циркулюють у повсякденній мові американської правової культури. Така семантична диференціація дала змогу, на його переконання, більш точно реконструювати нормативний зміст принципу, відповідно до якого недобровільні дії не мають каратися. Метою цього аналітичного розрізнення було з'ясування фактичних стандартів, що регулюють моральне осудження та правове покарання за людські вчинки.

Перше значення терміну «недобровільний» передбачає ситуацію, коли шкода чи ушкодження є результатом дії, яка цілковито вийшла з-під контролю суб'єкта, тобто вчинку, що не є продуктом вольового зусилля. У таких випадках, за логікою соціальної практики, звинувачення або покарання є виключеними як такі, що суперечать фундаментальним принципам відповідальності. Друге значення охоплює ситуації, коли діяч зазнає зовнішнього примусу або тиску, що впливає на його волю. У цьому випадку, навіть якщо суб'єкт усвідомлює свою дію, притягнення його до відповідальності вважається несправедливим через знижений ступінь автономії. Нарешті, третє значення пов'язане із ненавмисними, але контрольованими вчинками – йдеться про випадки, коли діяч не мав на меті завдати шкоди, однак така шкода була спричинена. У такому разі можливо говорити про зменшену вину, але не обов'язково – про її повну відсутність [2, p. 983].

Подальший аналіз показав, що акти недбалості не можна кваліфікувати як недобровільні ані у першому, ані в другому із запропонованих значень. По-перше, недбалість, згідно з повсякденною мовною практикою, завжди передбачає вину: діяч, який повністю втратив контроль, не може бути визнаний недбалим. По-друге, у ситуації примусу діяч зберігає усвідомлення своїх дій, тоді як недбалість не завжди включає зовнішній тиск. Таким чином, концепт недбалості найбільш адекватно розкривається через третє значення: діяч не прагнув шкідливого наслідку, однак цей наслідок настав з огляду на порушення об'єктивного стандарту уважності чи передбачливості.

На підставі цього розрізнення Р. Дворкін робить висновок, що правове покарання за недбалий вчинок не порушує жодного з трьох виявлених у соціальній практиці моральних стандартів. Таке покарання не суперечить першим двом типам практик, оскільки недбалість не відповідає поняттю дії, що здійснюється без контролю або під примусом. Водночас і третій тип практики не заперечує легітимності покарання як такого, а радше інформує про те, якою має бути міра провини. Таким чином, згідно з Р. Дворкіним, санкціонування за недбалість не суперечить базовим принципам справедливості, що превалюють у моральній спільноті, і отже є допустимим з погляду внутрішньої логіки цієї спільноти.

Отже, звернення до аналізу повсякденного мовного вжитку понять «добровільний» і «недобровільний» дає змогу не лише більш чітко реконструювати моральні інтуїції спільноти, а й застосувати ці інтуїції у юридичній практиці

як аргументаційне підґрунтя для легітимації чи делегітимації певних правових рішень. Для Р. Дворкіна це був приклад того, як філософія повсякденної мови може слугувати інструментом для виявлення та інтерпретації імпліцитних норм, що лежать в основі правового мислення та судової аргументації.

Висновки. Р. Дворкін вважав, що філософське осмислення використання правових понять у повсякденному мовленні та соціальній практиці дає змогу виявити принципи, що лежать в основі юридичного мислення в умовах, коли позитивне право не дає однозначного вирішення. Таким чином, у методології Р. Дворкіна присутній двоетапний підхід: по-перше, виявлення мовних структур повсякденної юридичної практики, а по-друге – реконструкція нормативних принципів, імпліцитно присутніх у цих структурах. Зокрема, він аналізував такі терміни, як «ненавмисна поведінка», прагнучи виявити закладені в них моральні передумови, які можуть мати прецедентне значення для складних справ.

Р. Дворкін протиставляв свій підхід трьом альтернативним методологіям, поширеним серед американських правників: інтерпретації наміру, юридичній аналогії та політичній доцільності. На його думку, жодна з них не здатна адекватно пояснити фундаментальні правові принципи, які, за Р. Дворкіним, повинні бути закладені в мовних практиках і становити частину їх логіки. Він вважав, що лише звернення до аналізу повсякденної мови дає змогу вивести юридичні концепції за межі суб'єктивного судження та надати їм об'єктивної нормативної ваги.

Утім, незабаром Р. Дворкін відходить від філософії повсякденної мови. Цей інтелектуальний поворот відбувається після інтенсивної взаємодії з Г. Веллінгтоном з Єльського університету – представником школи правового процесу. Зрештою, рукопис Р. Дворкіна, що залишився неопублікованим, виявився концептуально несумісним з новим етапом його теоретичної еволюції. Цей перехідбув не лише особистим рішенням Р. Дворкіна, а й відображенням ширших зрушень у американській філософії права кінця 1960-х років.

Література

1. Allan J. Revisiting the Hart-Devlin Debate: At the Periphery and By the Numbers. *San Diego Law Review*. Vol. 54 (2). 2017. P. 423–440.

2. Burry S. Dworkin on Ordinary Language Philosophy and Legal Principles before the «Hart – Dworkin Debate». *Modern Intellectual History*. Vol. 21. 2024. pp. 970–994.

3. Coleman J. Markets, morals and the law. Oxford University Press. 2003. P. 418.

4. Dworkin R. Philosophy Morality and Law-Observations Prompted by Professor Fuller's Novel Claim. *The Law Review*. Vol. 113 (5). 1965. P. 668–690.

5. Dworkin R. The Model of Rules. University of Chicago Law Review: Vol. 35 (1). 1967. Pp. 14–46.

6. Fuller L. The Morality of Law. Yale University Press. 1963. P. 273.

7. Kalman L. Yale Law School and the Sixties: Revolt and Reverberations. The University of North Carolina Press. 2005. P. 483.

8. Lacey N. A Life of H.L.A. Hart: The Nightmare and the Noble Dream. Oxford University Press. 2004. P. 422.

9. Simpson B. Reflections on the concept of law. Oxford University Press. 2011. P. 233.

10. Stavropoulos N. The debate that never was. *Harvard Law Review*. Vol. 130(8). 2017. 2082–2095.

Анотація

Соболєвський П. А. **Вплив філософії повсякденної мови на становлення та розвиток правових ідей Р. Дворкіна: сучасний контекст.** – Стаття.

У статті стверджується, що методологічною основою ранньої правової концепції Р. Дворкіна була саме філософія повсякденної мови, розвинута в оксфордському філософському середовищі під впливом Л. Вітгенштайна, Дж. Остіна та Г. Гарта.

Неопублікований рукопис Р. Дворкіна, що зберігається в архівах Єльського університету, свідчить про його ранню спробу обґрунтувати концепцію правових принципів на основі вивчення семантичних та прагматичних аспектів повсякденної мовної практики. У межах цієї методології ключовою є реконструкція моральних інтуїцій, імпліцитно присутніх у мовленні членів конкретної спільноти. Увага до практичної функції мови дозволяє виявити внутрішньо нормовану логіку правових понять, таких як «добровільний» або «недобровільний», «винуватість», «покарання» тощо. Особливу увагу в рукописі приділено суперечності між кримінально-правовим принципом недопустимості покарання за недобровільні дії та інститутом відповідальності за недбалість. Дворкін демонструє, що вирішення цієї проблеми можливе лише через точне семантичне розрізнення кількох значень терміна «недобровільний», кожне з яких виконує певну нормативну функцію в соціальній практиці.

Автор аналізує три значення поняття «недобровільний»: дію, що відбулася поза контролем суб'єкта; дію під примусом або тиском; дію з ненавмисним, але передбачуваним наслідком. Дворкін доводить, що недбалість як форма юридичної відповідальності не підпадає під перші два значення, а належить до третього. Отже, покарання за недбалість не суперечить базовим моральним стандартам, вбудованим у мовну практику американської правової культури. У такий спосіб Дворкін намагається обґрунтувати юриспруденцію як морально-насичену діяльність, у якій легітимність рішень зумовлюється не тільки формальними критеріями, а й узгодженістю з імпліцитною нормативною структурою повсякденного мовлення.

Зрештою, відмова Дворкіна від цієї методології не заперечує значення раннього неопублікованого рукопису. Навпаки, аналіз цього документа дає змогу повніше зрозуміти діалектичний характер його інтелектуального розвитку, у якому перехід від лінгвістичного аналізу до морального конструктивізму став не роз-

ривом, а трансформацією первинних філософських інтуїцій. Таким чином, публікація й осмислення рукопису сприяє не лише глибшому розумінню спадщини Р. Дворкіна, а й окресленню нових можливостей для інтеграції філософії мови у сучасну теорію права.

Ключові слова: сучасна філософія, аналітична філософія, філософія повсякденної мови, Р. Дворкін.

Summary

Sobolievskyi P. A. **The influence of the ordinary language philosophy on the formation and development of R. Dworkin's legal ideas: modern context.** – Article.

The article contends that Ronald Dworkin's early legal thought was fundamentally shaped by the ordinary language philosophy, as developed within the Oxford intellectual environment under the influence of L. Wittgenstein, J.L. Austin, and H.L.A. Hart. An unpublished manuscript by Dworkin, currently held in the Yale University archives, reveals his initial efforts to ground the concept of legal principles in the semantic and pragmatic analysis of everyday language use. Central to this approach is the reconstruction of moral intuitions implicitly embedded in the speech practices of specific communities. By focusing on the practical function of language, Dworkin aimed to uncover the internal logic governing legal concepts such as «voluntary», «involuntary», «guilt», and «punishment».

The manuscript gives particular attention to the tension between the criminal law principle that prohibits punishment for involuntary acts and the legal treatment of negligence. Dworkin argues that resolving this apparent contradiction requires a clear semantic differentiation between various meanings of «involuntary», each of which carries distinct normative significance within social discourse. He identifies three core interpretations of the term: actions occurring entirely outside a person's control; actions performed under coercion or duress; and actions producing unintended yet foreseeable outcomes. Dworkin concludes that negligence, as a legal category, does not fall under the first two but aligns with the third. Therefore, assigning legal responsibility for negligent behavior does not violate prevailing moral expectations embedded in the linguistic norms of American legal culture.

Dworkin's broader aim is to position jurisprudence as a normatively rich enterprise, where the legitimacy of legal decisions stems not only from adherence to formal rules but also from alignment with the shared moral assumptions underlying everyday legal language. In this light, the manuscript illustrates how legal interpretation can be anchored in ordinary linguistic practices, offering a more grounded and socially responsive basis for judicial reasoning.

Although Dworkin eventually moved away from this methodological framework – particularly under the influence of the American Legal Process tradition – the manuscript remains a critical piece for understanding the evolution of his thought. Rather than representing a rupture, the transition from linguistic analysis to moral constructivism can be seen as a reinterpretation and deepening of his original philosophical commitments. The analysis and publication of this early work thus provide valuable insights into Dworkin's intellectual trajectory and open new avenues for integrating language philosophy into contemporary legal theory.

Key words: modern philosophy, analytical philosophy, ordinary language philosophy, R. Dworkin.

Дата надходження статті: 01.07.2025
Дата прийняття статті: 15.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 130.2/177:364.2(045)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.11

Д. Д. Чернецький
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-2527-6698
аспірант кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОСТФЕНОМЕНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНВАЛІДНОСТІ ТА ЙОГО МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. Сучасна розмова про інвалідність в Україні не може і не має ігнорувати болісне переживання театру воєнних дій та його жахливих наслідків. Кожен наступний день війни та роки повоєнного відновлення – це невпинне зростання відповідальності не лише за саме упредметнення чутливих для суспільства тематик у розрізі їх наукового дослідження, але й за самі способи та методи подібного дослідження. Тобто важливим є не лише те, що ми досліджуємо, наголошуючи на актуальності теми інвалідності та сильному суспільному запиту на її розуміння, але й те, як ми це робимо.

Сьогодні настанови феноменологічних та постфеноменологічних досліджень щодо зняття «суб'єкт-об'єктного» та «психофізичного» протиставлень набувають ще гострішого практичного втілення. Адже дослідник інвалідності не мав би дозволяти собі абстрагуватись від простору та контексту в якому перебуває, і на шляху до упредметнення феномену інвалідності – руйнувати принципову цілісність тілесних та міжтілесних ситуацій через штучну об'єктивацію та науково орієнтоване самоусунення самого себе. Збереження цієї цілісності та фокусування на онтології тілесності, з врахуванням технологічної обумовленості цих ситуацій і є завданням сучасної постфеноменології у контексті вивчення інвалідності.

Саме тому, на нашу думку, контекст війни, постковідна травматизація та десоціалізація, радикальні зміни навколишнього середовища, ускладнення соціальних зв'язків через глобалізацію та проникнення технічного у всі сфери життя – все це сприяє тому, що філософське дослідження має стати постфеноменологічним, а сама постфеноменологія (у її вигляді як «вузької програми») – міждисциплінарною та кросметодологічною (перехід до широкої програми постфеноменології), що виражається в долученні інших філософських методологічних практик та принципів дослідження, зокрема інтеграції травма-чутливого (травма-інформованого) підходу як основи для початку розмови про інвалідність [13, с. 38–42].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Критикуючи соціальну та медичну моделі інвалідності з позицій постфеноменологічних засад, автор цієї статті вже наголошував на тому, що «моделі інвалідності, які наразі широко розповсюджені в західних суспільствах, максимально віддаляють від цілісного розуміння тіла та тілесності, у такий спосіб або інструменталізуючи та маргіналізуючи їх, або підпорядковуючи простору на рівні інших об'єктів» [5, с. 91]. У цілому нечисленні дослідження інвалідності у XXI столітті об'єднує той факт, що у переважній більшості вони є принципово опозиційними як до медичної, так і соціальної моделі. Яскравим прикладом є самокритична позиція Тобіаса Сіберса, одного із засновників та ідейних натхненників ідеї соціальної моделі. Працюючи з темою інвалідності, Сіберс поступово починає усвідомлювати обмеженість соціально конструктивістських підходів та докоряє соціальній моделі за ігнорування тіла, об'єктивацію людей з інвалідністю та формуванням настанови тотальності середовища [18, с. 40]. Запитування дослідника з часом стають все більш орієнтованими на онтологію тілесності та протофеноменологічні розвідки, особливо у його найважливішій роботі «Теорія інвалідності» [19].

У цілому можна звернути увагу на той факт, що сучасні філософські дослідження інвалідності все частіше і системніше починають спиратися на феноменологію, готуючи змістовні підвалини для переходу до постфеноменології інвалідності. Так, наприклад канадський дослідник інвалідності Томас Абрамс використовує критичний погляд на ранню гайдеґеріанську феноменологію для побудови дискурсу політики інвалідності, що має на меті змінити наявні медичні практики та ключові засади капіталістичних відносин [7]. Водночас він в цілому гостро критикує представників «білих чоловічих феноменологічних традицій» (М. Гайдеґера, Е. Гусерля, М. Мерло-Понті), які відмовляють людям з інвалідністю як в ідентичності, так і можливості переживати повноцінні тілесні та міжтілесні ситуації – таким чином підступаючи до питання про важливість формування нової феноменології [8, с. 16].

У своїй програмній статті «Як розробити феноменологічну модель інвалідності» данський феноменолог Крістіан Молтке Мартіні пропонує погляд на інвалідність «як комплексний, динамічний та

© Д. Д. Чернецький, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

багатовимірний феномен» [15, с. 562–563]. На його думку, нова феноменологічна модель має розглядати інвалідність, по-перше, як комплекс факторів, які сприймаються через сприйняття інвалідності з позиції першої особи, по-друге, у контексті переплетення дорефлексивних, налаштованих (до усвідомлення) та рефлексивних аспектів, які конституюють досвід інвалідності [15, с. 563–564]. Ідеї Мартіні, зокрема щодо побудови нової феноменологічної моделі інвалідності у контексті технологічної опосередкованості різних тілесних ситуацій, продовжує філософ Ехсан Арзрумхілар, у своїх статтях «Чому інвалідність опосередковується технологіями?» та «Деякі пропозиції щодо вдосконалення постфеноменології» [9; 10]. Однак варто звернути увагу, що постфеноменологія досі не має сформованого вигляду як дослідницької парадигми у розрізі дослідження інвалідності.

Мета статті. Окреслити ключові методологічні та світоглядні засади широкої програми постфеноменологічного дослідження інвалідності з фокусом на потенціал його міждисциплінарного виміру у контексті травма-чутливого підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Вузька та широка програми постфеноменології.* У розмові про постфеноменологічне дослідження пропонуємо розрізняти дві ключові дослідницькі програми:

– вузька програма постфеноменології – це підхід у розрізі філософії техніки, який сформований американським філософом Доном Айді, а згодом розвинений його послідовниками, сучасними постфеноменологами, Пітером-Полем Вербеком та Робертом Розенбергером. Розенбергер визначає постфеноменологію як «назву школи думки у філософії технологій, яка розглядає питання користувацького досвіду крізь практичну призму. Ця перспектива об'єднує ідеї феноменологічної та американської прагматичної філософії для розробки концептуальних інструментів глибокого опису взаємозв'язків людина-технологія» [17, с. 2229]. Технології тут не розглядаються просто як інструменти у світі, що пасивно виконують свою роботу – це активні медіатори (опосередковувачі) досвіду [17, с. 2230]. Центральним поняттям вузької програми постфеноменології є «мультистабільність», що апелює до здатності технологій використовуватися для численних цілей, сприйматися у різних контекстах, мати різне значення у різних ситуаціях (зокрема тілесних та міжтілесних) для різних людей. Уперше це поняття саме у постфеноменологічній перспективі Айді вводить у книзі «Експериментальна феноменологія: мультистабільності» у 1977 році [12, с. 167]. Вузька програма постфеноменології фокусується саме на дослідженні та описі мультистабільної ролі технології у тілесних ситуаціях. Розенбергер наводить численні приклади постфеноменологічних досліджень мультистабільності сучасних технологій у період з 2016 по 2018 роки, зокрема: смартфонів, рентгенологічних зображень, селфі, цифрових відео, мамографії, навчальних технологій, роботів для догляду за старшими людьми [17, с. 2231]. Вузька програма у сучасності фокусується на самих технологіях і їх досвідній варіативності, де важливою є онтологія відносин між різними акторами (або слідами цих взаємодій, послуговуючись термінологією акторно-мережевої теорії, які інтегрують у постфеноменологію Вербек та Розенбергер) [16, с. 103–107];

– широка програма постфеноменології – це критичне переосмислення та логічне продовження феноменології, яке враховує загальні настанови вузької програми, однак не обмежується ними. Хоча роль технологій для постфеноменології і є критично важливою, однак на перший план виходить застосування феноменологічних настанов поруч з настановами інших філософських (структуралізму, постструктуралізму, герменевтики, прагматизму тощо) та міждисциплінарних підходів (окремих напрямів соціальної та політичної теорій, зокрема квір досліджень, психотерапії, філософії освіти тощо). Широку програму не варто тлумачити як еклектичну – вона є у першу чергу феноменологією, що відкрита до нових поглядів та підходів. Вже наголошувалось, що підвалинами постфеноменологічного дослідження інвалідності є, зокрема: 1) звернення до онтології тілесності; 2) збереження принципової включеності тілесності в буття-у-світі; 3) засаднича відкритість нашого досвіду для Іншого та пізнання світу та себе через Іншого; 4) окреслення нового значення технологій у контексті досвідної подієвості [5, с. 91]. На сьогодні в Україні одним із провідних дослідників, що застосовує саме широку програму постфеноменології є Володимир Приходько (зокрема при осмисленні феномену війни) [2, с. 36].

У цій статті ми пропонуємо послуговуватись саме широкою програмою постфеноменології для дослідження інвалідності, враховуючи її гнучкість та принципову відкритість до інших поглядів та підходів. Надалі спробуємо розглянути приклади на користь саме широкої програми, розглядаючи її потенційні міждисциплінарні виміри.

Міждисциплінарність широкої програми постфеноменології: важливість травма-чутливості, толерантності та інклюзії іншого

Нещасні випадки, війна, втрата близьких, тілесні порушення – усе це може відображати травмованість людини чи людей. Українське суспільство, яке вже понад 11 років переживає груповий досвід війни, наразі відображає масштабний спектр різних форм травматичного досвіду, тому

є таким важливим звернення до врахування цього досвіду. У контексті травма-чутливого (травма-інформованого) підходу, травма може описуватися як одноразова чи часта подія, досвід, середовище, що принципово порушує щось для людини чи групи, яка її переживає [14, с. 3490]. Таким чином сам підхід спрямований на врахування та мінімізацію негативних наслідків травматичного досвіду [1, с. 118].

Застосування травма-чутливості у філософських дослідженнях не є поширеним, водночас окремі дослідники відзначають доцільність та навіть евристичну цінність цього підходу. Елізабет Ланфір у статті «Травма-інформована етика» вказує на те, що такий підхід створює додаткову оптику для етичних проблем, зокрема в оцінці уявних експериментів, зокрема «проблеми вагонетки»: «Підхід до таких випадків з урахуванням травма-інформованих принципів безпеки, довіри, прозорості, інклюзії, співпраці та уваги до упередженості, може змінювати інтуїтивні засади, що виникають в уявному експерименті, та відповідні етичні висновки. Залучення травма-інформованих принципів також може створити нові способи застосування або оцінки етичних теорій, а також концептуалізації або зважування обов'язків, правил, чеснот або наслідків, які вони визначають та пріоритезують» [14, с. 3492]. На нашу думку, подібний підхід може бути екстрапольований і на інші напрями філософських досліджень, зокрема широкої програми постфеноменології, яка інтегрує та видозмінює його.

Почнемо з того, що пропонується застосовувати термін травма-чутливість, а не травма-інформованість. На різні змістовні орієнтації цих термінів звертає увагу британський психотерапевт Айхан Алман: «Я усвідомив, що термін «травма-інформований» можливо обіцяє більше, ніж може дати. Справжнє розуміння травми передбачає вичерпне розуміння травми та певний рівень експертизи. Це спонукало мене переоцінити мову, яку ми використовуємо, та очікування, які вона встановлює. З певним побоюванням я ввів термін «травма-чутливий» у своїй роботі. Це нове формулювання точніше відображає досяжну мету для дослідників: бути обізнаними та чутливими до наслідків травми, без натяку на всебічну експертизу» [8, с. 2]. Постфеноменологія інвалідності має уникати потенційної травматизації як людей з інвалідністю, досвідні тілесні ситуації яких враховуються в дослідженні, так і потенційних реципієнтів самого дослідження. Але важливо розуміти, що постфеноменологічне дослідження прямо не спрямовується на допомогу у подоланні травми (що є у фокусі травма-інформованості): це про запобігання випадкам ще глибшої травматизації – саме тому йдеться про травма-чутливість.

У цьому якраз видно подвійну спрямованість травма-чутливості до досліджень інвалідності: з одного боку, це стосується різних форм збору даних та опитувань (зокрема, феноменологічних), які мають враховувати травма-чутливість як загальну настанову до інклюзивного та учасницького процесу дослідження. Люди з інвалідністю у контексті дослідження інвалідності не мають ставати об'єктами дослідження – адже вони від самого початку є його учасниками. Постфеноменологія, яка орієнтована на міжтілесні ситуації та спільний досвід, не може будувати суб'єкт-об'єктні протиставлення та абстрагуватися від конкретної тілесної ситуації. Робота з іншим передбачає толерантність до нього – та інклюзивний травма-чутливий діалог.

З іншого боку, травма-чутливість має бути загальним підходом до того, у який спосіб, із застосуванням якого словникового апарату ми розпочинаємо розмову про інвалідність. Це означає, що ми ставимося до самого тексту постфеноменологічного дослідження як джерела потенційної травматизації читачів – і намагаємось знизити потенційні ризики. Тут якраз виражається прагматика постфеноменологічного тексту – – тобто врахування тих стосунків, які виникають між автором та читачем, зберігаючи толерантні засади комунікаційних взаємин, де адресат є співучасником та партнером [3, с. 263].

Широка програма постфеноменології стає міждисциплінарною зокрема через те, що прямим наслідком врахування травма-чутливості у постфеноменологічному дослідженні є звернення до сучасної психотерапії та клінічних досліджень. Одразу наголосимо на тому, що долучення психотерапевтичних розвідок до постфеноменологічного дискурсу інвалідності відбувається через травма-чутливий підхід, однак не обмежується ним. Результати цих розвідок є також важливими в цілому для осмислення феномену інвалідності.

Однак одразу виникають онтологічні труднощі, які пов'язані зі збереженням у сучасній психотерапії картезіанського психофізичного дуалізму. Тому важливо критично ставитися до результатів та змістовного наповнення досліджень з психотерапії, відділяти ідентифіковані проблеми та описові свідчення від інтерпретованих дослідниками висновків, які дивляться на тіло як додаток до психічного та працюють з людьми на рівні об'єктів.

Виходом із цієї пастки також може бути феноменологічна орієнтація на психотерапевтичний процес та відповідний концептуальний пласт, які пропонує німецький дослідник Томас Фукс. Він закликає полишити спроби змінити внутрішні стани пацієнта, натомість зосередившись на його зажитому просторі, тобто його дорефлексійному або імпліцитному способі жити з іншими.

Порада Фукса полягає у тому, щоб працювати у міжтілесних ситуаціях, де завдання терапевта полягає у розширені зажитого простору пацієнта для змінити імпліцитних патернів його взаємин зі світом та іншими [4, с. 240]. Для постфеноменології тут важливим є фокус на принциповій відкритості тілесності та зажитого простору для міжтілесних ситуацій та подоланні дихотомії «внутрішнього та зовнішнього, наголошуючи на втіленні та бутті-у-світі, як засадових способах екзистенції» [4, с. 241].

Ще одним важливим міждисциплінарним виміром широкої програми постфеноменологічного дослідження інвалідності є її освітньо-просвітницький компонент та можливість застосування у розрізі прикладної філософії, першочергово враховуючи контекст сучасної України. У статті «Філософська освіта: поворот до прикладної філософії» Л. Губерський та Л. Шашкова ставлять питання про те, «чи може освітня стратегія бути філософськи обґрунтованою?» [11, с. 26]. Вони звертають увагу на те, що філософія (як навчальна дисципліна) за свою історію зверталась не лише до закріплення чітких та послідовних положень з окремих праць філософів, але й до самого процесу засвоєння інформації [11, с. 26–27]. Простими словами, філософська освіта вбачає результатом не лише певну сукупність знань, але й сам процес їх отримання у міждисциплінарному вимірі – тобто здатності виходити за межі суто філософських питань. Саме тому, на думку Губерського та Шашкової, сучасна освіта потребує прикладної філософії, як дисципліни, що формує прикладні навички у різноманітних нефілософських сферах [11, с. 29]. Підтримуючи цю позицію, вважаємо, що вона може бути розширена у розрізі широкої програми постфеноменології інвалідності та апелювати до формування у студентів (однак не обмежуючись суто академічним середовищем) нового розуміння тілесності у різних міжтілесних ситуаціях (зустрічі з людським та нелюдським Іншим, технологічна опосередкованість тощо) з урахуванням травма-чутливого підходу.

У такій міждисциплінарній ситуації проблематик філософії освіти постфеноменологія інвалідності може постати як просвітницька програма осмислення інвалідності в українському суспільстві, що має значний запит на її розуміння та формати прийняття. Це допомогло б сформувати цілісне бачення людського досвіду, створити основу для травма-чутливої необ'єктивуючої комунікації, зокрема з урахуванням принципового різноманіття тілесності та ситуацій у міжтілесному універсумі.

Висновки. У статті здійснено спробу показати міждисциплінарний потенціал широкої програми постфеноменології інвалідності в сучасній Україні. Під широкою програмою постфеноменології інвалідності розуміється критичне переосмислення феноменології, що враховує засади вузької програми (зокрема, настанов Дона Айді щодо опису різноманітних міжтілесних ситуацій взаємодії людини та технологій, а також орієнтацію на поняття «мультистабільність»), однак є принципово відкритою до інших методологічних та міждисциплінарних підходів. Вираженням міждисциплінарного виміру широкої програми постфеноменології інвалідності є врахування травма-чутливого підходу (зокрема, у розрізі психотерапевтичних практик), з огляду на проблему широкої травматизації в українському суспільстві, як на колективному (міжтілесному), так і індивідуальному (тілесному) рівнях. Тому важливим є застосування цього принципу як у міжтілесних ситуаціях обговорення досвіду інвалідності, так і на етапі формування тексту постфеноменологічного дослідження, який має бути травма-чутливим та толерантним до потенційного реципієнта-читача.

Міждисциплінарний характер постфеноменології інвалідності створює передумови для її розгляду в сучасних умовах війни та травматизації суспільства як освітньо-просвітницької парадигми, яка навчає бути травма-чутливим до кожної тілесної та міжтілесної ситуації, критикує об'єктивацію та дистанціювання від людини та її тілесності, а також задає цілісне розуміння досвіду, у розрізі взаємодій з людським та нелюдським Іншим. Постфеноменологія інвалідності може і має стати сучасною відповіддю на численні запити суспільства до розуміння власної та чужої тілесності у міжтілесному універсумі. Однак для досягнення цієї цілі вона потребує подальшої систематизації та структурування як сучасна філософська дослідницька парадигма, що стане темою наступних робіт.

Література

1. Мосол Н. О., Залановська Л. І. Травма-інформований підхід в реалізації соціально-психологічної допомоги. Psychological patterns of social processes and personality development in modern society. Riga, Latvia, 2024. С. 118–129.

2. Приходько В. В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія.* 2023. № 8. С. 35–39.

3. Ковалів Ю. І. Прагматика. Літературознавча енциклопедія. 2-ге вид. Київ, 2007. С. 263.

4. Фукс Т. Психотерапія зажитого простору: феноменологічний та екологічний концепт. *Філософія освіти*. 2022. Т. 27, № 2. С. 240–256.

5. Чернецький Д. Соціальна та медична моделі інвалідності: пошук підвалин постфеноменологіч-

ного дослідження. *Вісник Національного авіаційного університету.* 2024. Т. 40, вип. 2. С. 86–92.

6. Abrams T. Disability at the Limits of Phenomenology. Critically Sick: New Phenomenologies of Illness, Madness, and Disability. 2020. Vol. 3, no. 2. P. 15–18.

7. Abrams T. Heidegger and the Politics of Disablement. London: Palgrave Macmillan UK, 2016. 119 p.

8. Alman A. Introduction to Trauma-Sensitive Research. A Practical Guide to Trauma-Sensitive Research. London, 2024. P. 1–2.

9. Arzroomchilar E. Some Suggestions to Improve Postphenomenology. Human Studies. 2022. Vol. 45, no. 1. P. 65–92.

10. Arzroomchilar E. Why Disability Is Technologically Mediated? Human Studies. 2024. Vol. 47. P. 713–726.

11. Hubersky L., Shashkova L. Philosophical education: the turn to the applied philosophy. *Міждисциплінарні дослідження складних систем.* 2020. No. 17. P. 23–33.

12. Ihde D. Experimental phenomenology: Multistabilities. 2nd ed. Albany: State University of New York Press, 2012. 216 p.

13. Ihde D. Postphenomenology and technoscience: The Peking university lectures. Albany: SUNY Press, 2009. 102 p.

14. Lanphier E. Trauma-Informed Ethics. Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy. Dordrecht, 2023. P. 3489–3494.

15. Martiny K. M. How to develop a phenomenological model of disability. Medicine, Health Care and Philosophy. 2015. Vol. 18, no. 4. P. 553–565.

16. Nimmo R. Actor-Network Theory Research. SAGE Publications, Limited, 2016. 1536 p.

17. Rosenberger R. On variational cross-examination: a method for postphenomenological multistability. AI & SOCIETY. 2020. P. 2229–2242.

18. Sibers T. Returning the social to the social model. The matter of disability: materiality, biopolitics, crip affect. Michigan, 2019. P. 39–47.

19. Siebers T. A. Disability Theory. University of Michigan Press, 2016. 240 p.

Анотація

Чернецький Д. Д. **Постфеноменологічне дослідження інвалідності та його міждисциплінарний вимір.** – Стаття.

Стаття присвячена розвитку широкої програми постфеноменологічного дослідження інвалідності з фокусуванням на його окремих міждисциплінарних вимірах. Зроблено акцент на тому, що розмова про інвалідність в сучасній Україні має враховувати не лише сам суспільний запит на такі дослідження, але й способи, у які це дослідження розгортається. Підсумком є те, що постфеноменологія інвалідності здатна забезпечити збереження цілісності досвіду тілесних та міжтілесних ситуацій, уникаючи об'єктивації людського досвіду. Згадано про низку критичних підходів до соціальної та медичної моделі інвалідності, як на протофеноменологічних (Т. Сіберс), так і феноменологічних та постфеноменологічних засадах (Т. Абрамс, К. М. Мартіні, Е. Арзрумхілар). Звернено увагу на те, що постфеноменологія досі не має сформованого вигляду як дослідницької парадигми у розрізі дослідження інвалідності. У основній частині статті здійснено, по-перше, розмежування вузької програми постфеноменології (яка спирається на настанови Д. Айді та його послідовників П.-П. Вербека та Р. Розенбергера щодо опису різноманітних міжтілесних ситуацій взаємодії людини та технологій) та широкої програми постфеноменології (яка враховує настанови вузької програми, однак розширює та доповнює її іншими філософськими та міждисциплінарними підходами). Запропоновано досліджувати інвалідність саме у розрізі широкої програми постфеноменології. Наведено аргументацію щодо важливості інтеграції до постфеноменології інвалідності травма-чутливого підходу як додаткового міждисциплінарного виміру (з огляду психотерапевтичні підвалини підходу), зокрема враховуючи його подвійність: по-перше, у контексті безпосередніх ситуацій міжтілесної взаємодії з людьми з інвалідністю, по-друге, у контексті відповідальності за текст постфеноменологічного дослідження, яке має бути травма-чутливим та толерантним до потенційного реципієнта-читача. Наприкінці статті розглянуто передумови для формування на базі постфеноменології інвалідності освітньо-просвітницької парадигми, яка навчає бути травма-чутливим до кожної тілесної та міжтілесної ситуації, критикує об'єктивацію та дистанціювання від людини та її тілесності, а також задає цілісне розуміння досвіду, у розрізі взаємодій з людським та нелюдським Іншим. Зроблено загальний висновок про те, що постфеноменологія інвалідності в сучасній Україні може стати актуальною відповіддю на численні запити суспільства до розуміння власної та чужої тілесності у міжтілесному універсумі.

Ключові слова: інвалідність, інклюзія, феноменологія, постфеноменологія, тілесність, міждисциплінарність, філософія освіти.

Summary

Chernetskyi D. D. **Post-phenomenological research on disability and its interdisciplinary dimension.** – Article.

The article is devoted to the development of a broad program of post-phenomenological research on disability, focusing on its individual interdisciplinary dimensions. It emphasizes that the conversation about disability in contemporary Ukraine must take into account not only the social demand for such research, but also the ways in which this research is being carried out. The conclusion is that postphenomenology of disability is able to ensure the preservation of the integrity of the experience of corporeal and inter-corporeal situations, avoiding the objectification of human experience. A number of critical approaches to the social and medical model of disability are mentioned, both on protophenomenological (T. Siebers), phenomenological and postphenomenological grounds (T. Abrams, K. M. Martiny, E. Arzroomchilar). Attention is drawn to the fact that postphenomenology has not yet been formed as a research paradigm in the context of disability research. In the main part of the article, firstly, a distinction is made between the narrow

program of postphenomenology (which is based on the guidelines of D. Ihde and his followers P.-P. Verbeek and R. Rosenberger regarding the description of various inter-corporeal situations of human-technology interaction) and the broad program of postphenomenology (which takes into account the guidelines of the narrow program, but expands and supplements it with other philosophical and interdisciplinary approaches). It is proposed to study disability precisely within the context of a broad program of postphenomenology. An argument is presented regarding the importance of integrating a trauma-sensitive approach into the postphenomenology of disability as an additional interdisciplinary dimension (from a review of the psychotherapeutic foundations of the approach), in particular, taking into account its duality: first, in the context of direct situations of inter-corporeal interaction with people with disabilities, and second, in the context of responsibility for the text of postphenomenological research, which should be trauma-sensitive and tolerant to the potential recipient-reader. The end of the article is devoted to the prerequisites for the formation of an educational paradigm based on the postphenomenology of disability, which teaches being trauma-sensitive to every corporeal and inter-corporeal situation, criticizes objectification and distancing from a person and their corporeality, and also sets a holistic understanding of experience, in the context of interactions with the human and non-human Other. The general conclusion is made that the postphenomenology of disability in modern Ukraine can become a relevant response to the numerous requests of society to understand one's own and others' corporeality in the inter-corporeal universe.

Key words: disability, inclusion, phenomenology, postphenomenology, corporeality, interdisciplinary, philosophy of education.

Дата надходження статті: 27.06.2025
Дата прийняття статті: 10.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 2:32]:316.347(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.12

О. О. Штепа
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0500-3000
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології, філософії та музеєзнавства
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка

Н. О. Зінченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3247-3836
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Полтавського державного медичного університету

С. В. Коваленко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5622-6357
викладач циклової комісії гуманітарної підготовки,
спеціаліст вищої категорії
Відокремленого структурного підрозділу
«Полтавський фаховий коледж нафти і газу
Національного університету «Полтавська
політехніка імені Юрія Кондратюка»

РЕЛІГІЙНІ СТЕРЕОТИПИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ДИСКУРСІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. В умовах сучасних геополітичних викликів, що стоять перед Україною, розуміння чинників, які формують національну ідентичність та впливають на суспільну свідомість, набуває особливого значення. Війна, що триває, яскраво демонструє наскільки потужним інструментом у гібридних війнах та інформаційних протистояннях може бути релігійний фактор. Він здатен як об'єднувати націю навколо спільних цінностей, так і використовуватися для її розколу та маніпуляцій, поглиблюючи внутрішні суперечності. Пропаганда активно апелює до релігійної риторики, створюючи хибні наративи та стигматизуючи певні групи населення. Відтак, необхідність глибокого осмислення внутрішніх чинників формування суспільної свідомості, зокрема ролі релігійних уявлень, є критично важливою для забезпечення національної стійкості та подальшого успішного державотворення.

Особливу актуальність дослідження релігійних стереотипів підкреслює їхня подвійна природа в умовах воєнного стану та активної розбудови української політичної нації. З одного боку, релігійні наративи та образи стають джерелом стійкості, надії та моральної опори для мільйонів українців, сприяючи консолідації суспільства перед лицем зовнішньої агресії. З іншого боку, глибоко вкорінені або штучно нав'язані релігійні стереотипи, особливо щодо міжконфесійних відносин, можуть бути використані для розпалювання внутрішніх конфліктів, підриву довіри до державних інституцій та ослаблення національного опору. Розуміння цих динамічних процесів є ключовим для формування ефективної державної політики у сфері державно-конфесійних відносин, що враховуватиме складну палітру релігійних вірувань та упереджень українського суспільства.

Незважаючи на значну увагу до релігійних процесів в Україні, залишається помітний науковий вакуум щодо комплексних міждисциплінарних досліджень релігійних стереотипів саме в контексті державотворення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика стереотипів у суспільній свідомості, зокрема релігійних, є об'єктом уваги вітчизняних та зарубіжних науковців. Класичні роботи В. Ліппмана заклали фундамент для розуміння стереотипів як когнітивних спрощень. У контексті релігії ці узагальнені уявлення часто пов'язані з груповою ідентифікацією та формуванням «образу іншого». Українські дослідники (Л. Филипович, В. Єленський, О. Саган) активно вивчають феномен релігійності в Україні, її динаміку, конфесійну структуру та вплив на суспільні процеси. Зокрема, їхні праці аналізують ставлення до різних конфесій, трансформацію релігійних практик та місце релігії у повсякденному житті українців. Ці дослідження є цінною базою

© О. О. Штепа, Н. О. Зінченко, С. В. Коваленко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

для вивчення, як формуються та функціонують релігійні стереотипи на рівні масової свідомості. О. Кисельов та І. Козловський у своїх роботах звертають увагу на феномен релігійної нетерпимості та конфліктів, що опосередковано свідчить про наявність негативних релігійних стереотипів та упереджень.

Питання української ментальності та її зв'язку з релігією є предметом глибокого філософського та культурологічного аналізу. Праці Д. Чижевського, І. Лисяка-Рудницького, М. Поповича заклали основи для розуміння української ментальності як унікального поєднання різних культурних та релігійних впливів. Вони аналізували роль православ'я, греко-католицизму, а також вплив західних та східних культурних парадигм на формування національного характеру. Сучасні дослідники, зокрема О. Забужко, Я. Грицак, К. Бондаренко, у своїх роботах досліджують складність української ідентичності, її множинність та вплив історичних травм, що неминуче відображається у релігійних стереотипах (наприклад, стереотип про «розділений народ» або «вічну боротьбу»).

Метою цієї статті є здійснення комплексного соціально-філософського аналізу ролі релігійних стереотипів в українській ментальності та виявлення їхнього впливу на державотворчий дискурс, а також на формування цілісного бачення механізмів, за якими ці стереотипи впливають на національну консолідацію та демократичний розвиток України. Це дослідження має надати інструменти для критичного осмислення релігійно-суспільних процесів та розробити концептуальні основи для підвищення стійкості українського суспільства до зовнішніх та внутрішніх дестабілізуючих факторів.

Виклад основного матеріалу. Розуміння сутності релігійних стереотипів у контексті української ментальності та державотворення вимагає занурення у фундаментальні концепції, розроблені в соціальній філософії, соціології, психології та релігієзнавстві. Ці теоретичні підходи дозволяють не лише визначити термінологічні рамки дослідження, а й розкрити механізми функціонування стереотипів у колективній свідомості.

Поняття «стереотип» вперше було введене в науковий обіг американським журналістом і політичним аналітиком Волтером Ліппманом у його праці «Громадська думка» (1922) [1, с. 45]. Ліппман розглядав стереотипи як схематичні, спрощені та узагальнені уявлення про світ, які формуються у свідомості людини з метою «економії мислення» та слугують фільтром для сприйняття нової інформації. Він підкреслював, що ми часто бачимо не те, що є насправді, а те, що нам «намальовано» нашими культурними фільтрами. Ці «картинки в голові» [1, с. 50] є стійкими, ірраціональними та чинять опір змінам, навіть коли суперечать реальним фактам.

Надалі психологічні та соціологічні дослідження значно розширили розуміння стереотипів. У соціальній психології стереотипи розглядаються як когнітивні структури, що впливають на сприйняття соціальних груп та індивідів. Вони відіграють ключову роль у груповій ідентифікації (формування уявлень про «свою» групу – аутгрупу) та аутгруповому сприйнятті (формування уявлень про «чужу» групу – інакомислячих, представників інших конфесій чи національностей). Стереотипи можуть виконувати адаптаційну функцію, допомагаючи людині орієнтуватися у складному світі, проте часто призводять до упереджень та дискримінації.

Механізми формування стереотипів є багатофакторними. Вони включають:

1. Соціальне навчання: засвоєння уявлень від батьків, вчителів, ровесників.

2. Медіа: засоби масової інформації відіграють значну роль у трансляції та закріпленні стереотипів через образи, наративи та способи висвітлення подій.

3. Досвід: хоча стереотипи часто передують досвіду, інколи вони формуються на основі узагальнення власного чи чужого досвіду, навіть якщо цей досвід був обмеженим або викривленим.

4. Культурні наративи: міфи, легенди, історичні розповіді, народна творчість, які передаються з покоління в покоління.

Релігійний стереотип є особливим видом соціального стереотипу, який стосується релігійних явищ, вірувань, практик, релігійних організацій та їхніх послідовників. Його специфіка полягає у кількох ключових аспектах. По-перше, релігійні стереотипи часто мають високу емоційну зарядженість та сакралізацію. Вони пов'язані з глибокими світоглядними орієнтирами, цінностями та вірою, що робить їх надзвичайно стійкими до раціональної критики. Спроба оскаржити релігійний стереотип може сприйматися як атака на особисту віру або на сакральні цінності. Наприклад, стереотип про «святість» або «гріховність» певних явищ чи груп може мати потужний емоційний відгук. По-друге, релігійні стереотипи тісно пов'язані з ціннісними системами та нормами поведінки. Вони не лише описують, а й оцінюють, формуючи певні моральні установки. Це може проявлятися у стигматизації «іновірців» або, навпаки, у ідеалізації «своїх» релігійних героїв. По-третє, релігійні стереотипи виконують низку функцій:

- адаптаційну: допомагають віруючій людині орієнтуватися в релігійному та соціальному світі, спрощуючи складні доктрини або соціальні взаємодії;

• ідентифікаційну: формують відчуття приналежності до певної релігійної спільноти («ми – православні», «ми – греко-католики»), відмежовуючи її від «інших»;

• захисна: допомагають зберегти цілісність віровчення та спільноти від зовнішніх загроз або критичних впливів;

• комунікативна: спрощують спілкування всередині релігійної групи, використовуючи спільні «коди» та уявлення;

• маніпулятивна: можуть бути свідомо використані для впливу на свідомість мас, формування певного ставлення до подій, осіб чи політичних процесів. Наприклад, маніпуляції стереотипом «канонічності» або «безбожності» [2, с. 88].

Крім того, релігійні стереотипи часто взаємодіють з міфами та архетипами у колективному несвідомому. Міфи надають стереотипам глибинного, часом ірраціонального виміру, а архетипи (наприклад, «герой-рятівник», «матір-земля», «вічний ворог») можуть набувати релігійного забарвлення, підживлюючи стійкість стереотипів.

Ментальність є одним із найскладніших об'єктів соціально-філософського дослідження. Це поняття, активно розроблене у французькій школі «Анналів» (зокрема, працях М. Блока, Л. Февра), позначає сукупність глибинних, часто несвідомих, колективних уявлень, способів мислення, емоційних реакцій, ціннісних орієнтирів та поведінкових патернів, що є характерними для певної соціальної групи або нації у визначений історичний період [3, с. 15]. На відміну від «ідеології» чи «свідомості», ментальність є більш стійкою, менш рефлексивною та охоплює глибинні шари колективного «Я».

Ментальність співвідноситься з національним характером, але не тотожна йому. Якщо національний характер описує переважно зовнішні прояви та стереотипи поведінки, то ментальність заглиблюється у світоглядні основи цих проявів. Вона є свого роду «глибинним кодом» культури, який визначає, як народ сприймає час, простір, владу, добро і зло, життя і смерть [4, с. 30].

У контексті релігії, ментальність проявляється у специфічному сприйнятті віри, сакрального, ролі Церкви у суспільстві. В Україні, як зазначає М. Попович, ментальність формувалася на перетині різних цивілізаційних впливів – східнослов'янського, візантійського, європейського, що призвело до формування унікального «пограничного» світогляду [5, с. 95]. Релігійні стереотипи є невід'ємною частиною цієї ментальності, відображаючи її архетипи, забобони, народні вірування та уявлення про сакральне.

Прийняття християнства князем Володимиром Великим у 988 році стало визначальною подією, що докорінно змінила цивілізаційний вибір Русі та заклала основи для формування нових релігійних стереотипів. Вибір візантійського обряду (східного християнства) визначив наступний розвиток культурних та релігійних зв'язків. Відтоді «православна віра» почала сприйматися не лише як релігія, а й як основа державності та ідентичності Русі-України. Цей стереотип про «правильну» або «істинну» віру, що протиставляється «латинству» чи «язичництву», глибоко вкорінився в колективній свідомості [6, с. 78].

Одночасно з цим формувався стереотип «Київ як другий Єрусалим». Цей наратив сакралізував український простір, надаючи йому особливого, богообраного статусу. Він підкреслював духовну спадкоємність від Святої Землі та Візантії, що значно посилювало відчуття власної релігійної значущості. Цей стереотип мав потужний консолідуючий потенціал, сприяючи об'єднанню земель навколо Києва як духовного центру.

Проте не менш важливим аспектом було й те, що прийняття християнства не знищило повністю язичницькі вірування. Натомість відбулося їхнє складне переплетення з християнськими традиціями, що призвело до феномену двовір'я. Це знайшло своє відображення у формуванні стереотипу про «глибоку, але часто поверхневу» віру, яка поєднує щиру християнську обрядовість із збереженням численних народних прикмет, забобонів та язичницьких свят (наприклад, Івана Купала, обряди весняного циклу). Цей стереотип свідчить про гнучкість та синкретизм української ментальності, яка вміла адаптувати нові вірування, зберігаючи при цьому елементи давніх традицій [7, с. 112].

Період XVI–XVII століть став часом інтенсивних релігійних потрясінь та боротьби, які суттєво вплинули на формування українських релігійних стереотипів. В умовах входження українських земель до складу Речі Посполитої, Реформація та Контрреформація принесли нові конфесійні розколи та виклики. Поширення протестантизму, а особливо Берестейська унія 1596 року, що мала наслідком створення Греко-Католицької Церкви, стали каталізаторами формування чітких стереотипів «свій-чужий» за конфесійною ознакою [8, с. 230].

Католики та протестанти часто сприймалися як «чужинці» або «вороги віри», що несуть загрозу «істинному православ'ю» та національній ідентичності. Натомість православні почали ще сильніше ідентифікувати себе як «істинні» українці, захисники «батьківської віри». Цей період ознаменувався посиленням стереотипу «православний захисник віри», що особливо яскраво проявилося в боротьбі за національну та релігійну незалежність. Козацтво, як військова та суспільна сила, активно виступало під цими гаслами, стаючи символом захисту православ'я та української ідентичності [9, с. 67].

Радянський період (1922–1991) став часом безпрецедентного втручання держави у релігійне життя, що призвело до формування нових, часто примусових, «антирелігійних стереотипів». Державна атеїстична пропаганда активно насаджувала уявлення про релігію як «опіум для народу», «пережиток минулого», «ворога прогресу» та «інструмент експлуатації». Вона прагнула створити образ віруючої людини як відсталої, неосвіченої та такої, що протистоїть науковому та соціальному розвитку [10, с. 180].

Проте повне викорінення релігійності виявилося неможливим. Навпаки, гоніння на Церкву та віруючих призвели до формування стереотипу «секуляризованої, але приховано віруючої» людини. Релігійність перемістилася у сферу приватного життя, родини, «кухонних» розмов. Багато українців зберігали віру на побутовому рівні, дотримуючись релігійних свят (наприклад, Великодня, Різдва) та обрядів (хрещення, поховорони) навіть без відвідування церкви [11, с. 25]. Цей феномен демонструє живучість релігійних традицій та здатність ментальності адаптуватися до екстремальних умов.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 році розпочався період посткомуністичного відродження релігії. Цей процес був складним і суперечливим. З одного боку, відбулося масове повернення до релігійних практик, відновлення храмів та монастирів, зростання авторитету Церкви в суспільстві. В умовах дефіциту довіри до нових державних інституцій, багато українців шукали опору в релігії, що сприяло формуванню нових стереотипів: «Церква – моральний авторитет» та «віра – джерело сили» [12, с. 40].

З іншого боку, відродження супроводжувалося складністю конфесійної карти та загостренням старих і появою нових конфліктів. Існування Української Православної Церкви (Московського Патріархату), Української Православної Церкви Київського Патріархату (до 2018 р.), Української Автокефальної Православної Церкви (до 2018 р.), Української Греко-Католицької Церкви, а також численних протестантських деномінацій створило поле для формування поляризуючих стереотипів. Стереотипи про «справжню» та «несправжню» церкву, «канонічність» проти «розколу», «патріотичну» релігійну організацію проти «проросійської» стали активно функціонувати в публічному дискурсі, часто використовуючись у політичній боротьбі та інформаційних війнах. Особливо ці тенденції посилилися після подій 2014 року та створення Православної Церкви України (ПЦУ) у 2018 році [13, с. 100]. Цей процес додав нові виміри до багатовікової історії релігійних стереотипів в українській ментальності.

Висновки. Проведений соціально-філософський аналіз дозволяє зробити низку важливих висновків щодо ролі релігійних стереотипів в українській ментальності та їхнього впливу на державотворчий дискурс. По-перше, релігійні стереотипи є невід'ємною та багатошаровою складовою української ментальності. Вони не обмежуються лише офіційними догматами, а глибоко вкорінені у народних віруваннях, культурних практиках та повсякденному житті, часто поєднуючи християнські елементи з дохристиянськими (феномен двовір'я). Такі стереотипи, як «Україна – свята земля» або «православна віра як основа української ідентичності», мають глибоке історичне коріння і є частиною національної самосвідомості. Вони відображають уявлення про богообраність українського народу та сакральну місію української держави.

По-друге, вплив релігійних стереотипів на державотворчий дискурс має дуалістичний характер, проявляючись як у консолідуючому, так і в дезінтегруючому вимірах. Консолідуючий потенціал релігійних стереотипів виявляється у здатності об'єднувати націю навколо спільних моральних цінностей (справедливість, милосердя), які мають глибоке релігійне підґрунтя. У період зовнішньої агресії релігійні наративи часто стають потужним джерелом національної стійкості, мобілізації та патріотизму, надаючи сенс боротьбі та вірі в перемогу. Звернення до образів захисників віри, до божественного провидіння сприяє підвищенню громадянського духу. Релігійні лідери, що займають проукраїнську позицію, відіграють ключову роль у формуванні єдиного національного наративу.

Водночас, дезінтегруючий вплив релігійних стереотипів проявляється у потенціалі для міжконфесійних конфліктів та маніпуляцій. Стереотипи «свій-чужий», «канонічна-неканонічна церква» можуть бути використані зовнішніми силами (як показав приклад російської агресії та використання УПЦ (МП) у своїх інтересах) для розколу суспільства, розпалювання ворожнечі та підриву довіри до державних інститутів. Також певні релігійні стереотипи можуть сприяти пасивності або, навпаки, радикалізації, залежно від інтерпретації.

По-третє, сучасне українське суспільство стоїть перед викликами трансформації релігійних наративів. Це вимагає усвідомлення необхідності деконструкції імперських та колоніальних релігійних стереотипів, що насаджувалися століттями, та боротьби з маніпулятивними псевдорелігійними доктринами на кшталт «русского мира». Важливим є завдання збереження світського характеру держави, який, проте, не означає повного виключення релігії з публічної сфери, а передбачає рівновіддаленість від усіх конфесій

та гарантування свободи віросповідання. Держава має сприяти міжконфесійному діалогу та взаєморозумінню, а також просвіті громадян щодо релігійного плюралізму та відповідального ставлення до релігійної інформації.

Література

1. Ліппман У. Громадська думка; [переклад з англійської Є. Абаевой]. Вид-во P'book, 2023. 448 с.
2. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX - початку XXI століття. Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2013. 503 с.
3. Блок М. Апологія історії або ремесло історика. Київ: Laurus. 144 с.
4. Бромлей Ю. Очерки теории этноса; АН СССР, Институт этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая. М.: Наука, 1983. 413 с.
5. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. 728 с.
6. Іваськів Й. Український народ і християнство: історичний нарис. Харків : ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2005. 302 с.
7. Лозко Г. С. Українське народознавство. Харків : Фоліо, 2005. 470 с.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 10 т. Київ : Наукова думка, 1991–1998. Т. 6. 600 с.
9. Горобець В. Україна: козацькі війни, 1618–1638. Київ : КРІОН, 2011. 267 с.
10. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004.
11. Україна поліконфесійна. Колективна монографія / За редакцією А. Колодного і П. Павленка. К.: Інтерсервіс, 2021. 384 с.
12. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ : Світ знань, 2004. 910 с.

Анотація

Штепа О. О., Зінченко Н. О., Коваленко С. В. **Релігійні стереотипи української ментальності в державотворчому дискурсі: соціально-філософський аналіз.** – Стаття.

Автори статті здійснили комплексний соціально-філософський аналіз впливу релігійних стереотипів на формування української ментальності та їхню роль у державотворчому дискурсі. Визначено, що релігійні стереотипи є багатошаровою та невід'ємною складовою української ментальності, що формувалася протягом століть під впливом таких ключових подій, як Хрещення Русі, релігійні війни XVI–XVII століть (зокрема, Берестейська унія), та складний радянський період з його атеїстичною пропагандою та наступним посткомуністичним відродженням релігії. Ці історичні процеси заклали основи для таких стійких уявлень, як «Україна – свята земля», «православна віра як основа ідентичності», а також сформували феномен двовір'я та стереотипи про «секуляризовану, але приховано віруючу» людину.

Дослідження виявило дуалістичний характер впливу релігійних стереотипів на державотворчий дискурс. З одного боку, вони мають потужний консолідуючий потенціал, об'єднуючи націю навколо спільних моральних цінностей (справедливість, милосердя) та надаючи сенс боротьбі в умовах зовнішньої агресії. Релігійні наративи часто стають джерелом національної стійкості, мобілізації та патріотизму. З іншого боку, релігійні стереотипи можуть бути джерелом дезінтегруючого впливу, сприяючи міжконфесійним конфліктам та маніпуляціям. Стереотипи «свій-чужий», «канонічна-неканонічна церква» та інші подібні уявлення активно використовуються зовнішніми силами для розколу суспільства, розпалювання ворожнечі та підриву довіри до державних інституцій, що особливо проявилося під час повномасштабного вторгнення.

Сучасне українське суспільство стоїть перед важливими викликами трансформації релігійних наративів, включаючи необхідність деконструкції імперських та колоніальних релігійних стереотипів і боротьбу з маніпулятивними псевдорелігійними доктринами. Забезпечення світського характеру держави при одночасному розвитку міжконфесійного діалогу та просвіті громадян щодо релігійного плюралізму є ключовим для формування сильної та демократичної України. Результати аналізу пропонують рекомендації щодо подолання деструктивних релігійних стереотипів та оптимізації взаємодії між державою та релігійними інституціями.

Ключові слова: релігійні стереотипи, українська ментальність, державотворчий дискурс, соціально-філософський аналіз, національна ідентичність, міжконфесійні відносини, консолідація, дезінтеграція, світська держава, історичні передумови, суспільна свідомість, Україна.

Summary

Shtepa O. O., Zinchenko N. O., Kovalenko S. V. **Religious stereotypes of Ukrainian mentality in state-building discourse: a socio-philosophical analysis.** – Article.

The authors of this article conducted a comprehensive socio-philosophical analysis of the influence of religious stereotypes on the formation of Ukrainian mentality and their role in the state-building discourse. It is determined that religious stereotypes are a multifaceted and integral component of Ukrainian mentality, shaped over centuries under the influence of key historical events such as the Christianization of Kyivan Rus', the religious wars of the 16th–17th centuries (particularly the Union of Brest), the complex Soviet period with its atheistic propaganda, and the subsequent post-communist religious revival. These historical processes laid the foundation for stable perceptions like «Ukraine – a sacred land», «Orthodox faith as the basis of identity», and also formed the phenomenon of dual-faith and stereotypes about a «secularized yet secretly religious» person.

The study revealed the dualistic nature of religious stereotypes influence on the state-building discourse. On one hand, they possess a powerful consolidating potential, uniting the nation around common moral values (justice, mercy) that have deep religious roots, and providing meaning to the struggle in the face of external aggression. Religious narratives often become a potent source of

national resilience, mobilization, and patriotism. On the other hand, religious stereotypes can be a source of disintegrating influence, contributing to inter-confessional conflicts and manipulations. Stereotypes of «us vs. them» «canonical vs. non-canonical church» and other similar perceptions are actively used by external forces (as demonstrated by the example of Russian aggression and the instrumentalization of the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) for its interests) to divide society, incite hostility, and undermine trust in state institutions, which has become particularly evident during the full-scale invasion.

Modern Ukrainian society faces significant challenges in transforming religious narratives, including the necessity of deconstructing imperial and colonial religious stereotypes that have been imposed for centuries, and combating manipulative pseudo-religious doctrines like «Russkiy Mir» (Russian World). Ensuring the secular nature of the state while simultaneously fostering inter-confessional dialogue and educating citizens about religious pluralism is crucial for building a strong and democratic Ukraine. The analysis results offer recommendations for overcoming destructive religious stereotypes and optimizing the interaction between the state and religious institutions.

Key words: religious stereotypes, Ukrainian mentality, state-building discourse, socio-philosophical analysis, national identity, inter-confessional relations, consolidation, disintegration, secular state, historical prerequisites, public consciousness, Ukraine.

Дата надходження статті: 02.07.2025
Дата прийняття статті: 17.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 81:1]:111.11:111.32
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.13

А. І. Яручик
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1293-0005
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки

МОВА У ДУХОВНОМУ БУТТІ ЛЮДИНИ

«Мова – це не просто засіб спілкування,
це код нації, її історія, її світогляд, її пам'ять.
Знищити мову – це знищити націю».
О. Забужко

Постановка проблеми. Унікальність людини як природно-соціальної та душевно-духовної істоти визначається не лише здатністю творити та раціонально діяти, накопичувати й передавати свій досвід, а й формувати особливі взаємовідносини завдяки комунікації з іншими людьми. Важливим атрибутом такої взаємодії є мова, що постає як універсальний засіб та найдосконаліша форма спілкування завдяки слову, міміці, жестам, вияву почуттів та емоцій. Загалом мова є своєрідним символічним світом, у якому живе та творить людина. Через посередництво мови та мовлення здійснюється пізнання людиною світу і свого «Я», завдяки чому вона реалізує свої здібності й задовольняє потреби та прагнення. У мові людина виражає саму себе, свій внутрішній, духовний світ, що дозволяє формувати світоглядну позицію та здійснюватися як особистість. З огляду на вищезазначене, виникає необхідність філософського аналізу, що уможливить пошук відповідей на питання про вплив мови на духовне буття людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема осмислення мови в духовному бутті людини є наскрізною для численної когорти сучасних зарубіжних та українських філософів. Хоча вони підходять до її розгляду з різних дисциплінарних позицій, наше зацікавлення передбачає дослідження мови з позиції таких напрямків як філософія мови, аналітика, герменевтика, феноменологія, комунікативна філософія.

Серед представників цих напрямків варто виділити Ю. Габермаса, Г. Г. Гадамера, М. Гайдеггера, Г.П. Грайса, Е. Кассірера, П. Рікера, Д. Серля, а також українських мислителів О. Потебню, М. Поповича, С. Кримського, А. Єрмоленка, В. Кебуладзе, В. Мельника та інших. Один із визначних мислителів ХХ ст. Г.-Г. Гадамер стверджував, що мова є не просто засобом спілкування, а світобаченням, самим горизонтом буття. Він розвинув ідею «мовного досвіду світу», де мова є тим, що конституює реальність для нас, оскільки наше розуміння світу, наша історія, наша культура і наша духовність нерозривно пов'язані з мовою [5, с. 377–390]. Дослідження мови пронизує усю творчість П. Рікера, який вважав, що мова у формі розповіді дозволяє людині осмислювати своє минуле, формувати свою ідентичність та знаходити сенс існування. Його концепція «наративної ідентичності» тісно пов'язана з роллю мови у формуванні внутрішнього світу людини [17]. Для розуміння соціальної ролі мови варта уваги теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, хоча його роботи виходять далеко за межі філософії мови [1; 2]. Філософські розвідки академіка М. Поповича охоплюють широкий спектр проблем, включаючи філософію мови. Його праці демонструють розуміння мови як феномена, який перебуває у постійному розвитку і впливає на духовне буття людини і суспільства [15]. Сергій Кримський аналізує мову як спосіб мислення, як форму існування культури, що передає цінності, досвід та мудрість поколінь [13]. Сучасний філософ В. Мельник активно досліджує проблеми філософії мови, зокрема звертається до питання про те, як мова конституює світ людини, виступає засобом розуміння і творення смислів, що є ключовим для духовного буття людини [19]. Дослідження А. Єрмоленка зосереджені на проблемах комунікативної філософії, етики, герменевтики, у контексті яких він розглядає мову як основу інтерсуб'єктивності, формування розуміння та відповідальності, що є невід'ємними складовими духовного життя [9].

Метою статті є дослідження фундаментальної ролі мови як архітектонічного елементу духовного буття людини, що забезпечує нерозривний зв'язок мислення та мовлення, формує індивідуальну та колективну ідентичність та слугує основою діалогічного зв'язку між національною культурою та світовими надбаннями.

© А. І. Яручик, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Виклад основного матеріалу. Проблема буття людини, сенсу її життя та ціннісних пріоритетів є однією із найскладніших. Неможливо дати однозначні відповіді, адже йдеться про особистісний вимір та характеристику її життєвого світу. Розгляд духовних вимірів буття людини передбачає визначення цілей і завдань людського існування, співвідношення життєвої позиції з системою суспільних цінностей та рівня включення людини до соціального життя. Дослідження цих важливих питань передбачає з'ясування ролі мови у розкритті смислів і змісту людського буття. Важливе місце у процесі осмислення людини належить духовності як сутнісному виміру людського існування, а також визначенню ролі мови у духовному бутті людини.

Питання про те, що робить людину мислячою істотою, століттями бентежить філософів, психологів та нейробіологів. Відповідь не проста, адже людський розум – це складний й багатогранний феномен. Варто виділити ключові аспекти, які вирізняють людей у їхній здатності мислити: свідомість, мова, абстрактне мислення, творчість, самоусвідомлення. Завдяки свідомості людина володіє унікальною здатністю усвідомлювати себе та світ навколо. Це дає їй можливість сприймати інформацію, відчувати емоції, формувати думки та приймати рішення. Мова, відображаючи та узагальнюючи реальність, створює ідеальний світ, наповнюючи людську розумову діяльність інформацією. Вона стає ланкою, що зв'язує покоління, адже кодує та розшифровує знання, а також духовні цінності буття. Завдяки здатності абстрактно мислити люди розуміють та оперують абстрактними поняттями, які не пов'язані з конкретними предметами чи подіями. Це дає їм можливість вирішувати проблеми та планувати своє майбутнє. Людина володіє унікальною здатністю до творчості, яка проявляється в різних сферах життя, таких як мистецтво, наука, технології тощо. Важливим для людини є самоусвідомлення, завдяки чому вона здатна усвідомлювати себе як особистість, розуміти свої думки, почуття та мотиви. Ця особливість людини дає їй можливість розвивати свою ідентичність, що зумовлюється постійним процесом пізнання себе, своїх цінностей, бажань та розуміння свого місця у світі.

Аналіз філософського дискурсу дає можливість стверджувати, що з давніх часів філософи прагнули розгадати таємницю зв'язку мови та мислення. Ще в античні часи Платон ототожнював ці два явища, вважаючи, що мова є лише дзеркалом думок. В епоху середньовіччя панувала думка про мову як граматичну копію дійсності. Новий час, представлений Рене Декартом, приніс нове бачення. Декарт ставив мислення та розум вище за мову, вважаючи її вторинним явищем. Згідно з його теорією, мова лише опосередковано відображає дійсність, залежно від способу мислення [8]. У поглядах Канта мова є незмінним засобом для об'єктивації, систематизації та комунікації пізнання, що ґрунтується на універсальних структурах людського розуму. Згідно з Кантом, мова є проявом нашого мислення, а не його першопричиною [11]. Значний внесок у філософію мови вніс Е. Касірер, розглядаючи її як одну з ключових форм людської культури. Для Касірера мова – це не просто засіб передачі інформації чи відображення дійсності, а важлива складова розуміння та конструювання світу [12]. Оригінальними є також погляди Е. Гуссерля, який звертається до концепції «життєвого світу», у якому мова функціонує як засіб спільного розуміння, формування і передачі досвіду, що є повсякденним для нашого життя [6]. Погляди Гуссерля стали важливим джерелом для розуміння того, як мова не лише пояснює, а й активно формує наше сприйняття світу.

Отже, у науковому дискурсі існує низка теорій щодо зв'язку між мовою та мисленням. Ці теорії об'єднує визнання взаємозв'язку між цими двома феноменами. Однак, важливо розуміти, що думки не просто виражаються мовою, а певною, конкретною, яка використовується людьми для спілкування та обміну роздумами в соціумі. Мова, через посередництво слова, не лише здійснює відображувальну функцію, а й формує свідомість людини, впливає на її соціокультурний досвід та збагачує духовно. Філософи звертають увагу на важливі властивості мовної системи, пов'язані із внутрішньою діяльністю суб'єкта, де слово постає не просто засобом для взаєморозуміння, а цілим світом опосередкувань між суб'єктом і предметами. Відповідаючи на запитання: «Чому суб'єкт позиціонує мову саме як світ і світогляд?», М. Гайдеггер стверджує: «Тому, що його шлях до мови обумовлений не так мовою, як прагненням збагнути, осягнути й артикулювати сутність духовно-історичного розвитку людства в його цілісності, а водночас і як його повсякчасної індивідуальності» [7].

Хоча аналітична філософія часто зосереджується на логічних та семантичних аспектах мови, багато її представників також розглядають зв'язок мови з мисленням, свідомістю та, опосередковано, духовним буттям людини. Теорія мовленнєвих актів та концепція «навмисності» Д. Серля показує, що мова є центральною для формування ментальних станів, переконань, бажань та загалом для розуміння важливості людського досвіду, взаємодії людини з іншими та світом [4].

Суттєвий перелом у розумінні важливості мови в житті людини здійснив Вільгельм фон Гумбольдт. Він розглядав мову не просто як інстру-

мент для вираження думок, а як конститутивний елемент духовного світу людини. На його думку, саме мова визначає спосіб мислення та пізнання світу. Гумбольдт вказував на єдність мови й духовного буття людини та вважав свідомість особливою першоосновою, що не залежить від матерії, а розвивається за своїми законами. Учений наголошував, що визначення мови як діяльності духу є абсолютно правильним й адекватним, адже буття духу може мислитись лише як діяльність. Згідно з Гумбольдтом, слово має здійснювати перетворення світу на думку, бути для людей виразником їхніх думок та почуттів, впливати на мислення, почуття та світобачення людини й виступати рушієм її внутрішніх сил. Важливим положенням концепції мислителя була ідея тотожності мови та «народного духу», які є нерозривними та рівноцінними [3; 4]. На основі цього твердження було сформульовано тезу про неповторний характер кожної мови, яка виступає світобаченням певного народу та кожного з його представників

Ідеї Гумбольдта про мову як інструмент формування думки знайшли своє продовження у працях українського лінгвіста О. Потебні. Він розглядав мову та мислення як нерозривно пов'язані явища, підкреслюючи силу словесного узагальнення й відстоював ідею поєднання мови та духу народу. У праці «Мислення й мова» Потебня підкреслює, що єдина прикмета, за якою ми пізнаємо існування народу, – це спільність мови. На його глибоке переконання, спільноту народом робить не те, що виражається мовою, а те, як виражається, маючи на увазі свідоме використання слова [16].

Мова відіграє неабияку роль у житті людини, будучи багатогранним феноменом, що пронизує усі сфери нашого існування. Вона виступає не лише як система культурних кодів, але й як інструмент для спеціалізованої інформаційної діяльності, а також безпосередньо впливає на хід думки, мислення та свідомості. Людська думка нерозривно пов'язана з мовою. Без неї мисленнєві образи, подібно до спонукань чи вольових імпульсів, можуть бути передані лише за допомогою невербальних засобів: міміки та жестів. Хоча вони й відіграють свою роль, однак є неспівмірними з мовою за виразністю та точністю. Саме мова дає можливість людині чітко й ґрунтовно виражати погляди, задуми, ділитися почуттями та переживаннями. Роботи П. Рікера зосереджені на герменевтиці тексту, наративу та самоідентифікації. Він досліджував, як мова, особливо у формі розповіді, дозволяє людині осмислювати своє минуле, формувати свою ідентичність та знаходити сенс у своєму існуванні. Концепція «наративної ідентичності» Рікера тісно пов'язана з ключовим значенням мови для формування духовного внутрішнього світу людини [17].

Таким чином, сутність мови й слова як її важливого складника слід розуміти значно ширше, ніж це прийнято, виокремлюючи, окрім комунікативної, пізнавальної, номінативної, мислетворчої, емотивної, ще й функцію духовної екзистенції. Сутність мови полягає в пізнанні духу через мову, концентрації духу в слові, духовній спорідненості людини з іншими через мову, а також у духовному розвитку особистості й нації за допомогою мови.

Видатний український мислитель С. Кримський розглядав мову не лише як засіб спілкування, а як глибинний елемент культури, мислення та ідентичності людини. Ідея про роль мови у формуванні національної ідентичності та її значення як найдієвішої та найпотужнішої інтелектуальної зброї простежується у роздумах філософа про українську культуру та український менталітет. Кримський вважав, що особливістю українського менталітету є розуміння слова як «духовної зброї». У праці «Архетипи української культури» автор аналізує архетипи української нації і підкреслює, що важливою складовою національних архетипів є мова [13]. Варто також зазначити, що С. Кримський брав участь як режисер у створенні фільму-дослідженні про мовне питання в Україні під назвою «Соловей співає, доки голос має» (2019, автор ідеї Л. Воронюк). Цей фільм розвінчує міфи навколо української мови та підкреслює її значення для захисту та утвердження держави Україна [18].

Сучасна філософія еволюціонує, збагачуючись новими концепціями для осмислення сутності людини. З'являються такі терміни, як «постлюдина» та «транслюдина», що відображають нову реальність. Вчені підкреслюють, що сучасна людина більше не прагне самоствердуватися через протиставлення себе природному світу. Натомість, вона дедалі активніше самоактуалізується в «штучному» середовищі, повною мірою використовуючи досягнення цивілізації: інформаційно-комунікаційні технології, гаджети, соціальні мережі тощо. Це зумовлено передусім динамічним розвитком усіх сфер життя суспільства, його переходом на якісно новий рівень, що ґрунтується на інтенсивній технологізації та інформатизації як суспільства загалом, так і життя кожної окремої особистості.

Погляди українського філософа А. Єрмоленка про мову інтегровані в його дослідженнях у сфері комунікативної практичної філософії. У контексті дослідження українського етносу Єрмоленко обстоює пріоритет мови як ключового інструменту комунікації та формування суспільної свідомості. Вчений відстоює перевагу універсальних етичних норм над партикулярними цінностями локальних життєвих форм на засадах дискурсивної етики, де основним засобом ведення дискурсу є мова, зав-

дяки чому здійснюється обговорення та обґрунтування етичних норм [9]. Також за безпосередньою участю А. Єрмоленка здійснюється проект «Плечі Гігантів», де обговорюються питання філософського слововжитку та важливість перекладу творів зарубіжних мислителів на українську мову [10]. Ця діяльність свідчить про глибоке розуміння важливості мови для становлення філософської думки та гідного її вираження.

У сучасному світі, де панує культура споживання, мова зазнає значних змін. Слова та речі втрачають свій зв'язок з реальністю, стаючи лише символами. Важливішим стає не сам факт, а його опис, а в епоху «постмодерну» й сам факт може бути відсутнім. Це робить людину заручником «репрезентацій», де виразність мови та її інструментарій стають ключовими для функціонування культури. У контексті глобалізації мова стає головним мостом, що поєднує національну культуру з надбаннями інших народів світу.

Погляди на мову сучасного філософа В. Кебуладзе пронизують значну частину його творчості та публічної діяльності. Його перекладацька діяльність вимагає глибокого розуміння ідей європейської філософії і це свідчить про усвідомлення важливості точного та коректного мовного вираження для передачі філософських смислів. Для нього мова є не просто набором символів, а живим організмом, який формує мислення людини та її сприйняття світу. Коментуючи суспільно-політичні процеси в Україні, Кебуладзе часто звертається до питання ролі мови у формуванні національної ідентичності та культурного простору. Він порівнює мову з фундаментальним стовпом, на якому тримається нація, її історія, пам'ять, а також майбутнє. У публіцистичних виступах Кебуладзе акцентує увагу на мові не лише як на засобі комунікації – мова для нього є маркером приналежності до певної культурної спільноти [14].

Отже, відображаючи та узагальнюючи світ, мова трансформує його в ідеальний вимір, наповнює розумову діяльність людини інформаційним змістом, а також передає досвід прийдешнім поколінням. Національна свідомість розвивається завдяки мові, формуючись через мислення, світобачення та національне сприйняття. У мові закодовані знання та духовно-культурні смисли буття народу – основні чинники національної ідентифікації. Таким чином, мова – це не просто засіб спілкування, а фундаментальна складова духовного буття людини та нації. Вона є живим джерелом, що живить наше мислення, формує нашу свідомість, передає безцінний досвід і забезпечує нерозривний зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім. Розуміння цієї глибинної ролі мови є ключовим для збереження та розвитку культурної спадщини та національної самобутності.

Маємо зазначити, що людина – істота біологічна і соціальна, з глибоким духовним внутрішнім світом. Вона відрізняється не лише здатністю творити суб'єктивні образи об'єктивного світу, а й діяти цілеспрямовано і раціонально, формуючи особливі зв'язки з іншими. Найвищою формою спілкування є мова, яка одночасно слугує універсальним інструментом, тобто словом. Досконалим способом взаємодії є також невербальні засоби комунікації: міміка, жести, посмішка. Саме усвідомлення своїх обмежень підштовхує людину до пошуків відповідей на фундаментальні питання про природу мови, мислення та їх взаємозв'язку. Ці питання мають важливе значення для розуміння природи людського пізнання та комунікації, тому активно досліджується в когнітивній науці, філософії мови, лінгвістиці та нейролінгвістиці. Водночас, відсутність жорстких правил у філософії не звільняє від потреби в аргументованому, критичному та обґрунтованому підході до філософствування. Це залишається ключовим принципом філософії.

Висновок. Мова – це не просто інструмент для комунікації; це динамічна система, що формує наше сприйняття реальності. Вона не лише відображає світ, а й активно перетворює його в ідеальний вимір, де абстрактні поняття та складні ідеї набувають відповідної форми. Завдяки мові ми можемо не тільки обробляти інформацію, але й генерувати нові знання, створювати унікальні художні образи та передавати глибинні філософські концепції. Мова також є охоронцем і носієм духовно-культурних смислів буття народу. У її структурі, лексиці та граматиці закодовані знання, досвід та мудрість попередніх поколінь. У цьому закодованому знанні та духовно-культурних смислах мова виступає як основний чинник національної ідентифікації, дозволяючи кожному індивіду відчути свою приналежність до певної спільноти, усвідомити своє коріння та місце у світі.

Література

1. Habermas, J. Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. Bd. 1. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. 533 S.

2. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. Bd. 2 : Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. 641 S.

3. Алексюк І. Філософія мови. Традиція аналітичної філософії: підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2021. 320 с.

4. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії. Київ: б/в, 2017. 238 с.

5. Гадамер Г.-Г. Мова як горизонт герменевтичної онтології. *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення*): навч. посіб.; за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. Київ : Знання, 2012. С. 377–390.

6. Гуссерль Е. Ідеї до чистої феноменології і феноменологічної філософії / пер. з нім. В. Кебуладзе. Харків: Фоліо, 2020. 348 с.

7. Дахній А. Й. Мартін Гайдеггер та екзистенціальна філософія: монографія. Львів: 2018. 248 с.

8. Декарт Р. Метафізичні розмисли. *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення*): навч. посіб.; за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. Київ : Знання, 2012. С. 59–69.

9. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: підручник. Київ : Лібра, 1999. 488 с.

10. Єрмоленко А. М. Про переклади. Класики практичної комунікативної філософії. Плечі Гігантів. URL: https://is.gd/bot06H (дата звернення: 27.06.2025).

11. Кант І. Критика чистого розуму. *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення*): навч. посіб.; за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. Київ : Знання, 2012. С. 113–122.

12. Кассірер Е. Дослідження людини. Вступ до філософії культури. *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення*): навч. посіб.; за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. Київ : Знання, 2012. С. 174–186.

13. Кримський С. Б. Філософія – авангард духи чи літургія смислу? *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення*): навч. посіб.; за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. Київ : Знання, 2012. С. 15–27.

14. «Майбутнє, якого ми прагнемо» Дискусія та обговорення книги Вахтанга Кебуладзе. URL: https://is.gd/EE6MGB (дата звернення: 27.06.2025).

15. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.

16. Потебня О. Мислення і мова *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення*): навч. посіб.; за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. Київ : Знання, 2012. С. 391–402.

17. Рікер П. Історія та істина / пер. з фр. В. І. Шовкун. Київ: КМ Academia: Пульсари, 2001. 393 с.

18. «Соловей співає, доки голос має»: фільм. URL: https://is.gd/XGOqz1 (дата звернення: 27.06.2025).

19. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

Анотація

Яручик А. І. **Мова у духовному бутті людини.** – Стаття.

У запропонованій статті автор досліджує фундаментальну роль мови у становленні та вияві духовного буття людини. Зокрема аналізується нерозривний зв'язок між мисленням і мовою та вказується, що слово виступає не просто інструментом спілкування, а архітектонічним елементом для конструювання особистісного та колективного світу смислів. Детального розгляду отримали ключові філософські підходи, що висвітлюють мову не лише як засіб комунікації, але і як «дім буття», де людина не тільки усвідомлює себе, а й формує свою ідентичність та визначає своє місце у світі. Відображаючи та узагальнюючи світ, мова трансформує його в ідеальну сферу, закодовуючи й розкодовуючи знання та духовні смисли буття. Вказується, що сутність людини нерозривно пов'язана з сутністю мови, що обумовлено внутрішньою потребою людства. Мова закладена у природу самих людей і необхідна для розвитку їхніх духовних сил та формування світогляду. Стверджується, що мова формує соборне духовне національне середовище саморозвитку, самоствердження й самовизначення особистості. Особливу увагу зосереджено на тому, як через різноманітні мовні практики – від повсякденного спілкування до мистецької творчості – відбувається пізнання, інтерпретація та ефективна передача складного духовного досвіду з покоління в покоління. Запропонований комплексний аналіз дозволяє значно поглибити розуміння філософії мови не просто як окремої дисципліни, а як невід'ємної та центральної частини антропологічних, культурологічних та екзистенційних досліджень. Це дає змогу краще усвідомити, як мова формує людську свідомість, цінності та духовні орієнтири у всій їхній складності. Стверджується, що у контексті глобальних процесів мова постає головним підґрунтям реалізації діалогічного зв'язку між національною культурою та соціокультурними здобутками інших народів світу.

Ключові слова: мова, буття людини, мислення, слово, філософія мови.

Summary

Yaruchyk A. I. **Language in the spiritual being of man.** – Article.

In the proposed article, the author examines the fundamental role of language in the formation and manifestation of human spiritual being. Specifically, it analyzes the inseparable connection between thought and language, pointing that the word acts not easily as a tool for communication, but as an architectonic element for constructing the personal and collective world of meanings. Key philosophical approaches are discussed in detail, highlighting language not only as a means of communication, but also as a "house of being," where humans not only realize themselves but also form their identity and define their place in the world. By reflecting and generalizing the world, language transforms it into an ideal sphere, encoding and decoding knowledge and the spiritual meanings of being. It is stated that the essence of humanity is inseparably linked to the essence of language, driven by an internal human need. Language is appropriate in human nature and is essential for the development of their spiritual powers and the formation of their worldview. It is asserted that language forms a communal spiritual national environment for self-development, self-affirmation, and self-determination of the individual. Particular attention is paid to how various linguistic practices – from everyday communication to artistic creation – facilitate the cognition, interpretation, and effective transmission of complex spiritual experience from generation to generation. The proposed comprehensive analysis significantly deepens the understanding of the philosophy of language not merely as a separate discipline, but as an integral and central part of anthropological, culturological, and existential research. This allows for a better comprehension of

how language shapes human consciousness, values, and spiritual orientations in all their complexity. It is affirmed that, in the context of global processes, language serves as the primary foundation for realizing a dialogical connection between national culture and the socio-cultural achievements of other peoples worldwide.

Key words: language, human being, thinking, word, philosophy of language.

Дата надходження статті: 30.06.2025
Дата прийняття статті: 15.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.614:316.346.32-053.6
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.14

Л. В. Калашнікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9573-5955
доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНСТРУКТІВ ПІДЛІТКОВОЇ СЕКСУАЛЬНОСТІ: СОЦІОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ

Актуальність проблеми. З соціологічної точки зору, підліткова сексуальність – це не просто біологічна фаза розвитку, а динамічний соціальний конструкт, що формується, трансформується та осмислюється в рамках певного суспільного, культурного та історичного контексту. Зміни у цьому конструкті є відображенням глибинних соціокультурних трансформацій.

Сучасні підлітки формують свою сексуальність у надзвичайно динамічному та інформаційно насиченому середовищі, яке кардинально відрізняється від того, в якому зростали попередні покоління. Традиційні уявлення про сексуальність, що ґрунтувалися на патріархальних нормах, релігійних догматах та обмеженому доступі до інформації, сьогодні втрачають свою монополію. Натомість нові соціальні конструкти сексуальності активно формуються під впливом глобалізації, диджиталізації, культурної лібералізації, секуляризації, а також зміни гендерних ролей, диверсифікації сексуальних ідентичностей та орієнтацій. Ця трансформація призводить до суттєвих розривів між традиційними агентами сексуальної соціалізації (сім'я, освіта, релігійні громади), які часто продовжують оперувати застарілими парадигмами, та реальними поведінковими практиками й світоглядом підростаючого покоління.

Як наслідок, підлітки стикаються з проблемами відсутності адекватної підтримки та розуміння з боку дорослих, браком достовірної інформації про безпечну і відповідальну сексуальну поведінку, а також тиском суперечливих або навіть шкідливих наративів, що поширюються у неформальних спільнотах, Інтернет-середовищі. Що, своєю чергою, породжує ризики для їх фізичного та психологічного здоров'я, включаючи ранній початок статевого життя, часту зміну сексуальних партнерів, підвищення рівня незахищених статевих контактів, поєднання статевої активності зі зловживанням психотропних речовин, поширенням інфекцій тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з теорією соціального конструктивізму П. Бергера і Т. Лукмана, сексуальність, як й будь-який інший аспект соціальної реальності, формується у процесі складної взаємодій підлітків з найближчим соціальним оточенням та суспільством через реалізацію повсякденних практик (пошук ідентичності, створення соціальних значень), що створюють і підтримують соціальну дійсність з позиції конкретного індивіда [19]. Підліткова сексуальність є флюїдною, оскільки вона постійно розвивається, переосмислюється і переконструйовується під впливом гормональних змін, інтенсифікації взаємодії з однолітками як основного «поля» для екстерналізації та об'єктивації нових сексуальних норм і практик. Натомість М. Фуко, зосереджує увагу на чинниках макрорівня у формуванні підліткової сексуальності (зокрема функціонуванні таких соціальних інституцій, як медицина, право, психологія, освіта, релігія), які створюють сексуальні ідентичності та регулюють сексуальні практики [16].

На думку К. Дж. Гергена, у сучасному суспільстві центральним інструментом формування підліткової сексуальності є мова і дискурс [22]. Підлітки, взаємодіючи з однолітками, обмінюються досвідом, чутками, порадами, формують групові уявлення про секс. З іншого боку, вони активно конструюють своє «Я» у відповідь на соціальні можливості та очікування. Батьки та інші значимі дорослі визначають соціальні конструйовані ярлики – реакції, настанови, табу, окреслюючи межі «нормальності» сексуальних стосунків. А соціальні мережі та форуми стають простором для експериментів з множинними ідентичностями, обговорення сексуальності та пошуку однодумців.

Подібної позиції дотримувалися Дж. Гагнон та В. Саймон, які заснували теорію сексуальних сценаріїв [21]. Вони стверджували, що сексуальні акти, бажання, ідентичності та навіть самі відчуття не є суто біологічними імперати-

© Л. В. Калашнікова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вами, а радше виступають продуктом складного психосоціального процесу научіння і соціалізації. Культурні, міжособистісні, внутрішньо особистісні сексуальні сценарії тісно переплетені з гендерними очікуваннями й допомагають підліткам «включитися» у формування сексуальності з початком їх статевого дозрівання – зрозуміти значення внутрішніх станів, організовувати послідовність сексуальних дій, розшифровувати нові ситуації, встановити межі сексуальних реакцій та пов'язати значення несексуальних аспектів життя зі специфічно сексуальним досвідом.

Так, на думку Л. Вейд «культура хукапів» є сучасним соціально конструйованим сценарієм, який впливає на підліткову сексуальність, формуючи певні очікування щодо випадкових, невимушених, разових сексуальних контактів без зобов'язань [23]. Адже для підлітків, які ще не мають досвіду побудови реальних стосунків, саме онлайн-середовище (сайти знайомств, соцмережі, відеоплатформи) спричиняє спотворення їхніх уявлень про інтимність та сприяє поширенню і закріпленню культури хукапів, реалізуючи доступ до випадкових контактів та посилюючи тиск на зовнішню привабливість й «доступність».

У цьому світлі актуальними є й ідеї квір-теорії Дж. Батлер, яка стверджувала, що гендер – це не внутрішня сутність, а перформативний акт, набір повторюваних дій, жестів, мовних практик, які створюють ілюзію стабільного «Я» [20]. Підлітки, що вступають у період активного пошуку ідентичності, є яскравим прикладом цього перформансу. Вони експериментують з одягом, манерами, мовою, щоб відповідати або кидати виклик гендерним та сексуальним нормам.

У вітчизняній соціологічній традиції тривалий час науковці не приділяли достатньої уваги вивченню власне сексуальності підлітків як самостійного соціального конструкту, порівняно з іншими соціально-психологічними аспектами їх розвитку. Значна частина поточних досліджень (2002–2023 рр.) щодо стану сексуального здоров'я підлітків, проблем поширення ВІЛ/СНІДу, інфекцій, що передаються статевим шляхом (ІПСШ), небажаних вагітностей, вживання контрацепції та сексуальної освіти, проводилися дослідницькою групою ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка» за підтримки ЮНІСЕФ [2; 7; 10; 11; 14; 15]. З-поміж робіт окремих науковців, слід звернути увагу на роботи С. Аксьонової [1], Б. Ворніка [3], Т. Говорун [4], О. Голоцван [5], Ю. Градової [6], О. Кислової, А. Ніколаєвської [8], А. Лобанової [9], К. Седих [12], Н. Шевченко [17] та ін. Зауважимо, що вітчизняні соціологи дедалі більше відходять від ризикоорієнтованого підходу до вивчення підліткової сексуальності, визнаючи її як частину нормативного розвитку та ідентифікації, хоча й з усвідомленням потенційних ризиків зміни соціальних конструктів.

Відтак, **метою даної статті** є виявлення та аналіз причинно-наслідкових зв'язків формування сучасних соціальних конструктів підліткової сексуальності в українському суспільстві, використовуючи соціологічні візії та враховуючи вплив глобальних трансформацій і цифрового середовища.

Виклад основного матеріалу. Згідно з даними Держкомстату щороку близько 1 млн українських підлітків досягають репродуктивного віку [13, с. 27], що робить цей період критичним для їхнього майбутнього здоров'я та репродуктивного потенціалу країни в цілому.

У сучасному суспільстві майже відсутні інституційні обряди ініціації, які раніше позначали перехід до дорослого життя. Відтак сексуальний дебют для багатьох підлітків несвідомо стає таким собі «замінником» обряду, способом переходу у доросле життя. За результатами опитувань, проведених ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка» протягом листопада-грудня 2023 р. (N=23 612 осіб віком 11–17 років, що проживають на підконтрольній території України), простежується чітка вікова закономірність щодо започаткування сексуального досвіду підлітків: серед 13-річних респондентів цей показник сягає 4%, з віком він зростає до 28% у 17-річних. Хлопці частіше, ніж дівчата, повідомляють про наявність сексуального досвіду (13% проти 8% відповідно), що може свідчити про наявні відмінності у розумінні та інтерпретації сексуального дебюту [2, с. 62].

Зниження віку сексуального дебюту детерміноване лібералізацією суспільства, оскільки традиційні табу поступово послаблюються. Спостерігається толерантне ставлення до дошлюбного сексу та спільного проживання, а також до різних форм сексуальної поведінки, які раніше вважалися девіантними. Роль соціального інституту шлюбу суттєво еволюціонувала, оскільки для багатьох він більше не є єдиною або обов'язковою передумовою для інтимних стосунків чи створення сім'ї. Спільне проживання (кохабітація) без офіційної реєстрації шлюбу стало поширеною формою відносин, яка часто розглядається як «тестовий період» або самодостатній спосіб життя. Відтермінування шлюбно-сімейних відносин через економічні (навчання, прагнення кар'єрного зростання, відсутність власного житла) або соціальні (гедоністичні цінності, бажання «пожити для себе», відсутність посіху) чинники, впливає на формування ставлення до дошлюбного сексу і спільного проживання як логічного продовження романтичних стосунків.

Медіа, зокрема кіно, телесеріали, музика та блогери часто романтизують або гламуризують ранні сексуальні стосунки, відтак сучасні підлітки щоденно стикаються з візуальним та текстовим контентом, що містить явні або приховані сексуальні натяки, зображення та обговорення. Це може створити враження «нормальності» раннього сексуального досвіду та сприяти формуванню певних очікувань.

Більшість дослідників відзначають тісний зв'язок між раннім вступом у статеве життя і подальшою ризикованою сексуальною поведінкою, оскільки підлітки часто вступають у сексуальні стосунки абсолютно непідготовленими, наражаючи себе на ризики й небезпеки. За даними МОЗ України внаслідок поширення незахищених статевих стосунків серед підлітків спостерігається позитивна динаміка захворюваності на ІПСШ, аборти й ранні пологи (див. табл. 1).

Сучасна медицина свідчить, що понад три десятки бактерій, вірусів та паразитів можуть передаватися статевим шляхом, включаючи різні форми сексуальних контактів (вагінальні, оральні, анальні, петингові тощо). Серед найпоширеніших збудників, що викликають високу захворюваність на ІПСШ, п'ять є виліковними (сифіліс, гонорея, хламідіоз, трихомоніаз, уреаплазмоз), а чотири інші – вірусними, невиліковними (гепатит В, вірус простого герпесу, вірус папіломи людини, ВІЛ/СНІД). З іншого боку, підлітки отримують небажаний віктимний досвід, часто-густо стаючи жертвами домагань, насильства, збочень, зґвалтувань та навіть секс-експлуатації, відтак підвищується ризик небажаних вагітностей, переривання яких у підлітковому віці створює значні загрози для подальшого репродуктивного здоров'я.

В цілому, масштаби розповсюдження всіх представлених захворювань значно вищі у підлітків віком 15–17 років порівняно з дітьми до 14 років. Це очікувано, оскільки більшість із цих нозологій пов'язані з сексуальною активністю. Для більшості захворювань, особливо у групі 15–17 років, спостерігається різке зниження показників у 2020 р. та подальше утримання на нижчому рівні або незначне зростання у наступні роки. Це може бути пов'язано з різними факторами, такими як зміни у системі діагностики, доступності медичних послуг або впливом зовнішніх подій (наприклад, пандемії COVID-19). Серед представлених ІПСШ, трихомоніаз та уреаплазмоз демонструють найвищі показники поширеності, особливо у групі 15–17 років. Статистичні показники щодо поширеності штучних абортів серед підлітків до 14 років доволі низькі та стабільні (0,03-0,08), проте у віковій групі 15–17 років спостерігається їх коливання, з піком у 2022 р. (3,78) та подальшим зниженням до 0,69 у 2023 р. Зафіксована чисельність ранні пологів у групі до 14 років вкрай низька і становить 0,12 у 2018 р. та 0,09 у 2023 р. Натомість для підлітків 15–17 років ці показники значно вищі, ніж у молодшій групі, – 6,82 у 2018 р. та 3,40 у 2023 р.

Однією з провідних причин поширення ризикованої сексуальної поведінки є відмова від контрацепції під час сексуальних контактів. І хоча за останні десятиліття контрацептивна культура загалом підвищилася, у значної частини підлітків перший статевий контакт зазвичай незапланований і нерідко відбувається без належного захисту.

Дані опитування дозволяють стверджувати, що дівчата виявляють вищий рівень стурбованості щодо безпеки сексуальних контактів, адже 70% з них повідомили про використання презервативів партнерами під час першого акту, тоді як серед хлопців цей показник становить 61%. Мешканці міст частіше вдаються до використання презервативів під час сексуального дебюту порівняно з їхніми сільськими однолітками. Цю розбіжність можна пояснити вищим рівнем сексуальної культури в міському середовищі та тим, що сільські підлітки нерідко здобувають перший сексуальний досвід дещо раніше, що може бути взаємопов'язаним [2, с. 63].

Також слід наголосити, що хлопці частіше повідомляють про використання медикаментозної контрацепції під час сексуальних контактів, ніж дівчата. Це може бути пов'язано з тим, що партнери

Таблиця 1

Динаміка захворюваності на ІПСШ та кількості абортів на 100 тис. дівчат-підлітків за 2018–2023 рр. [18, с. 14–15]

Нозологія / Рік	до 14 років						15–17 років					
	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Сифіліс	0,13	0,16	0,06	0,03	0,11	0,17	2,86	0,94	1,08	1,92	0,73	0,67
Гонорея	0,44	0,13	0	0	-	0	2,67	2,62	1,26	1,74	0,57	0,85
Хламідіоз	0,13	0,10	0	0	0,02	0	9,36	8,43	1,49	1,74	0,57	1,00
Трихомоніаз	2,65	0,80	0,36	0,23	0,18	0,34	59,97	47,04	23,85	16,73	5,53	8,70
Уреаплазмоз	0,51	0,60	0,10	0,07	0,03	0,03	21,01	15,93	2,69	2,61	1,14	2,01
Штучні аборти	0,05	0,05	0,03	0,05	0,08	0,03	1,35	1,27	0,96	1,24	3,78	0,69
Ранні пологи	0,12	-	-	-	-	0,09	6,82	-	-	-	-	3,40

дівчат зазвичай старші за віком, а отже, й більш досвідчені у питаннях контрацепції, зокрема у використанні презервативів. Кожна п'ята респондентка-підліток мала перший сексуальний контакт із партнером старше 20 років [2, с. 64].

Сучасні підлітки переважно звертається до Інтернету для отримання інформації про статеві стосунки. Понад половина опитаних (58,4%) вказали саме Інтернет як основне джерело пошуку відповідей на свої запитання. Ця тенденція чітко посилюється з віком: якщо серед 10-річних лише 34,9% знаходили потрібну інформацію в Інтернеті, то серед 17-річних цей показник зростає до 72,9%. Другу позицію за значущістю інформування про статеве життя посідають друзі та однолітки, на яких покладаються в середньому 41,0% респондентів. Частка тих, хто отримує інформацію від дружнього оточення, коливається від 29,9% до 46,9%, досягаючи найвищих показників серед 17-річних підлітків. Попри те, що батьки та вчителі також відіграють значну роль, слугуючи важливими джерелами знань про статеві стосунки для кожного третього респондента (32,5% та 28,9% відповідно) [14, с. 64–65].

Відтак проблема полягає в тому, що найбільш доступні джерела (Інтернет, друзі, однолітки) часто є найменш достовірними. Це створює інформаційний вакуум і робить підлітків вразливими до дезінформації, ризикованої поведінки та її негативних наслідків. Зокрема, необмежений доступ до інформації, порнографічних сайтів, сексуально відвертого контенту та різноманітних сексуальних репрезентацій доступні у кілька кліків. З іншого боку, підлітки використовують соціальні онлайн-мережі для дослідження та презентації своєї сексуальної та гендерної ідентичності, тестування меж, флірту. Це створює як можливості для самовираження, пошуку однодумців, так і тиск на відповідність певним «ідеальним» образам сексуальності, що може впливати на самооцінку та психічне здоров'я.

На думку Ю. Градової, мережевий секстинг є поширеною етичною і правовою проблемою сучасності, найпоширенішою його формою є сексторшин за участі підлітків, який подекуди може мати продовження у практиках грумінгу та сексуальної експлуатації. Розв'язання проблеми ускладняється відсутністю розсудливих механізмів балансування приватного життя, задоволення і захисту від переслідувань [6].

Для багатьох підлітків відчувати невизначеність щодо своєї сексуальної орієнтації та/або гендерної ідентичності є абсолютно нормальним. Домінуюча гетеронормативність суспільства створювала певний тиск на них, змушуючи їх приховувати свої справжні почуття або намагатися відповідати очікуванням, що часто-густо ставало причиною дистресу та проблем з психічним здоров'ям. Натомість сучасний сексуальний дискурс суттєво змінився, ставши значно ширшим та інклюзивнішим. Ця трансформація тісно пов'язана зі зростанням суспільної прийнятності гомосексуальності, бісексуальності, трансгендерності та інших ідентичностей у багатьох країнах. Історично ці форми сексуальності часто стигматизувалися, вважалися психічними розладами або навіть злочинами. Проте, завдяки активній діяльності правозахисних організацій, науковим дослідженням та зміні соціальних норм, відбулася декриміналізація одностатевих стосунків, легалізація одностатевих шлюбів та цивільних партнерств, а також посилена боротьба з дискримінацією на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Ці зміни в суспільному дискурсі мають сьогодні глибокий вплив на підлітків, формуючи їхнє розуміння себе та оточення. Впровадження комплексної та інклюзивної сексуальної освіти, відкритий діалог між батьками та дітьми, створення безпечного середовища для всіх підлітків, незалежно від їхньої сексуальної орієнтації й гендерної ідентичності уможливлюють уникнення впливу консервативних наративів у суспільстві.

Висновки. У широкому розуміння соціальні конструкти підліткової сексуальності являють собою ідеї, уявлення та норми, які формуються та підтримуються суспільством. Вони не є об'єктивною реальністю, а радше результатом колективної угоди й інтерпретації. Щодо підліткової сексуальності, суспільство формує певні конструкти про те коли має починатися сексуальне життя, яка сексуальна поведінка є нормальною чи прийнятною, які ролі виконують хлопці та дівчата у сексуальних взаємодіях, як вони мають проявляти свою сексуальність. Ці конструкти передаються через сім'ю, однолітків, школу, релігію та, особливо інтенсивно, через медіа. Соціальні конструкти безпосередньо впливають на формування сексуальних сценаріїв – своєрідні «інструкцій», які підлітки використовують для навігації у своїх сексуальних стосунках та взаємодіях.

Узагальнюючи, зазначимо, що сучасні підлітки мають можливість обирати з щонайменше чотирьох типів сексуальних сценаріїв, серед яких: *романтичний сценарій* (секс сприймається як кульмінація глибоких емоційних стосунків, любові, прихильності, часто пов'язаний з ідеєю «єдиної справжньої любові» і «другої половинки», яка тиражується медіа як ідеалізовані романтичні уявлення); *гедоністичний сценарій* («вільний» секс відокремлений від емоційної прихильності, де акцент робиться на отриманні задоволення, експериментах, кількості партнерів, такий сце-

нарій нав'язується через соціальні мережі, вплив однолітків); *сценарій тиску/обов'язку* (сексуальні стосунки відбуваються під тиском партнера/однолітків або через бажання «відповідати» певним очікуванням); *раціональний сценарій* (безпечний секс за згодою з використанням контрацепції задля профілактики ІПСШ). Зміни та пом'якшення сексуальних норм дозволяють зменшувати тиск на підлітків щодо слідування суворо гетеронормативним сценаріям, дозволяючи їм більше досліджувати власні бажання. Тоді як трансформації сексуального дискурсу, особливо зростання толерантності до ЛГБТК+ ідентичностей суттєво розширюють діапазон можливих сексуальних сценаріїв.

З іншого боку, не варто забувати про те, що війна в Україні та геополітичні зміни спричиняють травми, втрати, вимушені переміщення та порушення звичного соціального оточення (школа, друзі), що впливають на емоційний стан підлітків, механізми їх адаптації та, як наслідок, на формування сексуальності. Війна може спричиняти прискорене дорослішання, зміну ціннісних пріоритетів та підвищену вразливість до ризикованої поведінки. У зонах військового конфлікту особливо підвищується ризик сексуального насильства та експлуатації, що може мати довготривалі негативні наслідки для формування сексуальної ідентичності та здоров'я підлітків.

Усі означені зміни у становленні соціального конструкта сексуальності в сучасних суспільствах інтерпретуються переважно як наслідки глибоких культурних трансформацій внаслідок появи нових ідей та цінностей, що впливають на вибір підлітків. Щодо їх сексуальної поведінки, то тут виділяються два аспекти: посилення акценту на індивідуальній автономії, зокрема у виборі сексуального способу життя, та відмова від соціального контролю та правил, що встановлюються провідними агентами сексуальної соціалізації. Проблема полягає в тому, що соціальні конструкти часто є неявними, суперечливими та не завжди здоровими. Підлітки, формуючи свою ідентичність, можуть «приміряти» ці конструкти та сценарії на себе, що може призвести до внутрішнього конфлікту, психологічного дистресу, проблем з ідентифікацією, проявів ризикованої сексуальної поведінки. Саме тому важливо, щоб формування соціальних конструктів підліткової сексуальності відбувалося на основі наукової інформації, етичних принципів та поваги до різноманітності. Комплексна сексуальна освіта, відкритий діалог у сім'ях та критичний аналіз медіавпливу є ключовими для формування здорових, безпечних та інклюзивних сексуальних сценаріїв у сучасних підлітків.

Література

1. Аксьонова С. Ю. Підліткове материнство: демографічний аспект проблеми. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2016. 184 с. URL : https://idss.org.ua/monografii/2016_Aksyonova.pdf.

2. Аналітичний звіт за результатами опитування українських підлітків у 2022/2023 роках «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» в межах міжнародного проєкту ВООЗ «Health behaviour schoolage children» (HBSC). Київ : ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка» 2024, 94 с. URL : https://www.unicef.org/ukraine/en/media/51006/file/Health%20Behaviour%20in%20School-Aged%20Children%20study_Ua%201.pdf.pdf.

3. Ворнік Б. М., Голоуван О. А., Дмитренко О. А. Сексуальність і сексуальна поведінка. Київ : ВСВ «Медицина», 2025. 215 с.

4. Говорун Т. В., Ворнік Б. М. Сексуальність та статева поведінка в Україні: проблеми сьогодення та перспективи. Київ : [б. в.], 1995. 51 с.

5. Голоцван О. А. Соціальні детермінанти сексуального здоров'я молоді. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні науки. 2019. № 42. С. 40–44.

6. Градова Ю. В. Сектинг як вид кібербулінгу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2020. № 30. С. 174–177.

7. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді : моногр. / О. М. Балакірєва, Н. О. Рингач, Р. Я. Левін та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірєва. Київ : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007. 128 с.

8. Кислова О. М., Ніколаєвська А. М. Підліткова сексуальність та проблеми сексуальної освіти в Україні. Український соціум. 2023. № 2(85). С. 190–206.

9. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.

10. Особливості сексуальної поведінки та орієнтацій неповнолітніх / О. Балакірєва (кер.), Т. Бондар, М. Варбан, О. Яременко. Київ : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. Вип. 2. 38 с.

11. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О. М. Балакірєва, Т. В. Бондар, Д. М. Павлова та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірєва. Київ : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. 156 с. URL : https://www.uisr.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/analitical_report_hbsc_2015_fin_ua.pdf.

12. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / за ред. К.В. Седих. Полтава : Астрая, 2018. 342 с.

13. Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2022 р. Київ : Держкомстат, 2023. 347 с. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/06/roz_nas22.pdf.

14. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді : за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» : моногр. / О. М. Балакірєва, Т. В. Бондар та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірєва ; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». Київ : Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. 127 с. URL : https://www.unicef.org/ukraine/media/921/file/Social%20conditionality%

20and%20indicators%20of%20adolescent%20and%20youth%20health%20in%20Ukraine.pdf.

15. Стан та чинники здоров'я українських підлітків : моногр. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, О. Р. Артюх та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірєва. Київ : «К.І.С.», 2011. 172 с.

16. Фуко М. Історія сексуальності. Т. 1: Жага пізнання / пер. з фр. Харків: ОКО, 1997. 240 с.

17. Шевченко Н. М. Гендерні аспекти формування сексуального здоров'я підлітків. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. 2015. № 58. С. 150–154.

18. Щорічний звіт про стан здоров'я населення України та епідемічну ситуацію за 2023 рік. Київ : Держкомстат, 2024. 78 с.

19. Berger P. L., Luckmann T. The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge. New York : Anchor Books, 1966. URL : https://amstudugm.files.wordpress.com/2011/04/social-construction-of-reality.pdf.

20. Butler J. Bodies that matter: on the discursive limits of «sex». New York : Routledge, 1993. 288 p.

21. Gagnon J. H., Simon W. Sexual conduct: the social sources of human sexuality. Chicago : Aldine Publishing Company, 1973. 352 p.

22. Gergen K. J. An invitation to social construction: co-creating the future. 4 ed. London : SAGE Publications Ltd, 2023. 312 p.

23. Wade L. American Hookup: The New Culture of Sex on Campus. New York : W. W. Norton & Company, 2017. 304 p.

Анотація

Калашнікова Л. В. **Причинно-наслідкові зв'язки формування соціальних конструктів підліткової сексуальності: соціологічні візії.** – Стаття.

Сучасне розуміння підліткової сексуальності виходить за рамки суто біологічного явища, розглядаючи її як динамічний соціальний конструкт, що формується під впливом множинних факторів: глобалізації, диджиталізації, культурної лібералізації, секуляризації та зміни гендерних ролей. Традиційні агенти соціалізації (сім'я, освіта, релігія) часто не встигають за цими трансформаціями, що призводить до інформаційного вакууму та підвищує ризики для фізичного та психологічного здоров'я підлітків (ранній початок статевого життя, незахищені контакти, ІПСШ). Спираючись на теорії соціального конструктивізму, дискурсу та сексуальних сценаріїв, а також квір-теорію, аналізується, як суспільство через повсякденні практики, мову, медіа та інституції впливає на формування підліткової сексуальності. Особлива увага приділяється впливу цифрового середовища та його ролі у формуванні сексуальних сценаріїв та ідентичностей. Представлено результати соціологічних опитувань, що виявляють вікову динаміку сексуального дебюту українських підлітків та наявні гендерні, географічні відмінності. Доведено, що лібералізація суспільних норм та зниження віку сексуального дебюту корелюють зі зростанням ризиків для здоров'я. Проаналізовано статистичні дані МОЗ України щодо захворюваності на ІПСШ та кількості абортів серед дівчат-підлітків за 2018–2023 рр., які свідчать про поширеність незахищених статевих стосунків. Наголошується, що війна в Україні та геополітичні зміни посилюють вразливість підлітків, підвищуючи ризики сексуального насильства та експлуатації. Визначено основні типи сексуальних сценаріїв, що їх обирають підлітки: романтичний, гедоністичний, тиску/обов'язку та раціональний. Підкреслюється необхідність формування здорових, безпечних та інклюзивних сексуальних сценаріїв на основі наукової інформації, етичних принципів та поваги до різноманітності через комплексну сексуальну освіту, відкритий діалог у сім'ях та критичний аналіз медіавпливу.

Ключові слова: підлітки, сексуальність, соціальний конструкт, соціологічні візії, сексуальні сценарії, соціалізація, цифрове середовище, ризикована сексуальна поведінка.

Summary

Kalashnikova L. V. **Cause and effect relationships in the formation of social constructs of adolescent sexuality: sociological perspectives.** – Article.

The modern understanding of adolescent sexuality goes beyond a purely biological phenomenon, viewing it as a dynamic social construct shaped by multiple factors: globalization, digitalization, cultural liberalization, secularization, and changing gender roles. Traditional agents of socialization (family, school, religion) often fail to keep up with these transformations, which leads to an information vacuum and increases risks for adolescents' physical and psychological health (early sexual activity, unprotected sex, STIs). Drawing on theories of social constructivism, discourse and sexual scenarios, as well as queer theory, the article analyzes how society influences the formation of adolescent sexuality through everyday practices, language, media and institutions. Particular attention is paid to the influence of the digital environment and its role in shaping sexual scenarios and identities. The results of sociological surveys are presented, which reveal the age dynamics of the sexual debut of Ukrainian adolescents and the existing gender and geographical differences. It is proved that the liberalization of social norms and a decrease in the age of sexual debut correlate with an increase in health risks. The author analyzes the statistics of the Ministry of Health of Ukraine on the incidence of STIs and the number of abortions among adolescent girls for 2018–2023, which indicate the prevalence of unprotected sexual relations. It is emphasized that the war in Ukraine and geopolitical changes increase the vulnerability of adolescents, increasing the risks of sexual violence and exploitation. The main types of sexual scenarios chosen by adolescents are identified: romantic, hedonistic, pressure/obligation, and rational. The necessity of forming healthy, safe and inclusive sexual scenarios based on scientific information, ethical principles and respect for diversity through comprehensive sexuality education, open dialogue in families and critical analysis of media influence is emphasized.

Key words: teenagers, sexuality, social construct, sociological visions, sexual scenarios, socialization, digital environment, risky sexual behavior.

Дата надходження статті: 27.06.2025
Дата прийняття статті: 15.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК [316.64:502/504]:[355.48(470+571):477]
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.15

В. В. Каритка
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7462-6143
доктор філософії у галузі соціології,
старший викладач кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету

ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННИХ РИЗИКІВ: ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТОВНИХ СКЛАДОВИХ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Повномасштабна військова агресія, яку розпочала Російська Федерація 24 лютого 2022 року проти України, нанесла катастрофічних збитків і руйнівних наслідків усім сферам життєдіяльності українського суспільства, зокрема і екологічній. Військові дії завдають суттєвої шкоди довкіллю, зокрема забруднюють води, ґрунти, повітря, знищують природні екосистеми. У середньому, за словами екологів, бойові дії спричиняють 75 млн євро екозбитків щодня. Екологічні збитки включають задокументовані 8,6 тисяч випадків знищення екосистем, ураження понад 30 тисяч кв. км лісових масивів, руйнування або пошкодження понад 700 об'єктів водної інфраструктури, а також обмеження доступу до питної води для 6–8,5 млн людей [1]. У цих умовах екологічна відповідальність постає як ключовий інструмент етичної, правової та соціальної реакції на воєнно-екологічні злочини. Тому науково і соціально затребуваним є аналіз структурних компонентів такої відповідальності, оскільки дозволяє осмислити роль держави, суспільства, міжнародних структур і кожного громадянина у збереженні навколишнього середовища і розробці механізмів екологічної безпеки та сталого відновлення постраждалих від воєнних дій територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Екологічна відповідальність як різновид соціальної відповідальності розглядалася у працях Р. С. Маршалла (R. S. Marshall), Д. Брауна (D. Brown), М. В. Бєлобородової, І. Н. Горностаєвої, В. В. Загайної, Н. Н. Крупиної, Н. А. Крюкової, А. Марек-Бєняш (A. Marek-Bieniasz), О. Г. Стегнія та ін., а її етичні та правові аспекти досліджували С. В. Бендас, А. А. Іванов, В. П. Кашепов, Н. Р. Кобецька, О. А. Коваленко, Г. Б. Малишков, А. А. Островська, О. О. Охріменко, Н. В. Пахомова, К. К. Ріхтер, В. М. Шаповал та ін. Функціональне призначення екологічної відповідальності запропонували В. В. Гассій й І. М. Потравний.

Між тим недостатньо дослідженими є особливості реалізації екологічної відповідальності в умовах російсько-української війни, які суттєво впливають на її зміст і практичну реалізацію.

Формулювання мети статті. Метою даної роботи є визначення змістовних компонентів та з'ясування характеристик екологічної відповідальності в мовах військових ризиків. Для досягнення мети необхідно: визначити характер воєнних ризиків для довкілля; схарактеризувати структурні компоненти екологічної відповідальності та визначити їх зміст в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Російсько-українська війна, гаряча фаза якої триває вже четвертий рік (з 24 лютого 2022 року) несе для українського суспільства великі воєнні ризики, до яких можна віднести як прямі (вибухи, пожежі, руйнування екосистем), так і опосередковані (вимушене переміщення, забруднення). Українська влада оцінює загальні екологічні збитки, завдані російсько-українською війною, у 85 млрд євро. З них понад 40 млрд євро – це виключно кліматичні втрати [1]. Визначення «воєнних ризиків» пов'язано насамперед з правовою, зокрема страховою сферами. У правовому полі ризик розглядається як «ступінь імовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин на території об'єкта підвищеної небезпеки і/або за його межами» [2]. Воєнні ризики, а саме ймовірність нанесення шкоди здоров'ю та життю людей, знищення флори і фауни, пошкодження чи руйнації виробничої та соціальної інфраструктури, несуть насамперед воєнні дії. Зрозуміло, що воєнні дії, які тривають на території України вже четвертий рік, зумовлюють і екологічні ризики, які, на думку Новак Т. С., Каплової О. та Браніцького О. М. являють собою «кількісну міру екологічної небезпеки, що відображає можливість настання наслідків негативного характеру як для компонентів біосфери так і для людини, її життя і здоров'я та зумовлена організованим застосуванням видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів

© В. В. Каритка, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

України військових формувань, а також збройних сил та інших військових формувань супротивника в операціях та бойових діях» [3]. Можна погодитися з тим, що основними ознаками екологічних ризиків, пов'язаних з воєнними діями, є моноваріантність форм походження (воєнні операції та дії), обмеженість можливості абсолютного визначення (частина території є тимчасово окупованою, інша є зоною бойових дій), кумулятивність, тобто нагромадження шкідливих речовин, міінно-вибухових залишків в довкіллі. Тому в умовах постійних бойових дій і воєнних ризиків актуалізується потреба у обґрунтуванні специфіки екологічної відповідальності як населення в цілому, так і кожного окремого громадянина.

Наукові дослідження, які проводилися на кафедрі соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету упродовж і 2018–2024 років, уможливили авторський висновок про те, що екологічна відповідальність є «одночасно якістю (властивістю) людини, соціальним феноменом, проявом екологічної свідомості, виявом екологічної культури і формою підприємницької поведінки. Як *людська якість*, екологічна відповідальність є певним виявом ступеню розвинутості соціального характеру особистості, який визначається її здатністю дотримуватися норм і вимог до використання природних ресурсів. Як *соціальний феномен* екологічна відповідальність є історично сформованою, засадничою підвалиною взаємодій людини і суспільства з природним середовищем, яка формується у свідомості людей у процесі їх соціалізації на всіх етапах розвитку суспільства, в усіх його сферах, особливо у сфері трудової діяльності на засадах правових і моральних принципів, цінностей, норм і виявляється у їх дбайливому ставленні до природи та раціональному використанню її ресурсів для соціальних та економічних потреб суспільства. Як *форма підприємницької діяльності,* екологічна відповідальність є проявом індивідуальної чи масової екологічної свідомості і культури і визначається дбайливим (індивідуальним чи груповим) ставленням до довкілля і раціональним способом використання природних ресурсів» [4].

На основі законодавчих документів [5; 6; 7; 8; 9], які визначають міру і спосіб покарання осіб, які порушують законодавство стосовно охорони довкілля, фахівці виокремлюють дві основні форми екологічної відповідальності: еколого-правову (юридичну) та еколого-економічну (економічну). *Еколого-правова (юридична) відповідальність* породжується неправомірними діями і регулюється нормами кримінального, адміністративного, цивільного, трудового, законодавства і настає за фактом вчинення правопорушення. Екологічне законодавство встановлює випадки, коли передбачено відшкодування втрат і збитків, викликаних неправомірними діями природо користувачів. Різновидами юридичної (еколого-правової) відповідальності є: кримінальна, адміністративна, цивільно-правова (екологічна), дисциплінарна (еколого-правова) і матеріальна відповідальність, які визначаються законодавчими документами і актами. *Економічна або еколого-економічна відповідальність* базується на матеріальній зацікавленості забруднювача в зменшенні шкідливого впливу на навколишнє середовище і визначається як компенсація у матеріально-фінансовому виразі за завдану довкіллю шкоду підприємницькою діяльністю, у процесі якої не дотримуються законодавчі норми про охорону довкілля [4].

Отже, екологічна відповідальність одночасно є і правовою (юридичною) і соціально-економічною категорією, оскільки, вона, з одного боку, виявляється як економічний спосіб взаємодії людей з природою з метою вироблення матеріальних благ і послуг, а з іншого – як соціальний інститут, тобто як історично сформована практична діяльність людей по збереженню природного середовища.

Тому, ґрунтуючись на окресленому розумінні екологічної відповідальності, вважаємо, що в умовах воєнних ризиків варто акцентувати увагу на таких її структурних аспектах, як нормативно-правовий, світоглядно-ціннісний, поведінковий, інституційний та освітньо-просвітницький, що набувають особливої значущості.

Нормативно-правовий компонент екологічної відповідальності пов'язується, насамперед, з удосконаленням екологічного законодавства і національною безпекою країни. Як зазначають українські науковці Н. А. Стасюк і О. С. Ярова, «в умовах воєнного стану захист довкілля є складовою національної безпеки та невід'ємною частиною міжнародних зобов'язань України. Українське законодавство, зокрема екологічні та природоохоронні норми, адаптується до воєнних реалій, що включає запобігання екологічним злочинам і відновлення пошкоджених екосистем. Міжнародні механізми, такі як Женевські конвенції, Римський статут та інші екологічні договори ООН, забезпечують базу для правового захисту навколишнього середовища та притягнення до відповідальності за екологічні злочини» [10, с. 194]. Як підкреслює академік НАН України Ю. С. Шемшученко, сучасна екологічна політика України базується на Конституції України і Законі України «Про основні засади (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 року. Ця стратегія передбачає запровадження євросистемного підходу в галузі охорони навколишнього природ-

ного середовища та удосконалення інтегрованого екологічного управління. Оскільки російсько-українська війна цей рух призупинила, тому потрібно зокрема «офіціалізувати питання про відповідальність Росії за шкоду, завдану війною навколишньому середовищу України» шляхом її належної фіксації і створення організаційних і правових механізмів її стягнення такої шкоди [11, с. 14]. У контексті удосконалення нормативно-правової складової екологічної відповідальності навіть в умовах війни варто акцентувати увагу на удосконаленні екологічного законодавства, посиленні міжнародної співпраці з європейськими країнами щодо створення дієвих правових механізмів притягнення країни-агресорки до кримінальної відповідальності за скоєні злочини на території України, зокрема екологічні.

Наступний змістовний компонент екологічної відповідальності – *світоглядно-ціннісний,* який виражається в екологічній культурі, мотиваціях та формуванні інвайронментального мислення, етичних установках громадян щодо збереження довкілля навіть в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема і російсько-української війни. Звісно, екологічна відповідальність формується на основі усвідомлення людиною чи групою певних екологічних цінностей і норм, які уможливлюють її бережливе ставлення до природи та довкілля. В умовах війни та її ризиків у людей значно активізується відчуття відповідальності не тільки за своє життя і близьких та рідних, але й за фауну і флору. В умовах постійних ракетних та дронових ударів, громадяни не залишають своїх домашніх тварин у зруйнованих будинках, виносять їх з вогню, евакуюють, створюють притулки. Природа стає другом, який прихистить і захистить. Саме тому у більшості українців посилюється бажання бути активними захисниками і відтворювачами природних ресурсів, яке реалізується через *поведінковий компонент екологічної відповідальності,* що виявляється у реальних діях та ініціативах, зокрема екологічній допомозі громадам, екологічному волонтерстві, очищенні територій після бойових дій, фіксації злочинів проти природи. Як зазначають науковці А. Кузіор, А. Лобанова і О. Бондар, в українців почали активно формуватися практики сталого споживання, основними принципами якого є «ефективне використання природних ресурсів, зокрема оптимізація використання енергії та матеріалів; зменшення відходів та їх вторинна переробка; забезпечення соціальної справедливості, завдяки вирівнюванню доходів різних соціальних груп та можливостей їх доступу до ресурсів для задоволення основних потреб; освіта та інвайронментальна свідомість споживачів, яка формується як результат підвищення обізнаності про вплив споживання на довкілля та соціальні системи; ціннісний вибір більш розумного та сталого способу життя» [12]. Результати соціологічного дослідження «Війна та довкілля. Дослідження цінностей та практик охорони довкілля в умовах війни та повоєнного відновлення», яке проводилося Ресурсно-аналітичним Центром “Суспільство і довкілля», засвідчили, що під час війни значно змінилися повсякденні звички та практики громадян, зокрема 76,4% опитаних зменшили споживання енергії (проти 27,4% до війни); 38,7% зменшили споживання води (проти 19,9% до війни), разом з тим війна обмежила екологічні заходи, оскільки лише 2,5% брали участь в екологічних заходах (проти 8,7% до війни); на 8% впала частка людей, що сортують сміття (44,5% під час війни проти 52,5% до війни) [13].

У процесі війни відбулися трансформації *інституційного компоненту* екологічної відповідальності, який безпосередньо стосується ролі державних, міжнародних і громадських інституцій у реалізації екологічного контролю та відповідальності. До активного захисту довкілля долучилися не тільки профільні міністерства, але й волонтерські організації, міжнародні агенції (UNEP, Greenpeace). Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів посилило внутрішній контроль та управління ризиками в умовах війни: зокрема зосередило увагу на: організації внутрішнього контролю в умовах правового режиму воєнного стану, дотримуючись принципів, що лежать в основі внутрішнього контролю; впровадженні ефективних заходів моніторингу та контролю для забезпечення комплексного підходу до внутрішнього контролю; управлінні ризиками, їх інтеграції в управлінські процеси на етапах планування, виконання, перевірки та вжиття корегувальних заходів; створенні системи інформаційного обміну та належного документування для забезпечення прозорості та ефективності внутрішнього контролю [14].

Як зазначає К. Д. Ніколаєв, основні напрями діяльності в сфері міжнародного співробітництва у природоохоронній сфері в умовах війни включають розвиток міжнародного партнерства, підготовку обґрунтувань для приєднання України до багатосторонніх договорів, зміцнення двостороннього співробітництва, розширення взаємозв’язків з міжнародними міжурядовими організаціями і фінансовими інститутами, розробку двосторонніх і багатосторонніх угод із прикордонними державами, різними країнами Європи і Азії, а також реалізацію домовленостей, передбачених підписаними угодами [15, с. 62].

Вкрай важливим є ***освітньо-просвітницький*** змістовний компонент екологічної відповідальності, який в умовах воєнного часу видозмінюється,

завдяки формуванню інвайронментальної свідомості та обізнаності через формальні й неформальні освітні практики у всіх освітніх закладах, починаючи від дитячих садків до закладів вищої освіти, зокрема і в лавах Збройних Сил України, а також у засобах масової інформації. Він спрямовується на виховання у підростаючого покоління відповідального ставлення до Природи, особливо в умовах війни, збереження природного біорозмаїття. Показовим прикладом у цьому напрямку є медійні та освітні компанії, які почали активно досліджуватися катастрофічні природні, техногенні, культурно-історичні, територіальні, соціально-економічні наслідки підриву російськими військами Каховської ГЕС. Освітня система України, незважаючи на постійні воєнні загрози, продовжує розвиватися і разом з нею удосконалюється екологічна освіта, яка спрямовується на формування екологічної відповідальності та нового інвайронментального мислення у підлітків і молоді, спрямованого на усвідомлення нами природоцентричної ролі людини у навколишньому середовищі. Просвітницька екологічна діяльність має стати невід'ємною складовою навчальних програм нової української школи і вищої освіти, формуючи у підлітків, молоді і молодих фахівців екологічно компетентнісний підхід до майбутньої трудової діяльності, оскільки саме вони у майбутньому будуть активними відновлювачами природних ресурсів Україні.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Екологічна відповідальність в умовах воєнних ризиків постає як складне, інтегративне явище, яке поєднує в собі нормативно-правовий, світоглядно-ціннісний, поведінковий, інституційний та освітньо-просвітницький компоненти. Вона виявляється не лише як форма правової відповідальності за порушення екологічного законодавства, а й як етичне зобов'язання кожної особи та суспільства в цілому щодо збереження природного середовища в умовах збройного конфлікту.

Російсько-українська війна суттєво трансформувала екологічні ризики, перетворивши довкілля на одну з цілей бойових дій. У цих умовах актуалізувалася необхідність переосмислення підходів до екологічної політики, запровадження ефективних механізмів внутрішнього контролю, фіксації еко-злочинів, а також залучення громадськості до процесів екологічного моніторингу. Сформовані в умовах війни практики волонтерства, сталого споживання, захисту тварин і природних ресурсів свідчать про посилення екологічної свідомості та соціального капіталу українців.

Освітньо-просвітницька складова екологічної відповідальності демонструє високий потенціал у формуванні нового типу громадянина, здатного до відповідальної взаємодії з природою навіть в умовах війни. Залучення закладів освіти, ЗМІ, волонтерських ініціатив до формування інвайронметального мислення стало вагомим внеском у стратегію сталого повоєнного розвитку.

У подальших наукових дослідженнях доцільно зосередитися на удосконаленні правових механізмів фіксації, кваліфікації та міжнародного визнання воєнно-екологічних злочинів; аналізі трансформації екологічної свідомості в умовах надзвичайних ситуацій і тривалого стресу і вивченні ефективності освітніх програм щодо формування екологічної культури в умовах війни та повоєнного відновлення

Таким чином, екологічна відповідальність у сучасних умовах набуває нового стратегічного значення як засіб не лише збереження довкілля, а й відновлення країни, формування її суб'єктності у міжнародному правовому полі, а також укріплення внутрішньої солідарності на шляху до сталого майбутнього.

Література

1. Яких збитків російсько-українська війна завдає довкіллю. *Слово і діло. Аналітичний портал.* 29 травня 2025. URL: https://www.slovoidilo.ua/2025/05/29/infografika/suspilstvo/yakyx-zbytkiv-rosijsko-ukrayinska-vijna-zavdaye-dovkillyu (дата звернення 23.06.2025).

2. Про об'єкти підвищеної небезпеки : Закон України від 18.01.2001 р. № 2245-III редакції від 26.04.2014.

3. Новак Т.С., Капплова О., Браніцький О.М. Екологічні ризики пов'язані з воєнними діями: поняття та ознаки. *Аналітико-порівняльне правознавство.* 2024. №3. С. 262-267. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.44 (дата звернення 21.05.2025).

4. Каритка В.В. Екологічна відповідальність молоді як детермінанта сталого розвитку промислових регіонів: соціологічний вимір (на прикладі Дніпропетровської області) : дис. ... доктора PhD : Соціологіїя 054. Крививй Ріг, 2022. 218 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0822U100491 (дата звернення 13.05.2025).

5. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1991. № 41. Ст. 546.

6. Кодекс законів про працю України. ВВР, 1971, додаток до № 50, ст. 375 1971. Редакція від 31.12.2020, підстава – 1053-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (Дата звернення: 19.05.2025).

7. Кримінальний Кодекс України, 2001. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2001. № 25-26. Ст. 131.

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)*, 1984.

9. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

10. Стасюк Н.А., Ярова О.С.. Правові механізми захисту довкілля в умовах воєнного стану. *Науковий*

вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. 2024. Вип. 86. Ч. 3. С. 190–196. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.28 (дата звернення 14.05.2025).

11. Шемшученко Ю.С. Організаційно-правові питання екологічної безпеки України в умовах воєнного стану. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-практ. онлайн-конф. (Харків, 8 груд. 2022 р.). Харків : Право, 2022. С. 13–15. DOI: https://doi.org/ 10.31359/ 978-966-998-457-9. (дата звернення 12.06.2025).

12. Kuzior A., Lobanova A., Bondar O. Sustainable consumption and production systems during wartime: needs, challenges, and adaptation strategies. *Production Engineering Archives.* 2025, 31(2), 212–221. DOI: 10.30657/pea.2025.31.21. c. 220. URL: https:// sciendo.com/pl/article/10.30657/pea.2025.31.21 (дата звернення 10.05.2025).

13. Як змінилися екологічні практики українців під час війни: результати опитуванняю. *Зелена трансформація України*. 07.04.2023. URL: https:// greentransform.org.ua/yak-zminylysya-ekologichni-praktyky-ukrayintsiv-pid-chas-vijny-rezultaty-opytuvannya/ (дата звернення 03.05.2025).

14. Міндовкілля посилює внутрішній контроль та управління ризиками в умовах війни: відбулася робоча нарада. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів.* 10.09. 2024. URL: https://mepr.gov.ua/mindovkillya-posylyuye-vnutrishnij-kontrol-ta-upravlinnya-ryzykamy-v-umovah-vijny-vidbulasya-robocha-narada/(дата звернення 06.05.2025).

15. Ніколаєв К. Д. Міжнародне співробітництво та його вплив на політику екологічної безпеки в Україні. *Публічне урядування.* 2023. № 3 (36). С. 60–65. https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-3(36)-7 URL: https://journals.maup.com.ua/index.php/public-anagement/article/view/2866 (дата звернення 23.06.2025).

Анотація

Каритка В. В. **Екологічна відповідальність в умовах воєнних ризиків: характеристика змістовних складових.** – Стаття.

У статті розкрито зміст екологічної відповідальності як правової та соціально-економічної категорії, що інтегрує усвідомлення обов'язку щодо збереження природного середовища, дотримання екологічних норм та готовності до відшкодування екологічної шкоди.

Акцентується увага на тому, що в умовах російсько-української війни проблема екологічної відповідальності набуває особливої ваги. Воєнні ризики спричиняють безпосередню шкоду довкіллю, руйнацію інфраструктури, забруднення земель, водних ресурсів та атмосферного повітря, що актуалізує необхідність переосмислення екологічної політики та практик на рівні держави, громад і окремих громадян.

Розкриваються змістовні складові екологічної відповідальності, які визначають її системну природу. Проаналізовано п'ять ключових складників: ***нормативно-правовий***, що охоплює закони, міжнародні зобов'язання та правові механізми відповідальності за екологічні правопорушення в умовах війни; ***світоглядно-ціннісний***, який виражається в екологічній культурі, мотиваціях та формуванні інвайронментального мислення, етичних установках громадян щодо збереження довкілля навіть в умовах надзвичайних ситуацій; ***поведінковий***, що виявляється у практичних діях індивідів і спільнот на захист довкілля, екологічному волонтерстві, фіксації злочинів проти природи; ***інституційний***, що стосується ролі державних, міжнародних і громадських інституцій у реалізації екологічного контролю та відповідальності і ***освітньо-просвітницький***, спрямований на формування екологічної свідомості та обізнаності через формальні й неформальні освітні практики.

Зроблено висновок, що формування екологічної відповідальності в умовах воєнних ризиків є не лише викликом, а й шансом для переосмислення цінностей сталого розвитку, мобілізації соціального капіталу та посилення міжсекторальної взаємодії задля збереження довкілля як основи майбутнього відновлення України.

Ключові слова: екологічна відповідальність, воєнні ризики, навколишнє середовище, освіта, інвайронметальне мислення, цінності і норми, екологічна поведінка, екологічна культура.

Summary

Karytka V. V. **Environmental responsibility under conditions of war-related risks: characteristics of substantive components.** – Article.

The article reveals the essence of environmental responsibility as a legal and socio-economic category that integrates the awareness of the duty to preserve the natural environment, comply with environmental standards, and the readiness to compensate for environmental damage.

Special attention is given to the fact that in the context of the Russian-Ukrainian war, the issue of environmental responsibility acquires particular significance. War-related risks cause direct harm to the environment, destruction of infrastructure, contamination of land, water resources, and atmospheric air. This emphasizes the need to reconsider environmental policy and practices at the level of the state, communities, and individual citizens.

The article outlines the substantive components of environmental responsibility that determine its systemic nature. Five key components are analyzed: the ***normative-legal*** *component*, which includes laws, international obligations, and legal mechanisms for accountability for environmental violations during wartime; the ***ideological and value-based*** *component*, manifested in environmental culture, motivations, the development of environmental thinking, and citizens' ethical attitudes toward environmental preservation even in emergency situations; the ***behavioral*** *component*, reflected in practical actions by individuals and communities to protect the environment, environmental volunteering, and the documentation of crimes against nature; the ***institutional*** *component*, related to the role of state, international, and civil institutions in implementing environmental control and accountability; the ***educational and awareness-raising***

component, aimed at forming ecological consciousness and awareness through formal and informal educational practices.

The article concludes that the formation of environmental responsibility under conditions of war-related risks is not only a challenge but also an opportunity to reconsider the values of sustainable development, mobilize social capital, and strengthen cross-sectoral cooperation to preserve the environment as a foundation for Ukraine's future recovery.

Key words: environmental responsibility, war-related risks, environment, education, environmental thinking, values and norms, ecological behavior, environmental culture.

Дата надходження статті: 18.06.2025
Дата прийняття статті: 01.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 364.6:177.72
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.16

А. С. Лобанова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3852-2675
доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету

В. І. Орел
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-8325-612X
аспірантка кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету

ДАРУВАННЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ, СУЧАСНІ ПРОЯВИ

Постановка проблеми. Кризові ситуації, пандемії, політичні конфлікти і особливо війни суттєво впливають на свідомість людей, примушуючи їх переосмислювати сенс і образ свого життя, виокремлювати в складний період життя найбільш значущі цінності для себе і своїх близьких. І нерідко відбувається переорієнтація з домінування матеріальних цінностей на моральні і соціальні, які є найбільш важливими за будь-яких життєвих обставин. Між тим в умовах російсько-української війни, коли мільйони людей втратили свої домівки і вимушено стали переселенцями, коли у воїнів Збройних Сил України постає потреба у додатковому озброєнні, в країні поширилася практика *донатів*, тобто дарування матеріальних речей, предметів, грошей для тих, кому вони конче потрібні для виживання. Термін «донат» (від англійського "donate", що означає «зробити внесок», «пожертвувати», «дарувати») – це волонтерський внесок або пожертва, яку зазвичай роблять в інтернеті. Він широко використовується в контексті інтернет-сторінок, блогів, стрімінгових платформ та інших ресурсів, де користувачі можуть надіслати гроші для підтримки контент-творців, вебсайтів, благодійних організацій, проєктів, тощо. Переказ коштів (донат) проходить за допомогою наявних онлайн-інструментів (залежно від платформи та людини чи організації яки збирає донати) [22]. За своєю суттю донати – це дарування грошей, речей тим людям, які найбільше цього потребують у певний час, у певній ситуації. Звісно, дарування має свою давню історію і традицію, яка у кожного народу має свої особливості, норми і звичаї. В умовах російсько-української війни дарування набуло активного поширення, особливо у юридичній та волонтерській практиці. Між тим у вітчизняній соціології відчувається нестача сучасного потрактування дарування як соціального явища, внаслідок чого і актуалізується наукова потреба у більш ґрунтовному його соціологічному осмисленні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Тема дарування є предметом дослідження філософів, антропологів, культурологів, економістів, соціологів, юристів. І хоча звичай дарування відомий антропологам давно, особливий інтерес до дослідження його причин, форм та ритуалів виявився на початку XX-го століття, коли у 1919 році побачила світ праця британського антрополога Дж. Фрезера «Золота гілка», в якій він вперше звернув увагу на дарообмін [30]. Значний внесок у розуміння дарообміну пізніше внесли Б. Малиновський («Аргонавти в західній частині Тихого океану» [32]), М. Мосс («Нарис про дар» [33]), Ж. Батай («Проклята доля» [25]), Гі Дебор («Потлач» [28]), К. Леві-Стросс («Структурна антропологія» [11]). Серед сучасних досліджень дарування можна виокремити наукові роботи Ж. Бодріяра («Символічний обмін і смерть» [3]), П. Бурдьє («Практичний глузд» [4]), М. Годельє («Загадка дару» [29]), М. Енафа («Дар філософів» [8]), Г. Беркінга («Соціологія дарування» [27]) і голландської соціологині А. Комтер («Соціальна солідарність та дарунок» [31]).

Сучасні українські науковці розглядають дарування або у контексті юридичної практики як договори дарування та шляхи їх укладання або як символічні форми соціальної взаємодії. Так, Л. Шаповал і Т. Устименко розкривають зміст поняття «велика немайнова цінність» дарунка [20]; О. Сафончик і Д. Гнатюк аналізують окремі питання, що пов'язані із розірванням договорів дарування [15]; М. Ющенко і О. Кочина досліджують проблемні питання договору дарування на майбутнє [23]. Грунтовне дослідження дарування як соціокультурного феномену здійснив В.М. Тимченко у своїй дисертації «Обмін і дарування як соціокультурні явища: порівняльний аналіз» [18]. Між тим в українській соціологічній довідковій літературі термін «дарування» відсутній, натомість є у Вікіпедії і трактується як «дія, у результаті якої майно безоплатно

© А. С. Лобанова, В. І. Орел, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

переходить із власності однієї особи у власність іншої особи. Дарування є одним із способів розпорядження майном. Подарувати можна лише своє майно і без жодних зустрічних умов» [7]. Українські науковці розглядають дарування переважно опосередковано – як форму соціальної взаємності, соціального обміну або як ритуальну й символічну практику. Водночас комплексних соціологічних досліджень дарування як соціального феномена в сучасних умовах, зокрема війни, в українській соціології недостатньо.

Тому **метою цієї роботи** є обґрунтування дарування як соціального феномена, визначення її сутності і форм вияву в сучасних мовах. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: (1) проаналізувати витоки дарування як соціального явища і наукового концепту; (2) уточнити сутність дарування як соціального процесу і соціальної практики; (3) окреслити сучасні вияви дарування в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дарування як соціальне явище має глибоке історичне коріння, однак його інтерпретація змінювалася залежно від суспільних умов та домінуючих наукових парадигм. Від первісних суспільств, де дарування відігравало роль механізму соціальної інтеграції, до сучасних теорій, які розглядають його в контексті економічних, ритуальних і символічних практик – цей феномен залишався предметом уваги філософів, антропологів і соціологів. Пояснення сутності дарування доцільно пов'язати з пошуком його засадничих ідей у Арістотеля та їх подальшого осмислення як «божественної благодаті» у А. Августина. Аристотель не розглядав дарування як окремий концепт, а скоріше у контексті чеснот і розподілу багатства. Він зокрема писав, що «для чесноти більше характерно робити добро… і неважко побачити, що «давати» означає робити добро…» і «вдячність відчувається до того, хто дає, а не до того, хто не приймає, і хвалу також більше дарує йому» [9]. Тобто для Аристотеля дарування – це частина чесноти щедрості, що полягає у правильному використанні багатства, а сам акт дарування є проявом моральної досконалості, оскільки він передбачає свідому доброчесність і благородство намірів. Натомість А. Августин інтерпретував дарування крізь призму християнської теології, ототожнюючи дар із «божественною благодаттю». На його думку, істинний дар походить від Бога і є не лише матеріальним, а й духовним, оскільки виявляє божественну любов та милосердя. Думка А. Августина про те, що «Бог відкривається як Істина тому, хто його шукає як Істину, і відкриває себе як Любов тому, хто любить», підкреслює, що «Бог дарує себе людині відповідно до її пошуків і любові» [1]. Такий перехід логічно пов'язує античний і християнський підходи до дарування.

У період Нового часу дарування почало розглядатися науковцями у економічному контексті, а саме через економіку дарування ("gift economy"), яка стала наслідком критичного осмислення капіталізму та колоніальних війн. К. Маркс і Ф. Енгельс дарування розглядали не як автономний акт щедрості, а як частину економічних і соціальних структур або як обмін благами, зокрема економічними. Вони вважали, що в капіталізмі дарування або маскує обмін, або використовується для підтримки соціального статусу. Якщо у первісних суспільствах дарування існувало в межах родових структур, але з розвитком приватної власності й ринку поступилося місцем товарно-грошовим відносинам, то у майбутньому комуністичному суспільстві дарування, на їх думку, могло б повернутися в іншій формі – як безоплатний розподіл благ за потребами.

У XX столітті ключовими науковцями, які досліджували дарування, були антропологи Б. Малиновський і М. Мосс. Б. Малиновський у книзі *«Аргонавти західної частини Тихого океану»* (1922) описав «кулу», тобто обмін дарами (червоними і білими мушлями) серед племен на Тробріанських островах (Папуа-Нова Гвінея) як елемент взаємності, що формував соціальні зв'язки, зміцнював статус і створював цикл обміну, де отримання дару зобов'язувало зробити відповідний дар у майбутньому. Б. Малиновський назвав це принципом взаємності, наголошуючи, що в традиційних суспільствах дарування регулює соціальні відносини [32].

М. Мосс досліджував акт дару в історії римського, індійського, німецького і китайського права. У своїх працях він виявив, що, на думку тубільців, в даруванні речей присутня якась містична сила «хау», яка змушує речі повертатися до їх первинного власника. Люди роблять відповідні дари, боячись втратити свої силу і могутність. Наявність подібної сили Мосс виявляв як у народу маорі в Новій Зеландії, так і на Самоа, де обов'язок відшкодовувати дари здійснюється «під загрозою втратити ману – влада, талісман та джерело багатства, втілений в самій владі» [13; 33].

Аналізуючи систему «*потлачу*» – дарообміну серед індіанців північно-західного узбережжя Північної Америки, М. Мосс виділив такі його елементи: «честь, престиж, мана, яку несе з собою багатство, і безумовний обов'язок відшкодовувати дари під загрозою втратити ману». Потлач – це, перш за все, «боротьба знатних людей за встановлення між собою ієрархії, якій згодом скористається їх клан. <…> Суперництво доходить до марнотратства, абсолютно надмірного знищення накопичених (кланом) багатств з метою затьмарити іншого вождя – суперника і водночас компаньйона» [13].

Отже, у класичній антропології XX століття дарування розглядалося не як безкорисливий

акт, а як складна система соціальних взаємозв'язків, яка впливає на владу, статус і солідарність у суспільстві, а відмова від обміну дарів може порушити соціальну рівновагу або навіть спровокувати конфлікт.

Спираючись на класичні антропологічні дослідження, зокрема на ідеї М. Мосса, соціологи Ж. Бодріяр і П. Бурдьє по-різному осмислювали феномен дарування. Ж. Бодріяр у книзі «Символічний обмін і смерть» (1976) критикує традиційне уявлення про дар як альтруїстичний акт. Він вважає, що дарування є не просто обміном благ, а актом символічної влади: той, хто дарує, отримує владу над тим, хто приймає дар, бо створює у нього борг вдячності. Він також розглядає дар у контексті споживацького суспільства, де той перетворюється на симулякр: замість істинного дару люди отримують «комерційні подарунки», що нав'язані маркетингом і рекламою. Отже для Ж. Бодріяра дарування – це символічний обмін, який виходить за межі економіки і включає такі речі, як ритуали, смерть, жертву [3].

Оригінальністю відрізняється розуміння дарування у наукових роботах П. Бурд'є, яке він розглядає через призму соціального капіталу і символічного насильства. У своїх працях, зокрема у «Практичному глузді» (1980), він доводив, що дар ніколи не є повністю безкорисливим. Він пов'язує дарування з концепцією габітусу – стійких соціальних практик, які формуються під впливом культури й соціальних структур [4]. Дарування, за Бурдьє, є формою соціальної гри, де обмін дарами встановлює ієрархію та соціальні зв'язки. Важливий момент у його теорії – дарування має бути завуальованим: якщо воно сприймається як відкрита стратегія отримання вигоди, то втрачає свою ефективність.

Отже, якщо у Ж. Бодріяра дар – це симулякр, інструмент символічного обміну, спосіб нав'язати владу, то у П. Бурдьє – це стратегія накопичення соціального капіталу, що впливає на соціальні позиції людей, однак обидва дослідника показали, що дарування – це не просто акт доброчинності, а складний соціальний механізм взаємообміну із прихованими мотиваціями.

Між тим український дослідник В. Тимченко обґрунтував наукове положення про те, що між даруванням та обміном є певні відмінності. Якщо «обмін є необхідним елементом формування феноменів бідності, обкрадання, то дарування – багатства, обдарування (в обміні блага генеруються в індивідуальні статки, в даруванні – не накопичуються у декого, а утворюють суспільне багатство, яке вільно циркулює між громадянами); обмін створює матеріальне, часткове, приватне, а дарування – духовне, вільне, спільне; матеріальне може обмінюватись, передаватись, а духовне, суспільне, символічне, інформаційне – ні» [18]. Звісно, з В. Тимченко можна погодитися в тому, що обмін і дарування мають певні відмінності, однак навряд чи можна стверджувати, що обмін є елементом формування феноменів бідності, а дарування – багатства? Якщо мова йде про матеріальні речі – можливо так і є, але ж обмін і дарування передбачають не тільки їх, але й духовну підтримку, символи, соціальний капітал врешті-решт. Чи не бідні люди володіють більш яскраво вираженою якістю обдаровувати інших, порівняно з багатими. Питання лише в тому, що обмінюється і що дарується.

У спробах дати визначення поняттю «дарування», варто згадати, що у класичних працях соціальних антропологів частіше використовується термін «дар» і його зарубіжні аналоги «le don»(фр.) та «gift» (англ.) – подарунок, дар, здібність. Таким чином, помітною стає різниця між даром як річчю, продуктом і даруванням як актом, процесом, джерелом. Як зазначає французький дослідник М. Годельє, дар «зближує його учасників, тому що є спосіб поділитися з іншим, і віддаляє їх соціально, тому що робить одного зобов'язаним іншому. Помітно, що у практиці дарування потенційно міститься величезне поле для маневрів та всіляких стратегій, а також різноманіття протилежних інтересів, яким дар може слугувати. <...> Він може бути, одночасно або послідовно, актом великодушності або насилля, але у цьому випадку насильство приховане за безкорисливою дією, оскільки виглядає як спроба поділитися своїм майном» [29, с. 15].

Кожний із науковців, які вивчали дарування, помічали певні його особливості: Б. Малиновський вказував на особливості соціальних відносин, що формуються у процесі дарообміну; М. Мосс акцентував увагу на таких обов'язках, як давати, приймати і відшкодовувати, а також символічних аспектах ритуалів дарування; К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали дарування крізь призму соцільно-економічних відносин; Ж. Бодріяр – як симулякр і символічний обмін; П. Бурдьє – як соціальну гру, де відбувається обмін символами і накопичується соціальний капітал; М. Годальє – як акт обміну, благодійності і одночасно насильства. Український науковець В.М. Тимченко розглядає дарування як соціокультурний процес, який є «суб'єкт-суб'єктною формою саморуху і відіграє вирішальну роль у конституюванні феноменів свободи, відповідальності, щастя, довіри, відкритості, щедрості, чесності, креативності, розвитку, безкорисності, моральності, благодійності» [18].

Розглянуті наукові підходи до розуміння сутності «дарування» уможливлюють визначення його як *соціального феномена, що виявляється як історично сформований універсальний меха-*

нізм регуляції соціальних відносин, який виник у межах родової солідарності й зберігся до сучасного часу як гнучкий вияв обміну (речового і символічного), що існує в усіх суспільствах, в усі часи і здатний видозмінюватися і адаптуватися до різних соціально-економічних формацій і суспільних умов.

Дарування доцільно розглядати як соціальний процес і соціальну практику одночасно. Згадаємо, що соціальний процес у соціологічній науці визначається як «сукупність видів діяльності, які зумовлюють стабільний стан або зміни і перетворення, які відбуваються у життєдіяльності суспільства» [14, с. 309]. У зміст соціального процесу входять явища і стани, події і ситуації, цикли і зміни, що спрямовані на досягнення певних результатів і сприяють «послідовній зміні стану або руху елементів соціальної системи (та її підсистем), що спрямовані на вдосконалення її функціонування» [17]. А соціальна практика – це «свідома й доцільна діяльність людей, спрямована на задоволення їхніх потреб, економічних і соціальних інтересів, що веде до зміни соціально-економічних умов життя» [16]. З цих визначень зрозуміло, що соціальні процеси і соціальні практики є невід'ємними складовими соціальної системи та її суб'єктів: перші є динамічним виявом їх функціонування, а другі – усталеною формою їх життєруху. *Дарування як соціальний процес* є частиною обміну між соціальними суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами, соціумами тощо) ресурсами, символами та емоціями в суспільстві, і воно може виконувати різні функції: 1) зміцнювати соціальні зв'язки як на мікро, так і макрорівніх (наприклад, обмін подарунками між друзями або в родині; між трудовими колективами чи організаціями); 2) підтримувати соціальну ієрархію (наприклад, здійснення благодійності як демонстрація статусу); 3) формувати норми і традиції (наприклад, святкові подарунки, ритуали взаємної вдячності); 4) здійснювати економічний та культурний обмін (наприклад, меценатство у сфері мистецтва чи науки; донатство у період війни). А *дарування* як *соціальна практика* – це стабілізована (рутинізована) форма поведінки, оскільки вона повторюється та є впізнаваною в суспільстві; регулюється соціальними нормами та традиціями, адже у різних культурах є усталені форми дарування; має символічне значення тому, що подарунки можуть виражати любов, подяку, повагу або намір встановити зв'язок; включає певні очікування та зобов'язання, до яких належно віднести принцип взаємності: отримавши подарунок, людина часто відчуває необхідність відповісти тим самим і проявляється в різних соціальних контекстах: це можуть індивідуальні подарунки, корпоративне дарування, державні нагороди тощо.

Таким чином, можемо визначити *дарування* – і як *соціальний процес і як соціальну практику, через які між людьми (індивідами, соціальними групами, спільнотами, суспільствами) відбувається взаємообмін не лише матеріальними благами, а й символами, емоціями та соціальними значеннями*. Як соціальний процес, дарування змінює динаміку відносин між людьми та групами, формуючи систему взаємних зобов'язань. Як соціальна практика, воно має усталені форми, що відтворюються в суспільстві та виконують різні функції – від вираження вдячності до демонстрації статусу. У своєму фундаменті дарування є актом комунікації, який виходить за межі простого обміну ресурсами й включає уявлення про мораль, владу, довіру та соціальний порядок.

В умовах російсько-української війни в Україні сформувалися нові та трансформувалися традиційні соціальні практики дарування, пов'язані з підтримкою армії, волонтерством, благодійністю та взаємодопомогою. Найбільш розповсюдженою *соціальною практикою* стало *волонтерське дарування*, а саме масове передавання громадянами коштів на потреби ЗСУ, купівлю дронів, бронежилетів, автівок тощо; збір гуманітарної допомоги (одяг, ліки, продукти); передавання тепловізорів, аптечок, техніки від української діаспори. Як підкреслює А. Єременко, після початку повномасштабної війни РФ проти України, кількість волонтерів, волонтерських організацій збільшилися в десятки разів: якщо у січні 2022 року в державному реєстрі волонтерів налічувалося 320 осіб, то у червні 2023 року – 4 993 волонтери, тобто у 15 разів більше [10, с. 120].

Подібні практики дарування діють умовно на різних соціальних рівнях: макрорівні (українці – країна, національні фонди); мезорівні (громадські організації, установи – військові підрозділами); мікрорівні (цивільні українці – цивільні українці). На макрорівні за часів війни розповсюдилася така *соціальна практика дарування* як «*Благодійні збори та ініціативи*». Можна згадати, наприклад, «Банки донатів» на армію, які були створені за ініціативи С. Притули, Фонду Повернись Живим, UNITED24; купівля символічних подарунків, а саме картин, футболок, патчів та ін., кошти за які були спрямовані на допомогу військовим; розвиток бізнесових структур, що спрямовували і спрямовують частину свого прибутку на підтримку ЗСУ. У своєму звіті С. Притула, засновник Благодійного Фонду, зазначив, що за 2023 рік допомога ЗСУ та людям, які опинилися у складних умовах життя внаслідок російської агресії, опиралася на бюджет у 2,146 млрд гривень, який задонатили українці [2]. А три найбільші волонтерські фонди в Україні («United24», «Повернись живим» та «Фонд Сергія Притули»)

тільки за період із січня до вересня 2023 року зібрали 12,5 мільярдів гривень [24]. Ситуація з донатами динамічна, вона постійно змінюється, це помітно при аналізі оприлюднених даних фондів. До українських донатів приєднуються зарубіжні, з'являється певна динаміка і тенденції, що мають визначатись постійним моніторингом та демаркацією джерел надходжень. Проте, за роки російсько-української війни обсяги донатів постійно змінюються. Як свідчать результати соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 34% опитаних українців, які постійно надавали фінансову допомогу армії, вимушеним переселенцям або постраждалим від війни, у 2024 році зменшили суми своїх донатів [21]. У той же час, у 2024 р. до практики донатів долучилися інші дарувальники, внаслідок чого надходження суттєво збільшилися. Так, три найбільших добродійних фонди України: Повернись живим, Фонд Притули і United24 за 2024 рік зібрали 24,1 млрд грн, що на 28% більше, ніж в 2023 році, а загалом за 3 роки війни – 93 млрд грн. За перші місяці 2025 років фондам задонатили майже стільки ж, як за весь 2023 рік [12].

Важливо підкреслити, що у глобальному рейтингу благодійності Charities Aid Foundation (CAF) Україна входить в десятку країн, в яких найбільш високий рівень благодійності: якщо у 2022 р. вона посідала 10 місце, то у 2023 р. – 2 місце, а у 2024 р. – 7 місце [34; 35; 36]. Як бачимо, саме на глобальному рівні соціальні практики дарування перетворюються на процес, набуваючи динамічного характеру та опосередковуються загальнополітичними і економічними впливами, що потребують детального дослідження. Звертаючи увагу на мезорівень, слід згадати практики дарування як «*обмін дарунками між громадянськими організаціями, установами і військовими підрозділами*», до якої можна віднести листи, дитячі малюнки, власноруч виготовлені речі для військових від гімназій, ліцеїв; подарунки від закладів вищої освіти, громад (наприклад, військове знаряддя, тепловізори, теплі речі, вишиванки, обереги, «миколайчики» на свята), військові обіди чи послуги для військових у кафе, перукарнях тощо. Доволі розповсюдженою формою дарування стали практики *«взаємопідтримки серед переселенців і місцевих громад»*. Наприклад, Дніпропетровська область посідає третє місце в Україні за розподілом та проживанням ВПО (внутрішньо переміщених осіб), а кількість зареєстрованих ВПО у 2025 р. сягає 455 310 осіб [5]. Існує багато місцевих Громадських Організацій, які допомагають місцевим жителям централізовано збирати речі, меблі, товари побуту для ВПО; організовують спільні заходи для підтримки їх дітей; забезпечують навчання або перекваліфікацію для тих, хто втратив роботу через війну. До таких організацій можна віднести: Центр підтримки ВПО «24», Громадську організацію «Вікінг» та інші [19; 6]. Ще однією розповсюдженою символічною *соціальною практикою* дарування на мезо- і мікрорівні можна назвати «*культурний опір*», коли українці організували збір коштів на українську літературу та книжки для військових і переселенців; виготовляли подарунки у вигляді патріотичних сувенірів, національної символіки; створювали та проводили мистецькі заходи на підтримку України, зокрема аукціони, концерти, виставки, кошти з яких йдуть на допомогу армії.

Отже у воєнний час дарування в Україні стало не просто актом взаємодопомоги, а важливим механізмом консолідації суспільства, мобілізації ресурсів і підтримки національного спротиву. Воно виконує як *практичну* (забезпечення необхідним), так і *символічну* (підтримка бойового духу) функції.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Здійснений аналіз засвідчує, що дарування є соціальним феноменом, який виявляється як історично сформований універсальний механізм регуляції соціальних відносин, що виник у межах родової солідарності й зберігся до сучасного часу в усіх суспільствах як гнучка форма обміну, що здатна видозмінюватися і адаптуватися до різних соціально-економічних формацій. Його еволюція від сакралізованого ритуалу до секуляризованої соціальної дії демонструє здатність дару *відтворювати порядок у мінливих соціальних реальностях*, а також свідчить про динаміку соціального смислоутворення в контексті змін культурних парадигм.

Уточнений зміст дарування як соціальної практики дозволяє розглядати його як рутинізовану форму соціальної дії, що структурована нормами взаємності, культурними кодами та очікуваннями. Аналіз витоків дарування свідчить, що ця практика формується в межах *історично детермінованого габітусу* – системи внутрішньо засвоєних схем сприйняття, оцінки й дії, притаманних певному соціальному середовищу.

В той же час, дарування є соціальним процесом, оскільки воно розгортається в часі та змінює соціальні відносини, а відтак виступає механізмом підтримки соціальної взаємодії, передачі цінностей і конструювання спільнот. У часи соціальної турбулентності дарування слугує не лише засобом підтримки, а й інструментом *творення нових форм громадянської ідентичності та публічного простору солідарності*– воно цементує суспільні зв'язки на мікро-, мезо- і макрорівнях.

Аналіз соціальних практик дарування в умовах війни уможливлює виокремлення наступних

їх *характерних особливостей*: динамічна трансформація їх форм; соціальне маркування суб'єктів; виробництво соціальних норм; легітимацію дару; інституціоналізацію і самовідтворення. У сучасній Україні практики дарування видозмінюються – від локально обумовлених форм обміну до макросоціальних структур, зокрема цифрових транскордонних платформ благодійності. Це свідчить про зміщення осередків соціальної взаємодії у віртуальний простір, де формується нова топологія соціальних практик, яка опосередкована поширенням онлайн-інструментів та платформ для донатів. Завдяки цьому формується новий вид цифрової взаємності, де відсутність фізичної взаємодії не нівелює соціальний зв'язок, а навпаки – розширює простір символічної солідарності.

На різних рівнях (мікро, мезо, мега) комунікації дарування виконує функцію соціального маркування: через нього відбувається ідентифікація індивідів і груп у символічному просторі на *«своїх» та «чужих»:* ті, хто допомагає і донатить і ті – хто цього не робить. Відтак дар виступає знаком приналежності, засобом інтеграції до поля соціальної довіри. Аналіз сучасних практик дарування в умовах війни дозволяє розглядати дар не лише як акт солідарності, а й як механізм символічного виробництва соціальної норми.

Після нормативізації, дарування забезпечує соціальну впізнаваність, символічну *легітимацію обміну* і є засобом репродукції колективної пам'яті, особливо в умовах соціального напруження та війни. Якщо раніше подібні збори у соціальним мережах могли б сприйматись, як шахрайські методи зборів коштів, сьогодні це стало визнаним способом допомоги українцям. В період економічних та політичних зрушень виникають питання щодо стабільності роботи певних соціальних інститутів.

Таким чином сучасні вияви дарування в Україні демонструють процес *інституціоналізації дару*, коли спонтанні прояви солідарності набувають організаційних рамок через волонтерські структури, фонди та цифрові платформи. Дар стає не лише актом допомоги, а елементом системної соціальної дії, що підтримує функціонування громадянського суспільства в екстремальних умовах. Практики дарування можуть стати індикатором для вимірювання рівня громадянської участі та ціннісної консолідації. Через рутинізовані форми взаємодопомоги суспільство виявляє свою здатність до самоорганізації, а отже – до збереження соціальної тканини в умовах радикальних викликів. Воно виступає каналом відновлення міжгрупової довіри, особливо у випадках контакту внутрішньо переміщених осіб із місцевими громадами, сприяючи формуванню нових форм локальної солідарності.

Тому перспективними вважаються подальші дослідження чинників, завдяки яким рутинізовані практики дарування набувають характеру процесів і яким чином вони можуть впливати на різні сфери і рівні діяльності українського суспільства у повоєнний час.

Література

1. Августин Блаженний. Богякістинаілюбов. *Новий Акрополь*. URL: https://newacropolis.org.ua/articles/avhustyn-blazhennyi (дата звернення 12.01.2025).

2. Благодійний Фонд Сергія Притули. Річний звіт 2023. URL: https://ds7zgdsyui79p.cloudfront.net/Annual_Report_2023_1_791483f9a4.pdf?updated_at=2024-01-30T11:39:10.269Z (дата звернення 19.01.2025).

3. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / пер. з фр. Л. Кононовича. Львів: Кальварія, 2004. 367 с.

4. Бурдьє П. Практичний глузд / пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка, А. Дондюка / за ред. С. Йосипенка. Київ : Український центр духовної культури. 2003. 503 с.

5. Внутрішньо переміщені особи. ДП «Інформаційно-обчислювальний Центр Мінсоцполітики України». 23.04.2025. URL: https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo (дата звернення: 01.05.2025)

6. Громадська організація «Вікінг». Facebook. URL: https://www.facebook.com/p/%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%96%D0%BD%D0%B3-100063936061286/ (дата звернення 10.05.2025).

7. Дарування. Вікіпедія.: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%83% (дата звернення 12.04.2025).

8. Енаф М. Ціна істини: дар, гроші, філософія. Дух і Літера. 2019. 512 с. URL: https://platoscave.com.ua/shop/tproduct/347062750-444746326801-kniga-tsna-stini-dar-grosh-flosofya?fbclid=IwY2xjawHRSdVleHRuA2FlbQIxMAABHQjicwF1qutSrQvzpdLC (дата звернення 02.01.2025).

9. Етика та чесноти Аристотеля. LibreTexts. Українська бібліотека. URL: https://ukrayinska.libretexts.org/%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B (дата звернення 16.01.2025).

10. Єременко А. В. Вплив волонтерського руху на суспільно-політичне середовище та політичну поведінку в Україні. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2024. № 48. С. 117–126. DOI: https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.19 (дата звернення 13.01.2025).

11. Леві-Строс К. Структурна антропологія / пер. з фр. З. Борисюк. К. : Основи, 1997. 387 с.

12. На 28% більше донатів зібрали 3 найбільших фонду в 2024 році Опендатабот. 24.02.2025. URL: https://opendatabot.ua/analytics/donates-in-war-2024 (дата звернення 14.04.2025).

13. Нарис про дар М.Мосса. *Соціальна антропологія* : підручник. URL: https://stud.com.ua/82081/filosofiya/naris_mossa (дата звернення 15.03.2025).

14. Ноур А. Процес соціальний. Соціологічна енциклопедія / уклад. В.Г.Городяненко. К.: Академвидав, 2008.

15. Сафончик О., Гнатюк Д. Окремі питання розірвання договору дарування за законодавством України. *Юридичний вісник*. 2023. №2. С. 31–37. http://yurvisnyk.in.ua/v2_2023/4.pdf (дата звернення 02.02.2025).

16. Соціальна практика. ВУЕ. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0 (дата звернення 15.02.2025).

17. Соціальний процес. ВУЕ. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81 (дата звернення 02.02.2025).

18. Тимченко В.М. Обмін і дарування як соціокультурні явища: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... к. філос. н. : 09.00.03. Київ, 2015. 22 с. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/Timchenko_19.10.2015_avtoref.pdf (дата звернення 14.03.2025).

19. Центр підтримки ВПО «24». Facebook. URL: https://www.facebook.com/SupportCenter24/ (дата звернення 10.03.2025).

20. Шаповал К., Устименко Т. Особливості тлумачення «великої немайнової цінності» дарунка. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 40–43. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/2/8.pdf (дата звернення 09.02.2025).

21. Шепелєва А. Соціологи: Третина українців скоротила суми донатів. *Суспільство. Україна*. 22.08.2024. URL : https://www.dw.com/uk/sociologi-tretina-ukrainciv-skorotila-sumi-donativ/a-70016417(дата звернення 12.01.2025).

22. Що таке донат (donate)? Де і для чого люди донатять? Хто може збирати донати? URL: https://tseivo.com/b/LocalWeirdo/t/kgdeea7gmr (дата звернення: 17.12.2024).

23. Ющенко М.С., Кочина О.С. Проблемні питання договору дарування на майбутнє. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2021. Вип.63. С. 178–182. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/08/33.pdf (дата звернення 02.04.2025).

24. Як донатять українці в 2023 році: огляд зборів United24, «Повернись живим» та фонду Притули. Оновлено. Opendatabot. URL: https://opendatabot. ua/analytics/donats-for-victory(дата звернення: 01.02.2025)

25. Bataille G. The Accursed Share. New York : Urzone, 1988. Vol. 1. 61 p.

26. Baudrillard J. Symbolic Exchange and Death. London : Sage Publications, 1993.

27. Berking H. Sociology of giving. London: Sage Publications Ltd, 1999. 176 p.

28. Debord G. Potlatch: 1954–1957 Berlin : Edition Tiamat, 1997. 383 p.

29. Godelier M. The enigma of the gift. Cambridge : Polity Press, 1999. 264 p.

30. Frazer J. The golden bough; a study in comparative religion. Charleston SC: BiblioLife, 2009. 426 p.

31. Komter A. Social Solidarity and the Gift. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 246 p.

32. Malinowski B. Argonauts of the Western Pacific. London : Routledge, 2014. 542 p.

33. Mauss M. The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies / trans. W. D. Hall. London : Routledge, 1990. 224 p.

34. World Giving Index. 2022. Global trends in generosity. Charities Aid Foundation (CAF). 2022. URL: https://www.cafonline.org/about-us/publications/2022-publications/caf-world-giving-index-2022(дата звернення 12.05.2025).

35. World Giving Index. 2023. Global trends in generosity. Charities Aid Foundation (CAF). 2023. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/updated-pdfs-for-the-new-website/world-giving-index-2023.pdf (дата звернення 12.05.2025).

36. World Giving Index. 2024. Global trends in generosity. Charities Aid Foundation (CAF). 2024. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/inside-giving/wgi/wgi_2024_report.pdf (дата звернення 12.05.2025).

Анотація

Лобанова А. С., Орел В. І. **Дарування як соціальний феномен: витоки, сутність, сучасні прояви.** – Стаття.

У статті на основі міждисциплінарного аналізу, що поєднує етичний, антропологічний, соціологічний, філософський підходи (Аристотель, А. Августин, К. Маркс, Ф. Енгельс, Б. Малиновський, М. Мосс, Ж. Бодріяр, П. Бурдьє, М. Годельє), обгрунтовано, що дарування є соціальним феноменом, оскільки має глибоке історичне коріння, існувало в усі періоди розвитку людської цивілізації, модифіковані форми якого існують в сучасності в усіх, без винятку суспільствах.

Доведено, що дарування має подвійний характер, з одного боку, воно є механізмом символічного обміну, а з іншого – комунікативним інструментом відтворення соціальної солідарності та ієрархії. Обгрунтовано, що дарування як усталена форма суспільної взаємодії, одночасно реалізується як соціальний процес, оскільки має динамічний характер і як соціальна практика, що властива як індивідам, так і соціальним групам. З'ясовано, що дарування має такі характерні риси, як динамічна трансформація їх форм; соціальне маркування суб'єктів; виробництво соціальних норм; легітимацію дару; інституціоналізацію і самовідтворення.

У контексті війни в Україні простежено зміщення фокусу з локально обумовлених форм обміну до макросоціальних структур, зокрема цифрових транскордонних платформ благодійності, тобто від приватного дарування до колективних, масових практик підтримки – волонтерства, донатів, благодійності, культурного опору та горизонтальної взаємопідтримки. Показано, як через дарування конструюються нові соціальні зв'язки, відновлюється довіра, мобілізуються ресурси громадянського суспільства. Аргу-

ментовано, що дарування в українському соціумі виконує роль не лише інструменту матеріального обміну, а й механізму зміцнення морального порядку й національної єдності і потребує свого подальшого дослідження.

Ключові слова: дарування, соціальна взаємодія, комунікація, соціальна практика, соціальний процес, символічний обмін, донат, волонтерство, суспільна солідарність.

Summary

Lobanova A. S., Orel V. I. **Giving as a social phenomenon: origins, essence, and contemporary manifestations.** – Article.

The article provides an analytical reflection on the phenomenon of gift-giving as a social practice and social process, substantiating its modern forms. Based on an interdisciplinary analysis that integrates ethical, anthropological, sociological, and philosophical approaches (Aristotle, Augustine, K. Marx, F. Engels, B. Malinowski, M. Mauss, J. Baudrillard, P. Bourdieu, M. Godelier), the authors argue that gift-giving is a social phenomenon. With deep historical roots, it has existed throughout all periods of human development, and its modified forms are present today in all societies without exception.

It is demonstrated that gift-giving has a dual nature: on one hand, it functions as a mechanism of symbolic exchange; on the other, it serves as a communicative tool for reproducing social solidarity and hierarchy. Gift-giving is interpreted as a stable form of social interaction that simultaneously unfolds as a dynamic social process and as a social practice characteristic of both individuals and social groups. It is shown to possess such features as the dynamic transformation of its forms, social marking of subjects, production of social norms, legitimation of the gift, institutionalization, and self-reproduction.

In the context of the war in Ukraine, the focus has shifted from locally conditioned forms of exchange to macro-social structures, particularly digital cross-border charity platforms. This reflects a transition from private gift-giving to collective, mass support practices– volunteering, donations, philanthropy, cultural resistance, and horizontal mutual aid. It reveals how gift-giving constructs new social bonds, restores trust, and mobilizes the resources of civil society. The authors argue that in Ukrainian society, gift-giving serves not only as a tool of material exchange, but also as a mechanism for reinforcing moral order and national unity, and thus requires further scholarly attention.

Key words: gift-giving, social interaction, communication, social practice, social process, symbolic exchange, donation, volunteering, social solidarity.

Дата надходження статті: 29.05.2025
Дата прийняття статті: 10.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

UDC 303.063.724:122
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.17

K. S. Maltseva
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0001-6540-8734
Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Sociology
National University of Kyiv-Mohyla Academy

CAUSAL MECHANISMS AND MECHANISTIC EXPLANATIONS IN SOCIAL SCIENCE

Mechanisms as tools for explaining social behavior: review of debates and issues. The idea of causal mechanisms and explaining causation is related to a broader range of ideas about organization and acquisition of scientific knowledge. During the last few decades social mechanisms and mechanistic (mechanism-based) explanations have received much attention in both the social sciences and the philosophy of science, provoking reflections as to the fundamental aims of social science. The literature on mechanisms has grown rapidly, sweeping across qualitative and quantitative methodologies, and experimental and non-experimental designs alike, creating fruitful interdisciplinary discussions, which is sometimes referred to as "a mechanismic movement" [7, p. 1500; 9; 13, p. 50; 16; 4]. The idea that science has to provide a mechanism-based explanation of phenomena has a long history in natural and life sciences, while in social sciences such accounts are more recent [13, p. 50]. In both cases the interest in mechanisms stems from the researchers' gradual distancing from the idea of a law-like explanation, and instead privileging a more fine-grained account that details 'wheels and cogs' of the causal process bringing about or preventing from happening the effect in question [13, p. 50].

Mechanism is an instantiation of our general interest in the idea of causation. Understandably, when research in an area is at the incipient stage, most of the attention is typically allocated to detecting a relationship between two variables of interest and securing evidence that it is causal rather than spurious, derivative of some methodological artifact, or a technical fault due to imperfection in measurement. Similarly, a corresponding to this phase research question of *whether* or *if* variety focuses primarily on whether the two variables are related, causally or otherwise, and in the social sciences it is a starting point of understanding the effects of some events in the social world [11, p. 5]. When the research niche matures and gains momentum, the attention tends to shift from demonstrating mere existence of an effect towards understanding its mechanism, or *how* and *under which circumstances* the effect occurs [11, p. viii]. The *how* question, or the question about the mechanism, references a deeper intellectual query and is likely to result in insights that are not only theoretically interesting but also valuable in an applied sense [11, p. viii].

Mechanistic explanations are popular in many sciences, and social scientists often discuss them and put them to use in order to explain how social phenomena come about. In the context of the social sciences such as sociology, anthropology, or psychology, the appeal of mechanistic explanation is in its ability to show us how social, cultural and psychological factors are related to each other to jointly create a mind-bogglingly complex social reality human groups inhabit. The general notion of a mechanism-based explanation of a phenomenon essentially implies demonstrating how the phenomenon emerges out of interaction of its constituent components [9, p. 35]. For the social scientists such interactions would primarily reference interactions occurring between individuals and how they further translate into group-level phenomena. Indeed, there has been a long-standing contradiction between the individual differences that allow individual group members to exercise choices that affect their lives, on the one hand, and the constraints imposed onto their behavior by the superorganic wholes, on the other [10]. With respect to the explanatory power of mechanisms, there is some debate as to the reductionist aspect of mechanisms, including them not being a necessary or sufficient condition to account for the effects in question (for example, regarding the transactions between the individual and collective level phenomena [9]). This fact, however, does not undermine the practical and theoretical value of mechanistic explanation for the social sciences, as it is instrumental in making the causal cycles of complexly interwoven social processes more intelligible [21]. To address this problem of ambiguity with respect to applicability of mechanistic explanation, the following sections attempt a review of different accounts of mechanisms representing various aspects in the debate about mechanistic explanation to illustrate its usefulness for social scientists.

Having thus outlined what some of the current issues and debates are, **this publication aims to** offer a review of how the concept of mechanism and mechanistic explanation have been used in the social

© K. S. Maltseva, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

sciences, what some of the characteristic features of mechanisms are and what configurations of mechanisms that are most frequently employed for interdisciplinary theorizing to explain social complexity. Finally, some of the effective practices of teaching mechanistic explanations that facilitate their better understanding by the students and young researchers are discussed.

"Discovering complexity": mechanisms, pathways and causality. The world contains different causal systems with different features. These different features lead to distinct investigative strategies and avenues for such systems to be represented, described and discussed [17, p. 151]. Furthermore, as entities and processes studied by different sciences are quite heterogeneous in their nature, it puts serious constraints on a possibility of offering a universally consensual definition of mechanism. 'Causal mechanism' can also carry multiple meanings; as illustrated in Gerring's writings, it can be understood as "(a) the pathway or process by which an effect is produced, (b) a micro-level (microfoundational) explanation for a causal phenomenon, (c) a difficult-to-observe causal factor, (d) an easy-to-observe causal factor, (e) a context dependent (tightly bounded or middle-range) explanation, (f) a universal (i.e., highly general) explanation, (g) an explanation that presumes probabilistic, and perhaps highly contingent, causal relations, (h) an explanation built on phenomena that exhibit law-like regularities, (i) a technique of analysis based on qualitative or case study evidence, and/or (j) a theory couched in formal mathematical models" [7, p. 1501]. There are, therefore, multiple accepted definitions of mechanism [13, p. 51].

While an argument can be made that a concept of mechanism is inherently ambiguous [7] or even reductionist[1] [9], in the absence of consensus characterization there are nonetheless some signature features that mechanisms share that are captured by many among the offered definitions. First, a mechanism implies some change – either in an effect of some kind or in some emergent phenomenon it produces. While various accounts of mechanistic explanations exist, they are usually described as sets of entities or activities that underlie and produce some effect of interest [17, p. 131]. Entities that are parts of mechanism are linked by pathways[2] – channels through which change occurs (Figure 1). There can be multiple causal pathways subsumed within a mechanism.

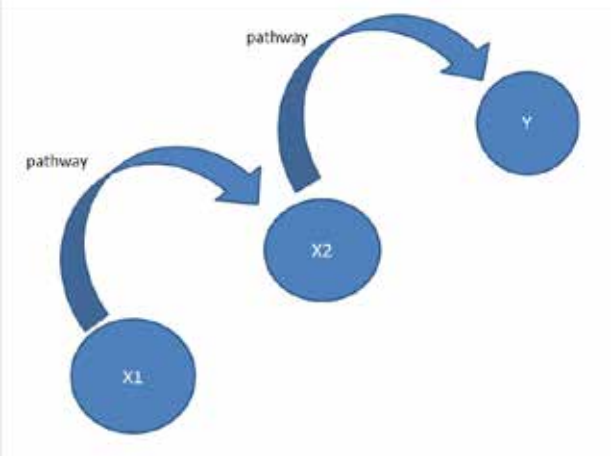

Fig. 1. Illustration of the elements of a causal mechanism and its pathways

Second, a mechanism is an inherently causal notion as its essence is in tracing influence that flows from one factor to the next. A mechanism is therefore sometimes conceived of as a concept intended to detect any generic causal structure and distinguish it from non-causal [17, p. 154].

Third, mechanism discloses some structure and is therefore internally organized in an orderly, non-random way. There is some regularity in bringing about change that underlies a mechanism. Even if the step-by-step organization of the process is unclear as it is in the case of 'black boxes', the compound nature of the mechanism is still implied.

Finally, fourth, mechanisms form a hierarchy, explaining each other, and can be nested into a larger, more complex causal construction within which one mechanism subsumes another [13, p. 50–52].

As the literature on mechanisms has proliferated remarkably quickly, the 'search for mechanisms' has solidified into a 'mechanism framework' consolidated as a distinct style of sociological theorizing in Peter Hedstr m's and Richard Swedberg's seminal edited volume. The notion of mechanism is particularly important for a discipline like sociology, where the theoretical complexity is highly specialized and divided into branches. Therefore, a generalized, unifying idea of an underlying causal mechanism is beneficial for this field. Furthermore, this mechanism-based sort of knowledge has some common points with Merton's idea of middle-range theories defined as "theories that lie between the minor but necessary working hypotheses that evolve in abundance during day-to-day research and the all-inclusive systematic efforts to develop a unified theory that will explain all the observed uniformities of social behavior, social organization and social change" [15, p. 39].

The interdisciplinary use of mechanistic explanation. An important feature of the mechanistic approach is its interdisciplinarity. Historiographi-

[1] Gundersen's writings [9] provide an extensive review of the polemics regarding this issue.

[2] For some explananda (i.e. the phenomena to be explained) pathway information is explanatory and mechanistic information is not [17, p. 146–147].

cally, the term "system" is more widely used in natural sciences; in biology and chemistry "mechanism" is preferred (in contrast to "law" which is more common in physics where the use of term "mechanism" is avoided even in explanations which are actually grounded in mechanisms) [12, p. 2–3]. Often the term "vitalism" is pitted against "mechanism" to underscore the doctrinal point that life cannot be reduced to any mechanicism. In social sciences, for example, sociology and psychology, the term "mechanism" is sometimes used, especially in cognitive psychology where it is a key concept; meanwhile, institutions are more favored in sociology [12, p. 3]. Mechanistic approaches are also widely used in economics. While sociological theory is less interested in the explicit postulation of explanations that are based on mechanisms, there is a gradient in mechanisms, ranging from simple correlations to nomological regularities, as well as "black-box"-like mechanisms the internal organization of which is not transparent (Schelling, 1998). Classical sociology, while using the term, does not explain it in detail, and the development of social mechanism as a concept does not happen before the end of the Second World War, when in Merton's texts the formulation of "social mechanisms" is declared the jurisdiction of the middle ground theory and their identification, emergence, and requisites – the main task of sociology [12, p. 5–6]. In terms of mechanistically-minded theory the social sciences generally lacked the well-stocked armory, instead giving way to the metaphor of different levels of analysis [19]. Meanwhile, mechanisms have high explanatory value in sociology and cognate disciplines, most especially at the level of individual processes, as they are likely to give us an understanding of how different elements of various social and psychological processes are interconnected, and add a substantial depth to this explanation, including the improvement of explanations at the theoretical macro-levels [9; 14]. Thus, as discussed in the literature, it is quite legitimate to ask questions such as: Are the mechanisms small, middle or large-scale phenomena, and what are they exactly? Would gossiping, sighing or laughing be considered a social mechanism? Would the arms race, Inglehart's values dynamics or inflation be examples of mechanisms [18, p. 32]?

Using mechanistic explanations in teaching. Any theory consists of concepts and interrelations between them. Explaining and emphasizing the mechanisms of processes and interactions is not only conducive to better understanding the empirical associations but also potentially helpful for a better understanding of the link between theory and data; moreover, it makes research gaps more visible which is of great use for constructing critical literature reviews and formulating innovative research questions.

One of the simplest and available tools for teaching and developing causal mechanistic explanations is *using analogies* [17, p. 151]. Metaphorical thinking makes us search for the necessary words and constructions that are most fitting; this is key factor for conveying the important characteristics of associations between the elements of a mechanism effectively (Figure 2). For example, a stress response can be likened to a fire alarm, or the outcomes of chronic stress – to a malfunctioning smoke detector. Analogies are useful not only during lectures while trying to explain a concept, but also for encouraging students to use analogy to make their own thoughts more 'tidy' or ideas for their paper more specific or flowing in a more coherent manner.

A schematic visual demonstration of how the elements of a mechanism interact is another way of presenting mechanistic explanations during teaching. Mechanisms can vary substantially, and there can be multiple configurations of mechanisms under one category, including causal ones. Causality of an association is an important characteristic for both demonstration and explanation, as causation can look different. *Visualizing and schematizing* the architecture of different junctures of a process will help students to comprehend the nuances of complex interactions which can be both direct and indirect (i.e. mediated or moderated) (Figure 2). The schema presents three examples of causal scenarios: (I) causal chain illustrating sequential causation (for example, a dissolution of important social bond leads to negative affect and concentration loss, which, in their turn, undermine one's academic and professional performance, thus potentially leading to stress that is capable of exacerbating the depressive symptoms and damage one's job prospects or academic standing); (II) co-determination when two interacting causal factors are involved (for example, both exercise and eating healthy affect weight; stressors and coping strategies co-determine the outcomes of a stressful situation in terms of anxiety it produces) and (III) a complex causal chain with several causal factors (marked as A, B and C on the graph) that are effective at different time points (X_1, X_2, X_3). It helps to isolate the principal elements of the mechanism, work out connections between them, their vectors, including the relationships characterized by bidirectionality (i.e. a reciprocal influence between variables, which implies that not only two entities are affecting each other but that they are also responding to that influence in return) as in the example of self-rated health and depression etc.

Furthermore, theoretical generalization with respect to the formulation of a mechanism can be helped by exercises such as *step-by-step tracking* of a mechanism when real-life case studies are consi-

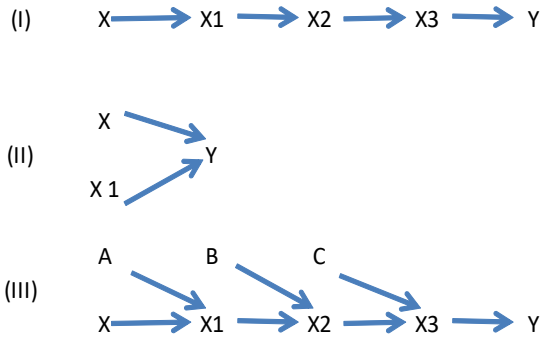

Fig. 2. Schematic illustration of different causal scenarios

dered [21]. This way different segments of a studied mechanism can be traced in sequence, one after another. For example, by looking at different scenarios of how adverse childhood experiences can affect behavior and coping strategies in adulthood we can help pinpoint the crucial junctures in life history theory research [3; 1; 6].

Branching out of this technique, there is a similar practice of partitioning one's tasks into meaningful units associated with different phases of a mechanism in question, during which the *complexity of causal mechanistic explanation accumulates gradually* and finally becomes integrated into one whole at the last step. For example: (1) formulate a definition of life history orientation strategy; (2) explain, what life stress is and how lived stressful experiences can affect health throughout life; (3) explain how various traits that are attributes of slow or fast life history orientation strategies can interact with accumulated stress and its health outcomes through life; (4) apply these observations to specific issues in the domain of mental health (e.g., depressive disorder).

Conceptual mapping is another useful strategy that invites students to make their own sketches of schematic relationships between research constructs in order to deepen their understanding of the mature of those relationships, but also to grasp the extent to which they are all explained. Creating conceptual maps is a useful tool for finding inconsistencies in conceptualization or similar research gaps that can eventually lead to acquiring a new perspective on one's research problem or notice an aspect of it one did not see before.

Conclusions. Producing insights linking a single variable x to a single outcome y is part and parcel of empirical research in the social sciences. Each theory requires an analytic approach that seeks to explain a social mechanism that is responsible for creation and validation of the associations observed among the events [12]. There are various kinds of explanations that can be worked out of research questions of different kinds [2]. Sociocultural entities and processes studied by sociologists and anthropologists require stepping away from the individual-level explanations *sensu stricto* and working out aggregate explanations of how social forces come into motion to create intersubjectively powerful social facts, resulting in reciprocal shaping of human culture and psychology [5; 10; 8; 20]. Mechanism-based explanation offers an important kind of knowledge in that it opens 'black boxes" and provides the essential ingredients to our understanding of how social phenomena happen and how the social fabric is held together. Mechanism-based explanations are widely discussed in contemporary social science. Over the course of the last few decades we have witnessed an increased interest in social mechanisms and mechanism-based explanations in the social sciences. Causal mechanisms have been cast into a sharper relief in social science and philosophy literatures, where it has blossomed as an alternative for nomological theory and raised questions about the mission of social science. One of the prominent virtues of mechanistic explanation resides in its ability to show how social and psychological factors are related to each other, and to add depth to our understanding of that interrelation. Formulating mechanisms demands seeing a complete picture and therefore is a useful tool for scholars attempting to survey social reality. As a practice, sketching mechanisms is useful for producing high-quality critical literature reviews, effective research gap spotting, and, eventually, designing interesting research questions.

Bibliography

1. Borgstede M., Scheunpflug A. The relation between war, starvation, and fertility ideals in Sub-Saharan Africa: A life history perspective. *Evolutionary Psychology*. 2024. Vol. 22, № 4. P. 14747049241274622. DOI: 10.1177/14747049241274622.

2. Brown R. Explanation in social science. New York : Routledge, 1998. 345 p.

3. Del Giudice M. Sex, attachment, and the development of reproductive strategies. *The Behavioral and Brain Sciences*. 2009. Vol. 32, № 1. P. 1–67. DOI: 10.1017/S0140525X09000016.

4. Elster J. Explaining social behavior. More nuts and bolts for the social science. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 412 p.

5. Fricke T. Culture and causality: An anthropological comment. *Population and Development Review*. 2003. Vol. 29, № 3. P. 470–479. DOI: 10.1111/j.1728-4457.2003.00470.x.

6. Garza R., Woolman E., Pazhouhi S. et al. Daddy's little girl: The role of life history in paternal investment towards daughters. *Adaptive Human Behavior and Physiology*. 2025. Vol. 11, № 8. DOI: 10.1007/s40750-025-00261-w.

7. Gerring J. Causal mechanisms: Yes, but... Comparative Political Studies. 2010. Vol. 43, № 11. P. 1499–1526. DOI: 10.1177/0010414010376911.

8. Gilbert M. Living together: Rationality, sociality, and obligation. London: Rowman & Littlefield, 1996. 289 p.

9. Gundersen S. Mechanism-based explanations versus autonomy in the social sciences. *Sociological Bulletin*. 2018. Vol. 67, № 1. P. 35–50. DOI: 10.1177/0038022917751976.

10. Handwerker W. P. The construct validity of cultures: Cultural diversity, culture theory, and a method for ethnography. *American Anthropologist*. 2002. Vol. 104, № 1. P. 106–122. DOI: 10.1525/aa.2002.104.1.106.

11. Hayes A. F. Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis. New York : Guilford Press, 2022. 328 p.

12. Hedstr m P., Swedberg P. Social mechanisms: An analytical approach to social theory. Studies in Rationality and Social Change series. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 400 p.

13. Hedström P., Ylikoski P. Causal mechanisms in the social sciences. *Annual Review of Sociology*. 2010. Vol. 36, № 1. P. 49–67. DOI: 10.1146/annurev.soc.012809.10263.

14. Marraffa M., Paternoster A. Functions, levels, and mechanisms: Explanation in cognitive science and its problems. *Theory & Psychology*. 2012. Vol. 23, № 1. P. 22–45. DOI: 10.1177/0959354312451958.

15. Merton R.K. Social theory and social structure. New York : Free Press, 1968. 423 p.

16. Norkus Z. Mechanisms as miracle makers? The rise and inconsistencies of the "mechanismic approach" in social science and history. *History and Theory*. 2005. Vol. 44, № 3. P. 348–372. DOI: 10.1111/j.1468-2303.2005.00329.x.

17. Ross L. N. Causal concepts in biology: How pathways differ from mechanisms and why it matters. *The British Journal for the Philosophy of Science*. 2021. Vol. 72, № 1. P. 131–158. DOI: 10.1093/bjps/axy078.

18. Schelling T.C. Social mechanisms and social dynamics. In: Social mechanisms: An analytical approach to social theory. Studies in Rationality and Social Change series. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. P. 32–44.

19. Stinchcombe A. The conditions of fruitfulness of theorizing about mechanisms in social science. *Philosophy of the Social Sciences*. 1991. Vol. 21, № 3. P. 367–388. DOI: 10.1177/004839319102100305.

20. Weller S. C. Frequently asked questions about consensus analysis. *Field Methods*. 2007. Vol. 19. P. 339–368. DOI: 10.1177/1525822X07303502.

21. Weller N., Barnes J. Pathway analysis and the search for causal mechanisms. *Sociological Methods & Research*. 2014. Vol. 45, № 3. P. 424–457. https://doi.org/10.1177/0049124114544420

Анотація

Мальцева К. С. **Механізми причинності та механістичні пояснення в соціальних науках.** – Стаття.

Останні кілька десятиліть позначилися чималим інтересом до соціальних механізмів, і питання «механістичного» пояснення набуло значної помітності в наукових дисциплінах. Механізми спричинення отримали багато дослідницької уваги як в соціальних науках, так і в філософії науки, створюючи нову літературу, яку подекуди характеризують як «механістичний рух». Такий живий інтерес до механізмів походить від поступового відходу дослідників від законоподібних наукових пояснень і більшого ентузіазму до більш конкретних пояснень, що розписують всі складові процесу до останнього гвинтика для пояснення виникнення певного наслідку (або для його запобігання). Ця зміна також міняє типи дослідницьких запитань, які ми можемо ставити до наших даних. Тим часом, як на початковому етапі розвитку будь-якої дослідницької ніші більшість зусиль спрямовано на детекцію зв'язку між досліджуваними змінними та наведенню доказів, що він є причинним, із подальшим розвитком досліджень в цій сфері увага зміщується від демонстрації наявності зв'язку до розуміння *яким чином* і *за яких умов* він постає. Питання щодо «як?», чи питання щодо механізму, є більш глибоким і його переслідування відкриває цінні можливості у прикладній площині. Однак оскільки у світі існують різні каузальні системи з різними атрибутами, а їхні елементи мають різну природу, запропонувати універсальну дефініцію механізму, з якою погодилися б усі, є складним завданням. Звідси множинність дефініцій причинного механізму, що існує в літературі. Деякі характерні ознаки механізмів, спільні для всіх визначень, розглядаються нижче. Ця стаття пропонує огляд поняття механізму та механістичного пояснення у його застосуванні в соціальних науках та за їх межами; які характерні ознаки механізмів виділяють і які конфігурації механізмів найчастіше використовують в міждисциплінарному теоретизуванні для пояснення складних соціальних взаємодій. Розглядаються деякі ефективні техніки викладання, що залучають каузальні механізми, для кращого розуміння процесів причинності в студентській аудиторії та серед молодих дослідників.

Ключові слова: вимірювання, каузальність, механізми, пояснення, кількісні методи.

Summary

Maltseva K. S. **Causal mechanisms and mechanistic explanations in social science.** – Article.

The last few decades have witnessed an increased interest in social mechanisms, effectively casting the issue of "mechanistic explanation" into prominence in different scientific disciplines. Causal mechanisms have received much attention in both the social sciences and the philosophy of science generating novel literature sometimes characterized as "a mechanismic movement". Such keen interest in mechanisms stems from researchers' gradual distancing from the idea of a law-like explanation and ushering in a more concrete account that details 'wheels and cogs" of the causal process bringing about the effect in question (or alternatively, preventing it from happening). It further changes the kinds of research questions we can ask of data. While at an early stage of the development of any research niche most of the attention is typically allocated to establishing if the two variables of interest are related and securing evidence that this relationship is causal, when the research niche matures, the attention shifts from demonstrating mere existence

of an effect towards understanding its mechanism, or *how* and *under which circumstances* the effect occurs. The *how* question, or the question about the mechanism, addresses a deeper intellectual query and can also be valuable in an applied sense. However, the world contains different causal systems with different features, and with the entities and processes studied being heterogeneous in their nature, offering a universally consensual definition of mechanism is difficult. Therefore there are multiple definitions of mechanism. Some of their shared signature features are discussed below. This publication aims to review how the concept of a mechanism and mechanistic explanation have been used in the social sciences and beyond; what some of the characteristic features of mechanisms are and which configurations of mechanisms are most frequently employed for interdisciplinary theorizing to explain social complexity. Some of the effective practices of teaching mechanistic explanations that facilitate their better understanding by the students and young researchers are discussed.

Key words: measurement, causality, mechanisms, explanation, quantitative methods.

Дата надходження статті: 18.06.2025
Дата прийняття статті: 30.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 316.752:004.8:378(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.18

М. О. Соболевська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5544-3883
докторка соціологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Т. Г. Червінська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5054-0206
кандидатка соціологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Є. О. Мороз
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2618-3541
кандидатка соціологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ВИЩІЙ ОСВІТІ: СТУДЕНТСЬКИЙ ДОСВІД В УМОВАХ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Інтенсивне впровадження штучного інтелекту (ШІ) в освітній процес стало однією з ключових трансформацій вищої освіти у світі й, зокрема, в Україні. Цей процес значно прискорився після відкритого запуску інструменту ChatGPT у листопаді 2022 року. Уже у травні 2025 року платформа ChatGPT.com зафіксувала близько 5,5 мільярда відвідувань [7], що свідчить про масове глобальне поширення та інтенсивне використання цього інструменту.

У сфері освіти використання ШІ набуло масштабного характеру. Згідно з даними Digital Education Council, у 2024 році 86% студентів в усьому світі підтвердили, що використовують інструменти штучного інтелекту у своєму навчанні – від автоматизованого пошуку інформації до генерації текстів і перевірки знань [6]. Ця тенденція відкриває нові можливості для персоналізації навчання, але водночас породжує соціальні та етичні дилеми, пов'язані з академічною доброчесністю, нерівним доступом до цифрових ресурсів та зміною ролі викладача.

В умовах війни, які супроводжуються гібридною формою навчання, нестабільним доступом до фізичних освітніх ресурсів і загальною психологічною напругою, студенти в Україні виявляються серед тих, хто змушений адаптувати освітні стратегії до викликів часу. Дослідження компанії Kantar Ukraine, проведене у березні 2024 року, засвідчило, що 41% молодих людей віком 18–29 років в Україні вже мають досвід використання ШІ [1]. Це свідчить про стрімку діджиталізацію освітнього середовища та формування нового типу студентського досвіду, в якому інтелектуальні інструменти стають не лише допоміжними, а часто й ключовими засобами навчальної діяльності.

Враховуючи загальну тенденцію до цифровізації вищої освіти конкретні практики використання ШІ, стратегії його інтеграції в індивідуальне та групове навчання, а також рівень критичного осмислення студентами ролі ШІ у формуванні знань потребують більш детального аналізу. Особливо актуальним таке дослідження стає в контексті воєнного стану, коли технології не лише компенсують дефіцит ресурсів, а й впливають на трансформацію самої суті освітнього процесу, межуючи з адаптивним виживанням у кризових обставинах. Саме тому соціологічний аналіз студентського досвіду використання ШІ дозволить не лише виявити структурні тенденції в освітній поведінці молоді, а й сприяти формуванню відповідальної цифрової культури у вищій освіті України в умовах воєнної невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кількість публікацій, присвячених темі ШІ у освіті, з кожним роком лише зростає, порушуючи широке коло питань, які звертають увагу як на технічні та педагогічні аспекти впровадження ШІ, так і на соціокультурні наслідки, етичні дилеми та стратегічні виклики для освіти [5].

Навколо ШІ та його використання у вищій освіті вже починають формуватися різноманітні наративи – технологічного ентузіазму, управління ризиками, трансформації викладання, етики та політики, які потенційно можуть бути

© М. О. Соболевська, Т. Г. Червінська, Є. О. Мороз, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

розглянуті через певні дискурсивні рамки: утопічну (ШІ як рятівник освіти), інструментальну (ШІ як нейтральний засіб) та дистопічну (ШІ як загроза) [3]. Такі дослідження, хоча й надають певні теоретичні рамки для інтерпретації студентських практик як частини ширших трансформацій вищої освіти та дозволяють уникнути редукціонізму й осмислити ШІ у контексті культурної та інституційної динаміки, проте залишають фокус уваги на теоретичному та політичному рівнях, не звертаючись до емпіричних досліджень того, як саме студенти взаємодіють із ШІ у повсякденному навчальному процесі. Саме емпіричне вивчення безпосередніх практик студентського користування ШІ, особливо в контексті соціальної нестабільності, стає важливим завданням для подальших досліджень.

Українські науковці лише починають закривати ці лакуни, досліджуючи власний унікальний досвід у цій сфері, наповнюючи його емпіричним матеріалом та результатами досліджень. Так, наприклад, у звіті за результатами Всеукраїнського онлайн опитування, проведеного спільно вченими Інституту цифровізації освіти НАПН України та Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» у 2023 р., що базується на дослідженні цифрових потреб українських педагогів в умовах війни, акцент робиться насамперед на викладацькому досвіді, доступі до цифрових ресурсів і готовності до їх застосування [2]. Хоча цей документ важливий у контексті загальної цифровізації освіти, він майже не торкається студентського досвіду та питання ШІ як окремого явища. Студенти в цьому випадку виступають радше як об'єкт впливу змін, ніж як активні агенти цифрових трансформацій.

Інше комплексне дослідження використання ШІ у вищій освіті в Україні, представлене у статті колективу українських авторів, аналізує ставлення основних освітніх стейкхолдерів – студентів, викладачів та адміністрацій – до ШІ [4]. Публікація є однією з перших спроб всебічно дослідити ШІ у конкретному національному освітньому контексті України, що перебуває під тиском війни та необхідності термінової цифрової адаптації. Її цінність полягає не лише в емпіричних даних, а й у спробі синтезувати очікування та побоювання різних груп, що дозволяє виявити розриви в уявленнях про цілі та засоби цифрової трансформації. Увага зосереджується на очікуваннях і побоюваннях, які викликає інтеграція ШІ у вищу освіту. Автори відзначають як високий інтерес до технологій, так і значні етичні та психологічні бар'єри. Однак, представлене у публікації дослідження ґрунтується на кількісних даних і не дає змоги простежити повсякденну логіку використання ШІ студентами чи їхні реальні практики.

Отже, попри розмаїття тем та підходів, у більшості проаналізованих публікацій фокус зосереджується на технічних можливостях, етичних дилемах та організаційно-політичному вимірі впровадження ШІ. Водночас майже повністю ігноруються безпосередні практики використання ШІ самими студентами, зокрема в умовах соціальної турбулентності (як-от війна в Україні), що є критично важливим для розуміння реального впливу ШІ на освітній процес.

Мета статті – представити дослідження практик використання штучного інтелекту у вищій освіті з позицій досвіду студентства в умовах повномасштабної війни в Україні, зокрема визначення способів, мотивів та контекстів звернення до ШІ, аналіз ставлення студентства до цих технологій, а також осмислення викликів і можливостей, які новітні технології створюють для трансформації освітніх підходів та переосмислення завдань академічного навчання.

Виклад основного матеріалу. Проведене дослідження базується на якісному підході, що дозволяє глибше зануритися у повсякденні практики використання штучного інтелекту студентством вищої школив умовах війни. Основним методом збору емпіричних даних було обрано напівструктуровані інтерв'ю, які дають змогу зберегти баланс між заданою дослідницькою логікою та відкритістю до індивідуальних досвідів і формулювань респондентів.

Для формування вибірки застосовувався спрямований (цільовий) відбір. Учасниками дослідження стали 7 студентів і студенток факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які навчаються на 1 та 3 курсах бакалаврату, а також на 2 курсі магістратури. Така конфігурація вибірки дозволяє охопити досвід використання студентством ШІ на різних етапах академічного шляху та порівняти його в залежності від освітнього рівня.

Збір даних здійснювався упродовж березня 2025 року. Кожне інтерв'ю тривало орієнтовно 40–45 хвилин, проводилося у дистанційному форматі зі збереженням аудіозапису для подальшої транскрипції та аналізу. Учасникам дослідження було гарантовано дотримання етичних стандартів, зокрема добровільну участь, анонімність і конфіденційність отриманої інформації.

Для опрацювання отриманих даних було застосовано тематичний аналіз, який передбачає виявлення, систематизацію та інтерпретацію повторюваних змістових одиниць у відповідях респондентів. Аналітичний фокус дослідження було спрямовано на вивчення практик використання ШІ, включно з мотиваціями, цілями, ризиками, формами інтеграції у навчальний процес та особисту стратегію навчання студентства.

Для досягнення цілей дослідження інтерв'ю було структуровано за трьома основними тематичними блоками: уявлення про ШІ, досвід використання, а також ставлення до ШІ та уявлення про його майбутнє. Такий поділ дозволяє послідовно охопити когнітивний, практичний і ціннісний рівні взаємодії студентів зі штучним інтелектом у контексті освітнього процесу.

Перший блок фокусувався на вивченні уявлень студентів про штучний інтелект. Йдеться про те, як саме респонденти інтерпретують природу ШІ, з якими образами він у них асоціюється, наскільки глибоко вони розуміють принципи його роботи, а також чи виявляють інтерес до технологічного устрою інструментів, з якими взаємодіють.

Другий тематичний блок було присвячено досвіду використання ШІ у навчальному контексті. У межах цього розділу аналізувалися моменти першого знайомства зі ШІ, емоційні реакції на новий інструмент, характер та частота його використання у повсякденних освітніх практиках. Особливу увагу приділено типам завдань, для виконання яких студенти застосовують ШІ, а також впливу цієї взаємодії на їхній навчальний процес, мотивацію та стосунки з викладачами.

Третій блок досліджував ставлення студентів до ШІ як соціального явища. У цьому розділі зосереджено увагу на тому, чи вважають респонденти використання ШІ у навчанні легітимною та поширеною практикою, чи існують у них етичні або інституційні застереження щодо цього, а також на тому, яким вони бачать майбутнє ШІ в освіті. Аналіз охоплює як індивідуальні рефлексії, так і групові або нормативні уявлення у студентському середовищі.

Загальна структура інтерв'ю забезпечила логічну динаміку дослідження – від розуміння й осмислення технології до особистого досвіду її застосування й формування власної позиції щодо її ролі у майбутньому вищої освіти. Такий підхід дозволив виявити не лише функціональні аспекти взаємодії студентів із ШІ, а й глибші соціокультурні смисли цієї взаємодії.

У студентських уявленнях штучний інтелект постає насамперед як функціональний помічник, який виконує роль асистента, що полегшує навчання і повсякденне життя. ШІ сприймається як інструмент, здатний економити час і допомагати з різними завданнями: «*як робот, ...який допомагає тобі з абсолютно усіма задачами ... як така підказка на всі види подій*». Такий образ тісно пов'язаний із повсякденним досвідом використання ШІ – передусім для пошуку, генерації тексту та отримання відповідей у стислий термін.

Цікаво, що в уяві деяких респондентів ШІ персоніфікується – йому приписують не лише когнітивні, а й гендерно і віково марковані риси, що свідчить про схильність до уявлення міжособистісної моделі взаємодії: «*років 27. Якийсь хлопець, дуже розумний*»; «*звернула увагу, що я звертаюся на він, типу, ну, як до чоловіка, хлопця, але не до жінки*». Така персоніфікація вказує не лише на емоційне залучення, а й на зростаючу довіру до ШІ як до «іншого», який володіє ширшим інтелектуальним потенціалом: «*він розумніший, ніж я, чи люди, бо він володіє більшим об'ємом інформації*».

Поряд із цим, студенти формулюють раціоналізоване розуміння ШІ, зокрема як «*великого комп'ютера з великою базою даних*», «*просунутого пошуковика*» або «*сайту, який може знайти більше інформації, ніж в самому інтернеті*». Це вказує на сприйняття ШІ як надбудови над звичними цифровими інструментами, подібної до гіперпотужного Google. На когнітивному рівні ШІ осмислюється і як імітація інтелектуальної діяльності, яка може здаватися розумною: «*це імітація розумової активності, яка може до якоїсь міри здаватись розумною*». Водночас рівень технічного розуміння залишається обмеженим: більшість студентів не заглиблюються в принципи його роботи, натомість зосереджуються на результатах і наслідках використання: «*як саме він влаштований, то я гадки не маю*», «*я не сильно заглиблювалася в те, як він працює. Скоріше, я заглиблювалася тільки в його наслідки*».

Таким чином, уявлення студентства про ШІ є амбівалентними: з одного боку, це інструментальна утилітарна модель використання, з іншого – частково персоніфікований образ потужного інтелектуального суб'єкта, який викликає довіру, захоплення, але й певну відстороненість у плані технічного розуміння. Це поєднання функціональної ефективності та символічної наділеності дає змогу ШІ набути в студентському досвіді не лише ролі технічного інструменту, а й частини особистої когнітивної екосистеми.

Досвід першого контакту з інструментами штучного інтелекту, зокрема з ChatGPT, у більшості респондентів не зафіксувався у пам'яті, що свідчить про органічне і стрімке впровадження ШІ у повсякденне цифрове середовище студентства. Деякі учасники інтерв'ю навіть зазначали, що вже не уявляють, як працювали без нього: «я вже не пам'ятаю життя, коли я їм не користувався». Це свідчить про те, що ШІ не сприймається як щось радикально «нове» чи зовнішнє, а радше як звичний цифровий ресурс, подібний до браузера чи месенджера.

Джерела першої інформації про ШІ були типові для покоління цифрових аборигенів: соціальні мережі, друзі, інтернет-контент. Респонденти згадують, що дізналися про ChatGPT через TikTok,

стрічки новин або з розмов у студентському середовищі: «*десь в інтернеті, по-моєму, в Тік-Тоці*», «*хтось з друзів сказав*». Це вказує на неформальні, горизонтальні канали поширення інновації, що відображає характер діджитал-культури молоді.

Мотивація до першого використання ШІ, як правило, була спонтанною та ситуативною: це або прагнення отримати швидку відповідь на навчальне питання, або випробування інструменту в ігровій/розважальній формі: «*заради якоїсь розваги щось могли писати*», «*на уроці треба було якусь відповідь*». Такий тип знайомства свідчить про природне входження ШІ у освітній процес через побутову зацікавленість.

Емоційна реакція на перший досвід коливалась між захопленням, подивом і скепсисом. У деяких респондентів ШІ викликав ефект технологічного здивування: «*ого, оце технології!*», що вказує на усвідомлення новизни і потенціалу інструменту. Інші підходили до ШІ з певною обережністю і недовірою, не будучи впевненими в його ефективності або точності: «тоді так ще трошки скептично ставилась». Це підкреслює амбівалентність першого враження, яке поєднує як захват новими можливостями, так і критичне ставлення до механізмів їх реалізації.

Узагальнюючи, можна сказати, що досвід першого використання ШІ серед студентів є інтуїтивним, неформальним і гнучким, із поступовим переходом від розважального або ситуативного застосування до регулярного й функціонального використання в освітніх цілях. Така динаміка ілюструє те, як нові цифрові інструменти вкорінюються у практики повсякденного навчального життя молоді.

У студентському досвіді використання штучного інтелекту можна виокремити три ключові сфери: побут, навчання та комунікація. У кожній із них ШІ виконує різні функції, але провідним мотивом є оптимізація зусиль і економія часу, що дозволяє краще балансувати між навчанням, особистим життям і психологічним станом. У повсякденному житті студенти застосовують ШІ як багатофункціональний інструмент для дрібних, але рутинних завдань. Запити студентів мають переважно інструментальний характер і спрямовані на мінімізацію когнітивного навантаження, що дозволяє фокусуватися на важливішому або просто заощадити сили. У навчальному контексті ШІ використовується як інтелектуальний помічник, що виконує функції структуризації, пояснення та генерації. Ці форми застосування свідчать про прагнення зменшити механічне навантаження (переписування, пошук, складання планів) і водночас залишити за собою процес прийняття рішень і критичне осмислення, що зумовлює потенціал ШІ як навчального, а не замінювального ресурсу.

Досвід респондентів також демонструє несподівану, але виразну роль ШІ як учасника комунікативного середовища. Іноді студенти звертаються до ШІ за сторонньою об'єктивною думкою, коли не хочуть радитися з людьми, для отримання сторонньої підтримки або як інструмент емоційного розвантаження: з потребою бути почутими у ситуаціях, де емоції переважають над раціональним викладом. Цей тип взаємодії з ШІ говорить про розширення його функцій від когнітивного до емоційного сервісу, що особливо важливо в умовах війни, стресу та соціальної фрагментації.

Ключовим мотивом використання ШІ для опитаних студентів є оптимізація розумової та часової праці, тобто прагнення зменшити витрати на рутинні чи несуттєві завдання: «*щоб не витрачати час на речі, які не розвивають*». Це створює запит на ефективну самоорганізацію у навчанні.

Отримані результати вказують на необхідність перегляду характеру навчальних завдань. Застосування ШІ дозволяє швидко вирішити типові завдання з низьким рівнем когнітивної складності, що ставить під сумнів їхню ефективність як елементу навчання. Саме тому при розробці завдань потрібно врахувати такі моменти:

- освітні завдання мають бути спрямовані на розвиток критичного мислення, інтерпретації, оцінки, креативності, а не на просте відтворення чи узагальнення;
- потрібна більша гнучкість у побудові курсів та виборі дисциплін, враховуючи індивідуалізацію студентських траєкторій й активне залучення цифрових інструментів;
- традиційні «домашні завдання», які легко автоматизуються, втрачають педагогічну доцільність і мають бути замінені на завдання із відкритою структурою, проблемним форматом або колективним аналізом.

Таким чином, поширення ШІ в студентських практиках вимагає не заборон, а осмисленої трансформації педагогічних стратегій, що визнають ШІ як ресурс, а не як загрозу.

У досвіді студентської аудиторії ставлення до використання ШІ характеризується як переважно нейтрально-позитивне, прагматичне та нормативно інтегроване. Технологія сприймається не як щось екстраординарне чи виняткове, а як звичний ресурс, інтегрований у навчальне та повсякденне середовище.

Більшість студентів відкрито визнають використання ШІ у навчанні, не вважаючи це чимось таким, що варто приховувати. Зазвичай респонденти повідомляли, що «*всі, хоч десь якось ним користуються*», навіть якщо не постійно. Відсутність табу чи засудження серед однолітків створює середовище нормативної легітимності, де ШІ розглядається як така ж частина студентського інструментарію, як Google чи Wikipedia.

Попри позитивне ставлення до ШІ як до ресурсу, виявлено відчутний тиск із боку оточення, зокрема у контексті академічної конкуренції. Деякі респонденти намагалися уникати використання ШІ, але виникало відчуття несправедливості чи неадекватності власного внеску, коли результати однокурсників, які користувалися ШІ, виглядали ефективніше: «*Я спробую своїми силами без чату GPT... і потім, коли вже на семінарі сидиш, твої одногрупники відповідають дуже активно і гарно... в мене одразу думка, що я так не можу*». Ця ситуація створює вторинну норму – не використовувати ШІ означає залишитися в меншості або опинитися в позиції меншої ефективності, що підсилює його інтеграцію через соціальне порівняння та конформізм.

Найбільш виразною виявилася небажаність відмови від ШІ, навіть у разі усвідомлення можливих обмежень. Респонденти зазначали, що не бачать сенсу витрачати значні зусилля на традиційне опрацювання матеріалу, якщо кінцевий результат (оцінка, завдання) досягається за допомогою ШІ швидше і не гірше. Це є свідченням раціоналізації використання штучного інтелекту як засобу адаптації до освітньої системи: «*Я не бачу сенсу в тому, щоб читати щось в повному обсязі, якщо всі інші одногрупники, вони це все зробили через ChatGPT, і в них були такі самі оцінки*». Така логіка підкреслює глибоке проникнення ШІ у навчальну норму, що підважує традиційні уявлення про «чесну» чи «усвідомлену» освіту та піднімає питання про адекватність форм оцінювання й характер навчальних завдань.

Ставлення студентів до ШІ демонструє не лише прийняття нової технології, а й трансформацію освітніх і соціальних норм. ШІ більше не сприймається як допоміжний інструмент – він стає частиною загального контексту навчальної взаємодії, елементом стратегій адаптації та самозбереження. Для освітніх інституцій це означає потребу:

- переглянути логіку навчального процесу та оцінювання;
- враховувати психосоціальні наслідки порівняння результатів з ШІ;
- розвивати критичне мислення щодо ШІ як джерела знання, не лише як джерела відповіді.

Інакше кажучи, використання ШІ більше не є вибором, а стає новим полем соціального життя, у якому студенти конкурують, порівнюють, адаптуються та навчаються.

У ході дослідження виявлено, що попри загальну прийнятність і навіть нормалізацію використання ШІ серед студентства, у низці випадків це супроводжувалося суперечливими емоційними реакціями, серед яких особливо виразною є поява почуття сорому.

Респонденти вказують, що їм незручно визнавати, що вони зверталися до ШІ навіть у простих ситуаціях, які раніше не вимагали зовнішньої допомоги. Це внутрішнє відчуття «невиправданої економії зусиль» часто суперечить традиційним уявленням про відповідальне навчання як про активний процес самостійного пошуку й аналізу: «*Мені особисто соромно признати, що оце зовсім просте, я спитала у нього*». Цей сором демонструє, що цінності самостійності, зусиль і академічної автономії ще не повністю втрачені, проте вони починають конкурувати з новими поведінковими шаблонами, які базуються на ефективності, швидкості та прагматизмі.

Окремі респонденти прямо пов'язують використання ШІ з відчуттям особистої неадекватності або слабкості: «*Я себе відчуваю через це дуже якоюсь лінивою, тому що я цього не роблю, я користуюсь чатом GPT*». Це свідчить про наявність моральної дилеми: з одного боку, ШІ визнається зручним і ефективним, з іншого – його застосування може створювати почуття провини або «неповноцінності», особливо у ситуаціях, коли завдання здається надто простим для звернення по цифрову допомогу.

Відчуття сорому у навчальному контексті може мати й доволі довгострокові психологічні наслідки. Наприклад, зниження самооцінки: студенти починають сумніватися у власних когнітивних здібностях, навіть якщо їхні дії є логічними з точки зору продуктивності. Це може бути також знецінення результатів навчання: якщо студент отримав високий результат за допомогою ШІ, він може не вважати цей результат заслуженим. Потенційно це може сформувати психоемоційне навантаження, оскільки постійна дилема між «легким» і «правильним» вибором спричиняє внутрішній дискомфорт та психологічне виснаження.

Поява сорому в контексті використання ШІ свідчить про етичну нестабільність студентського досвіду: нормативні очікування щодо навчання більше не відповідають реальним умовам та вимагають переосмислення навчальних цілей та завдань, роблячи акцент на діяльності, де ШІ є доповненням, а не заміщенням мислення. Це також вимагає інтеграції рефлексії у навчальний процес, щоб допомогти студентству усвідомлювати, коли і чому вони звертаються до ШІ. Отже, виникає актуальна потреба у формуванні нової етики цифрового навчання, в якій ШІ не є маркером ліні чи обману, але інструментом, що потребує критичного використання.

Таким чином, почуття сорому та емоційна амбівалентність щодо ШІ не є слабкістю студентів, а навпаки – важливим індикатором змін у когнітивній і моральній культурі вищої освіти в умовах цифрової трансформації.

У сприйнятті студентства штучний інтелект постає водночас як корисний інструмент і джерело потенційних ризиків, що формує складну, подекуди суперечливу картину ставлення до нього. З одного боку, ШІ розглядається як засіб, що значно полегшує повсякденну та навчальну діяльність: студенти відзначають його здатність економити час, знижувати навантаження і підвищувати якість виконання завдань. Він дозволяє швидко обробляти великі обсяги інформації, структурувати знання, автоматизувати рутинні операції. Для багатьох це не лише зручність, а й спосіб оптимізації зусиль у контексті воєнного часу, коли енергетичні, психологічні й часові ресурси часто обмежені.

Водночас у досвіді студентів присутнє усвідомлення певної «тіні» технологічної допомоги: знижується глибина засвоєння матеріалу, з'являється відчуття інтелектуальної інерції, втрати навичок самостійного мислення. Студенти фіксують ситуації, коли ШІ дає хибну чи оманливу інформацію, що підриває довіру до нього як до джерела знань. Особливо чутливою виявляється тема емоційної і когнітивної залежності – користувачі іноді зізнаються у соромі чи дискомфорті через те, що надто часто покладаються на ШІ навіть у випадках, де могли б впоратися самостійно.

У ширшій перспективі простежується критичне ставлення до засад функціонування технологій: непрозорість алгоритмів, комерційні інтереси власників ШІ, можливі порушення конфіденційності та загроза автоматизації людської праці викликають занепокоєння. Студенти не лише рефлексують особистий досвід, а й інтуїтивно відчувають глибші етичні та соціальні наслідки впровадження ШІ у різні сфери життя. У цьому контексті важливо, що водночас із визнанням користі студентство потребує критичного осмислення його використання в освіті – не як підміни людської роботи, а як інструменту, що повинен сприяти розвитку, а не механізації навчального процесу.

Висновки. Результати проведеного дослідження засвідчують, що штучний інтелект вже став повсякденним інструментом у студентському досвіді, зокрема в умовах війни, коли зростає потреба в ефективному управлінні ресурсами – як когнітивними, так і емоційними. Студенти сприймають ШІ переважно як помічника, що оптимізує навчальну діяльність, допомагає швидко отримати відповіді, впоратися з великими обсягами інформації, подолати складні завдання чи сформулювати думку. Попри це, простежується амбівалентне ставлення – від захоплення і вдячності до відчуття сорому, тривоги й сумнівів у доцільності та етичності такого використання. Частина студентів фіксує залежність від ШІ, водночас усвідомлюючи, що це може шкодити розвитку самостійного мислення.

Практики використання штучного інтелекту охоплюють як навчальні, так і побутові та емоційні сфери, а мотиви варіюються від прагнення зекономити час до пошуку підтримки та об'єктивної думки. Проте загалом студенти поки що слабо орієнтуються в принципах функціонування великих мовних моделей і часто не усвідомлюють потенційних ризиків, зокрема в сфері конфіденційності, залежності, автоматизації праці та довіри до джерел знання. У спільноті студентів також формується певна «нормалізація» використання ШІ, що створює неформальний тиск і впливає на освітню динаміку, посилюючи нерівність між тими, хто використовує ШІ активно, і тими, хто намагається діяти без його залучення.

У цьому контексті постає потреба в обґрунтованій педагогічній та інституційній відповіді на нову реальність. По-перше, доцільно ініціювати подальші соціологічні дослідження ступенів проникнення, розповсюдження та способів використання ШІ студентством, щоб оперувати не лише якісними, але й кількісними даними за цією темою. По-друге, одним із ключових напрямів реагування на стрімке поширення штучного інтелекту у сфері освіти має стати системне інформування студентства про принципи його роботи, базові алгоритми функціонування, а також про потенційні переваги й обмеження. У зв'язку з цим доцільно інтегрувати базове знання про ШІ у загальну освітню підготовку студентів, незалежно від обраної спеціальності. Такий підхід дозволить формувати критичне мислення щодо цифрових інструментів, забезпечить здатність свідомо оцінювати джерела інформації, приймати обґрунтовані рішення щодо доцільності використання ШІ в різних ситуаціях, а також – осмислювати соціальні, етичні та правові наслідки його застосування. Інформування не повинно зводитися лише до технічних характеристик – воно має розкривати контексти: хто контролює системи ШІ, якими є їхні комерційні інтереси, які ризики втручання в приватність або підміни людських рішень можуть спричинити алгоритмічні рішення. Третім важливим кроком є розробка та публічне оприлюднення офіційної позиції закладів вищої освіти щодо допустимих та етичних форм використання ШІ в навчанні, що дозволить зменшити невизначеність і неформальні тиски. Нарешті, важливо створити простори для обміну досвідом між викладачами, які інтегрують ШІ в освітній процес, щоби напрацьовувати гнучкі, інноваційні та етично виважені педагогічні стратегії.

Отже, соціологічний аналіз студентського досвіду дозволяє не лише зафіксувати факт широкого поширення ШІ, а й поставити питання про зміну освітніх парадигм, що враховують як технологічні можливості, так і потребу в критичному осмисленні їхніх наслідків.

Література

1. Мистецтво чи розвага: ставлення українців до GenAI. 2024. URL: https://www.kantar.com/ua/inspiration/advertising-media/ukrainians-about-genai (access date: 10.06.2025).

2. Овчарук О. В., Іванюк І. В., Гриценчук О. О., Малицька І. Д. Результати онлайн-опитування «Готовність і потреби вчителів щодо використання цифрових засобів та ІКТ в умовах війни: 2023»: аналіт. звіт. ІЦО НАПН України, 2023. 81 с. DOI: https://doi.org/10.13140/RG.2.2.25529.34402.

3. Bearman M., Ryan J., Ajjawi R. Discourses of artificial intelligence in higher education: A critical literature review. *Higher Education*, 2022. Vol. 86, № 2. P. 369–385. DOI: https://doi.org/10.1007/s10734-022-00937-2.

4. Bobrytska V. I., Krasylnykova H. V., Beseda N. A., Krasylnykov S. R., Skyrda T. S. Artificial intelligence (AI) in Ukrainian Higher Education: A Comprehensive Study of Stakeholder Attitudes, Expectations and Concerns. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research,* 2024. Vol. 23, № 1. P. 400–426. DOI: https://doi.org/10.26803/ijlter.23.1.20.

5. Crompton H., Burke D. Artificial intelligence in higher education: the state of the field. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 2023. Vol. 20. Article 22. DOI: https://doi.org/10.1186/s41239-023-00392-8.

6. Digital Education Council. How students use AI: the evolving relationship between AI and higher education. URL: https://www.digitaleducationcouncil.com/post/how-students-use-ai-the-evolving-relationship-between-ai-and-higher-education (access date: 15.04.2025)

7. Similarweb. chatgpt.com Website Analysis for May 2025. URL: https://www.similarweb.com/ (access date: 10.06.2025)

Анотація

Соболевська М. О., Червінська Т. Г., Мороз Є. О. **Практики використання штучного інтелекту у вищій освіті: студентський досвід в умовах війни.** – Стаття.

У статті здійснено соціологічний аналіз студентських практик використання штучного інтелекту (ШІ) у вищій освіті України в умовах повномасштабної війни. Відправною точкою дослідження стало усвідомлення швидкого поширення інструментів генеративного ШІ, зокрема ChatGPT, серед молоді та активне їх залучення до освітнього процесу. Дослідження ґрунтується на якісному підході – напівструктурованих інтерв'ю зі студентами факультету соціології КНУ, що дозволило виявити мотивації, стратегії, бар'єри та уявлення студентства щодо використання ШІ в навчанні.

Увага зосереджена на трьох аспектах: когнітивному (уявлення студентів про ШІ), практичному (досвід і способи використання), а також ціннісному (ставлення, етичні рефлексії та передбачення майбутнього ШІ в освіті). Отримані результати свідчать про амбівалентне сприйняття: ШІ водночас постає як інструмент оптимізації пізнавальної діяльності й джерело потенційних ризиків, пов'язаних із зниженням самостійності, емоційною залежністю та порушенням академічної доброчесності. У студентському середовищі вже сформувалися неформальні нормативні практики, які легітимізують використання ШІ як буденної частини освітньої рутини, водночас породжуючи нові моральні дилеми – зокрема почуття сорому або неадекватності при зверненні до цифрової допомоги у простих завданнях.

На основі емпіричних результатів сформульовано рекомендації для трансформації освітніх стратегій, зокрема: переосмислення навчальних завдань, розвиток критичного мислення щодо використання ШІ, створення інституційної етики цифрової взаємодії. Дослідження має важливе значення для розуміння змін освітнього ландшафту в Україні в умовах війни та глобальної діджиталізації.

Ключові слова: штучний інтелект, студенти, вища освіта, війна, ChatGPT, цифрова трансформація, навчальні практики, академічна доброчесність, етика ШІ.

Summary

Sobolevska M. O., Chervinska T. G., Moroz Ye. O. **Practices of using artificial intelligence in higher education: student experience during wartime.** – Article.

The article presents a sociological analysis of student practices related to the use of artificial intelligence (AI) in higher education in Ukraine during the full-scale war. The starting point of the research is the recognition of the rapid spread of generative AI tools, particularly ChatGPT, among young people and their active integration into educational processes. The study is based on a qualitative approach – semi-structured interviews with students of the Faculty of Sociology, which enabled the identification of motivations, strategies, barriers, and student perceptions regarding the use of AI in learning.

The research focuses on three aspects: cognitive (students' understanding of AI), practical (experiences and modes of use), and value-oriented (attitudes, ethical reflections, and expectations regarding the future of AI in education). The findings reveal ambivalent perceptions: AI is seen both as a tool for optimizing cognitive work and as a source of potential risks, including reduced independence, emotional dependence, and challenges to academic integrity. Informal normative practices that legitimize the use of AI as part of the daily educational routine have already emerged among students, yet they also give rise to new moral dilemmas – particularly feelings of shame or inadequacy when resorting to digital assistance for simple tasks.

Based on the empirical data, the authors formulate recommendations for the transformation of educational strategies, including the reconsideration of assignment design, the development of critical thinking regarding AI use, and the creation of an institutional ethics of digital interaction. This study is highly relevant for understanding the transformation of the educational landscape in Ukraine under war conditions and global digitalization.

Key words: artificial intelligence, students, higher education, war, ChatGPT, digital transformation, learning practices, academic integrity, AI ethics.

Дата надходження статті: 16.06.2025
Дата прийняття статті: 03.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 316.77:316.42(477)”2022/2024”
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.19

І. П. Шевель
ORCID ID: https//orcid/0000-0002-6387-2506
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

МІЖКУЛЬТУРНА ВЗАЄМОДІЯ ТА СОЦІАЛЬНІ НАПРУЖЕННЯ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД: ТРАНСФОРМАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Міжкультурна взаємодія є невід'ємною складовою сучасного суспільства, особливо в умовах кризи, коли актуалізуються питання ідентичності, символічної приналежності та соціальної згуртованості. Міжкультурна взаємодія є ключовим елементом сучасного соціального ландшафту, особливо в періоди криз, коли на перший план виходять питання ідентичності, символічної належності та колективної єдності. В умовах повномасштабної війни в Україні ці процеси загострилися – внаслідок масової міграції, дестабілізації медіаполя та зсувів у публічному спілкуванні.

Україна здавна виступає як простір багатокультурної взаємодії, де століттями співіснували численні етнічні, мовні та релігійні групи. Воєнний конфлікт став каталізатором як посилення національної ідентичності, так і виникнення нових осередків напруження, обумовлених міжкультурними відмінностями, вимушеною міграцією та інтенсивною інформаційною кампанією. У таких обставинах науковий аналіз міжкультурних змін та нових форматів соціального діалогу набуває особливої ваги.

Україна здавна вирізнялася як багатокультурний простір, де впродовж століть разом жили представники різних етносів, мовних спільнот і релігій. Війна стала поштовхом до значних змін: з одного боку, вона зміцнила відчуття національної єдності та української ідентичності, а з іншого – поглибила соціальну напругу, пов'язану з культурними розбіжностями, переміщенням населення та інформаційною війною. У таких умовах особливо важливо звернутися до наукового аналізу міжкультурних процесів та пошуку нових форматів суспільного діалогу.

Історично Україна виступала місцем перетину культур, народів і цивілізацій. Її багатокультурність формувалась як під впливом географічного положення, так і внаслідок історичних подій і політичних трансформацій. Від доби Київської Русі і до сучасності, українські землі залишалися простором взаємодії та часом конфлікту між слов'янськими, тюркськими, європейськими, кавказькими та іншими народами. Такий складний соціокультурний контекст зумовив появу унікальних моделей міжетнічних зв'язків, попри те, що ці процеси не завжди були безконфліктними [4].

Сьогодні тема міжкультурної взаємодії посідає чільне місце в гуманітарних науках, оскільки світ дедалі глибше занурюється в процеси глобалізації та культурного різноманіття. У таких дисциплінах, як соціологія, культурологія та антропологія, міжкультурна взаємодія розглядається як багатогранне явище, що включає в себе не лише обмін традиціями, цінностями та нормами, а й вирішення суперечностей, подолання упереджень і формування порозуміння між представниками різних культур.

У добу глобальної мобільності міжкультурні контакти стають невід'ємною частиною повсякденного соціального життя. Вони відкривають нові можливості для розвитку суспільства та збагачення культурного ландшафту, однак водночас можуть провокувати конфлікти, нерозуміння та напругу, особливо тоді, коли існує дисбаланс у ресурсах, впливі чи культурному домінуванні однієї спільноти над іншими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Україна історично виступала місцем взаємодії численних етнокультурних спільнот – українців, кримських татар, євреїв, поляків, угорців, росіян, румун тощо. Цей багатовіковий досвід співіснування формував унікальні міжетнічні практики. Однак у період війни акценти змістилися: замість співпраці та діалогу часто спостерігаються прояви напруження і роз'єднання. Збройна агресія з боку рф не лише кинула виклик територіальній цілісності держави, а й вплинула на структуру міжкультурних взаємин у середині країни.

Попередні наукові праці, зокрема роботи Г. Шабан, А. Портнова, Є. Головахи, І. Данилюка та Дж. Беррі, зосереджували увагу на проблематиці культурної ідентичності. Проте аналіз сучасного публічного дискурсу в умовах війни, зокрема образу «іншого» в медіа, залишається недостатньо опрацьованим. Саме ці питання стали центральними в дослідженні. Методологічна база спирається на концепції культурного плюралізму, діалогу культур (М. Бахтін), крос-куль-

© І. П. Шевель, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

турної комунікації (Г. Хофстеде, Е. Холл) та ідентичності (С. Холл, С. Хантінгтон).

Метою дослідження є виявлення чинників соціальної напруги у сфері міжкультурних зв'язків в Україні та опис трансформації публічного мовлення, зумовленої воєнним контекстом.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні підходи до вивчення міжкультурної взаємодії класифікуються за кількома напрямками. Першим із них є інтеркультурна комунікація – галузь, що аналізує взаємодію між представниками різних культур, визначаючи бар'єри у спілкуванні та стратегії їх подолання.

Gudykunst, W. підкреслював, що ефективне міжкультурне спілкування вимагає культурної обізнаності та гнучкості мислення [10].

Соціальна ситуація в Україні нині характеризується як підвищеною мобілізацією суспільства, так і зростаючим дисбалансом у сфері міжкультурної комунікації. За результатами опитування ІС НАНУ (2023), 37% респондентів зазначили, що мали труднощі або напруженість у взаємодії з представниками інших культур. Найбільш загостреними ці процеси були в Одеській, Харківській, Закарпатській та Львівській областях [5].

Ставлення до внутрішньо переміщених осіб (ВПО) часто поєднує зовнішню підтримку з внутрішнім відторгненням. У медіа формується стійкий образ «іншого» як носія загрози або тягаря, що проявляється у протиставленнях: «західняк – східняк», «переселенець – місцевий», «військовий – цивільний». Опитування Центру Разумкова (2021) показало, що лише 38% ВПО відчували повну інтеграцію в громади, а 24% місцевих мешканців прямо вказували на втому від допомоги [2].

Водночас зростає довіра до тих груп, які проявляють активну громадянську позицію та демонструють проукраїнську лояльність: кримські татари (60%), поляки (58%), євреї (41%). Натомість роми залишаються соціально вразливою групою з найнижчими показниками довіри – в межах 18–23% [2].

У дослідженні важливою теоретичною опорою стала концепція акультурації, запропонована Джоном Беррі. Вона розглядає міжкультурну адаптацію як процес трансформації і збереження культурних особливостей у новому соціальному середовищі. У ситуації, коли представники різних спільнот постійно взаємодіють, відбувається не лише засвоєння нових практик, а й переосмислення власної ідентичності [6]. Цей підхід є особливо актуальним для України, де багатокультурне населення змушене адаптуватися до нових реалій, зберігаючи при цьому відмінності у традиціях та цінностях.

Соціолог Роберт Патнам у праці «Bowling Alone» звертає увагу на важливість соціального капіталу – довіри, норми взаємодії та соціальних зв'язків – як чинника міжкультурної єдності. Наявність або відсутність таких ресурсів суттєво впливає на рівень толерантності та згуртованості у суспільстві [11]. В умовах війни, коли на перший план виходять питання колективного виживання, соціальний капітал або мобілізує громади, або поглиблює розмежування.

У багатонаціональному українському контексті міжетнічні відносини, мовна політика та культурні практики можуть бути як чинниками конфлікту, так і механізмами об'єднання. Прикладом є ситуація в Закарпатті, де співіснують українська, угорська, ромська та інші культурні традиції. Тут наявний як позитивний досвід співпраці, так і труднощі у взаєморозумінні [1].

Особливу увагу слід приділити класичним та сучасним теоріям культурної взаємодії. У працях П'єра Бурдьє підкреслюється важливість символічного і культурного капіталу як засобів впливу в суспільстві [7]. Едвард Холл розробив концепцію культурного контексту, що пояснює варіативність комунікативних стилів у різних культурах [9]. Теорії С. Гофмана й Р. Гоффмана зосереджені на механізмах формування соціальних ролей у мультикультурному просторі [8].

Сучасні дослідження фіксують суперечливу динаміку міжкультурних відносин в Україні. З одного боку, зростає солідарність у протистоянні зовнішній агресії, а з другого внутрішньому рівню згуртованості. Таким чином, міжкультурна взаємодія в Україні має складну динаміку: її детермінують як зовнішні (війна, інформаційні кампанії), так і внутрішні (ідентичність, історична пам'ять) фактори. Систематичний огляд наукових підходів свідчить про необхідність переосмислення політик, що регулюють міжкультурну сферу.

Згідно з результатами соціологічних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України у 2022–2023 роках, війна суттєво вплинула як на посилення внутрішньої солідарності громадян, так і на зростання напруженості у взаємодії з окремими меншинами, що значною мірою зумовлено інформаційним контекстом [5].

У відповідних звітах зазначено, що у 2022 році 83% опитаних вважали українське суспільство спроможним до консолідації навколо спільних цілей. Водночас у 2023 році вже 38% респондентів повідомили про підвищення рівня роздратування щодо представників «інших», особливо у зв'язку з мовною проблематикою та ставленням до російськомовного населення.

Ці тенденції також знаходять підтвердження в даних моніторингу, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Згідно з результатами опитування 2022 року, близько 64% учасників дослідження відзначили

наявність упередженого ставлення до представників інших культур – зокрема ромської спільноти, мусульман та іммігрантів із країн Азії. Найбільш чітко така налаштованість простежується у регіонах, де частка цих груп є незначною [1].

Представлена діаграма відображає динаміку змін у рівні міжгрупової довіри в українському суспільстві під час повномасштабної війни, зокрема у взаєминах між представниками титульної нації та етнічних меншин (зокрема росіянами, євреями, ромами, кримськими татарами, поляками тощо). Дані були систематизовані на основі результатів соціологічних опитувань, проведених у 2022–2024 роках Інститутом соціології НАН України та Центром Разумкова (див. Рис. 1) [5; 2].

Загальна тенденція свідчить про зростання рівня довіри до етнокультурних груп, які відкрито висловлюють підтримку державному суверенітету та територіальній цілісності України. Зокрема, показник довіри до кримськотатарської спільноти після 2022 року підвищився на 12%, що можна пояснити активною громадянською позицією представників цієї меншини у протистоянні російській агресії (див. Рис. 2) [2].

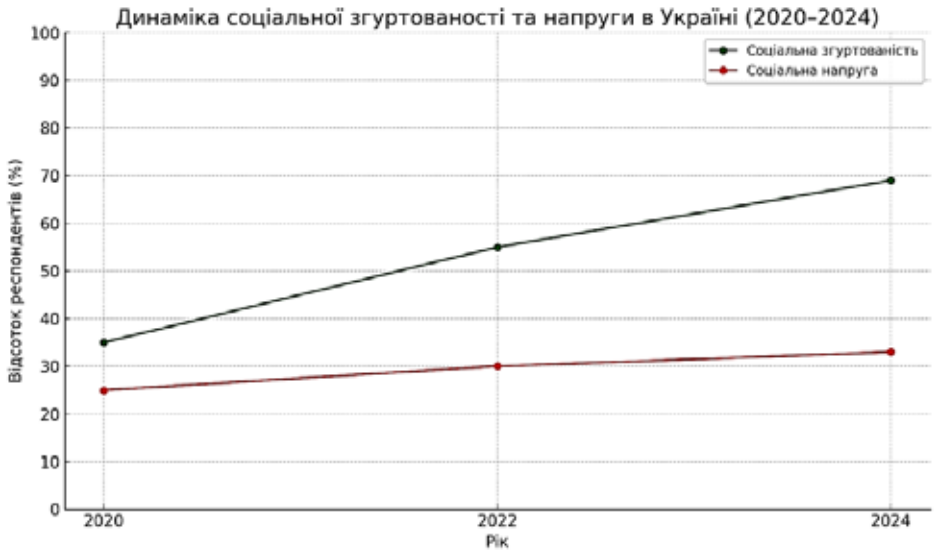

Рис. 1. Динаміку соціальної згуртованості та соціальної напруги в Україні за 2020–2024 роки [1]

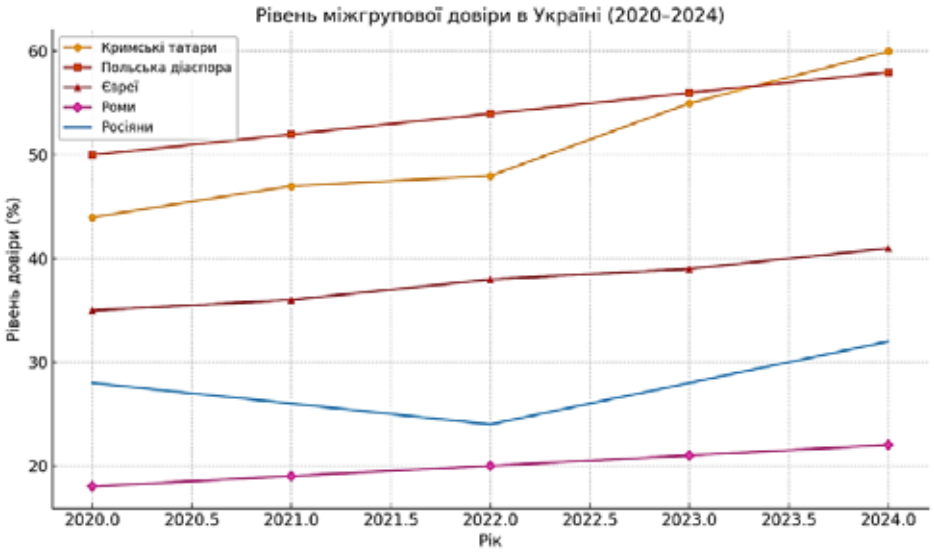

Рис. 2. Зміна рівня довіри серед етнічних груп в Україні – упродовж 2022–2024 років [2]

Дана діаграма демонструє еволюцію рівня міжетнічної довіри в українському суспільстві в умовах воєнного часу. Згідно з узагальненими показниками, найбільш високий рівень позитивного сприйняття у 2024 році зафіксовано щодо кримських татар – він досяг 60%. Така динаміка, ймовірно, зумовлена їхньою послідовною проукраїнською позицією, активною участю в громадських ініціативах, спрямованих на підтримку Збройних Сил України та адвокацію питань, пов'язаних із деокупацією Криму. Натомість рівень довіри до росіян, хоч і зріс на 8% з 2022 по 2024 рік (з 24% до 32%), залишається відносно низьким, що пояснюється триваючою військовою агресією з боку російської федерації та зростанням соціального запиту на національну безпеку та ідентичність.

Ще нижчим залишається рівень довіри до ромської спільноти, що коливається в межах 18–22%. Це свідчить про стійкі соціальні стереотипи та виклики інтеграції, які зберігаються у суспільстві. Незважаючи на незначне зростання, ромська спільнота залишається найменш прийнятою серед згаданих груп [2].

Ці дані дозволяють говорити про неоднорідність міжкультурної взаємодії в Україні та необхідність цілеспрямованої державної політики з подолання упереджень і розвитку міжетнічної толерантності. Діаграма є інструментом візуалізації динаміки культурної інтеграції та соціального дистанціювання в умовах війни та посткризових змін.

Одним із можливих чинників, що зумовлює описане явище, є недостатня тематична і культурна різноманітність контенту в традиційних медіа, а також відносна однорідність їхньої аудиторії. Навіть без прямої дискримінаційної риторики, подібна інформаційна подача часто формує спрощену картину соціальної дійсності, що сприяє укоріненню стереотипів.

Відтак, переорієнтація інформаційної політики традиційних ЗМІ у напрямі більшої інклюзивності, відкритості до різних форм соціальної ідентичності та культурного розмаїття є важливою умовою посилення толерантності в суспільстві. Це, у свою чергу, виступає критично важливим чинником соціальної єдності, особливо в умовах глибоких суспільних змін і воєнного конфлікту (див. Рис. 3) [12].

У дослідженні, яке аналізує рівень соціальної згуртованості та міжкультурної взаємодії в Україні, розглядаються такі ключові індикатори, як довіра, толерантність і відчуття безпеки. Дослідження охоплює велику вибірку з усіх регіонів країни та акцентує увагу на особливостях різних етнічних, культурних і соціальних груп.

Сучасна міжкультурна взаємодія в Україні розгортається в умовах глибокої трансформації, спричиненої війною. З одного боку, конфлікт сприяє національній консолідації, переосмисленню ідентичності та зміцненню почуття єдності. З іншого – він водночас актуалізує культурні розмежування та породжує нові форми дискримінаційних практик. Ефективна міжкультурна політика повинна поєднувати просвітницьку діяльність, підтримку місцевих ініціатив і розвиток гуманістичного публічного дискурсу [3].

У сучасному інформаційному просторі простежується процес переосмислення колективної ідентичності, зростає зацікавлення національними символами, історичною пам'яттю та мовною єдністю. Водночас залишаються ризики соціаль-

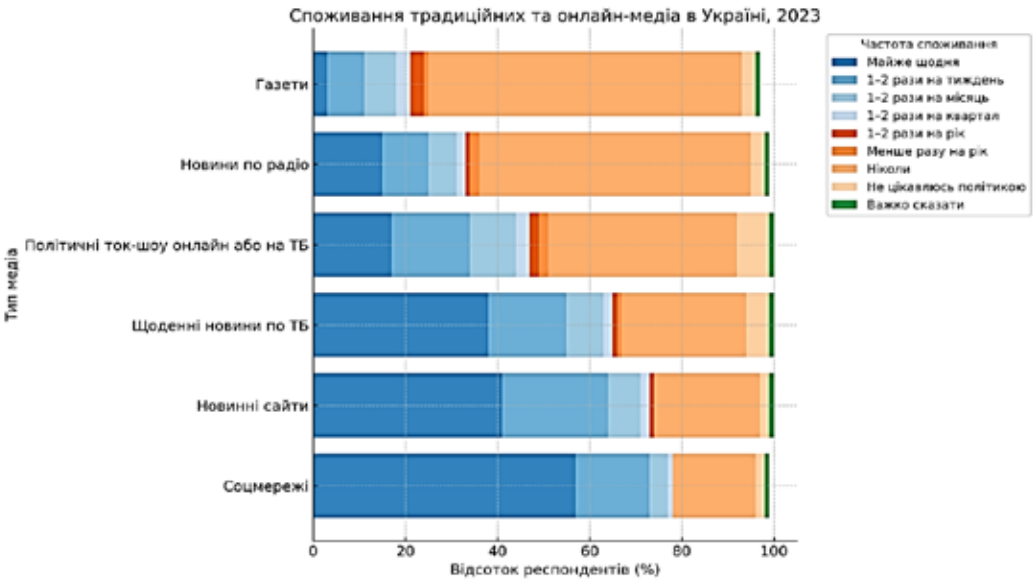

Рис. 3. Частота споживання ЗМІ і рівень толерантності [12]

ної поляризації: побутова ксенофобія, локальні суперечності, роздратування, пов'язане з культурними відмінностями. Засоби масової інформації та соціальні мережі відіграють у цьому контексті двоїсту роль – вони можуть як сприяти конструктивному діалогу, так і загострювати наявні конфлікти.

Висновки. У процесі повномасштабної війни Україна зіткнулася не лише зі зовнішньою агресією, а й з глибокими внутрішніми трансформаціями соціокультурного простору. Аналіз міжкультурної взаємодії у воєнний період виявив амбівалентну динаміку: з одного боку, спостерігається посилення суспільної згуртованості та формування спільної культурної ідентичності; з іншого – зростають ризики сегрегації, культурної замкненості та поширення стереотипів щодо «інших».

Публічний дискурс відіграє ключову роль у відображенні й формуванні цих процесів. Він зазнає впливу як державної комунікаційної політики, так і активності медіа та громадянського суспільства. Саме через дискурсивні практики легітимуються ті чи інші моделі сприйняття соціальної реальності, у тому числі ставлення до представників різних етнічних, мовних та культурних груп.

Результати дослідження свідчать про необхідність впровадження цілісної інтеграційної інформаційної політики, орієнтованої на міжкультурний діалог, інклюзію та просвітницькі ініціативи. Така політика має базуватися на засадах гуманізму, поваги до різноманіття та відповідального медіа-висвітлення.

У контексті війни міжкультурна комунікація стає не лише інструментом соціальної стабілізації, а й стратегічним чинником формування адаптивної національної ідентичності. Подальші дослідження можуть бути зосереджені на вивченні регіональних практик соціальної адаптації, змін у мовній поведінці та ролі цифрового простору у трансформації культурної свідомості.

Література

1. Київський міжнародний інститут соціології. Опитування щодо міжкультурних відносин в Україні. Київ, 2023. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/2023_intercultural_relations.pdf

2. Центр Разумкова. Річний звіт. Київ, 2021. URL: https://razumkov.org.ua/pro-nas/richnyi-zvit/richnyi-zvit-2021

3. Головаха Є. Соціолог Євген Головаха: Якщо ми не здамося – вийдемо з цієї війни абсолютно інтегрованою європейською країною. Київ, 2022. URL: https://novynarnia.com/2022/03/30/yegolovaha/

4. Чепа М.-Л.А. Етнопсихологічний дискурс глобалізації : монографія / М.-Л.А. Чепа. Кіровоград : Імекс - ЛТД, 2013. 104 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/7288/1/М.-Л.А.Чепа_Етнопсихологічний_дискурс_глобалізації._Монографія.pdfве

5. Інститут соціології НАН України. Українське суспільство в умовах війни. Київ, 2023. URL: https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/Maket_Ukr_suspil

6. Berry J. W. Immigration, acculturation, and adaptation. Applied Psychology. 1997. Vol. 46, No. 1. P. 5–34. https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x URL: https://iaap-journals.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x (дата звернення: 27.06.2025).

7. Bourdieu P. The forms of capital. У: Richardson, J. G. (Ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education . New York: Greenwood Press, 1986. pp. 241–258. URL: https://home.iitk.ac.in/~amman/soc748/bourdieu_forms_of_capital.pdf (дата звернення: 27.06.2025).

8. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life . New York : Doubleday, 1959. 251 p. URL: https://www.thoughtco.com/goffmans-front-stage-and-back-stage-behav (дата звернення: 27.06.2025).

9. Hall E. T. Beyond Culture. – Garden City, NY : Anchor Press/Doubleday, 1976. 318 p. URL: https://www.scribd.com/document/462116395/Hall-Edward-T-Beyond-Cult (дата звернення: 27.06.2025).

10. Gudykunst W. B. Bridging Differences: Effective Intergroup Communication. – 4th ed. Thousand Oaks : Sage Publications, 2004. URL: https://sk.sagepub.com/book/mono/preview/bridging-differences-4e.pdf (дата звернення: 27.06.2025).

11. Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York : Simon & Schuster, 2000. 541 p. URL: https://www.amazon.com/Bowling-Alone-Collapse-American-Community/dp/0743203046 (дата звернення: 27.06.2025).

12. Social cohesion in Ukraine: understanding horizontal relations based on RESCORE 2023 index, Ukraine, 2024. URL: https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PUB_Social-Cohesion-in-Ukraine_Part_II_March.14.2024.pdf (дата звернення: 27.06.2025).

Анотація

Шевель І. П. **Міжкультурна взаємодія та соціальні напруження у воєнний період: трансформації публічного дискурсу в Україні.** – Стаття.

У статті проаналізовано трансформаційні процеси міжкультурної взаємодії в українському суспільстві в умовах повномасштабної війни, що триває з 2022 року. Авторка акцентує увагу на зрушеннях у публічному дискурсі, які відображають зміну суспільних уявлень про культурну ідентичність, сприйняття «іншого» та рівень міжгрупової довіри. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході з використанням контент-аналізу медіапростору, соціологічних досліджень і якісного аналізу експертних інтерв'ю. Особлива увага приділяється тому, як війна посилила як позитивні, так і негативні прояви міжкультурної взаємодії: з одного боку, відбувається консолідація українського суспільства навколо спільних цінностей, з іншого – посилюються ризики культурної ізоляції, геттоїзації окремих груп, формування ворожих наративів.

Підкреслюється роль комунікаційної політики держави, громадянського суспільства та медіа у формуванні інклюзивного середовища та запобіганні зрос-

танню соціальної напруги. Обґрунтовано необхідність впровадження цілеспрямованої інтеграційної інформаційної політики, орієнтованої на підтримку міжкультурного діалогу, як стратегічного інструмента суспільної єдності та протидії деструктивним впливам. У результаті дослідження доведено, що міжкультурна комунікація в умовах воєнного конфлікту є не лише засобом стабілізації соціального середовища, а й чинником формування сталої національної ідентичності, адаптивної до сучасних викликів.

Ці процеси відбуваються паралельно з глобальним культурним впливом – у тому числі через медіа, що посилює гібридність культурного самосприйняття.

Війна стала імпульсом до глибокої трансформації культурної ідентичності українців. Відбулося зміцнення національного компоненту, актуалізація історичної пам'яті, зростання мовної та символічної самосвідомості. Водночас ці зміни не є однозначними – відбувається формування складних, гібридних ідентичностей, що враховують як національне, так і глобальне. Цей процес засвідчує динамічний характер культури та її здатність до адаптації в умовах екстремальних соціальних викликів.

Ключові слова: міжкультурна взаємодія, міжкультурна комунікація, соціальна напруга, культурна ідентичність, воєнний конфлікт, публічний дискурс, війна.

Summary

Shevel I. P. **Intercultural interaction and social tensions during the war period: transformations of public discourse in Ukraine.** – Article.

This article examines the transformative processes of intercultural interaction in Ukrainian society during the full-scale war that has been ongoing since 2022. The author focuses on shifts in public discourse that reflect changing perceptions of cultural identity, attitudes toward the "other," and the level of intergroup trust. The study employs an interdisciplinary approach, including content analysis of the media space, sociological data, and qualitative analysis of expert interviews. Special attention is paid to how the war has intensified both positive and negative aspects of intercultural relations: on one hand, fostering societal consolidation around shared values; on the other, increasing the risks of cultural isolation, ghettoization of certain groups, and the proliferation of hostile narratives.

The article emphasizes the crucial role of communication policy, civil society, and the media in fostering an inclusive environment and preventing the escalation of social tensions. It substantiates the need for a targeted integrative information policy aimed at promoting intercultural dialogue as a strategic tool for societal unity and resistance to destructive influences. The research demonstrates that intercultural communication in the context of military conflict functions not only as a stabilizing force in the social environment but also as a key factor in shaping a resilient national identity capable of adapting to contemporary challenges.

These processes unfold in parallel with global cultural influences–particularly through media–which reinforce the hybrid nature of cultural self-perception. The war has served as a catalyst for profound transformations of Ukrainian cultural identity, strengthening national components, reviving historical memory, and increasing linguistic and symbolic awareness. At the same time, these changes are complex and multidimensional, leading to the emergence of hybrid identities that integrate both national and global elements. This reflects the dynamic nature of culture and its capacity to adapt under conditions of extreme social stress.

Key words: intercultural interaction, intercultural communication, social tension, cultural identity, armed conflict, public discourse, war.

Дата надходження статті: 25.06.2025
Дата прийняття статті: 07.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 130.2: 94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.20

В. В. Атаманенко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-7233-7137
аспірант кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІДЕОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЛІБЕРАЛЬНОГО ПОНЯТТЯ СВОБОДИ

Вступ. Свобода в сучасному світі є найважливішим атрибутом життя людини. Гуманність політичних режимів та устроїв оцінюються відповідно до рівня свободи, який вони надають окремому індивіду. Свободу навіть використовують як функцію рівня економічного достатку. Втім, в той же час, цей феномен, саме в його ліберальній інтерпретації, є настільки дискусійним та складним питанням, на яке велика частка лібералів навряд чи змогла б дати достатньо змістовну відповідь. Саме тому, що прихильники лібералізму самі часто плутаються стосовно основоположних питань власної ідеології, постає необхідність аргументованого висвітлення її центрального концепту, а також основних історичних інтерпретацій цієї суми політичних поглядів.

Методи дослідження. У своєму аналізі автор послуговувався низкою загальнологічних методів та компаративним методом на основі аналітичних інструментів І. Берліна (концепт негативної та позитивної свободи) та Л. Сведсена (знання та контроль, що є складовими феномену відповідальності).

Результати дослідження. Протягом усієї історії розвитку філософської та політичної думки, жодне питання не піднімалося настільки гостро, не трактувалося так неоднозначно, як питання свободи. Тим не менш, свобода – це єдиний феномен, який може настільки лаконічно описати сутність людської природи та її відмінність від природи інших створінь. Це постає основним аргументом лібералізму, без якого він не був би логічною, послідовною та доконаною світоглядною системою.

Безумовна свобода людини пояснюється тим, що вона є моральною істотою. «Моральна істота –, за Ч. Дарвіном, – це істота, яка здатна порівнювати свої минулі та майбутні вчинки або мотиви до дії, схвалюючи або засуджуючи їх» [1, с. 88]. Людина не здатна існувати поза цінностями: вона не може не взаємодіяти з мораллю, бо є, також, суспільною істотою. Відповідно, оскільки у людини, за фактом її народження та зростання у певній спільноті, вже наявний оцінювальний інструментарій оточуючого середовища, в неї залишається дві опції для дії: або слідувати тим приписам, які надало їй суспільство, або заперечувати їх і на їхній основі вибудовувати власні моральні категорії, як антипод суспільним. Суспільні моральні приписи, таким чином, постають, по відношенню до індивіда, тим «винятком», про який каже С. К'єркеґор: «Виняток [...] пояснює сам себе та всезагальне, і коли хтось дійсно хоче дослідити всезагальне, необхідно лише ознайомитися зі справжнім винятком, оскільки він представить [всезагальне] повніше, аніж воно здатне представити саме себе» [2, с. 78]. Так само на цьому наполягає й К. Шмітт: «Нормальність не здатна нічого пояснити, натомість виняток пояснює всезагальне; він не тільки підтверджує правило: саме правило існує виключно завдяки винятку» [3, с. 15]. Виникає така ситуація, бо суспільство єдине здатне забезпечувати відповідальність за порушення моралі: безпосередньо або ж через власне уявне співвідношення з ним, як набором цінностей, людини. А оскільки через відповідальність остання пізнає межі власної свободи (бо здатна наділити зроблений нею вибір відповідним значенням), вона є *необхідно* вільною. Згадуються відомі слова Р. Декарта: «Щоб бути вільним, в мене не має бути можливості робити подвійний вибір, в процесі вибору однієї з двох протилежностей. Радше навпаки: чим більше схильний я до однієї, – чи тому, що я розумію, що в ній міститься добро та істина, чи то Бог зумовлює саме такий злет моєї думки, – тим більше я її вибираю» [4, с. 39]. Процес «усвідомлення свободи» має в собі відповідні складові: «суспільність – моральність – відповідальність – свобода». Таким чином, оскільки в людини є певна упередженість (суспільні моральні приписи), вона здатна робити та оцінювати власний вибір: або відштовхуючись від неї (в сенсі заперечення, протиставлення), або нею оперуючи.

© В. В. Атаманенко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Звернімося до термінологічного визначення поняття «свобода». Філософський енциклопедичний словник визначає її: «[…] усвідомленням можливісних меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного) і в цьому плані є усвідомленням необхідності» [5, с. 570]. Коли вказується, що свобода є «усвідомленням необхідності»[1], можна говорити про ступінь свободи, а не про її наявність, що є вихідним положенням ліберального твердження про належність свободи людській природі. Це підтверджує, також, що свобода є необхідністю людської природи навіть у випадку зовнішньої обмеженості вибору: в будь-який момент свого життя людина обирає (свідомо чи не свідомо) з відповідної кількості альтернатив (дарма, що чітко окреслених), а, отже – реалізує акт свободи. Тому, з ліберальних позицій, формулювання «усвідомлення необхідності» не здатне аргументувати наявності свободи.

«Усвідомлення необхідності» свободи не рівнозначне її уречевленню – акту свободи – про що говорить Т. Ґрін, критикуючи І. Канта. Останнього вважають чи не першим ліберальним мислителем, тим, хто (як вказують) аргументував цінність людини; людини як цілі, а не як засобу. В той же момент, як стверджує І. Кант, людина є рабом своїх бажань, які не є продуктом її розуму, а, отже, «справжня воля» лежить поза нею, не є частиною її природи і постає певним ідеалом – тим, чого потрібно досягнути шляхом морального виховання: «Тільки за допомоги навчання людина стає людиною» [6, с. 6]. І. Кант бачить свободу автономною стосовно індивіда, такою, що може існувати поза актом свободи, поза вольовим актом. Німецький філософ «[…] тільки хоче, щоб ми усвідомили можливість такого визначення, лише засвідчує, яким має бути ідеал доброї волі, а не стверджує, ніби кожна людина і справді так визначена […] [він] здається, вважав свободу за нездійснений та нездійсненний стан» [7, с. 231]. Перефразовуючи І. Канта, свобода надається тим індивідам, які попередньо аргументували власну здатність нею володіти. Натомість, ліберальне поняття свободи стверджує її презумпцію: людині належна свобода до тих пір, поки вона не підтвердила своєї *не*здатності нею володіти. На нашу думку, послідовно-ліберальне переконання стосовно співвідношення свободи та людської природи виглядає наступним чином: «Немає такої волі, якої індивід не усвідомлює як належної йому, і немає такого волевиявлення, про яке він не знає, що є його творцем. Запитувати, чи він має владу над волею або чи якась інша сила, ніж він, визначає її, – однаково, що запитувати, чи він є іншим, ніж він сам» [там само, с. 235]. Це є фундаментальною передумовою лібералізму як послідовного системного світогляду: будь-які зрушення до більшого поступу в розширенні прав індивіда не мають жодного сенсу без переконання, що людина є a priori вільною.

Незважаючи на те, що, як стверджує лібералізм, свобода є належністю людської природи і не є можливим оцінювати її наявність чи відсутність як кількісну категорію, *ступінь* свободи, який має бути доступний людині (сила, з якою вона може впливати на зовнішній, стосовно себе, світ), є фундаментальним питанням усього ліберального дискурсу. Цей ступінь оцінюється в межах співвідношення двох концептів свободи: позитивного та негативного.

Позитивний та негативний концепти свободи вважаються найфундаментальнішими критеріями розмежування того, яким саме чином людина втілює свободу. Позитивна свобода є свободою самовираження, іншими словами: «Позитивне» значення слова «свобода» виростає з бажання індивіда бути самому собі паном» [8, с. 190]. Це бажання мати можливість визначити власну ціль та йти до неї тими засобами, які є прийнятними для індивіда в процесі її досягнення. Негативна свобода, натомість, означає простір вільний від зовнішнього втручання. Це приватна сфера індивіда, яка, відповідно, належна йому як індивіду: «[…] свобода в цьому розумінні є лише простором, у межах якого людина може діяти без завад із боку інших людей» [там само, с. 180–181]. Втім, вважати ці концепти окремішніми поняттями не видається нам можливим. Позитивна та негативна свобода є взаємопов'язаними крайнощами: якщо надати людині абсолютну можливість реалізації власної цілі (тобто, абсолютну позитивну свободу) ми, тим самим, маємо забезпечити і абсолютне невтручання в її приватну сферу, що, закономірно, порушить позитивну та негативну свободу інших людей. В той же час, якщо ми забезпечимо людині абсолютне невтручання в її приватну сферу (тобто, абсолютну негативну свободу), вона, тим самим отримає абсолютну можливість реалізації власної цілі, що так само, як і в першому випадку, порушуватиме як негативну, так і позитивну свободу її оточення. Тим не менш, ці абстрактні величини постають ізольованими функціями ступеня свободи, що оперують власними категоріями. Критеріями для них є, що можемо знайти у Л. Сведсена, *знання* та *контроль* – основні складові відповідальності [9, с. 39].

Виникнувши в XVII ст., лібералізм до сьогодні залишається найпопулярнішою сумою політич-

[1] Незважаючи на те, що автор цього формулювання (Б. Спіноза) надавав йому значення процесу пізнання (свободи) природи (як необхідності), в даній статті воно інтерпретуватиметься як розуміння індивідом наявності формального забезпечення сфери вільної дії законодавством.

них поглядів як з точки зору практичної політики, так і на рівні масового сприйняття: будь-яка інша політична ідеологія чи доктрина, для того, щоб отримати політичну легітимацію, має запозичувати ті чи інші складові категоріального апарату лібералізму у власний інструментарій. Втім, як не парадоксально, наскільки лібералізм став невід'ємною частиною (навіть належністю) сучасної політики, настільки ж він є неоднорідним та гетерогенним в своєму трактуванні.

Поняття «лібералізм» походить від латинського слова liberalis, що в перекладі означає «вільний», «незалежний». Відповідно, ключовим концептом лібералізму, наукова спільнота визнає «свободу». Але, як доречно зазначив Дж. Волдрон: «Сказати [...] що відданість свободі є основою лібералізму, означає сказати щось надто невизначене і абстрактне, що навряд чи є корисним, тоді як сказати, що ліберали за своєю суттю віддані особливій концепції свободи, означає створювати надто беззаперечне, надто догматичне уявлення про проблему, щодо якої, схоже, незважаючи на велике бажання, можуть не дійти згоди навіть ідеологічні однодумці» [10, с. 71]. Найбільш послідовним в поясненні сутності (як ми його називаємо) «парадоксу лібералізму», постає перед нами переконання М. Фрідена, який висновує лібералізм як політичну ідеологію. Пояснюючи природу ідеологій, він приходить висновку, що у них існують ключові, суміжні та периферійні концепти. Якщо ключовий концепт це самостійна і стала величина, то суміжні і периферійні, в свою чергу, 1) не існують поза ключовим концептом, 2) можуть змінюватися відповідно до дискурсивної специфіки того чи іншого історичного періоду та культури, 3) покликані пояснювати ключовий концепт у відповідному змінюваному контексті. В лібералізмі, як стверджує мислитель, існують такі ключові концепти, як свобода, індивідуалізм, прогрес, раціональність, загальний інтерес, соціальність і обмежена та відповідальна влада. Що найважливіше, кожен ключовий концепт зазнає впливу іншого ключового концепту: «[...] поєднуючи свободу з раціональністю, прогресом і відповідальною владою, ми значно звужуємо діапазон інтерпретацій лібералізму» [там само, с. 90].

Оскільки свобода та раціональність є, в межах лібералізму, нероздільними, то, при забезпеченні свободи, прибічник цієї політичної ідеології може оперувати тільки формальними категоріями, основними з яких є права людини. Як зазначає П. Манан: «[...] одна з найголовніших ідей лібералізму це ідея «індивіда» [...] істоти, яка, будучи людиною, має «права», які можна перерахувати, права, які закріплені за нею незалежно від її функції та її місця в суспільстві та які роблять її рівною (у формальній свободі – *А.В.*) з будь-якою іншою людиною» [11, с. 8]. Ліберальне поняття свободи розділяє етику та політику і право: лібералізм не дає відповіді на питання яким чином потрібно досягти щастя (реалізувати власний акт свободи так, як індивід бажає), але намагається забезпечити усі формальні (законодавчі) умови для того, щоб людина сама змогла знайти відповідь на це питання [9, ст. 132]. Отже, стратегічну ціль лібералізму як політичної ідеології, можна концептуалізувати наступним чином: забезпечення рівних можливостей задля втілення власного усвідомленого акту свободи завдяки користуванню інституційними спроможностями держави.

Класичний лібералізм, що виник у XVIII ст., не зміг впоратися з поставленою перед собою задачею. Велику (якщо не основну) роль цієї невдачі відіграв вульгарний капіталізм, що розглядався як економічна модель абсолютної свободи: принцип laissez-faire, який сповідувався її ідеологами, передбачав невтручання держави в динаміку капіталу в межах вільного ринку. Ідеологи класичного лібералізму, в основному, переймалися теоретичним обґрунтуванням становлення окремої (і абсолютної, в межах їхніх інтелектуальних пошуків) ланки суспільства – індивіда. Вихідне положення, на яке вони спиралися, повною мірою може бути описане наступною цитатою А. Сміта: «[...] вивчення власної вигоди природно чи, радше, неминуче спонукає його (індивіда – *А.В.*) віддавати перевагу такому застосуванню капіталу, яке є щонайвигіднішим для суспільства» [12, с. 454]. Ідеологи класичного лібералізму були переконані: якщо звільнити індивіда від державної регуляції його економічної діяльності, то в решті-решт, автономна індивідуальність, що керується економічною раціональністю, буде здатна впорядкувати суспільство таким чином, щоб кожен отримував достатній рівень суспільних благ.

З одного боку, автономія індивіда, наявність в нього недоторканної приватності – один з фундаментальних чинників підвищення як ступеня свободи в суспільстві, так і його прогресивності. З іншого ж, абсолютне право власності, що може призвести до монополізації підприємцем відповідної сфери життєдіяльності, інтенсифікує утворення нового законсервованого суспільного класу – клептократії.

Оцінюючи класичний лібералізм з точки зору того інструментарію, що був наведений вище, його основна проблема, яка не дала можливості забезпечити життєздатність такої конфігурації цієї політичної ідеології, полягала в абсолютизації *негативної* свободи і нехтуванням свободи *позитивної*. Класичний лібералізм, який сповідував переконання, що будь-яке втручання у вільний ринок здатне утворити більше проблем, аніж вирішити, зміг забезпечити рівні можливості

для втілення власного усвідомленого акту свободи конкретному суспільному класу – класу власників. Мало того, ця система переконань, узаконюючи та легітимуючи відповідний статус-кво, не допускала, де факто, будь-яких змін в співвідношенні суспільних сил: власники продовжували багатіти, в той час як ті, хто власності мати не могли – самі перетворювалися на власність. Особливо цей парадокс стає можливим прослідкувати в «недоторканності свободи контракту», яку обстоювали ліберали старого зразка: вони наполягали, що держава в жодному випадку не повинна законодавчо регулювати порядок укладання угоди між індивідами. У випадку існування соціальних інститутів, як стверджували класичні ліберали, на сторони угоди (приватних власників) чиниться тиск: така угода не могла б бути підтримана чинним законодавством, якби не відповідала вимогам відповідних державних стандартів; індивід вже б не міг, навіть при щирому бажанні, працювати протягом вісімнадцяти годин, якби це було заборонено нормами охорони праці чи здоров'я, а це, згідно з переконанням класичних лібералів, зазіхання на індивідуальну свободу. Така парадигма думки бере за належне достатню освіченість громадян, що тільки й може надати їм можливість провести в життя власний усвідомлений акт свободи, а відповідно і достатній *контроль* над власними рішеннями і бажаннями, що, в такому випадку, приймаються зважено. До впровадження в 1870 р. в Англії[2] закону про навчання, середньостатистичний рівень освіти був недостатнім, щоб вважати значну кількість населення свідомою стосовно власних дій по укладанню будь-яких угод (станом на 1820 р. відсоток грамотного населення складав 45% жінок та 60% чоловіків [13, с. 57]). При умові посередньої середньостатистичної освіченості неможливо стверджувати, що людина приймає рішення відповідно до власного бажання, бо для того, щоб могти скористатися формальними правами, які надає ліберальне законодавство, необхідно мати певне розуміння порядку їхнього функціонування. Останнє можливе тільки при наявності відповідних *знань*, які дадуть можливість мати *контроль* над власними бажаннями та цілями; знання, в свою чергу, здобуваються в процесі навчання. Як зазначив І. Берлін: «[…] пропонувати політичні права чи безпеку проти втручання з боку держави, напівголим, неписьменним, напівголодним і хворим людям рівнозначне глузуванню над їхніми обставинами, адже їм потрібна медична допомога чи освіта, перш ніж вони можуть зрозуміти збільшення своєї свободи (ступеня свободи – *А.В.*) чи скористатися нею» [8, с. 183].

Соціальний лібералізм, який виник в другій половині XIX ст., був покликаний подолати абсолютний формалізм ліберального законодавства і надати йому уречевленості, практичного підґрунтя. Така конфігурація даної політичної ідеології виникла як реакція 1) на поширення марксизму та соціалізму серед англійського робочого класу і 2) на згубні наслідки класової ієрархії, що суттєво стримувала перебіг закономірних модернізаційних процесів.

Основне переконання теоретиків соціального лібералізму полягало у необхідності забезпечення усіх можливостей для користування формальними правами. Вони стверджували, що принцип laissez-faire, яким послуговувався класичний лібералізм, не життєздатний, оскільки його ціннісна система ґрунтується на ринкових категоріях попиту та пропозиції: індивід, який є основним суб'єктом вільного ринку, який продає та купує, користуючись правом свободи вибору, здатен оцінити якість тих чи інших послуг, що пропонуються іншими такими ж суб'єктами, тільки тоді, як має відповідний рівень усвідомленості та володіє певними навичками аналізу ринкової кон'юнктури. Більше того, стверджують ідеологи соціального лібералізму, вільний ринок, найчастіше, не здатен забезпечити ті сфери життєдіяльності суспільства, які не функціонують згідно принципів економічної раціональності, але є необхідними для забезпечення добробуту останнього. Як наполягає Дж. Ст. Мілль: «За добровільної системи всякчас трапляється, що мети не бажають, засобів узагалі не забезпечують, а індивіди, які потребують удосконалення, мають невизначене, а то й узагалі хибне уявлення про те, чого вони хочуть, і пропозиція, породжена ринковим попитом, буде будь-якою, але не такою, якої справді потребують» [14, с. 287].

Єдине рішення вищенаведених проблем, згідно із соціальним лібералізмом, – це часткова відмова від принципу laissez-faire: держава має провадити певну соціальну політику, яка, безумовно, буде втручанням у вільний ринковий обмін шляхом економічної регуляції, збільшення податків та перерозподілу суспільних благ. Частковою вона є, бо, по-перше, передбачає тільки відповідну кількість сфер життєдіяльності, на які має звертати увагу держава (забезпечення пільгових категорій громадян та житлово-комунальних послуг, фінансування розвитку науки тощо чи встановлення відповідних стандартів в усіх них, яким має відповідати залучений в таку діяльність підприємець), а, по-друге, не допускає державної монополії на ці сфери. Іншими словами, держава в соціальному лібералізмі сприймається як ще один (чітко обме-

[2] Увага, що приділена англійській історії невипадкова: соціальний лібералізм, як послідовний етап розвитку ліберальної думки, виник саме в цій країні.

жений у виді та межах своєї діяльності) учасник вільного ринку. Як стверджував Ф. Гаєк: «[…] вільне суспільство вимагає не лише того, щоб уряд мав монополію на застосування примусу, але щоб він мав монополію *тільки* на застосування примусу і щоб в усіх інших відношеннях він діяв на однакових засадах з усіма іншими», – і далі: «Хоча уряд не повинен використовувати свої можливості примусу для резервування за собою тих видів діяльності, які не мають стосунку до впровадження загальних норм права, проте цей принцип не буде порушений, якщо уряд займатиметься усіма видами діяльності *на однакових* правах із громадянами» [15, с. 332].

Соціальний лібералізм постає певним балансом між *позитивною* та *негативною* свободою; між колективом та індивідом. Його кінцевою метою є звільнення усіх спроможностей індивіда, але не просто заради цього «звільнення», а заради суспільного блага, яке, в свою чергу, надаватиме можливості окремій людині досягати суспільних цілей тим чином, яким вона сама того бажає. Соціальні ліберали стверджують, що тільки суспільство надає сенсу свободі людини, тільки воно може справді забезпечувати її, а, отже, кожен індивід має працювати на функціонування та добробут суспільства: «Ми розуміємо під свободою силу, яка є в кожної людини завдяки допомозі та безпеці, що їх надають йому її ближні, і яку, своєю чергою, вона застосовує, щоб і решта людей мали допомогу та безпеку» [7, с. 199]. Таким чином, «[…] скоритися – перший крок до справжньої свободи, бо це перший крок до повного вияву всіх спроможностей, якими обдарована людина» [там само, с. 199]. Держава застосовує примус стосовно індивіда (змушує його відповідати певним стандартам), не з метою узалежнити чи пригнобити, а навпаки, дати йому можливість максимально реалізувати власний потенціал, шляхом забезпечення для цього основної умови – функціонування держави, що сповідує основоположні ліберальні принципи: «Мета примусу – забезпечити найсприятливіші зовнішні умови внутрішнього зростання і щастя тією мірою, якою ці умови залежать від спільних дій та одностайного послуху» [16, с. 147]. Як влучно зазначає Л. Гобгауз: «[…] немає суперечності між свободою як такою і контролем як таким, бо кожна свобода спирається на відповідний їй акт контролю. Справжня суперечність існує між контролем, що сковує особисте життя і пригнічує дух, і контролем, спрямованим на забезпечення зовнішніх матеріальних умов їхнього вільного та безперешкодного розвитку» [там само, с. 147].

Отже, соціальний лібералізм не тільки не є соціалізмом (бо першим і останнім його аргументом є свобода індивіда), а, як стверджують сучасні дослідники ліберальної теорії, справді втілює стратегічну ціль лібералізму. Р. Дворкін наполягає, що ключовий концепт лібералізму – це рівність [17, с. 188–191], але не в сенсі матеріалістично-соціалістичної рівності, а в сенсі рівної для всіх свободи.

Висновки. Незважаючи на множинні інтерпретації поняття свобода, лібералізм бачить її невід'ємним феноменом природи людини. Це надає йому логічної послідовності в процесі надання та розширення прав індивіда, що постають з необхідності наявності в нього позитивної та негативної свободи задля постановки власних цілей життя та несення за них відповідальності. Втім, оскільки лібералізм не є сталим набором цінностей, а постає ідеологією, що постійно адаптується до соціальної кон'юнктури, її теорії довелося пройти довгий шлях саморефлексії.

В історії розвитку ліберального поняття свободи, соціальний лібералізм постає як переломний етап, який перетворив рафінований формалізм ліберального законодавства у працюючий інститут забезпечення можливостей втілення власного усвідомленого акту свободи та, відповідно до вимог його часу, обґрунтував шляхи вирішення основних проблем на шляху до втілення стратегічної цілі лібералізму.

Література

1. Darwin C. The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex / Intr.: J. T. Bonner, R. M. May. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981. 528 p.

2. Kierkegaard S. Repetition and Philosophical Crumbs / trans. by M. G. Piety; Intr. E. F. Mooney; Notes: E. F. Mooney, M. G. Piety. Oxford: Oxford University Press, 2009. 187 p.

3. Schmitt C. Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty

4. / trans. by G. Schwab; Foreword by T. B. Strong. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2005. 70 p.

5. Descartes R. Meditations on First Philosophy in Which the Existence of God and the Distinction of the Soul from the Body Are Demonstrated / trans. by D.

6. A. Cress. 3rd ed. Indianapolis and Cambridge: Hackett Publishing Company, 1993. 80 p.

7. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. ред.

8. колегії); Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

9. Kant I. On Education / trans. by A. Churton; Intr. F. R. Davis. Boston: D. C. Heath & Co., 1900. 121 p.

10. Green T. H. Lectures on the Principles of Political Obligation and Other Writings / ed. by P. Harris, J. Morrow. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 383 p.

11. Берлін І. Чотири есе про свободу. Київ: Основи, 1994. 272 с.

12. Сведсен Л. Ф. Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. С. Волковецької. Львів: Вид-во Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.

13. Лібералізм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ: ВД "Простір", "Смолоскип", 2009. xxxii + 1128 с.

14. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / Пер. з фр. Київ: Дух і літера, 2005. 216 с.

15. Smith A. On Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Oxford: Oxford University Press, 1979. Vol. 1: viii + 543 p.

16. Clark G. The Great Escape: The Industrial Revolution in Theory and in History. California: Univerisity of Califronia, 2003. 77 p.

17. Mill J. S. Principles of Political Economy: With Some of Their Applications to Social Philosophy / ed. by S. Nathanson. Indianapolis and Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc, 2004. 352 p.

18. Hayek F. A. Constitution of Liberty: The Definitive Edition / ed. by R. Hamowy. University of Chicago Press, 2011. 688 p.

19. Hobhouse L. T. Liberalism. Oxford: Oxford University Press, 1945. v + 253 p.

20. Dworkin R. A Matter of Principle. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press, 1985. 425 p.

Анотація

Атаманенко В. В. **Ідеологія соціального лібералізму в історії розвитку ліберального поняття свободи.** – Стаття.

В статті проводиться аналіз і співвідношення класичного та соціального лібералізму як історичних етапів розвитку ліберального поняття свободи. Вказується, що лібералізм ґрунтується на переконанні про належність свободи людській природі. Аналізується трактування поняття «свобода» та переконань теоретиків ліберальної думки і на цьому ґрунті концептуалізується ліберальне поняття свободи. Вказується, що послідовно-ліберальне мислення має переслідувати думку про апріорність свободи індивіда і, таким чином, можна говорити виключно про ступінь свободи, а не її наявність.

Автором наводяться основні концепти свободи (позитивна та негативна), а також відповідні критерії аналізу (знання та контроль), які дають можливість висновувати ступінь свободи того чи іншого теоретичного або практичного політичного феномена.

Розглядається таке, гетерогенне за своїм трактуванням, явище, як лібералізм. Незважаючи на множинність його інтерпретацій, в силу амбівалентності центрального концепту лібералізму, автор схиляється до переконання М. Фрідена, що розглядає це спрямування думки як політичну ідеологію з ключовими, суміжними та периферійними концептами: вони впливають один на одного і таким чином надають можливість віднайти теоретичний ґрунт і стратегічну ціль лібералізму, яка полягає в забезпеченні рівних можливостей задля втілення власного усвідомленого акту свободи завдяки користуванню інституційними спроможностями держави.

Аргументується, що класичний лібералізм, який спирався на економічний принцип laissez-faire, не виявився релевантним згідно зі стратегічною ціллю лібералізму. Очікуючи від егоїстичного суспільства індивідів самоорганізації, ця конфігурація ліберальної ідеології призвела до поглиблення соціальної стратифікації, утворення нового законсервованого суспільного класу (клептократії), популяризації серед англійських робітників ідей соціалізму та марксизму, а також суттєвому стримуванню модернізаційних процесів. Його основна проблема полягала в абсолютизації негативної свободи та нехтуванні свободи позитивної.

Вказується, що соціальний лібералізм виник як реакція на негативні наслідки абсолютного формалізму ліберального законодавства: його теоретики обґрунтували необхідність надання кожному можливостей для користування тими правами, якими наділений громадянин ліберальної держави. Соціальний лібералізм бачить перед собою ціль досягнення балансу в дихотомії «позитивна свобода-негативна свобода». Таким чином, сучасними теоретиками ліберальної думки, він розуміється як така сума політичних поглядів, що цілком сприяє реалізації стратегічної цілі лібералізму.

Ключові слова: свобода, лібералізм, класичний лібералізм, соціальний лібералізм, політична ідеологія.

Summary

Atamanenko V. V. **The ideology of social liberalism in the history of the development of the liberal concept of freedom.** – Article.

The article analyzes and correlates classical and social liberalism as historical stages in the development of the liberal concept of freedom. It is pointed out that liberalism is based on the belief that freedom belongs to human nature. The author analyzes the interpretation of the concept of «freedom» and the beliefs of liberal theorists and conceptualizes the liberal concept of freedom on this basis. It is pointed out that consistent liberal thinking is convinced of the a priori nature of individual freedom and, thus, one can speak only of the degree of freedom, not it's presence.

The author presents the main concepts of freedom (positive and negative), as well as the relevant criteria of analysis (knowledge and control), which make it possible to determine the degree of freedom of a particular theoretical or practical political phenomenon.

The article deals with such a heterogeneous phenomenon as liberalism. Despite the multiplicity of its interpretations, due to the ambivalence of the central concept of liberalism, the author is inclined to the belief of M. Freeden, who considers this line of thought as a political ideology with core, adjacent and peripheral concepts: they influence each other and thus make it possible to find the theoretical basis and strategic goal of liberalism, which is to ensure equal opportunities for the realization of one's own conscious act of freedom through the use of the institutional capabilities of the State.

It is argued that classical liberalism, which was based on the economic principle of laissez-faire, did not prove to be relevant to the strategic goal of liberalism. Expecting individuals to self-organize from a selfish society, this configuration of liberal ideology led to deepening social stratification, the formation of a new conserved social class (kleptocracy), the popularization of socialism

and Marxism among the English working class, and a significant deterrence of modernization processes. It's main problem was the absolutization of negative freedom and the neglect of positive freedom.

It is pointed out that social liberalism emerged as a reaction to the negative consequences of the absolute formalism of liberal legislation: it's theorists justified the need to provide everyone with opportunities to exercise the rights that a citizen of a liberal state is entitled to. Social liberalism sees the goal of achieving a balance in the dichotomy of «positive freedom-negative freedom». Thus, modern theorists of liberal thought understand it as a set of political views that fully contributes to the realization of the strategic goal of liberalism.

Key words: freedom, liberalism, classical liberalism, social liberalism, political ideology.

Дата надходження статті: 09.06.2025
Дата прийняття статті: 21.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 321.01(4)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.21

Л.-О. К. Бондаренко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6244-9706
аспірант кафедри політології та державного управління
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

КРИЗОВІ ЯВИЩА ТА ЗМІНИ ІДЕОЛОГІЧНИХ ОРІЄНТИРІВ У КРАЇНАХ ЄС ПІД ВПЛИВОМ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ, ПОПУЛІСТСЬКИХ НАСТРОЇВ ТА ПОРУШЕНЬ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ

Постановка проблеми. Націоналістичний дискурс, що формується праворадикальними політичними партіями в контексті політики мультикультуралізму та культурного плюралізму, зайняв суттєве місце в країнах Західної Європи і має свою специфіку. Доволі важливо виявити особливості та механізми його конструювання, завдяки яким ультра праві політичні сили у багатьох країнах Західної Європи домагаються електоральних успіхів [13].

У цьому контексті особливий інтерес представляє випадок Великої Британії, що, безумовно, відрізняється від проявів праворадикальної ідеології та націоналістичного дискурсу, які існують у країнах континентальної Європи. На відміну від Франції чи Австрії, праворадикальні політичні організації Британії тривалий час були на маргінесі, тоді як Британська національна партія вважалася організацією, ідеологія якої межує з екстремізмом і, таким чином, перебуває поза легальним полем політики. У XXI ст. ситуація змінилася і поступово націоналістичні ідеї знаходять відгук у все більшого числа британців.

Успіхи британських євроскептиків на виборах до Європейського парламенту у 2014 р., а також історія з «Брексіт» показали, що 2010-і рр. стали піком популярності цих сил, хоча, звичайно, коріння їх слід шукати далеко від подій, пов'язаних з виходом Великобританії із Європейського Союзу. Отже, дослідження зародження, еволюції й ролі праворадикальної ідеології в сучасному політичному житті європейського суспільства актуальні і перспективні, враховуючи безперервні конфлікти на національному тлі, та дебати з питань національної ідентичності у багатьох європейських країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базовим методологічним принципом даного дослідження є соціальний конструктивізм, основи якого заклали П. Бергер та Т. Лукман, констатуючи у своїй спільній праці «Соціальне конструювання реальності. Трактат з соціології знання», що реальність, соціальна взаємодія, мова та знання є основою повсякденного життя [15].

У ході дослідження було використано низку праць зарубіжних науковців, зокрема Р. Водака, М. Мінкенберга, Г. Кітчелта, К. Мюдде, Р. Д. Гріффіна та інших, в яких праворадикальна ідеологія та націоналістичний дискурс розглядаються як соціальні конструкти певних політичних сил у рамках конкретних соціально-політичних та культурних реалій сучасного європейського суспільства. Вітчизняні дослідники Ю. Бауман, М. Бурдюг, В. Кириченко, М. Примуш, Я. Ярош, А. Осмоловська, О. Сич, О. Третяк досить активно досліджують питання націоналізму у глобальному політичному дискурсі, ідеологічні чинники світових політичних процесів, конструктивну та деструктивну роль ідеології у розвитку суспільства, формування картини світу особистості в сучасному інформаційному суспільстві тощо. У соціальних науках існує безліч теорій, що досліджують зазначені феномени, тому є потреба позначити ті з них, які стали основними в методологічному сенсі для даної статі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній українській політичній науці ще відсутній комплексний аналіз дослідження кризових явищ та зміни ідеологічних орієнтирів у країнах ЄС, які відбуваються під впливом діяльності націоналістичних партій, популістських настроїв та порушень демократичних принципів у контексті реалізації євроінтеграційного курсу держав, що визначило потребу у проведенні даної наукової розвідки.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі особливостей ідеології правого радикалізму в сучасному ЄС та впливу праворадикальних партій країн-членів на політичний процес. Для вирішення поставленої мети необхідно виконати наступні завдання: розглянути та проаналізувати існуючі підходи до понять «правий радикалізм» та «націоналістичний дискурс» у зарубіжній та вітчизняній політичній науці; дослідити фактори актуалізації праворадикальної ідеології та націоналістичного дискурсу в сучасній Європі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реакція уявлення особистості про зміни у суспіль-

© Л.-О. К. Бондаренко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

стві є відбитком сприйняття політичних подій, заломлене через призму особистісних поглядів на оточуючу дійсність, виходячи з життєвого досвіду, впливу зовнішніх психолого-ідеологічних засобів і безпосередніми спостереженнями зміни картинки світу навколо, у просторі особистих комунікацій. Людський мозок аналізує інформацію, що надходить, ґрунтуючись на особистих уподобаннях, зацікавленості у спілкуванні, просуванні кар'єрних зав'язків та модних течій. Події, які не торкаються особистих інтересів людини, впливають на вчинки опосередковано. Однак, кількість та інтенсивність зовнішніх подій може мати істотний вплив на трансформацію картин дійсності, на зміни життєвих пріоритетів. Найбільш активною частиною населення, схильною до швидкого відображення соціальних впливів у суспільстві є молодь, яка ще лише обирає свій професійний шлях, кар'єрне середовище та локацію.

У цьому контексті слід зазначити, що соціальне значення поширення ідеології держави шляхом розширення поля національних брендів є прихованим інструментом міграційної політики залучення молоді до країн, що мають вищий індекс віку жителів, спрямований у бік збільшення кількості старіючого населення, що стає питанням національної безпеки сучасної держави [5].

У сучасному глобальному політичному світі неможливе повернення до позиції обмеження інформаційного простору, яку займали країни за часів «холодної війни». Головним чином це пов'язано зі зменшенням ресурсів планети при сьогоднішньому розвитку технологій, що потребують великих природних витрат. Але проблема розвинених держав (США, країн Євросоюзу, Японії, Китаю), пов'язані не тільки зі споживанням величезної кількості природних ресурсів, а й із загальним старінням населення. У найближчому майбутньому кількість працюючого населення істотно скоротиться, зменшиться кількість жінок фертильного віку і, як результат, знизиться економічна соціально-суспільна стійкість держав.

Нині також динамічно змінюється структура населення розвинених країн. Міграційні потоки з Африки, Близького Сходу приносять значні маси людей, які радикально відрізняються за релігійними, культурними та етнічними канонами від місцевого населення і, які не бажають асимілюватися в соціальне середовище країн, що їх приймають [12].

У модерному суспільстві мотивація лише шляхом грошового фактору не завжди спрацьовує. Молоді, розумні, перспективні, фізично привабливі, наділені якостями, що мають вирішальне значення у покращенні генофонду нації, хочуть жити в соціальному середовищі зі звичним способом життя, колом спілкування, перспективами створення сім'ї, кар'єрним зростанням. Велике значення мають прищеплені змалку стереотипи сприйняття успіху та життєві установки.

Саме ціннісні переконання та певні ціннісні процедури, які сформувалися у свідомості індивіда в результаті його життєвого досвіду, набувають статусу стійкої звички. Вони впливають на те, що одна інформація відсівається сприйняттям індивіда, інша ж привертає його увагу і піддається трансформації, виходячи з чого, особистість приймає рішення про сприйняття чи відторгнення об'єкта інформації. Уявлення особистості про зміни у суспільстві формуються з урахуванням інформації представленої як державними органами, так і суспільними комунікаціями [1].

Відносини людини та суспільства, як відомо, будуються на певних закономірностях, вивчення яких дозволяє їй зайняти своє місце у цьому соціумі, а також сприяє еволюції самого суспільства. Соціальна еволюція супроводжується зміною одних суспільних протиріч іншими. Так, в результаті еволюції суспільних відносин, що відбулися в ході історії людства, були усунені класові та родові відмінності, але на їх зміну у суспільстві прийшли протиріччя, що ґрунтуються на національних відмінностях. Невипадково світові процеси інтеграції та глобалізації супроводжують спалахи націоналізму, протистояння націй одна одній. Трансформація етнічного націоналізму в ідею національної винятковості та національної переваги, трактування нації як вищої форми спільності, чиї інтереси та цінності ставляться вище за інші інтереси та цінності провокує появу відкритих конфліктів аж до кровопролиття. Тож, войовничий націоналізм є «ідеологічною основою сучасного тероризму» [9]. Сучасна політична ситуація в Європі та на Близькому Сході наочно це ілюструє.

Розмірковуючи про можливі причини «спалахів націоналізму», ми приходимо до виникнення гіпотези про існування глибинного, не цілком ясного зв'язку між розвитком національної ідеї та еволюцією індивідуальності». Для встановлення цього зв'язку зробимо спробу експлікації людської індивідуальності, її самореалізації під впливом націоналізму щодо сфер суспільного життя: економічного, політичного, соціального, духовного.

Стан економічної сфери життя суспільства відіграє вирішальну роль для виникнення умов загострення національних протиріч. Недарма кризовий стан економіки в сукупності з відсутністю перспективи економічної стабільності у найближчому майбутньому, визнано благодатним підґрунтям для зародження радикального націоналізму, який згодом трансформується у нацизм. Справа в тому, що досягнення фінансового успіху та матеріального добробуту залежить не тільки від індивідуальних якостей людини, а й від бага-

тьох інших факторів. Економічна нерівність, що існує в суспільстві, у всі часи сприймається людьми по-різному. При погіршенні економічної ситуації виникає невдоволення, що об'єднує певні групи людей, у яких роздратування викликають ті, кого не торкнулися економічні проблеми або, які постраждали меншою мірою [6].

Найбільш болісно економічну нестабільність переносить нижчий середній клас, який стає опорою нацизму. Як показав історичний досвід, представники соціальних груп, які займають проміжне становище між буржуазією та пролетаріатом, найбільш сприйнятливі до ідей нацизму.

Причини подібної реакції криються у вузьких поглядах цих людей на життя суспільства, нездатності на прояви високих почуттів, низькому рівні духовності. Рушійною силою самореалізації людської індивідуальності представників цих верств є ненависть до слабких, підозрілість до всього незнайомого, заздрість, скупе ставлення до грошей, аскетизм, націленість на накопичення заощаджень. Коли відбувається обвалення цієї мрії через інфляцію та банкрутство у подібних індивідуумів виникає потреба у здобутті месії здатного їх врятувати. Звідси прагнення до сильного, жорстокого лідера (політичного руху), спрага влади над тими, хто слабший, підпорядкування (знищення) всіх, хто не згоден чи поділяє їх поглядів. Парадоксально, але в результаті умови для розвитку їхньої людської індивідуальності, як в економічному, соціальному і культурному плані погіршуються.

На тлі економічних криз зазвичай знецінюється авторитет держави як громадського інституту, адже вона не змогла забезпечити безпеку та стабільність. У подібній ситуації консолідується опозиція, виникають радикальні рухи, представники яких не пропонують творчих рішень щодо виходу з кризи, натомість викривають, а вірніше призначають винного у тому, що трапилося, частіше всього – зовнішнього ворога нації. Політичні інститути перестають бути засобами розвитку людини, забезпечувати умови її свободи.

У філософській дилемі «людина суб'єкт чи об'єкт політики і управління» пріоритет віддається об'єкту, оскільки націоналізм вимагає від індивіда жертвувати собою і своїм майбутнім в ім'я великої мети. Таким чином, у політичній сфері життя суспільства людська індивідуальність під впливом націоналізму поляризується у двох напрямах: диктаторсько-лідерських та знеособлено-масових.

У соціальній сфері життя суспільства людська індивідуальність суб'єкта, що належить до певної соціальної спільноти, може реалізуватися тільки в рамках того середовища, до якого вона належить (нація, клас, сім'я). Як тільки, через певні обставини, втрачаються, руйнуються соціальні зв'язки і сімейні узи, суб'єкт шукає їм заміну, виходячи із сформованої в нього системи цінностей. Представники дрібнобуржуазних верств, про які йшлося вище, у цій ситуації відчувають потяг до соціальних спільнот, представники яких зараз успішні. При цьому в гонитві за новими «кумирами» вони легко зрікаються спадщини предків, знищують авторитет старших, відчуваючи свою перевагу над ними.

Сприйняття лише за принципом любові чи ненависті без відповідного морального розуміння чи обґрунтування тягне дегуманізацію свідомості людини. Націоналізм руйнує цілісність особистості шляхом заміщення індивідуальної свідомості колективною думкою, заохоченням низинних інстинктів, руйнуванням системи пріоритетів, в результаті зводить особистість до примітивного рівня [14].

Найбільш яскраво особливості самореалізації людської індивідуальності під впливом націоналізму простежуються у духовній сфері життя суспільства. Це цілком закономірно, оскільки у духовній сфері життя питома вага людської індивідуальності превалює. Духовна сфера – основна функціональна ланка життя нашого суспільства, яка підбиває підсумки всього історичного поступу людства. Невипадково значні зусилля нацизму, як політичного режиму, спрямовані на придушення істинної культури та підміну її ідеологізованим сурогатом.

Культурна цінність результатів творчості визначається їх загальнолюдським значенням і виходить за межі буття конкретної держави. При цьому національна самобутність вираження людської індивідуальності у творчості не є антагонізмом наднаціонального мистецтва. Все різноманіття національних культур складає багатство світової культури як сукупності найталановитіших індивідуальних проявів. Але, в ідеологію нацизму не вписуються властиві загалом культурі плюралізм думок, індивідуальність, різноманітність форм самовираження. Тому націоналізм, у безкомпромісній боротьбі з будь-яким проявом інакодумства, принижує твори неугодних авторів, яких визнав світ та складові предметів гордості власної вітчизни.

Про стан культури у суспільстві, що перебуває під впливом нацизму, написано безліч робіт, тому звернемося до інших елементів духовної сфери – науки та релігії. Загальна сутність цих елементів полягає в тому, що вони є формами пізнання, «заважають» націоналізму керувати масами і повністю підкоряти їхню волю. Характерною деталлю будь-якого націоналістського режиму є відсутність у його програмних засадах релігійного початку.

Навпаки, відбувається «підганяння» під потреби режиму релігійних інститутів, представники яких готові з цим режимом співпрацювати. Вчені стверджують: агресивний націоналізм характерний для малоосвічених верств населення та часто пов'язаний з антиінтелектуалізмом; по суті він є способом агресивного самовиправдання власної нездатності до політичного мислення. Тому суспільство, по-справжньому культурних людей, набагато менше сприйнятливе до нацизму, ніж суспільство з низьким культурним рівнем [7].

Таким чином, саморозвиток конкретної людини має бути «ключовим напрямом життєвих зусиль», тому що тільки в цьому випадку можливий інтенсивний розвиток соціуму в цілому.

Нацизм припиняє своє існування, як тільки етичні, моральні принципи стають вищими за ідеї виживання. Суспільство, у якому «духовна сірість» не культивується, а засуджується, ніколи не «заразитися» нацизмом.

У контексті вище сказаного, варто зауважити, що за останні кілька років електоральна популярність вкрай правих націоналістичних партій та рухів у багатьох країнах Європи суттєво збільшилася з низки причин. Зростання імміграційних потоків, біженці з країн Близького Сходу, соціально-економічні кризи та період пандемії COVID-19, військова агресія російської федерації, а також специфіка інтеграційних процесів усередині самого ЄС у XXI столітті – це далеко не повний перелік тих проблем, які актуалізують політику націоналістичного та євроскептицистського штибу в сучасній Європі [10].

Труднощі, пов'язані з проблемою біженців та їх інтеграцією до європейських товариств, які особливо актуалізувалися у 2010-х рр., нині стали однією з основних причин, через які значна частина європейців почала підтримувати радикальні та популістські політичні організації в рамках електоральних процесів. Особливо виразно ця тенденція проявляється щодо політичних партій, основою ідеології яких є націонал-популізм та правий радикалізм, а інструментом у політичній боротьбі – націоналістичний дискурс.

Виходячи з конструктивістського розуміння ідеології націоналізму, а також підходів до інтерпретації дискурсу, у статті як робочі використані поняття націоналістичного дискурсу в трактуванні таких дослідників як А. Міллер, К. Калхун та Р. Водак.

Аналізуючи дослідження націоналістичної ідеології, узагальнено дискурс можна трактувати як відкладений і закріплений у мові спосіб упорядкування дійсності та бачення світу, що виражається в різноманітних (у тому числі і вербальних) практиках, а отже, як відбиває світ, так і проектує, і створює його. Так, узгоджуючи з логікою А. Міллера, який відштовхувався від розуміння дискурсу М. Фуко, можна сказати, що націоналістичний дискурс «впорядковує» соціальну реальність і «створює» її за допомогою мовних практик.

Дослідник націоналізму К. Калхун оригінальний у своєму підході тим, що розглядає дискурсивну природу явища та виділяє низку критеріїв того, що він називає «риторикою нації». Розмірковуючи про природу націоналістичного дискурсу, К. Калхун зазначає, що саме такий спосіб осмислення соціальної солідарності, колективної ідентичності та пов'язаних з ними питань, відіграє вирішальну роль і у виробництві націоналістичного саморозуміння, і у визнанні націоналістичних домагань іншими. Згідно з позицією вченого, дослідник повинен вивчати сутність феномена націоналізму, його дискурсивну природу, але не давати ідеології тієї чи іншої оцінної думки [4].

Дослідження націоналістичного дискурсу в останнє десятиліття стали досить поширеними через електоральне зростання відповідних політичних партій. Однією з фундаментальних в емпіричному і методологічному плані праць можна вважати роботу Р. Водака, в якій він розібрав природу ідеології правого популізму, а також дискурсивні аспекти націоналістичної ідеології, націоналістичного дискурсу як інструменту у політичній боротьбі. Елементи націоналістичного дискурсу, які у межах аналізу емпіричного матеріалу позначає Р. Водак – одні з основних методологічних підходів у вивченні дискурсу праворадикальних європейських партій у його дослідженні [3].

Наголосимо, що у сучасній зарубіжній політичній науці сформувалося дві групи дослідників, які виступають з обґрунтуванням понять «правий радикалізм» і «правий екстремізм» щодо аналізованих політичних організацій.

Низка зарубіжних дослідників обґрунтовують застосування поняття «правий радикалізм» у своїх роботах. У зв'язку з цим, проаналізуємо підходи таких учених як М. Мінкенберг, Г. Кітчелт та К. Мюдде. Деякі ж дослідники віддають перевагу використанню поняття «правий екстремізм».

Низка вчених вважають обидва терміни – синонімами (як відомий британський дослідник Р. С. Гріффін [16]). Серед дослідників цього феномену відбуваються безперервні дискусії, що може свідчити про крайню актуальність теоретичного вивчення правого радикалізму та правого екстремізму.

Перед тим як детальніше розглянути погляди на досліджувану проблему деяких авторів, зазначимо, що, в цілому, виділена низка загальних позицій, якими вказані автори аргументують свою точку зору. Перша група вчених обґрунтовує свою позицію так: 1) феномен, що вивчається, не зводимо лише до політичних партій та їх програм;

його базис включає не лише організовані групи, а й погляди та орієнтири населення; поняття «екстремізм» обмежене лише організованими групами; 2) нині термін «правий радикалізм» досить широко використовується в науковій літературі та асоціюється саме з сучасними, вкрай правими ідеологіями; 3) «правий радикалізм», на відміну від «правого екстремізму», не асоціюється з нелегальною політичною діяльністю, а також меншою мірою використовується для делегітимації своїх опонентів.

Друга група вчених мотивує використання терміну «правий екстремізм» у такий спосіб: 1) саме слово «екстремізм» асоціюється із нелегальним характером діяльності вкрай правих партій; 2) термін «правий екстремізм» орієнтує вченого на вивчення саме політичної природи досліджуваного явища.

Підкреслимо, що аргументація першої групи вчених більш переконлива і, що важливіше, точніше відбиває природу чинних праворадикальних політичних партій. Справді, через багато досліджень цього питання червоною ниткою проходить думка про легальність та нелегальність таких організацій. І тут, на відміну від поняття «екстремізм», яке закріплено в юридичній літературі як явище, що тягне за собою кримінальне покарання і, отже, вже виходить за межі легального поля політики, «радикалізм» – ширший феномен.

Тож, можна бути радикальним щодо чогось окремого, чи чогось (когось) у певній системі, але екстремістська спрямованість дій протиставляє себе всій системі, виходячи за її межі. Так, стосовно консерваторів або лейбористів у Британії, євроскептики (Партія незалежності Сполученого Королівства) займають радикальну позицію щодо низки питань, але не заперечують усієї системи, того легального політичного простору, в якому вони діють. Однак, як показує практика, дискурс подібних організацій може радикалізуватися, актуалізуючи деякі моменти, що на даному етапі соціально-політичних процесів мають, на думку правих політиків та ідеологів, особливе значення [11].

Одним із дослідників, які вивчають правий радикалізм як сучасний феномен та детально розглядають його природу, є німецький політолог М. Мінкенберг. У роботі «Новий правий радикалізм у зіставленні: партії, руху та середовища» вчений простежує етапи еволюції праворадикальної ідеології, зупиняючись на деяких прикладах докладніше, проводячи порівняльний аналіз. У контексті дослідження цікаво, які особливості аналізованої ідеології виділяв автор і, звісно, визначення, що він сформулював під час свого аналізу [17].

Аналіз дослідження М. Мінкенберга дає змогу виділити кілька основних тез політолога, щодо природи явища «правого радикалізму»: 1) правий радикалізм – сучасний феномен, що виник у процесі модернізації західних суспільств у другій половині XX ст.; 2) спроби деяких дослідників встановити зв'язок між сучасним правим радикалізмом та класичним фашизмом (загалом правими ідеологіями міжвоєнного періоду) є маловиправданими; 3) він вказує на неосяжність цього явища в науковій літературі («26 запропонованих дефініцій правого радикалізму, що визначають його критерії»); 4) дає власне визначення правого радикалізму, яке, ймовірно, дуже категоричне. Так, М. Мінкенберг визначає правий радикалізм як політичну ідеологію, що базується на ультранаціоналістичних уявленнях і спрямовану проти ліберальної демократії (з її індивідуалізмом та універсалізмом) та її основних цінностей – свободи та рівності. Ультранаціоналістичне ядро праворадикального мислення – у загостренні критеріїв національної приналежності (етнічних, культурних чи релігійних), у зведенні до уявлень про колективу гомогенність і в поєднанні цих уявлень з авторитарними політичними моделями.

На наш погляд, таке визначення, мабуть, досить об'єктивно передає природу сучасного правого радикалізму. Так, вкрай праві часто критикують представників ліберально-демократичної системи через те, що інтереси народу – австрійського, французького, британського тощо – не достатньо представлені в органах влади; крім того, праві націоналісти часто ініціюють референдуми та пропонують якнайчастіше вирішувати питання на місцевому рівні. Однак, важливо зауважити, що тут може йтися саме про критику сучасної моделі демократії, а не про протиставлення себе (правих радикалів) – їй;

5) М. Мінкенберг поділяє правий радикалізм на три рівні: партії, рухи, малі групи. Критерій такої класифікації дуже простий – від готовності брати участь у парламентській боротьбі до насильницьких методів боротьби. І сучасна політична реальність підтверджує цей теоретичний висновок: дійсно є праворадикальні політичні партії, які в рамках легального політичного простору беруть участь у конкурентній боротьбі за владу; якщо говорити про рухи, то найяскравіший приклад останнього десятиліття – рух «ПЕГІДА» ((*скорочено від нім.* Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes – Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу) – німецький анти-ісламський політичний рух, заснований у Дрездені у 2014 р.), представники якого мобілізуються з окремих приводів і не беруть участі у передвиборній боротьбі; насамкінець, ті політичні групи, які використовують насильницькі методи – по суті, це ті самі правоекстремістські сили, про які йшлося вище. Тож, М. Мінкенберг поєднав

у понятті «правий радикалізм» всі можливі прояви правих націоналістичних настроїв. А це розмиває кордон між правим радикалізмом та правим популізмом, робить його майже невідчутним;

6) крім того, є три різні фази правого радикалізму в історії ІІ половини ХХ ст.: перша фаза – кінець 40-х – 50-ті рр. – маккартизм у США, залишки нацистських партій у Німеччині, та фашистських в Італії; друга фаза – 60-ті – початок 70-х (Національний фронт у Великій Британії) – період зародження праворадикального руху в багатьох державах Європи; третя фаза – 80–90-ті рр., коли праворадикальні партії почали демаргіналізуватися, чи стверджуватись як актори легального політичного процесу в багатьох країнах Західної Європи.

Загалом німецький дослідник відзначає важливу відмінність «старих» правих радикалів від «нових»: якщо у міжвоєнний період у програмах подібних партій були пункти, які закликали до встановлення авторитарних та тоталітарних режимів, то нині подібного вже немає, а праві радикали налаштовані на зміну системи, всередині самої системи, а не за допомогою її знищення.

Посилаючись на роботу ще одного відомого дослідника фашизму та правого радикалізму – Р. Гріффіна, М. Мінкенберг пише про ідеальний політичний режим правих радикалів як про етнократію. Отже, можна резюмувати, що згідно з теорією німецького вченого, мета правих радикалів полягає в тому, щоб перетворити реальну ліберальну демократію на режим, при якому більше переваг отримує національна більшість, а не різні етнічні та національні меншини. Зазначимо, що аналіз політичних програм деяких європейських вкрай правих партій підтверджує тезу вченого. Важливо, що М. Мінкенберг визнає таку тенденцію: «Праворадикальні партії та рухи сильніші всього в тих країнах, де їм вдалося під час модернізації суспільства модернізувати і власну ідеологію та політичну стратегію (відмова від фашизму та расизму), пристосуватися до сформованих політичних структур і, виходячи з властивих цим країнам специфічних націоналістичних традицій, створити власний політичний профіль і знайти опору у суспільстві» [17].

І результати виборів різних рівнів підтверджують це твердження: і у Франції («Національне об'єднання Марін Ле Пен»), і в Австрії («Австрійська партія свободи»), і у Німеччині («Альтернатива для Німеччини»), і у Великій Британії («Партія незалежності Сполученого Королівства») та у низці країн Західної, Східної, та й Південної Європи (феномен іспанської партії VOX) [8].

Сучасний успіх праворадикальних політичних партій пояснюється, крім усього іншого, тим, що за всю історію існування, вкрай праві партії у цих країнах змінювали свою ідеологію, трансформували свій дискурс, виходячи із соціально-політичного контексту і економічної ситуації у країні та світі, і, таким чином, остаточно закріпилися як найвпливовіші актори політичних процесів [2]. Тут, щоправда, варто додати, що великою помилкою було б вважати однотипною ту модель формування, еволюції та особливостей націоналістичного дискурсу та, в цілому, ідеології правого радикалізму, яку можна спостерігати у всіх вищезгаданих країнах та регіонах.

Безумовно, специфіка цього відмінна на регіональному (Західна Європа, Східна Європа, Південна Європа) і на національному рівнях, і це слід пам'ятати, щоб при аналізі правого радикалізму, ідеології та праворадикальних партій, як впливових акторів політичного процесу не потрапити в пастку уніфікації і не звести все до якогось універсального для всіх країн та регіонів розвитку історико-культурних та соціально-політичних процесів.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Розгляд та систематизація низки наукових підходів до вивчення феномена правого радикалізму і націоналістичного дискурсу дозволили виявити важливі у теоретичному плані моменти. Аналіз праворадикальних організацій Європи, еволюції їхньої ідеології, діяльності, історії зростання привабливості неможливе без вивчення факторів, що сприяли збільшенню популярності націоналістичної риторики серед досить великої частини жителів Європи.

Виявлено, що для багатьох європейців, дихотомія національного та наднаціонального в питаннях інтеграції мігрантів, політики культурного плюралізму, інших питань, пов'язаних з ідентичністю, є значущою. У зв'язку з цим, особливо можна відзначити успіх правих радикалів та євроскептиків на виборах до Європейського парламенту у 2014 р., коли особливо несподіваним став тріумф націоналістичного порядку денного французького «Національного фронту» та британської Партії незалежності Сполученого Королівства. По суті, результати виборів до Європейського парламенту, а також посилення позицій правих радикалів у багатьох європейських країнах у середині 2010-х рр., пов'язане з міграційною кризою та новими викликами ідентичності, можна розглядати як межовий період у питанні повноцінного входження даних партій до чітко формуючих партійний ландшафт Європи акторів політичного процесу.

Отже, одним із головних висновків є наступний: для комплексного аналізу політичної діяльності й електоральної динаміки праворадикальних партій, вивчення їхньої значущості для політичного процесу, ролі у кризових політич-

них та економічних явищах, слід знати специфіку конструювання їхнього дискурсу – в даному випадку, націоналістичного. Необхідність такого аналізу обґрунтована, по-перше, виявленням тих проблем, які актуалізують сучасні праві радикали, а по-друге, тим, що прикладне вивчення ідеології праворадикальних партій дозволяє виявити логіку їхньої демаргіналізації або, навпаки, маргіналізації в рамках сучасного політичного процесу.

Перспективним напрямом для подальших наукових розвідок вважаємо вивчення ролі політичних партій правого радикалізму та націоналістичного дискурсу в контексті реалізації євроінтеграційного курсу країн Європи.

Література

1. Бауман Ю.А. Ціннісна інтеграція суспільства як проблема засад публічного ладу та публічної комунікації. *ELPA–NDT*. 2023. С. 42–49.

2. Бурдюг М.М. Популізм як виклик демократичним процесам у Європейському Союзі. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2023. № 1. С. 49–55.

3. Водак Р. Політика страху. Що означає дискурс правих популістів? / Пер. з англ. Х.: Гуманітарний центр. 2018. 404 с.

4. Калхун. К. *Націоналізм*. М.: Територія майбутнього, 2006. 288 с.

5. Кириченко В.В. Формування картини світу особистості в сучасному інформаційному суспільстві: дис... докт. психолог. наук. Київ. 2021. 497 с.

6. Кубальський О.Н. Конструктивна та деструктивна роль ідеології в розвитку суспільства і науки. *Humanities Studies*. 2023. № 14. С. 54–63.

7. Маслікова І.І. Сфера культури у процесах націотворення та консолідації громадян: досвід культурної політики Франції та Німеччини *Українські культурологічні студії*. 2021. №1. С. 50–54.

8. Попова Н.М., Рибалка О.Ю. Особливості реалізації аргументативної стратегії в іспанському політичному дискурсі передвиборчої кампанії 2019 року. *Південний архів (філологічні науки)*. 2021. № 86. С. 82–86.

9. Примуш М. В., Ярош Я. Б., Осмоловська А. О. Теоретичний вимір дослідження ідеологічного чинника світових політичних процесів. *Політичне життя*. 2022. С. 108–117.

10. Сич О.І. Праві партії країн Скандинавії в контексті ренесансу націоналізму. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2019. С. 203–213.

11. Сич О.М. Ренесанс націоналізмів державних націй Західної Європи: Франція, Велика Британія, Греція. *Гілея: науковий вісник*. 2019. №3. С. 67–74.

12. Сіденко В.Р. Співвідношення глобалізації та локалізації економічних процесів в умовах зростання глобальних ризиків. *Економічна теорія*. 2021. № 3. С. 72–90.

13. Третяк О. А. Націоналізм у глобальному політичному дискурсі. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2019. Т. 2. № 1. С. 149–156.

14. Шелестова Л. В. Індивідуальність як об'єкт міждисциплінарних досліджень. *IX International Scientific and Practical Conference*. Prague, Czech Republic. 2023. Т. 256. С. 135–139.

15. Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. 1966.

16. Griffin R.D. The nature of fascism, London, 1991.

17. Minkenberg M. The Radical Right in Europe. Challenges for Comparative Research. *Bertelsmann Stiftung (Hrsg.) Strategies for Combating Right-Wing Extremism in Europe* (Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung, 2009), S. 16–28.

Анотація

Бондаренко Л.-О. К. **Кризові явища та зміни ідеологічних орієнтирів у країнах ЄС під впливом діяльності націоналістичних партій, популістських настроїв та порушень демократичних принципів.** – Стаття.

У статті розглядається питання корекції соціальних уявлень особистості у зв'язку із зовнішніми змінами політичного вектора держави, на прикладі потенційного заміщення європейських цінностей у сучасній складній геополітичній і геоекономічній світовій ситуації, що призвело до значних кризових явищ та зміни ідеологічних орієнтирів як у всьому світі в цілому, так і в державах ЄС, зокрема. Розгляд та систематизація низки наукових підходів до вивчення феномена правого радикалізму і націоналістичного дискурсу дозволили виявити важливі у теоретичному плані моменти та здійснити спробу власного аналізу причин виникнення націоналізму як однієї з форм сучасних суспільних протиріч.

Встановлено, що впливу націоналістичної ідеології піддаються широкі верстви сучасного суспільства, елементи духовного життя яких відчутно деформовані. Виявлено, що для багатьох європейців у різних державах континенту значущою є дихотомія національного та наднаціонального в питаннях інтеграції мігрантів, політики культурного плюралізму, інших питань, пов'язаних з ідентичністю. Автор вважає одним з головних висновків дослідження те, що для комплексного аналізу політичної діяльності й електоральної динаміки праворадикальних партій, вивчення їхньої значущості для політичного процесу, ролі у кризових політичних та економічних явищах, слід дослідити й усвідомити специфіку конструювання їхнього дискурсу – в даному випадку, націоналістичного. Необхідність такого порівняльного аналізу обґрунтована, по-перше, виявленням тих проблем, які актуалізують сучасні праві радикали, а по-друге, тим, що прикладне вивчення ідеології праворадикальних партій дозволяє виявити логіку їхньої демаргіналізації або, навпаки, маргіналізації в рамках сучасного політичного процесу.

Результат дослідження полягає в обґрунтуванні причинно-наслідкового зв'язку між поширенням ідей націоналізму та відхиленнями в еволюції індивідуальності, що виникають під впливом різних детермінант.

Ключові слова: соціальні уявлення, особистість, націоналізм, людська індивідуальність, ідеологія держави, зміна ідеології, сфери суспільного життя, духовність.

Summary

Bondarenko L.-O. K. **Crisis phenomena and changes in ideological orientations in EU countries under the influence of nationalist parties, populist sentiments and violations of democratic principles.** – Article.

The article examines the issue of correcting social perceptions of the individual in connection with external changes in the political vector of the state, using the example of the potential replacement of European values in connection with today's complex geopolitical and geo-economic world situation, which has led to significant crises and changes in ideological orientations both worldwide and in EU countries in particular. Consideration and systematization of a number of scientific approaches to studying the phenomenon of right-wing radicalism and nationalist discourse allowed us to identify theoretically important points and attempt to analyze the causes of nationalism as one of the forms of modern social contradictions.

It has been established that broad segments of modern society are influenced by nationalist ideology, elements of whose spiritual life are noticeably deformed. It has been found that for many Europeans in different countries of the continent the dichotomy of national and supranational is significant in issues of migrant integration, policies of cultural pluralism, other issues related to identity. The author believes that one of the main conclusions of the study is that for a comprehensive analysis of the political activity and electoral dynamics of right-wing radical parties, studying their significance for the political process, role in political and economic crisis phenomena, it is necessary to investigate and understand the specifics of the construction of their discourse – in this case, nationalist. The need for such a comparative analysis is justified, first, by identifying the problems that modern right-wing radicals are addressing, and secondly, because the applied study of the ideology of right-wing radical parties allows us to reveal the logic of their demarginalization or, on the contrary, marginalization within the framework of the modern political process.

The result of the study is to substantiate the cause-and-effect relationship between the spread of nationalist ideas and deviations in the evolution of individuality, arising under the influence of various determinants.

Key words: social perceptions, personality, nationalism, human individuality, state ideology, ideological change, spheres of social life, spirituality.

Дата надходження статті: 17.06.2025
Дата прийняття статті: 05.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 338.54:339.922(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.22

І. В. Вівчар
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3661-101X
кандидат політичних наук, доцент
Рівненського державного гуманітарного університету

О. П. Постельжук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7123-7908
кандидат історичних наук, доцент
Рівненського державного гуманітарного університету

О. В. Крет
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1736-3863
кандидат політичних наук, доцент
Рівненського державного гуманітарного університету

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми дослідження. Російська повномасштабна агресія у лютому 2022 р. спричинила безпрецедентний обвал української економіки, руйнацію критичної інфраструктури, масову вимушену міграцію та різке зростання соціально-економічних ризиків. Витрати на відновлення країни багатократно перевищують її довоєнні фінансові можливості, а внутрішні ресурси бюджету не здатні покрити навіть першочергові потреби швидкої реконструкції. Без системної зовнішньої підтримки, держава ризикує зіткнутися з погіршенням макрофінансової нестабільності, інституційним виснаженням та втратою довіри з боку інвесторів. Водночас величезний обсяг міжнародної допомоги ставить перед Україною нові виклики: забезпечення прозорості й ефективності використання коштів, створення координаційної платформи донорів, мінімізації корупційних і безпекових ризиків, а також інтеграції зовнішніх ресурсів у довгострокову стратегію «зеленого» й цифрового розвитку. Саме тому, критично важливо проаналізувати структуру, масштаби й системний вплив міжнародної економічної підтримки, щоб окреслити оптимальні механізми її використання для відбудови, модернізації та сталого економічного зростання України.

Метою статті є всебічний аналіз ролі міжнародної економічної допомоги в забезпеченні стійкості української економіки та формуванні фінансово-інституційного підґрунтя для її післявоєнного відновлення в 2022–2024 рр. Дослідження спрямоване на виявлення ключових партнерів та оцінку масштабів і форм зовнішньої підтримки, а також систематизацію викликів й перспектив міжнародного співробітництва, зокрема визначення стратегічних напрямів трансформації фінансової допомоги як фактору структурного розвитку. У межах дослідження було сформульовано сукупність наукових завдань, реалізація яких забезпечує системне розкриття теми міжнародної економічної допомоги Україні в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Завданням є виявлення структурних наслідків повномасштабної війни для економіки України та обґрунтування об'єктивної потреби в зовнішній підтримці. А також аналіз масштабів, інструментів і механізмів міжнародної економічної допомоги, наданої ключовими партнерами України у 2022–2024 рр., з акцентом на порівняльну характеристику форм участі й фінансових форматів. Водночас, важливим напрямом дослідження є виокремлення ключових викликів, що ускладнюють ефективну абсорбцію всіх ресурсів, включаючи макрофінансові дисбаланси, безпекові ризики, інституційну слабкість, а також фрагментацію донорських підходів. Окремим завданням стало визначення потенціалу міжнародної допомоги як чинника структурної трансформації української економіки – через зелено-цифрову модернізацію, інституційну реформу, інтеграцію в європейські ринки та значного залучення приватного капіталу. Завершальне завдання полягає у формулюванні аналітичних висновків щодо передумов підвищення сталої ефективності міжнародного співробітництва в межах післявоєнного відновлення, з урахуванням національного інтересу України та глобального контексту.

Аналіз літератури. Після початку повномасштабної війни у 2022 р., міжнародна економічна допомога набула для України ключового значення як чинник виживання національної економіки. У новітній науковій літературі, присвя-

© І. В. Вівчар, О. П. Постельжук, О. В. Крет, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ченій цій темі, фіксується суттєвий прогрес щодо розуміння як структурних викликів, так і стратегічних можливостей, що виникають у результаті залучення зовнішньої підтримки в умовах війни та післявоєнного відновлення. У наукових доробках Орела Ю., Прочана А. та Нестеренка О. увага акцентована на багатофакторному характері міжнародної допомоги, яка має поєднувати бюджетну підтримку, інвестиції, грантові програми, технічну допомогу та модернізацію різної інфраструктури. Дослідники підкреслюють, що безперебійне функціонування економіки в умовах війни, стало можливим саме завдяки залученню міжнародних фінансових потоків, передусім від США, ЄС та різних міжнародних фінансових інституцій. Серед яких, наприклад, Світовий банк (СБ), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) тощо.

Водночас наголошується на важливості прозорих механізмів управління цією допомогою, якісного реформування державно-приватного партнерства та цифровізації всіх управлінських процесів. Наприклад, вчена Я. Пухальська, зосереджується на проблематиці макроекономічної дестабілізації та послаблення економічного суверенітету в умовах воєнного стану. Вона також виділяє ключові фактори, що обмежують ефективність зовнішньої допомоги: методичне зниження зайнятості, нестабільність грошово-кредитної системи, неефективність бюджетної політики, а також очевидна слабкість інституційної спроможності. У проведеному нею аналізі стверджується, що міжнародна допомога повинна супроводжуватися внутрішніми реформами, адаптованими до умов війни й обов'язково орієнтуватися не лише на фізичну відбудову, але й на забезпечення регіонального розвитку та інституційної стабільності.

Вагомий внесок у методологію аналізу зробили праці І. Хмарської у співавторстві, в яких наголошується на необхідності зеленої трансформації економіки України та використанні міжнародної допомоги для стимулювання сталого розвитку. Їх дослідження предметно акцентують на перспективності фінансування декарбонізації, впровадженні технологій енергоефективності, розвитку смарт-інфраструктури тощо. Водночас, дослідники відзначають, що без повноцінного правового та герметичного безпекового середовища, ці напрями, так і залишаються недосяжними на практиці. Натомість, Ю. Кіндзерський і В. Гуменюк, розглядають існуючу міжнародну економічну підтримку України у порівняльному контексті, з огляду на досвід післявоєнної трансформації інших держав. Їхні роботи дають змогу екстраполювати уроки з «Плану Маршалла», модернізаційних програм для Балкан і досвіду економічної реінтеграції Східної Європи після різних конфліктів. Ці підходи підкреслюють важливість довгострокового стратегічного бачення відбудови, заснованого на поєднанні безпекових, економічних і соціальних параметрів.

Існуюча наукова література свідчить про наявність консенсусу щодо вирішального значення міжнародної економічної допомоги для України у воєнний та післявоєнний періоди. Водночас вона демонструє, що ефективність цієї допомоги прямо залежить від якості внутрішньої української політики, рівня інституційної спроможності, а також здатності держави забезпечити інтеграцію зовнішніх ресурсів у цілісну модель сталого економічного розвитку. Перспективними напрямами подальших досліджень є розробка моделей інтеграції міжнародної технічної допомоги у якісне реформування конкретних галузей, аналіз ефективності донорських програм і порівняння з аналогами повоєнного розвитку інших країн.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна, яку Російська Федерація (РФ) розпочала проти України в лютому 2022 р., стала причиною значних гуманітарних та економічних втрат. За підсумками 2022 р. валовий внутрішній продукт України скоротився орієнтовно на 30%, масштабні пошкодження були завдані критичній інфраструктурі, зокрема енергетичній, транспортній і житловій. Мільйони українців стали внутрішньо переміщеними особами або біженцями за кордоном. Світовий банк станом на кінець 2023 р. оцінює загальні витрати, необхідні для реконструкції та відновлення України, у розмірі 486 млрд доларів США. Ця цифра значно перевищує середньорічні показники ВВП України за кілька років до війни, що свідчить про неможливість забезпечити відбудову країни власними ресурсами [24].

Внаслідок цього, зовнішня фінансова, технічна, гуманітарна підтримка, інвестиції, торговельна взаємодія та співпраця з міжнародними організаціями, набули критичного значення для економічного відновлення України. Упродовж 2022–2024 рр. міжнародні партнери України, насамперед країни Європейського Союзу (ЄС), Велика Британія, США та Канада, мобілізували значні ресурси. Було надано масштабну військову, економічну та гуманітарну допомогу, реалізовано низку торгівельних поступок і створено умови для посилення економічної інтеграції України із Заходом. Зокрема, ЄС запровадив режим тимчасової лібералізації торгівлі, знявши митні та нетарифні бар'єри на український експорт, а США та Велика Британія значно розширили обсяги фінансової й військової підтримки України. Також, предметно активізувалося співробітництво України з країнами Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), серед яких є кейси Польщі та Чехії, що стали логістичними й гуманітарними

хабами, забезпечивши економічне партнерство через підтримку українських підприємств, релокованих у ці держави [19]. Російська агресія завдала Україні колосальних економічних втрат. За перший рік війни економіка України скоротилася майже на третину – на 29,1% у 2022 р., що стало найбільшим падінням ВВП в новітній історії країни. Бойові дії, окупація частини територій та безперервні ракетні удари, призвели до зупинки підприємств, руйнування виробничих потужностей та логістичних ланцюгів. Експорт товарів з України у 2022 р. критично скоротився, особливо через блокаду чорноморських портів. І це попри те, що наприкінці року вдалося частково відновити аграрний експорт з країни, завдяки Чорноморській зерновій ініціативі та переорієнтації маршрутів через сухопутні коридори. Водночас, річна інфляція у 2022 р. прискорилася до 20%, а українська національна валюта зазнала значного тиску, через різке зростання безробіття та бідності [20].

Однак, українська економіка проявила неабияку стійкість. У 2023 р. спостерігалося певне відновлення: за різними оцінками, зростання реального ВВП становило від 2% до 5% [11]. Зокрема, завдяки адаптації бізнесу до військових умов, значного збільшення воєнного виробництва та безпрецедентній міжнародній фінансовій підтримці. Проте масштаби потреб залишаються надзвичайними. За даними уряду України, ЄС, ООН та Світового банку, прямі фізичні збитки інфраструктури та житлового фонду України (станом на кінець 2023 р.), перевищують 135 млрд доларів США. А загальні потреби у відновленні складають близько 486 млрд доларів США. Зазначена сума охоплює відбудову зруйнованого житла, критичної інфраструктури (енергетика, транспорт тощо), розмінування територій, відновлення економіки та соціальної сфери протягом наступного десятиліття [4].

Лише у 2024 р. для першочергових потреб швидкого відновлення, необхідно не менше 14–15 млрд доларів США. З яких станом на початок 2024 р. було забезпечено приблизно 5,5 млрд, а дефіцит фінансування становив близько 9,5 млрд [11]. Окрім фізичних руйнувань, війна спричинила масову міграцію: за даними ООН, близько 5 млн українських біженців перебувають у країнах Європи (не рахуючи кількох мільйонів внутрішньо переміщених осіб). Це спричинило втрату трудового та інтелектуального потенціалу, проте створило феномен української діаспори воєнного часу, яка підтримує зв'язки з батьківщиною (грошові перекази українських працівників з-за кордону в 2022–2023 рр., залишалися важливим джерелом доходів). За різними оцінками, лише в Польщі станом на кінець 2024 р., залишалося близько 1 млн українських біженців. У Чехії, сотні тисяч, десятки тисяч у Великій Британії, що вимагало значних фінансових витрат приймаючих країн, але також створювало можливості для інтеграції українців у ринки праці цих держав. Отож, з самого початку повномасштабної війни було очевидно, що міжнародна допомога та співпраця є життєво необхідними для збереження економічної стійкості України й підготовки стійкого ґрунту для післявоєнного відновлення. Уряд України ще у квітні 2022 р., створив «Національну раду з відновлення», також були розроблені перші плани відбудови вартістю сотні мільярдів доларів США. Уже в липні 2022 р. у Лугано (Швейцарія), відбулася Перша міжнародна конференція з питань відновлення України, де були окреслені головні принципи «Луганської декларації»: прозорість, підзвітність, партнерство з приватним сектором тощо. Ці зусилля відображають розуміння того, що відновлення України є спільним завданням міжнародної спільноти.

Важливим є розуміння політичної ролі міжнародних економічних відносин, яку вони відіграли у 2022–2024 рр., через значущість різних форм співпраці. Наприклад, Польща надала Україні провідну економічну й фінансову підтримку, опісля повномасштабної агресії Росії у 2022 р. За підсумками 2024 р., сумарний обсяг фінансової допомоги Україні й українським біженцям з боку Польщі, становив 4,91% ВВП країни. З яких на підтримку самої України, припадало 0,71% ВВП, а на допомогу біженцям – 4,2% ВВП. Це найвищий показник серед усіх донорів у співвідношенні до розміру економіки, що підкреслює безпрецедентний рівень об'єму залучення польських фінансових ресурсів [12]. Сукупна вартість військової допомоги Україні, перевищила PLN 15 млрд доларів США. Окрім цього, Польща фінансувала широкі гуманітарні програми, покриваючи базові соціальні послуги, медичну допомогу, житло та працевлаштування громадян України. Лише у 2022 р. витрати на утримання біженців склали PLN 4,9 млрд доларів, а у 2023 р. – PLN 2,5 млрд. Польща компенсувала видатки місцевим органам влади, субсидувала проживання та харчування, а також забезпечувала виплату соціальної допомоги. Польща відіграла ключову роль у забезпеченні транзиту європейської гуманітарної та фінансової допомоги через власні логістичні хаби. Протягом першого півріччя 2022 р., понад 80% європейської гуманітарної допомоги Україні (вартістю близько 800 млн євро), було доставлено через польські логістичні центри. Польща також фінансувала постачання енергетичного обладнання, продуктів харчування, медикаментів, пального та іншої матеріальної допомоги. Значна частина економічної підтримки сприяла стабілі-

зації ситуації в Україні, а також залученню українців до польського ринку праці. Спрощені процедури дозволили досягти рівня зайнятості серед українських біженців у понад 65%, що є найвищим серед країн ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку) [12].

Війна суттєво трансформувала структуру зовнішньої торгівлі України, посиливши роль Польщі як торговельного партнера. У 2023 р. Польща стала другим за обсягом торговельним партнером України (після Китаю), а загальний обсяг двосторонньої торгівлі перевищив 11 млрд доларів США. Польський експорт до України зріс на 80% у 2021–2023 рр., а сама Україна піднялася з 15-го на 7-е місце серед ринків збуту польських товарів. У 2023 р. експорт Польщі до України становив 11,4 млрд євро, імпорт з України – 4,3 млрд євро, що забезпечило Польщі значне позитивне торгівельне сальдо [5].

Польща чітко заявила про намір стати лідером повоєнної відбудови України. У 2023 р. уряд Польщі призначив спеціального уповноваженого з питань реконструкції України. А у травні 2022 р. разом зі Швецією, організував у Варшаві міжнародну донорську конференцію, де було зібрано 6 млрд доларів гуманітарної допомоги. Польські компанії активно долучаються до виставок та різних форумів з питань відбудови, а для стимулювання бізнесу запроваджені гнучкі механізми страхування інвестицій від воєнних ризиків і фінансування проектів через Bank Gospodarstwa Krajowego (BGK). Основними напрямками інтересу польського бізнесу є будівництво, інфраструктура, енергетика та виробництво різних будматеріалів. В «Національному плані відновлення України», закладено проекти спільної інтеграції інфраструктури, транзитних коридорів, енергетичних мереж і медичних реформ тощо [10].

Загалом у 2022–2024 рр., Польща стала для України найближчим економічним союзником і партнером, забезпечивши системну фінансову підтримку, всіляко сприяючи торговельно-економічній інтеграції країни та закладаючи інституційні засади для спільної післявоєнної відбудови [5].

Чеська Республіка, маючи менший економічний потенціал порівняно з Польщею, входить до числа лідерів за часткою допомоги Україні, відносно ВВП. [21] За заявою прем'єр-міністра Чехії П. Фіали, підтримка України є як моральним обов'язком, так і економічною можливістю для чеського бізнесу. У 2023 р. експорт Чехії до України сягнув CZK 45 млрд. (приблизно 2 млрд доларів США), що на 75% більше, ніж у 2022 р. (CZK 25 млрд). Український напрямок став одним із найдинамічніших для чеських експортерів. При цьому, основними позиціями такого експорту залишається продукція машинобудування, транспортні засоби, технологічне обладнання, а також енергетичне устаткування. Частина цього експорту була безпосередньо пов'язана з відновленням української інфраструктури в 2022–2023 рр. Чехія поставила Україні великі електрогенератори на суму близько CZK 80 млн, водоочисні станції для Дніпропетровської області, чимало обладнання для операційних у лікарнях Львова, Києва та Харкова [7]. Чеський бізнес активно освоює нові ніші на українському ринку, зокрема в агросекторі (насіння, азотні добрива, сільськогосподарська техніка) та залізничній сфері (модернізація вагонів і локомотивів). З українського боку, експорт до Чехії у 2023 р. становив близько 1,13 млрд доларів США. Ключові статті: залізна руда, дроти, електрокабелі, сільськогосподарська продукція [15]. Фізично (у тоннах), обсяг українського експорту до Чехії значно перевищує імпорт в цю країну. Однак через нижчу вартість сировини, загальна вартість імпорту з України менша [16]. Чехія використовує європейські фінансові інструменти для залучення власних компаній до повоєнної відбудови України: уряд отримав кількасот мільйонів євро від ЄС на ці цілі [15]. Отож, у 2022–2024 рр. Чеська Республіка зайняла одну з провідних позицій серед партнерів України за співвідношенням фінансової допомоги до ВВП та суттєво наростила обсяги торгівлі (експорт CZK 45 млрд). А також заклала інституційні та фінансові основи для подальшої участі в післявоєнній відбудові країни [6].

Чехія активно готується до участі у післявоєнних відновлювальних проектах в Україні. Ще у 2022 р. уряд Чеської Республіки затвердив програму «План відновлення, стабілізації та допомоги 2023–2025» з бюджетом CZK 1,5 млрд (60 млн євро) для надання грантів на гуманітарні та відновлювальні проєкти. Паралельно Чехія стимулює залучення приватного капіталу через створення інституційних механізмів. У березні 2023 р. уряд започаткував посаду уповноваженого з питань реконструкції України, яку відразу обійняв Т. Копечний, для координації взаємодії чеського бізнесу з українськими партнерами. Чехія ініціювала створення спеціального фінансового інструменту ЄС для підтримки національних компаній, що працюють в Україні. У березні 2025 р. Єврокомісія схвалила виділення Чехії 188 млн євро у межах «Ukraine Facility» для гарантій за інвестиційними кредитами чеським підприємствам, які беруть участь у відновленні України [3].

Ця програма дає можливість чеському Національному банку розвитку (ČMZRB) надавати гарантії для кредитів українських банків, що фінансують проєкти з участю чеських компаній. Очікується, що до осені 2025 р. чеські фірми отримають доступ до кредитних лімітів, обсягом

приблизно CZK 5 млрд (200 млн євро) під гарантії для роботи на українському ринку. Водночас, прем'єр-міністр Чехії П. Фіала відзначив, що вже десятки чеських проектів реалізуються в Україні, серед яких – відновлення енергетики, водопостачання, медичної інфраструктури тощо. Чеські компанії зацікавлені у проєктах з модернізації електро- та тепломереж, постачанні вагонів і трамваїв, будівництві модульного житла, розвитку транспортної інфраструктури. Окремим напрямом стало адресне залучення Чехії до відбудови регіонів: уряд взяв шефство над відновленням соціальної інфраструктури Київської області, профінансувавши, зокрема, відбудову школи в Бородянці. Таким чином, Чехія реалізує цільову підтримку, концентруючись на напрямах, де має власну експертизу. Незважаючи на відносно скромний масштаб економіки, внесок Чехії у підтримку й оборону України є суттєвим і послідовно формує підвалини для майбутньої економічної співпраці. Україна отримує доступ до технологій і капіталу, а чеські підприємства нові ринки збуту та можливість інтеграції у масштабні проекти відбудови сусідньої країни [7].

Велика Британія з початку повномасштабної агресії Росії, стала одним із найпослідовніших і системних економічних партнерів України. Лондон діє як стратегічний донор, надаючи багатовекторну підтримку, що охоплює не лише військову, але й фінансову, гуманітарну та інституційну площини [17]. З початку війни, загальний обсяг [не]мілітарної підтримки з боку Британії перевищив 5 млрд фунтів стерлінгів, що охоплює/включає прямі гранти, гуманітарні програми, кредитні гарантії та різні інвестиційні механізми. Ключовий економічний внесок забезпечують державні гарантії для кредитів Світового банку на суму 4.100.000.000 фунтів стерлінгів, що дозволило уряду України планувати національний бюджет, фінансувати соціальні виплати та заробітні плати у державному секторі й стабілізувати фінансовий сектор.

Окрім цього, понад 1.000.000.000 фунтів стерлінгів було виділено урядом у формі грантів, які спрямовано на гуманітарну допомогу, підтримку енергетичного сектору, проекти розмінування, відновлення інфраструктури та реформи. Протягом 2022–2023 рр. Британія надала понад 120.000.000 фунтів стерлінгів на гуманітарні програми, зокрема через механізми ООН для забезпечення базових потреб постраждалих українців. Понад 100.000.000 фунтів стерлінгів спрямовано на підтримку енергетики, зокрема закупівлю генераторів і ремонт обладнання під час масованих російських атак на енергетичну інфраструктуру України. Велика Британія реалізує масштабні фінансові ініціативи у сфері відбудови. Зокрема, Державне агентство експортного кредитування збільшило ліміт фінансування для проектів в Україні до 3.500.000.000 фунтів стерлінгів. Запроваджено інструмент страхування воєнних ризиків для інвесторів у співпраці зі СБ і ЄБРР [17].

Значна частина грантової та кредитної підтримки спрямована на модернізацію інфраструктури, розвиток енергетики, підтримку малого й середнього бізнесу. Велика Британія також є одним з основних рушіїв торговельної лібералізації: з 2022 р. діє повне скасування мит і квот для українських товарів, що сприяло зростанню обсягів експорту та імпорту. У 2023 р. двосторонній товарообіг досяг 1.600.000.000 фунтів стерлінгів, а у 2024 р. – 1.800.000.000 фунтів стерлінгів. Український експорт у Велику Британію включає різні метали, аграрну продукцію, залізну руду тощо. А британський експорт в Україну, це, насамперед, автомобілі, промислове обладнання, фармацевтика, хімічні товари. При цьому, окремий пріоритет має фінансування реформ та інституційної модернізації. Через «Фонд належного врядування» уряд Британії виділив 38 000 000 фунтів стерлінгів на підтримку антикорупційних, судових і цифрових реформ в Україні. Суттєвою є також підтримка програм розмінування, інституційної допомоги органам влади, фінансування проектів у сфері енергетичної стійкості та локальних ініціатив з відновлення інфраструктури. Прямі іноземні інвестиції британського бізнесу в Україну у 2023 р. становили 806.000.000 фунтів стерлінгів із перспективою зростання, опісля нормалізації безпекової ситуації [14]. Отож, Велика Британія у 2022–2024 рр. забезпечила для України системну економічну підтримку, яка охоплює бюджетну, інфраструктурну, енергетичну та торговельну сфери, створюючи фінансовий фундамент для стійкості в умовах війни та потенціалу для відновлення і модернізації в післявоєнний період [19].

Двостороння торгівля між Україною та Великою Британією до початку повномасштабної війни, залишалася відносно незначною та не перевищувала 0,2% від загального зовнішнього товарообігу України. Однак після виходу Великої Британії з ЄС, уряд Лондона поставив за мету зміцнення двосторонніх відносин, зокрема через укладання угоди про політичну співпрацю та вільну торгівлю, що набула чинності у 2021 р. Як жест підтримки української економіки, у травні 2022 р. Велика Британія скасувала всі мита та квоти у взаємній торгівлі, зберігаючи цей режим і надалі. Це дозволило українським виробникам металургійної, аграрної та промислової продукції, безперешкодно експортувати свою продукцію до Сполученого Королівства [8]. Водночас, Велика Британія розглядає Україну як доволі пер-

спективний ринок для експорту машинобудівної продукції, фармацевтики, автомобілів та іншої продукції обробної промисловості. Після 2021 р. обсяги торгівлі почали динамічно зростати. У 2023 р. товарообіг між Великою Британією та Україною становив приблизно 1.600.000.000 фунтів стерлінгів, що майже на 20% більше, ніж до початку війни. За підсумками чотирьох кварталів 2024 р., товарообіг сягнув 1.800.000.000 фунтів стерлінгів, що відображає сталу позитивну динаміку. Структура торгівлі характеризується тим, що експорт Британії в Україну склав майже 1.000.000.000 фунтів стерлінгів, а імпорт з України – біля 700.000.000 фунтів стерлінгів [8].

Україна експортує до Великої Британії переважно сировинні товари, включаючи метали, залізну руду та аграрну продукцію. При цьому, тільки у 2023 р. постачання труб, феросплавів і соків, становило приблизно 130.000.000 фунтів стерлінгів. Натомість, Велика Британія експортує в Україну переважно автомобілі, зокрема реекспортовані авто на суму 222.000.000 млн. доларів у 2023 р., а також промислове обладнання, хімікати, алкогольні напої та фармацевтичну продукцію [9]. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій з боку британського бізнесу в Україну в 2023 р., становив 806.000.000 фунтів стерлінгів, що на 20% менше за довоєнний рівень. Зниження інвестиційної активності пояснюється високими безпековими ризиками, однак із закінченням війни очікується зростання інтересу з боку британських фінансових та енергетичних компаній. На даний момент великі британські корпорації співпрацюють з Україною переважно у сферах консалтингу щодо фондів відновлення, гуманітарних ініціатив і обмежених виробничих проектів. Потенціал для подальшого всестороннього розширення цих економічних зв'язків, залишається високим і може швидко реалізуватися із зниженням ризиків та стабілізацією ситуації [8].

США відіграють центральну роль у міжнародній підтримці України та залишаються ключовим донором фінансової, економічної й технічної допомоги. США мають найбільші економічні можливості серед союзників і забезпечують наймасштабнішу підтримку, згуртовуючи партнерів по НАТО (Організація Північноатлантичного договору) навколо політики підтримки щоденного українського спротиву. Упродовж трьох років війни, підхід США еволюціонував від екстреного постачання оборонних засобів до формування довгострокової стратегії середньострокової допомоги та підтримки повоєнної відбудови. Найбільше значення має внесок США у фінансування українського державного сектора. Через агентство США з міжнародного розвитку (USAID) впроваджена програма прямої бюджетної підтримки, кошти якої напряму перекazуються у державний бюджет України, через механізм СБ (проєкт PEACE). Станом на травень 2024 р., USAID вже виділило 22.900.000.000 доларів на пряме бюджетне фінансування України, що дозволяє забезпечити виплату пенсій і зарплат освітянам і медикам, а також частково покривати адміністративні витрати держави. Без цієї підтримки, уряд України був би змушений або вдатися до неконтрольованої емісії, або скорочувати ключові державні видатки, що створило б загрозу для функціонуванню всієї держави.

Додатково, США надали позику на 2.500.000.000 доларів через механізм СБ та виступили гарантом за кредитами на 4.800.000.000 доларів для України і Молдови [18]. Міністерство фінансів США координує цю підтримку разом з іншими донорами, щоб Україна щомісячно отримувала необхідні 3.000.000.000–4.000.000.000 доларів США для бюджетних потреб [17].

У торговельно-інвестиційній сфері США не є основним партнером України, але обсяги та стратегічна важливість взаємодії зростають. У 2021 р. двосторонній товарообіг склав близько 4.000.000.000 доларів, з яких експорт з України – 1.200.000.000 доларів, а імпорт зі США – 2.800.000.000 доларів. Після початку війни, США скасували ввізні мита на українську сталь та низку інших товарів, що сприяло зростанню експорту. У 2023 р. український експорт до США становив 1.100.000.000 доларів, а імпорт із США – 1.500.000.000–1.700.000.000 доларів [23]. Україна експортує до США переважно продукцію своєї металургії (наприклад, залізні труби на 129.000.000 доларів у 2023 р.) та продукти харчування. А із США в Україну надходять автомобілі, нафта, паливо, промислове обладнання, IT-послуги тощо.

Американські інвестиції в Україну традиційно зосереджені здебільшого в агробізнесі, де працюють компанії John Deere, Cargill, Corteva, а також у секторі інформаційних технологій. Через війну нові інвестиції були майже повністю призупинені, однак продовжується співпраця у гнучкому форматі консалтингово-інвестиційних проектів: компанії BlackRock, J. P. Morgan, Goldman Sachs консультують український уряд щодо управління державним боргом, створення фондів відновлення, розробки механізмів використання конфіскованих російських активів тощо. За підтримки USAID розробляються програми кредитування малого та середнього бізнесу і страхування військових ризиків у співпраці з Корпорацією фінансування розвитку США (DFC) [22].

У липні 2023 р. на саміті НАТО у Вільнюсі, країни G7, включаючи США, підписали декларацію про довгострокові гарантії безпеки для України,

© В. В. Атаманенко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

що передбачає не лише військову, але й фінансову підтримку оборонного сектору. В серпні 2023 р. укладена Українсько-американська партнерська угода про безпеку: рамковий документ, що закладає підґрунтя для довгострокової військової та фінансової співпраці на десятиліття вперед.

Отже, США у 2022–2024 рр. виконували роль гаранта фінансової життєздатності України та провідного постачальника ресурсів для її оборони й державної стійкості. Всі коливання у внутрішній політиці США, особливо дискусії в Конгресі щодо обсягів допомоги, мають безпосередній вплив на економічну стабільність України. Підтримка з боку США наразі залишається двопартійною, однак Україна прагне поступово диверсифікувати джерела підтримки, розвиваючи співпрацю з ЄС та іншими світовими донорами. Внесок США у післявоєнне відновлення України вже є фундаментальним, оскільки американські ресурси підтримують функціонування економіки під час війни, а експертна і ділова участь США стане основою для формування «Плану Маршалла» для України після завершення бойових дій (табл. 1).

Дані, узагальнені у таблиці, засвідчують критичне значення міжнародної економічної, фінансової та технічної допомоги для стійкості та поступового відновлення України у 2022–2024 рр. Жодна країна з-поміж партнерів не могла би самостійно забезпечити всіх необхідних обсягів фінансування, технологічної підтримки та експертної участі, які вимагає масштабна повоєнна реконструкція. Роль провідних донорів – ЄС, США, Великої Британії, Польщі, Чехії, системно проявляється як у прямих фінансових вливаннях (гранти, макрофінансова допомога, бюджетна підтримка, кредитні гарантії тощо), так і в забезпеченні гуманітарних програм, реформ, торговельної лібералізації й інтеграції українського бізнесу у західні ринки. Системність цієї допомоги та створення багаторівневої інфраструктури підтримки, дозволили Україні не лише утримувати базову економічну та соціальну стабільність під час війни, але й поступово переходити до фаз відновлення, швидко нарощувати експорт, залучати інвестиції і закладати інституційні основи для модернізації. Інституційна й політична участь провідних партнерів не лише забезпечила доступ до ресурсів, а й стала фактором довіри до українських реформ і перспектив інтеграції у європейський економічний простір. У підсумку, міжнародна підтримка, структурована за принципом спільної відповідальності та багатоканальної взаємодії, визначила головний напрям економічного розвитку України в умовах війни, зрештою

Таблиця 1

Ключові міжнародні партнери та фінансова підтримка України у 2022–2024 рр.

Країна	Обсяг фінансової допомоги / підтримки (2022–2024 рр.)	Структура допомоги / особливості економічної взаємодії	Торговельний оборот з Україною, 2023–2024 рр.
ЄС	>€77 млрд (гранти, кредити, макрофінансова допомога, гуманітарні програми)	Лібералізація торгівлі (скасування мит, квот, ліберальний доступ до ринку), мобілізація банківських і донорських ресурсів, підтримка біженців, участь ЄІБ та ЄБРР	~€44 млрд експорт, ~€28 млрд імпорт (2023)
Польща	Сумарно 4,91% власного ВВП: 0,71% на Україну, 4,2% на підтримку біженців; військова допомога – 15 млрд злотих; гуманітарна допомога, підтримка біженців – 7,4 млрд злотих (2022–2023 рр.)	Провідна роль у фінансуванні логістики, базових послуг, житла, соціальної допомоги; хаб транзиту допомоги та торгівлі, компенсація видатків органам влади; стимулювання зайнятості біженців (65%); страхування інвестпроектів	$11 млрд (2023), польський експорт до України – €11,4 млрд, імпорт – €4,3 млрд
Чехія	CZK 1,5 млрд грантів (≈€60 млн) на проєкти допомоги (2023–2025); експорт енергогенераторів – CZK 80 млн; кредитна підтримка – до CZK 5 млрд (≈€200 млн)	Лідер за часткою допомоги від ВВП; урядовий координатор реконструкції; значні поставки обладнання; стимулювання приватного капіталу (EU-backed гарантії)	CZK 45 млрд експорт до України (~$2 млрд), імпорт з України – ~$1,13 млрд
Велика Британія	>5 млрд фунтів стерлінгів немілітарної допомоги; державні гарантії – 4,1 млрд фунтів; гранти, гуманітарні програми – понад 1 млрд фунтів; пряма бюджетна підтримка, кредитні механізми, фінансування енергетики, реформ, розмінування	Лібералізація торгівлі (повне скасування мит/квот з 2022 р.), підтримка фін. системи, пріоритет – інвестиції у відбудову, страхування воєнних ризиків; фокус на розвиток інституцій, реформ, енергетики	£1,6 млрд (2023), £1,8 млрд (2024); експорт Британії – £1,0 млрд, імпорт з України – £0,7 млрд
США	22,9 млрд доларів грантів на бюджетну підтримку (USAID); 2,5 млрд доларів позика (Світовий банк); 4,8 млрд доларів кредитних гарантій; щомісячна підтримка бюджету – 3–4 млрд доларів; прямі інвестиції призупинено	Пряма бюджетна підтримка (зарплати, соц. витрати, медична сфера), макрофінансування, розвиток ІТ, агросектору; зростання консалтингових проєктів, страхування воєнних ризиків	$4 млрд (2021), експорт до США – $1,1 млрд (2023), імпорт – $1,5–1,7 млрд

створила базу для довгострокової стійкості й післявоєнного зростання. Процес відновлення української економіки після повномасштабної війни з Росією, супроводжується низкою складних викликів і водночас відкриває значні перспективи, особливо у сфері міжнародної економічної допомоги. Окремі дослідники вважають, що післявоєнна відбудова України є багатовекторним процесом, що передбачає оцінку поточного стану економіки, визначення ключових проблем, які гальмують розвиток і розробку стратегій реструктуризації секторів економіки. Вони акцентують увагу на важливості міжнародної допомоги, яка відіграє вирішальну роль у реалізації фінансових проєктів і реформуванні економіки на інноваційних засадах. Зокрема, через цифровізацію та впровадження «зеленого курсу» для декарбонізації економіки та боротьби з сучасними кліматичними змінами. Основними викликами (на їхню думку) є складність залучення інвестицій через воєнні ризики, високий рівень корупції, кристалізацію бюрократії, необхідність ефективного використання зовнішньої допомоги, а також забезпечення довгострокових стратегій, що враховують унікальність української ситуації та національні інтереси [1].

Пухальська Я. додає до цих викликів ще й питання макроекономічної нестабільності, стале зниження зайнятості, платоспроможності населення та відсутність перевірених механізмів монетарної і фіскальної політики в умовах війни. Важливим аспектом, який вона чітко відзначає, є пошук ефективної економічної моделі післявоєнного розвитку, яка б дозволила не тільки відновити втрачені потужності, але й забезпечити сталий розвиток регіонів, враховуючи специфіку кожного з них і глобальні тренди [13].

Щодо можливих перспектив, міжнародна економічна допомога (за оцінкою науковців), повинна бути спрямована на підтримку структурних змін, розвиток високотехнологічних секторів і інтеграцію України до європейського економічного простору. Важливою складовою є також створення умов для повернення та інтеграції мільйонів внутрішньо переміщених осіб і біженців, що потенційно може підсилити людський капітал

Таблиця 2

Основні виклики та перспективи міжнародної економічної допомоги Україні у 2022–2025 рр.

Стратегічний домен	Основні виклики	Ключові перспективи	Аналітичний коментар / імплікації
Фінансування відновлення	Дефіцит ресурсів понад 480 млрд USD; нерівномірність потоків; ризик «втоми донорів»	Плановане залучення конфіскованих російських активів; комбіновані грантово-кредитні пакети СБ, ЄС, G7	Надважлива прозора архітектура фондів, щоб мінімізувати втрати та підтримати довіру ринків
Макроекономічна стабільність	Інфляція > 20%; девальваційний тиск; імпортна енергозалежність	Поєднання прямої бюджетної підтримки та програм МВФ; поступове відкриття ринків капіталу ЄС	Зовнішня допомога має бути синхронізована з НБУ та МВФ, інакше ризик про-циклічності
Інституційна спроможність	Корупційні ризики, обмежені кадри, руйнування державних сервісів	Технічна допомога (Good Governance Fund, EU PEACE), цифровізація держпослуг	Прозорі інформаційні системи (наприклад, e-Recovery) знижують транзакційні витрати донорів
Координація донорів	Фрагментація проєктів, дублювання зусиль, відсутність єдиного «реєстру відбудови»	Механізм Multi-agency Donor Coordination Platform; стандарти Лугано	Необхідна єдина база проектів, щоб уникнути «конкуренції грантів»
Безпекові ризики	Триваючі обстріли, високі премії страхування, логістичні обмеження	Воєнне страхування (MIGA, UKEF), кластеризація виробництв у глибині країни	Безпекові гарантії – передумова приватних інвестицій; потрібні державні репресійні механізми
Людський капітал	Масова міграція (≈5 млн), брак кваліфікованих кадрів, демографічні зсуви	Програми повернення та реінтеграції, мобільність на європейському ринку праці, дистанційна зайнятість	Діаспора – канал капіталу та ноу-хау; потрібні податкові стимули й житлова інфраструктура
Регіональна реконструкція	Нерівномірність руйнувань; складність пріоритизації	Децентралізовані фонди та «шефство» країн-партнерів над громадами; регіональні офіси ЄБРР	Пілотні проєкти (Київщина, Харківщина) формують стандарти та каталоги рішень для інших областей
Зелене та цифрове відновлення	Ризик повернення до «карбонового» статус-кво; вузькість внутрішнього ринку ВДЕ	Європейська «зелена угода», гранти на декарбонізацію, смарт-грид, 5G-відбудова	Інтеграція в енергетичний та цифровий ринки ЄС скорочує експортні бар'єри й підвищує енергобезпеку
Залучення приватного капіталу	Високі ризикові премії, невизначеність прав власності	Гарантії UKEF, DFC, ЄБРР; біржові інструменти «Ukraine Bonds»; PPP-механізми	Масштабування можливе лише після ухвалення закону про страхування воєнних ризиків та реформи судів

й підтримати ринок праці. Не менш важливим є і адаптація зарубіжного досвіду, зокрема, через аналіз успішних кейсів відновлення опісля Другої світової війни (для прикладу, таких, як «План Маршалла»). Після трьох років широкомасштабної війни, міжнародна економічна підтримка стала системо-утворювальним чинником виживання української економіки. Обсяги потенційної допомоги вже зіставні з довоєнним ВВП країни. Однак її ефективність визначатиметься не лише фінансовою масою, а й здатністю України та західних партнерів, усунути комплекс викликів: від макрофінансових дисбалансів і дефіциту управлінських потужностей до безпекових ризиків й людського капіталу [22].

Одночасно вікно можливостей охоплює модернізацію інфраструктури на «зелено-цифрових» принципах, інституційне зближення з ЄС і залучення приватних інвесторів під гарантії й воєнне страхування. Ключові бар'єри та точки росту міжнародної допомоги, подано в єдиній аналітичній таблиці 2.

Наведена таблиця демонструє, що міжнародна допомога відкриває не тільки фінансовий, але й структурний потенціал: модернізація державного управління, інтеграція до ринків ЄС, зелено-цифрова трансформація та залучення приватних інвесторів. Реалізація цих перспектив залежатиме від здатності України забезпечити макрофінансову стабільність, верховенство права та координацію із світовими донорами. Саме на стику цих компонентів формується довгострокова стійкість і ефективність післявоєнної відбудови.

Висновки. Узагальнюючи проведений аналіз, можна ствердити, що міжнародна економічна допомога стала системо-формуючим чинником збереження макрофінансової й соціальної стійкості України у воєнний період та водночас відкрила вікно структурних можливостей для довгострокової модернізації. По-перше, це грантово-кредитні пакети, бюджетні трансферти та гарантії міжнародних фінансових інституцій нейтралізували наявний дефіцит ліквідності, що виник унаслідок різкого падіння ВВП і руйнації податкової бази, забезпечивши безперервність виконання державою критично важливих зобов'язань у соціальній та безпековій сферах. По-друге, лібералізаційні кроки ключових партнерів, насамперед ЄС, США та Великої Британії, які сприяли швидкій переорієнтації зовнішньої торгівлі, частковій компенсації втрат чорноморського експорту й появі нових логістичних коридорів, що заклало основу для поступового відновлення ділової активності. По-третє, комплекс технічної допомоги, який охоплює інституційні реформи, цифровізацію державних сервісів і впровадження «зеленого курсу», що трансформує післявоєнну модель зростання від сировинної до інноваційно-технологічної, інтегрованої у європейський економічний простір.

Водночас ефективність зовнішньої підтримки визначається здатністю українських інституцій забезпечити прозору управлінську архітектуру, синхронізовану з багаторівневою донорською координацією та мінімізувати корупційні й безпекові ризики, що залишаються головними обмеженнями для масштабного залучення приватного капіталу. Без створення дієвих механізмів воєнного страхування, реформування судової системи й закладення чітких правил оцінки пріоритетності проєктів відбудови, міжнародні ресурси ризикують стати [про]циклічними й недостатньо результативними. Окрім того, демографічні втрати та відтік кваліфікованої робочої сили потребують паралельних з фінансуванням програм повернення й реінтеграції населення, щоб запобігти довгостроковому дефіциту людського капіталу.

Отже, стійка повоєнна реконструкція України можлива лише за умови перетворення міжнародної допомоги з інструмента кризового реагування на каталізатор структурних реформ, що передбачає три взаємозалежні вектори: по-перше, підтримання макрофінансової стабільності через довгострокові, прогнозовані й умовні пакети; по-друге, інституційне зміцнення держави, спрямоване на верховенство права й цифрову прозорість; по-третє, стратегічну орієнтацію на «зелено-цифрову» економіку, інтегровану в європейські та глобальні ланцюги вартості. Реалізація цих умов перетворить післявоєнне відновлення на стрімкий розвиток, зрештою створить передумови для інклюзивного, конкурентоспроможного зростання України в середньо- та довгостроковій перспективі.

Література

1. Орел Ю. Л., Прочан А. О., Нестеренко О. П. Перспективи післявоєнного відновлення економіки України: реалії сьогодення. *Академічні візії*. 2024. Т. 31, № 338.14. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.11096562 (дата звернення: 27.05.2025).

2. Хмарська І., Кучерява К., Клімова І. Особливості післявоєнного відновлення економіки України. *Економіка та суспільство*. 2022. № 42. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-31 (дата звернення: 27.05.2025).

3. Agreement on Security Cooperation and Long-Term Support Between Ukraine and the Czech Republic – Official website of the President of Ukraine. *Official website of the President of Ukraine*. URL: https://www.president.gov.ua/en/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-92237 (date of access: 27.05.2025).

4. Akhvlediani T. Explaining Ukraine's Recovery and Reconstruction: What, How and When?. URL: https://cdn.ceps.eu/wp-content/uploads/2024/06/Explainer-2024-05_Ukraine-reconstruction-1.pdf (date of access: 11.06.2025).

5. An increasingly important partner. Poland's exports to and investment in Ukraine. *OSW Centre for Eastern Studies*. URL: https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2024-08-05/increasingly-important-partner-polands-exports-to-and (date of access: 27.05.2025).

6. Czech Republic Boosts Economic Cooperation with Ukraine – Oj. *Odessa Journal | Main*. URL: https://odessa-journal.com/petr-fiala-czech-republic-is-interested-in-expanding-economic-cooperation-with-ukraine (date of access: 27.05.2025).

7. Czech Republic has received hundreds of millions of euros from the EU to involve Czech companies in the reconstruction of Ukraine | MPO. *Ministerstvo prÅ¯myslu a obchodu*. URL: https://mpo.gov.cz/en/guidepost/for-the-media/press-releases/czech-republic-has-received-hundreds-of-millions-of-euros-from-the-eu-to-involve-czech-companies-in-the-reconstruction-of-ukraine--286571/ (date of access: 27.05.2025).

8. Department for Business & Trade. Ukraine: Trade and investment factsheet. URL: https://www.gov.uk/government/statistics/uk-trade-and-investment-with-ukraine (date of access: 27.05.2025).

9. Eardley N. How much has the US given to Ukraine?. *BBC Home – Breaking News, World News, US News, Sports, Business, Innovation, Climate, Culture, Travel, Video & Audio*. URL: https://www.bbc.com/news/articles/crew8y7pwd5o (date of access: 27.05.2025).

10. I F. Prospects of Ukrainian-Polish Cooperation in the Context of Reconstruction of Ukraine – Prism Ua. *Prism Ua*. URL: https://prismua.org/en/english-prospects-of-ukrainian-polish-cooperation-in-the-context-of-reconstruction-of-ukraine/ (date of access: 27.05.2025).

11. Investing in Ukraine's Recovery | Internationale Politik Quarterly. *IPQ Frontpage | Internationale Politik Quarterly*. URL: https://ip-quarterly.com/en/investing-ukraines-recovery#:~:text=quarterly,by%20the%20German%20Economic (date of access: 27.05.2025).

12. Poland's aid to Ukraine [PL/EN/DE/UKR]. *President.pl*. URL: https://www.president.pl/news/polish-aid-for-ukraine,93908 (date of access: 20.05.2025).

13. Pukhalska Y. Recovery and regional development of Ukraine after the war with russia. *Actual Problems of Economics*. 2023. P. 88–98. URL: https://doi.org/10.32752/1993-6788-2023-1-265-88-98 (date of access: 27.05.2025).

14. UK aid to Ukraine – ICAI. *ICAI*. URL: https://icai.independent.gov.uk/html-version/uk-aid-to-ukraine-2/ (date of access: 27.05.2025).

15. Ukraine / Czechia. *The Observatory of Economic Complexity*. URL: https://oec.world/en/profile/bilateral-country/ukr/partner/cze (date of access: 27.05.2025).

16. Ukraine – Czech Republic: trade between the countries during the war. *GMK*. URL: https://gmk.center/en/posts/ukraine-czech-republic-trade-between-the-countries-during-the-war/#:~:text=war%20gmk,lower (date of access: 27.05.2025).

17. Ukraine Oversight. Funding Dashboard. *Home – Ukraine Oversight*. URL: https://www.ukraineoversight.gov/Funding/ (date of access: 27.05.2025).

18. Ukraine Oversight. *U.S. Government Accountability Office (U.S. GAO)*. URL: https://www.gao.gov/ukraine-oversight (date of access: 27.05.2025).

19. Ukraine's GDP fell 29.1% in 2022 during Russia's invasion. *Reuters*. URL: https://www.reuters.com/world/europe/ukraines-gdp-fell-291-2022-during-russias-invasion-2023-04-13/ (date of access: 27.05.2025).

20. Ukraine's Road to Recovery: A Strategic Moment for Dutch-Ukrainian Cooperation. *Home | Agroberichten Buitenland*. URL: https://www.agroberichtenbuitenland.nl/actueel/nieuws/2025/05/22/ukraines-road-to-recovery-a-strategic-moment-for-dutch-ukrainian-cooperation (date of access: 27.05.2025).

21. Ukraine Support Tracker – A Database of Military, Financial and Humanitarian Aid to Ukraine. *Kiel Institute*. URL: https://www.ifw-kiel.de/topics/war-against-ukraine/ukraine-support-tracker/ (date of access: 27.05.2025).

22. Ukraine / United States. *The Observatory of Economic Complexity*. URL: https://oec.world/en/profile/bilateral-country/ukr/partner/usa (date of access: 27.05.2025).

23. United States Imports from Ukraine – 2025 Data 2026 Forecast 1992-2024 Historical. *Trading economics | 20 million indicators from 196 countries*. URL: https://tradingeconomics.com/united-states/imports/ukraine (date of access: 27.05.2025).

24. World Bank Group. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released. *World Bank*. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/02/15/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released (date of access: 27.05.2025).

Анотація

Вівчар І. В., Постельжук О. П., Крет О. В. **Міжнародні економічні відносини як інструмент відновлення України в післявоєнний період: виклики та перспективи.** – Стаття.

Дана стаття досліджує багатовекторний вплив міжнародної економічної допомоги на забезпечення макрофінансової стійкості та формування інституційного підґрунтя для післявоєнної реконструкції України протягом 2022–2024 років. Російська повномасштабна агресія спричинила катастрофічний обвал української економіки на 30%, масштабну руйнацію критичної інфраструктури, енергетичних систем, транспортних мереж та масову вимушену міграцію населення, що вимагає фінансування відновлення в обсязі 486 млрд доларів США згідно з оцінками Світового банку. Методологічною основою є комплексний порівняльний аналіз грантово-кредитних механізмів, детальне статистичне узагальнення фінансових потоків від ключових міжнародних донорів та систематизація емпіричних даних провідних міжнародних організацій і національних інституцій.

Результати дослідження переконливо засвідчують, що стратегічні партнери – Європейський Союз (понад 77 млрд євро), США (22,9 млрд доларів прямої бюджетної підтримки), Велика Британія (5 млрд фунтів стерлінгів), Польща (4,91% власного ВВП) та Чехія – забезпечили не лише ефективну компенсацію критичного дефіциту ліквідності, а й широкомасштабну торговельну лібералізацію, технічну модерні-

зацію інфраструктури та створення альтернативних логістичних коридорів. Водночас детально виявлено системні структурні бар'єри: надзвичайно високі воєнні ризики для приватних інвестицій, значну інституційну фрагментацію донорських програм, перманентні корупційні загрози та критичний дефіцит кваліфікованих управлінських кадрів. Наукова новизна полягає в концептуалізації міжнародної допомоги як трансформаційного каталізаторного чинника, що органічно поєднує невідкладне антикризове реагування з довгостроковою структурною модернізацією через «зелено-цифрову» трансформацію, поглиблену інтеграцію в європейські ринки та масштабне залучення приватного капіталу під державні гарантії. Практичне значення дослідження полягає у формулюванні конкретних рекомендацій щодо створення ефективної координаційної платформи донорів, впровадження дієвих механізмів воєнного страхування та розробки прозорих науково обґрунтованих критеріїв пріоритизації проєктів відбудови.

Ключові слова: міжнародна економічна допомога, післявоєнне відновлення, Україна, макрофінансова стабільність, інституційна реформа, «зелено-цифрова» трансформація, координація донорів.

Summary

Vivchar I. V., Postelzhuk O. P., Kret O. V. **International economic relations as a tool for Ukraine's post-war recovery: challenges and prospects.** – Article.

This article examines the comprehensive multifaceted impact of international economic assistance on ensuring macro-financial stability and establishing robust institutional foundations for Ukraine's post-war reconstruction during the critical period of 2022–2024. Russia's devastating full-scale aggression precipitated a catastrophic 30% economic collapse, extensive critical infrastructure destruction, energy system devastation, transportation network disruption, and unprecedented mass population displacement, necessitating comprehensive reconstruction financing estimated at $486 billion according to authoritative World Bank assessments. The rigorous methodological framework employs systematic comparative analysis of sophisticated grant-loan mechanisms, detailed statistical aggregation of substantial financial flows from key international donors, and comprehensive systematization of empirical data from leading international organizations and national institutions.

Research findings conclusively demonstrate that strategic partners – the European Union (exceeding €77 billion), the United States ($22.9 billion in direct budget support), the United Kingdom (£5 billion), Poland (4.91% of national GDP), and the Czech Republic – provided not only effective liquidity deficit compensation but also extensive trade liberalization, comprehensive technical modernization, and alternative logistical corridor establishment. Simultaneously, detailed analysis identified persistent systemic barriers: extraordinarily high war-related risks for private investments, significant institutional fragmentation of donor programs, pervasive corruption threats, and critical shortages of qualified management personnel. The scientific novelty lies in conceptualizing international assistance as a transformational catalytic factor organically combining urgent crisis response with long-term structural modernization through green-digital transformation, deeper European market integration, and large-scale private capital attraction under state guarantees. The practical significance involves formulating specific recommendations for establishing effective donor coordination platforms, implementing robust war insurance mechanisms, and developing transparent scientifically-grounded project prioritization criteria for comprehensive reconstruction efforts.

Key words: international economic assistance, post-war reconstruction, Ukraine, macro-financial stability, institutional reform, green and digital transition, donor coordination.

Дата надходження статті: 15.06.2025
Дата прийняття статті: 28.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 323.15-044.247(=214.58):316.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.23

М. В. Горват
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9177-5976
заступник голови Міжвідомчої робочої групи
з питань координації виконання Стратегії сприяння реалізації прав
і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини
в українському суспільства при Закарпатській
обласній військовій адміністрації,
аспірант кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ ІНТЕГРАЦІЇ/ВКЛЮЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ РОМСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Постановка проблеми. Проблематика інтеграції/включення етнічних груп у громадянське суспільство виступає одним із пріоритетних завдань в контексті забезпечення етнополітичної стабільності держави. Інтеграція/включення представників мовних, релігійних, етнічних, національних меншин і корінних народів у мультикультурний простір не повинна мати нічого спільного з асиміляцією, а сприяти збереженню етнокультурного різноманіття поряд із процесом формуванням політичної нації. Інтеграційні процеси в середовищі міноритарних етнічних груп охоплюють не лише сферу культури, освіти та релігії, але й широкий спектр функціонування соціальних організацій в різних сферах соціального, економічного та політичного життя суспільства. Водночас не всі етнічні громади є відкритими для бурхливої динаміки сучасних інтеграційних процесів. У силу збереження традицій та умов компактного проживання у середовищі ромської етнічної групи зазвичай формуються специфічні соціальні установки, цінності, інтереси тощо. Відтак часто-густо ромські громади «не встигають» інтегруватися в громадянське суспільство з тією ж «швидкістю», яку на загальному рівні репрезентує держава. Тому в науковій літературі та офіційних документах етнополітичного формату останнім часом пропонується інклюзивний концепт інтеграції, що передбачає специфічні процедури соціального захисту та позитивної дискримінації, зокрема, для представників ромської етнічної групи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зауважити, що порушена нами проблематика має теоретико-концептуальний вимір. Він репрезентований у науковий студіях етнологів Михайла Тиводара [16] та Степана Павлюка [6], політологів Олексія Картунова [7], Лариси Лойко [11] та Романа Коршука [10], дослідниці в галузі державного управління Вікторії Андріяш [1] та педагогині Алли Колупаєвої [9]. Нижче ми більш детально розглянемо їхні підходи а також скорелюємо нашу студію проблематики інтеграції/включення національних меншин у громадянське суспільство в контексті дискурсу міжнародного політико-правового простору, що присвячений інтеграції/включенню ромських етнічних громад.

Метою статті є висвітлення теоретико-концептуальних підходів до проблематики інтеграції/влючення національних меншин у громадянське суспільство з акцентом на специфічних особливостях життєдіяльності ромських етнічних громад у країнах Центрально-Східної Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед необхідно зауважити, що термін «інтеграція» походить від латинського *«integratio»*, що можна передати такими лексичними еквівалентами як «зближення», «об'єднання», «поповнення» та «відновлення». В «Енциклопедії Сучасної України» (2011) інтеграція розглядається як «об'єднання будь-яких елементів в одне ціле, а також поєднання та координація дій різних частин цілісної системи; процес взаємозближення і взаємодії окремих структур» [6]. Автори статті вирізняють шість різновидів інтеграції: екологічну, економічну, міжетнічну, міжнародну, природну та соціальну.

Український вчений-етнолог Степан Павлюк зауважує, що «міжетнічна інтеграція» як «форма етнічних процесів» формується в результаті взаємовідносин між різними етносами. Вона може призводити до кінцевої втрати однієї з етнічних спільнот своїх традиційних ознак, «навіть етнічної самосвідомості». Він наводить приклад Радянського Союзу, коли в результаті міжетнічної інтеграції зникли ряд малих етносів. Водночас офіційна ідеологія СРСР цей процес подавала під лозунгом «злиття націй і народів» [6].

У свою чергу етнолог Михайло Тиводар проаналізував міжетнічну інтеграцію у контексті етнооб'єднавчих етнічних процесів, які проявляються у злитті, зближенні та зміцненні етнічних спільнот і посилюють їх єдність. Міжетнічна інте-

© М. В. Горват, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

грація розглядається поряд із іншими формами етнооб'єднавчих етнічних процесів: етнічною дифузію, етнічною консолідацією, етнічною асиміляцією, етнічною конвергенцією та етнічною міксацією [16, с. 127–128]. Варто зауважити, що класифікація етнооб'єднавчих етнічних процесів під формулюванням «інтеграційні етнополітичні процеси» була фактично запозичена вітчизняними політологами від Михайла Тиводара [18]. На думку вченого, в процесі інтеграції можуть сформуватися «міжетнічні спільноти у вигляді великих етнотериторіальних спільнот з певними елементами етнополітичної самосвідомості і самоідентифікації» [16, с. 127]. Він констатув, що названі процеси міжетнічної інтеграції притаманні всім довготрималим у часі поліетнічним державам – Російській імперії, Радянському Союзу, США та ін.

Висвітлюючи проблематику міжетнічної інтеграції, політолог Олексій Картунов слушно зауважив, що характерними її рисами є те, що вона: 1) стосується не окремих осіб, а груп людей (етнічних спільнот); 2) відбувається на паритетній основі; 3) веде до виникнення політичної нації, а не до нової суперетнічної спільноти [7]. Він також підмітив, що інтеграційні процеси відбуваються не лише в успішних демократіях на зразок США, Канади та Швейцарії, але й в посттоталітарних суспільствах, країнах, що розвиваються.

Міжетнічна інтеграція як процес формування політичної нації під назвою «українці» тривалий час відбувається в Україні. Водночас, як констатує Олексій Картунов, «слід враховувати, що він співпадає із назвою домінуючої етнонації і деякі етнічні групи не дуже охоче її сприймають» [7]. На наш погляд, такою була ситуація в Україні до повномасштабного вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 року. На цей час, через зовнішню загрозу, спостерігається досить потужне єднання представників різних груп етнічних меншин у рамках єдиної української політичної нації. Відтак політонім «українці» вже став брендом непереможності та стійкості громадянського суспільства в Україні, де, ромські громади також займають власне чільне місце.

Аналізуючи проблематику етнічних меншин у правовому та історичному вимірах, українська політологиня Лариса Лойко звертає увагу на різницю між поняттями «інтеграція» та «плюралізм». Якщо останнє, це – «політика, спрямована на збереження самобутності груп меншини, об'єднання різних груп меншин між собою з домінуючим населенням країни на принципах взаємодії, поваги і рівності», то інтеграція (в контексті поглядів британського дослідника П. Торнберрі – М.Г.) виступає політикою, що «прагне усунути етнічне розмежування суспільства і гарантувати рівні права, можливості та обов'язки всім громадянам, незалежно від їхньої належності до якоїсь групи» [11, с. 88].

Дослідниця громадських організацій етнічних меншин України Лариса Лойко резюмує також про те, що політика інтеграції «посідає ніби проміжне місце між двома режимами – сегрегації та асиміляції» [11, с. 88]. Якщо сегрегація передбачає культурне пригноблення, відсталість меншини й ґеттоїзацію, то асиміляція має на меті знищення самої етнічної спільноти через втрату її культурних і духовних цінностей.

Акцентуючи увагу на проблематиці інтеграції етнічних меншин у громадянське суспільство в контексті державної етнонаціональної політики, зауважимо, що інтеграція є досить складним, динамічним і багатофакторним процесом. Вона передбачає поступову адаптацію представників етнічної групи до політико-правового поля та соціальних інституцій держави, соціальних норм і цінностей домінантної етнічної спільноти або ж політичної нації, яка «винаходить» власну традицію. Зазначимо, що переважна більшість держав світу на практиці використовують саме інтеграційну модель етнополітики. Водночас досить часто етнополітологи ототожнюють асиміляційні та інтеграційні етнополітичні процеси. Відтак у науковій політологічній літературі зустрічається бінарний термін «асиміляційна (інтеграційна) модель етнополітики».

Аналізуючи мультикультурну, расистську та асиміляційну (інтеграційну) моделі етнополітики вітчизняний етнополітолог Роман Коршук пропонує розмежувати останню на дві самостійні – асиміляційну та інтеграційну. Головною метою інтеграційної моделі виступає в першу чергу «політична інтеграція, формування єдиної політичної та громадянської нації, натомість культурні та етнічні особливості залишаються» [10, с. 80]. В свою асиміляційна модель прагне нівелювати етнокультурні особливості етнічних груп меншин, примусити їх до відмови від власної мови, релігії, звичаїв, традиційної обрядової культури тощо. Це відбувається в двох варіаціях – добровільній або ж примусовій. Фахівець у галузі державного управління Петро Надолішній доречно констатував, що асиміляційні процеси завершуються на рівні другого покоління [13, с. 18].

Із нашої точки зору, наведене вище твердження Романа Коршука не може бути безапеляційним, ураховуючи в першу чергу сучасні процеси реідентифікації, що вже стали певним трендом серед американців, які в третьому й, навіть, четвертому поколінні шукають власне «етнічне коріння» у «старій» Європі. Відтак у ряді випадків процеси глобалізації початку XXI ст. призвели не лише до космополітизації особистості в багатоскладовому

суспільстві, але й до практики (де)реконструкції етнічної ідентичності в умовах полікультурності [8, с. 135–137].

Зауважимо, що вітчизняна дослідниця етнополітики в умовах глобалізації та фахівець у сфері державного управління етнополітичних процесів Вікторія Андріяш аналізує п'ять моделей етнополітики: асиміляцію, інтеграцію, фузію (дифузію), плюралізм та сегрегацію [1, с. 103–114]. На думку дослідниці, інтеграція «постулює процес, у якому багатоманітність елементів культури комбінується у єдність, утримуючи базову ідентичність» [1, с. 104]. Серед передумов інтеграції виділяють: 1) наявність тривалого досвіду співіснування; 2) ідентифікація себе з етнічною спільнотою; 3) взаємне бажання зберегти єдність держави. Протиріччями інтеграційної моделі є: 1) різні світоглядні цінності етнічних груп; 2) протилежні оцінки різних процесів і явищ у державі; 3) негативний зовнішній вплив на етнічну меншину з боку держав-сусідів [1, с. 107].

Останній чинник, що протидіє інтеграції, можна розглянути в контексті вже класичного концепту «етнополітичного трикутника» Роджерса Брюбейкера. Вчений, зокрема, описав «тріадичну конфігурацію» як складну систему взаємин між національною/етнічною меншиною, націоналізаційною державою та зовнішньою національною вітчизною [3, с. 100–101]. Власне держава-сусід як зовнішня національна батьківщина для певної національної/етнічної меншини в рамках держави, яка стала на шлях націотворення, й може виступати негативним чинником процесу інтеграції.

На наш погляд, подібною етнополітичною ситуацією характеризується і Закарпатська область. Тут, зокрема, «націоналізаційною державою» є Україна, «етнічною меншиною» – закарпатські угорці, а «зовнішньою національною вітчизною» виступає Угорщина, яка проводить на Закарпатті політику так званої «м'якої сили» [12]. Подібне частково стосується Чернівецької (румуни) та Одеської області (болгари) України. На жаль, у випадку з російською етнічною громадою як національною меншиною в Україні, «зовнішня національна вітчизна» переслідуючи власні агресивні геополітичні цілі, звела нанівець конфігурацію «етнополітичного трикутника», парадоксально спричинивши ще більшу інтеграцію етнічних росіян та російськомовних українців в рамках української політичної нації.

Серед усіх моделей, інтеграція є найбільш суперечливою, тому в її рамках Вікторія Андріяш виділяє три «класичні європейські моделі інтеграції» – модель протесту, асиміляцію та мультикультуралізм. Протестна модель характеризує ситуацію в державах Західної Європи, де впродовж останніх десятиліть збільшується частка вихідців з країн Азії та Африки. Іммігранти в країнах ЄС, переважно мусульманського віросповідання, часто-густо стають причиною загострення ситуації на ринку праці й житла, побутових конфліктів, які набувають рис міжетнічних сутичок, зростання ксенофобії в суспільстві тощо. З метою інтеграції до громадянського суспільства європейських держав упродовж останнього часу іммігранти-мусульмани об'єднуються не лише в рамках громадських організацій, але й на платформі політичних партій. Як приклад, можна назвати політичні партії турецької громади Нідерландів «Denk» і «Союз за оновлення та справедливість» у ФРН.

Зауважимо, що асиміляційна модель у Вікторії Андріяш виступає одним із векторів більш ширшого процесу інтеграції. Вона є найбільш жорстким варіантом інтегрування етнічних меншин у громадянське суспільство сучасної національної держави. Дослідниця наводить доречний приклад Франції, яка в своєму законодавстві за принципом формування «єдиної нації» навіть не передбачає дефініції «національна меншина» (всі жителі, громадяни Франції безапеляційно вважаються французами – М.Г.) [1, с. 104].

Наголосимо на тому, що сучасне розуміння англомовного поняття *«inclusion»*, що можна перекладати як «включення, залучення» концептуально відрізняється від поняття «інтеграція» (англ. *«integration»*). Він має дещо іншу конотацію, а відтак і дещо відмінний суспільний контекст. Зокрема, аналізуючи проблематику й перспективи інклюзивної освіти, дослідниця Алла Колупаєва звертає увагу на англомовну тріаду категорій: «мейнстримінг» (*«mainstreaming»*), «інтеграція» (*«integration»*) та «інклюзія» (*«inclusion»*). Вона деталізує зміст цих понять та розглядає власну освітню модель «від сегрегації до інклюзії» [9, с. 16, 25]. Алла Колупаєва зауважує, що включення на відміну від інтеграції охоплює «більш глибокі процеси, що відбуваються у суспільстві». Відтак дослідниця констатує, що в освітньому процесі включене/інклюзивне середовище практично «змінює роль педагога звичайного навчального закладу, який має сприймати учнів з особливими освітніми потребами, як і інших дітей у класі; залучати їх до спільних видів діяльності, ставлячи дещо інші завдання, залучати учнів до колективних форм навчання і групового вирішення завдань; використовувати різноманітні стратегії колективної участі – ігри, спільні проекти, лабораторні дослідження і т.ін.» [9, с. 24].

На наш погляд, вказаний підхід Алли Колупаєвої в педагогічній сфері можна застосувати й для більш глибшого розуміння інтеграційних/інклюзивних процесів в контексті вивчення ромської проблематики, адже роми як етнічна громада характеризуються специфічними рисами ментальності,

соціально-груповими стереотипами поведінки, нормами, установками та цінностями, що їх відрізняють від інших етнічних спільнот [2]. Беручи до уваги делікатну проблематику «ромського питання» можемо зауважити, що подібно до вчителів у школі, на наш погляд, так само й державні інституції покликані віднаходити специфічні методики взаємодії з ромами, зокрема, з елітою цієї етнічної громади України. Власне етнополітичний досвід у контексті врегулювання «ромського питання» сусідніх держав, зокрема, Словаччини, Угорщини та Румунії [4], засвідчує, що це є можливим на практиці й він вартий для застосування на рівні етнонаціональної політики України.

Необхідно зазначити, що англомовний термін *«Roma Inclusion»* як «включення»/«інклюзія» стосовно ромської етнічної групи доволі активно застовується у міжнародному політико-правовому просторі, зокрема на рівні ОБСЄ, Ради Європи та ЄС, у працях науковців, експертних студіях та рекомендаціях тощо.

У першу чергу йдеться про документ під назвою *«The Decade of Roma Inclusion»,* що українською мовою перекладають як «Десятиліття ромської інтеграції». Він був прийнятий на рівні дев'яти країн Центрально-Східної Європи (Болгарії, Хорватії, Чехії, Угорщини, Словачини, Румунії, Македонії, Сербії та Чорногорії; згодом до них долучилися Албанія, Боснія і Герцеговина та Іспанія – М.Г.) та передбачав комплекс заходів щодо покращення умов життя ромів упродовж 2005–2015 років [21]. Задекларована проблема «включення ромів» передбачала всіляке залучення та участь самих ромів у рамках «Декади» через співпрацю громадського сектору та урядових структур. Пріоритетними напрямками проголошувалися питання працевлаштування, освіти, охорони здоров'я та забезпеченням житлом.

У цей період один із рамкових документів, розроблений на рівні ЄС, був прийнятий у 2011 році під назвою *«Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020»* («Рамкова програма національних стратегій інтеграції ромів до 2020 року») [23]. Колективне наукове дослідження «Розширення інклюзії ромів: стратегії, правда, примирення і справедливість для боротьби з антициганізмом», проведене на замовлення Департаменту політики Європейського парламенту висвітлює конкретні пропозиції щодо розширення рамкової стратегії ромів після 2020 року через верховенство права та механізми демократії [25]. Водночас автори вживають також словосполучення «Roma Integration» («інтеграція ромів»), що стосується національних моделей включення ромів у громадянське суспільство вибраних ними країн ЄС (Болгарії, Угорщини, Словаччини, Румунії, Франції, Італії та Іспанії).

Вказане вище словосполучення «*Roma Inclusion*» знову зустрічається в експертних рекомендаціях (травень 2023 року) в контексті питання біженців із України після широкомасштабного російських вторгнення військ в Україну в лютому 2022 року [24].

«План дій з покращення ситуації ромів і сінті в регіоні ОБСЄ» (англ. *«Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area»*), прийнятий ще в листопаді 2003 року, як бачимо використовує словосполучення «покращення ситуації». Водночас у тексті четвертого розділу «Вирішення соціально-економічних питань» зустрічаємо тези про завдання «сприяти *інтеграції ромів і сінті* в соціальне та економічне життя та боротися з їхньою ізоляцією та бідністю. ОБСЄ та її держави-учасниці повинні продовжувати сприяти такій *інтеграції*» (курсив наш – М.Г.) [19, p. 7]. Водночас у п'ятому розділі «Покращення доступу до освіти» серед рекомендованих дій для країн-учасниць ОБСЄ з'являється й термін «включення»/«інклюзія». Зокрема, йдеться про «рівні можливості для освітньої та соціальної інклюзії» (в документі: «equal opportunities for educational and social inclusion» – М.Г.) [19, p. 11]. У шостому розділі «Покращення участі в громадському та політичному житті» крім політологічних категорій політичної участі та політичного представництва також вказується про розширення можливостей та *інтегрування* ромів і сінті до процесів прийняття рішень у якості обраних представників від громад та повноцінних громадян воєї країни (курсив наш – М.Г.) [19, p. 13].

«Стратегічний план дій Ради Європи з включення ромів і кочівників на 2020–2025 роки» (англ. *«Council of Europe Strategic Action Plan for Roma and Traveller Inclusion (2020–2025»*), прийнятий 22 січня 2020 року, передбачає просування стратегічних цілей Ради Європи щодо захисту та просування прав людини, демократії та верховенства права в політичну площину для соціального та міжкультурного залучення ромів і кочівників у Європі. «Стратегічний план...» виступає своєрідною дорожньою картою й практичним інструментом для розробки, реалізації та коригування різних програм і дій щодо включення ромів у громадське суспільство, захисту прав ромів і мандрівників, боротьби з антициганізмом і дискримінацією представників ромського етносу в Європі [20].

Прийнятий на рівні ЄС у жовтні 2020 року «Ромський стратегічний рамковий документ ЄС для рівності, інклюзії та участі на 2020–2030 роки» (англ. *«EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020–2030»*) розглядає вже три базові поняття: «соціально-економічне включення», «ефективна рівність» та «змістовна участь» [22]. Прийнятий документ

передбачав розробку національних стратегій забезпечення рівності, включення та участі ромів на рівні кожної країни-учасниці ЄС до вересня 2021 року. Водночас Румунія, Латвія, Бельгія, Естонія та Болгарія вчасно їх не представили. Цей факт дозволив експерту з українсько-угорських міждержавних відносин Дмитру Тужанському констатувати про те, що «інтеграція ромів у ЄС призупинилась» [17]. Прикметно, що далі по тексту зустрічаємо твердження експерта про те, що «*включення ромів* у процес прийняття рішень часто заважає їх недовіра до влади через багаторічний досвід *виключення* та зловживання» (курсив наш – М.Г.) [17].

Зауважимо, що на відміну від поняття «включення» як процесу збільшення залученості всіх громадян до соціально активної позиції в поліетнічному соціумі, термін «інтеграція» стосовно ромів було застосовано в «Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року», що схвалена Указом Президента України від 8 квітня 2013 року своєю метою проголошувала «забезпечення рівних прав і можливостей для її (ромської меншини – М.Г.) участі в соціально-економічному та культурному житті держави, а також активізації співпраці з громадськими об'єднаннями ромів» [14]. Інтеграція ромської спільноти в українське суспільство у розумінні вітчизняного законодавця на практиці повинна передбачати реалізацію шести завдань: 1) правовий захист; 2) соціальний захист і зайнятість; 3) підвищення освітнього рівня; 4) питання охорони здоров'я; 5) поліпшення житлово-побутових умов; 6) задоволення культурних та інформаційних потреб [14]. Як бачимо, проблема представництва ромів на рівні місцевого самоврядування та органів виконавчої влади локального та регіонального рівня навіть не ставиться на порядок денний. Це засвідчує наш, поки що доволі низький, порівняно з сусідами рівень розуміння та практичного вирішення проблем ромських громад України.

У схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 липня 2021 року «Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року» (далі – «Стратегія... до 2030 року» – М.Г.) зміщені акценти в аспекті колективних та індивідуальних прав. Йдеться вже не про захист та інтеграцію ромської меншини загалом як спільноти, як у попередньому документі, а про рамки реалізації «прав і можливостей осіб», які до неї належать або ж мають відповідну етноідентичність [15]. Зауважимо, цей документ прийнятий з урахуванням положень проаналізованих вище трьох міжнародних документів («Плану дій з покращення ситуації ромів і сінті в регіоні ОБСЄ», «Стратегічного плану дій Ради Європи з інклюзії ромів та кочівників на 2020–2025 роки» та «Ромського стратегічного рамкового документу Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020–2030 роки»).

У «Стратегії... до 2030 року» розглядається вже не проблема інтеграції ромської меншини, а питання її «*повноцінної самореалізації* (курсив наш – М.Г.) в культурному, соціальному, економічному та політичному житті суспільства» [15]. Деталізовані завдання Стратегії визначаються у розрізі восьми цілей: 1) актуалізація та деталізація статистичної інформації щодо ромів; 2) забезпечення правового захисту і протидії дискримінації; 3) розширення можливостей доступу до якісної освіти; 4) розширення можливостей доступу до послуг у сфері охорони здоров'я; 5) підвищення якості житлово-побутових умов; 6) забезпечення працевлаштування і підвищення рівня зайнятості; 7) забезпечення соціального захисту; 8) підтримка і вивчення ромської культури, мистецтва, історії, мови [15]. Водночас проблематика включення ромських громад в українське суспільство через практику позитивної дискримінації або ж забезпечення функціональної моделі культурної автономії (до прикладу, як в Угорщині – М.Г.) залишилася поза увагою вітчизняного етнополітичного менеджменту.

Ураховуючи концептуальні положення різних праць науковців і вказаних вище документів, вважаємо за необхідне розмежувати поняття «інтеграція» та «включення»/«інклюзія». На нашу думку, інтеграція є процесом соціально-економічної, культурно-освітньої та суспільно-політичної адаптації представників етнічних меншин у середовищі громадянського суспільства та політичної нації. Вона передбачає як рівні права, так і рівні умови (! – М.Г.) соціалізації для представників етнічних громад. Утім досвід співіснування ромських громад в умовах поліетнічного середовища засвідчує, що вони не мають рівних умов для інтеграції в соціум у порівнянні з іншими етічними спільнотами. Цьому перешкоджають, на жаль, традиції компактного проживання в «таборах», ґеттоїзація та маргіналізація ромських громад.

Із іншого боку, поняття «включення»/«інклюзія» більш доречне для розуміння специфіки та особливих умов соціалізації ромів. Тобто, ми говоримо про нагальність створення специфічних умов у сфері освіти, зайнятості, громадського та політичного життя. Власне тому включення істотно відрізняється від інтеграції, що нівелює специфічні умови життєдіяльності ромських громад із перспективою їх повноцінного «входження» у громадянське суспільство, зокрема України.

Варто зауважити також, що одним із пріоритетних завдань для громадянського суспільства України є процес міжетнічної та міжкультурної інтеграції [5]. Відтак ромські громади різних регіонів держави залучені в цей процес у своєрідному «реверсному» форматі. З одного боку, держава формує порядок денний у контексті реалізації етнонаціональної та соціальної політики. З іншого боку, ромські громадські організації залучають до процесу включення/інтеграції багаточисельні групи ромського населення України.

Висновки. Необхідно констатувати, що проблематика теоретико-методологічного осмислення включення/інтеграції етнічних меншин у громадсько-політичне життя суспільства представлена як у науковій літературі, так і офіційних нормативно-правових актах. Серед вчених, які зверталися до теоретичного обгрунтування міжетнічної інтеграції, можна виділити українських етнологів Михайла Тиводара та Степана Павлюка. Вони відносили міжетнічну інтеграцію до етнооб'єднавчих процесів і констатували, що вона сприяє виробленню загальних психоментальних рис, що призводить до зміцнення стійкості поліетнічних держав й формування моделі політичної/громадянської нації.

Етнополітолог Олексій Картунов звернув увагу на те, що міжетнічна інтеграція відбувається на паритетних засадах, має груповий характер і призводить до появи політичної нації, а не суперетнічної спільноти. Зауваження Олексія Картунова про складність формування політичної нації українців через небажання етнічних меншин асоціюватися з етнонімом «українці», на наш погляд, нівельовано з часу широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну.

Українська політологиня Лариса Лойко протиставила поняття «плюралізм», яке окреслює збереження етнічного різноманіття в суспільстві та поняття «інтеграція», яке призводить до усунення етнокультурних відмінностей в багатоскладових соціальних системах. Подібно до цього етнополітолог Роман Коршук протиставляє моделі асиміляції (уподібнення етносоціального середовища) та інтеграції (формування нової ідентичності зі збереженням культурних відмінностей етносів у рамках політичної нації).

Дослідниця в галузі державного управління Вікторія Андріяш виокремлює п'ять моделей етнополітики: асиміляцію, інтеграцію, фузію (дифузію), плюралізм і сегрегацію. Варто зауважити, що власне інтеграція є найбільш суперечливою моделлю. Тому тут можна виділити в свою чергу три інтеграційні варіації, що представлені в Європі: модель протесту, модель асиміляції та модель мультикультуралізму.

На наш погляд, модель мультикультуралізму на відміну від моделі інтеграції (англ. *integration*), конотується із нашим розумінням поняття «включення» (англ. *inclusion*). Інтеграція базується на загальних принципах демократії та формування громадського суспільства, що виходить з рівних умов і можливостей індивідів. Водночас включення/інклюзія передбачає врахування різних ситуацій та стартових умов індивідів, які є представниками різних етнічних груп. Ромська етнічна громада в силу різних причин знаходиться на маргінесах суспільства, відтак потребує особливих механізмів для соціалізації молодого покоління. Таке розуміння проблематики включення/інклюзії ми знаходимо в дослідженнях, присвячених інклюзивній освіті. Вважаємо, що подібний підхід варто застосовувати і в політологічному дискурсі, що релевантний проблематиці позитивної дискримінації ромів у сфері політичного життя суспільства.

На завершення підкреслимо, що англомовний термін *«Roma Inclusion»* в розумінні «включення»/«інклюзія» стосовно ромських етнічних громад у Європі широко практикується в міжнародному експертному та науковому дискурсі. Насамперед, на рівні європейських політичних структур – ОБСЄ, Ради Європи та ЄС. У такому аспекті фахівцями підготовлені документи «Стратегічний план дій Ради Європи з включення ромів і кочівників на 2020–2025 роки» та «Ромський стратегічний рамковий документ ЄС для рівності, інклюзії та участі на 2020–2030 роки». Власне європейський підхід презентований у «Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року», де розглядається не просто проблема *інтеграції* ромської меншини, як це було представлено в багатьох попередніх документах, а власне питання *повноцінної самореалізації* ромів України в культурному, соціальному, економічному та політичному житті суспільства (курсив наш – М.Г.).

Література

1. Андріяш В.І. Державна етнополітика України в умовах глобалізації [монографія]. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.

2. Бєліков О.В. Народні вірування та забобони в релігійному світогляді українських циган. *Історія релігій в Україні.* Матеріали XI міжнародної конференції: У 2 кн. Львів : Логос, 2001. Кн. 1. С. 15–17.

3. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Переклад з англійської Олександра Рябова. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.

4. Горват М. Особливості включення ромів у громадсько-політичне життя країн Центрально-Східної

Європи (на прикладі Румунії, Угорщини та Словацької Республіки). *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2019. Вип. 24. С. 141–150.

5. Євтух В.Б., Трощинський В.П., Аза Л.О. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті: Навчальний посібник. К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. 58 с.

6. Інтеграція / В.М. Трегобчук, С.В. Мочерний, С.П. Павлюк, В.В. Копійка, Л.Г. Мельник. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: https://esu.com.ua/article-12384 (дата звернення: 26.07.2023).

7. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: науково-навчальний посібник. К.: Ін-т економіки, упр. та госп. права, 1999. 300 с.

8. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

9. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: Монографія. К.: «Самміт-Книга», 2009. 272 с.: іл. (Серія «Інклюзивна освіта»).

10. Коршук Р. Етнополітологія. Навчальний посібник. К.: Алерта, 2011. 200 с.

11. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. К.: ПЦ «Фоліант», 2005. 634 с.

12. Мателешко Ю.П. Політика «м'якої сили» Угорщини на Закарпатті: цілі, суб'єкти, напрями. *Геополітика України: історія і сучасність:* збірник наукових праць. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2018. Вип. 2 (21). С. 253–270.

13. Надолішній П.І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект (Теоретико-методологічний аналіз) / Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. Одес. філ. К.: УАДУ; Одеса: АстроПринт, 1999. 301 с.

14. Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#Text (дата звернення: 04.08.2023).

15. Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#top (дата звернення: 04.08.2023).

16. Тиводар М. Етнологія: Навч. посібник. Львів: Світ, 2004. 624 с.

17. Тужанський Д. Інтеграція ромів у ЄС призупинилась – Румунія, Латвія та Естонія не представили національних планів. *Infopost.* Дата оновлення: 11.02.2023. URL: https://infopost.media/integracziya-romiv-u-yes-pryzupynylas-rumuniya-latviya-ta-estoniya-ne-predstavyly-naczionalnyh-planiv/ (дата звернення: 07.08.2023).

18. Явір В.А. Інтеграційні етнополітичні процеси: класифікація та розмежування. *Політикус.* 2017. Вип. 6. С. 154–157.

19. Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area. 17 p. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/8/17554.pdf (дата звернення: 07.08.2023).

20. Council of Europe Strategic Action Plan for Roma and Traveller Inclusion (2020–2025) / approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 22 January 2020 at the 1365th meeting of the Ministers' Deputies. Council of Europe, 2020. 22 p. URL: https://rm.coe.int/coe-strategic-action-plan-for-roma-and-traveller-inclusion-en/16809fe0d0 (дата звернення: 07.08.2023).

21. Decade of Roma inclusion 2005–2015. Terms of reference. 10 p. URL: http://www.anr.gov.ro/docs/deceniul/Roma_Decade_ToR.pdf (дата звернення: 07.08.2023).

22. EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020–2030. Brussels, 7.10.2020. COM (2020) 620 final. 17 p. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2021-01/eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030_0.pdf (дата звернення: 07.08.2023).

23. Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020. European Implementation Assessment / European Parliamentary Research Service; Author(s): Ron Korver, Ex-Post Evaluation Unit. European Union, 2020. 74 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642827/EPRS_STU(2020)642827_EN.pdf (дата звернення: 07.08.2023).

24. Hungary: RCF – Recommendations on Roma Inclusion in Ukraine Refugee Response (May 2023). https://data.unhcr.org/en/documents/details/100751 (дата звернення: 07.08.2023).

25. Scaling up Roma Inclusion Strategies: Truth, reconciliation and justice for addressing antigypsyism / Sergio CARRERA, CEPS/ European University Institute; Lina VOSYLI T , CEPS; Iulius ROSTAS, Central European University; Savelina DANOVA-ROUSSINOVA, Independent Consultant; Julia GUERIN, CEPS; Stephanie BRENDA SMIALOWSKI, CEPS. European Union, 2019. 157 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608859/IPOL_STU(2019)608859_EN.pdf (дата звернення: 07.08.2023).

Анотація

Горват М. В. **Теоретичні моделі інтеграції/включення національних меншин у громадянське суспільство в контексті вивчення ромської проблематики.** – Стаття.

У статті аналізуються теоретичні моделі інтеграції/включення національнох меншин у громадяське суспільство в рамках дослідження ромської проблематики. З'ясовано, що серед учених, які обгрунтували проблематику міжетнічної інтеграції, можна виділити етнологів Михайла Тиводара та Степана Павлюка. Міжетнічну інтеграцію вони відносили до етнооб'єднавчих процесів. Вони твердили, що міжетнічна інтеграція сприяє стійкості поліетнічних держав та формуванню моделі політичної/громадянської нації.

У студіях етнополітолога Олексія Картунова йдеться про те, що міжетнічна інтеграція відбувається на паритетних засадах. Вона має груповий характер

і формує політичну націю. Українська політологиня Лариса Лойко розмежувала категорії «плюралізму» та «інтеграція», а етнополітолог Роман Коршук протиставив моделі асиміляції та інтеграції. Відтак дослідниця у галузі державного управління Вікторія Андріяш виокремила п'ять моделей етнополітики: асиміляцію, інтеграцію, фузію (дифузію), плюралізм і сегрегацію. Серед них інтеграція є найбільш суперечливою, тому в її рамках розмежовано три «європейські моделі інтеграції»: протесту, асиміляції та мультикультуралізму.

У розумінні автора статті модель мультикультуралізму конотується із поняттям «включення» (англ. *inclusion*). Якщо інтеграція базується на загальних принципах демократії та формування громадського суспільства, що виходить з рівних умов та можливостей індивідів, то включення/інклюзія передбачає врахування різних ситуацій та стартових умов індивідів, які є представниками різних етнічних груп. Ромська етнічна спільнота, як правило, знаходиться на маргінесах суспільства, тому вона потребує особливих механізмів соціалізації молодого покоління. Такий підхід щодо проблематики включення/інклюзії присутній у студіях інклюзивної освіти.

На думку автора, педігогічний підхід варто застосовувати і в політологічному дискурсі, обгрунтовуючи проблематику позитивної дискримінації ромів у сфері політики та влади. Власне тому англомовний термін *«Roma Inclusion»* в розумінні «включення», а не «інтеграція» стосовно ромських етнічних громад у Європі широко практикується в міжнародному експертному та науковому дискурсі на сучасному етапі.

Ключові слова: національна меншина, інтеграція, ромська етнічна меншина, роми, громадянське суспільство, етнонаціональна політика.

Summary

Horvat M. V. **Theoretical models of integration/ inclusion of national minorities in civil society in the context of studying Roma issues.** – Article.

The article analyzes theoretical models of integration/ inclusion of national minorities into civil society within the framework of the studying Roma issues. It was found that among the scientists who substantiated the issues of interethnic integration, ethnologists Mykhaylo Tyvodar and Stepan Pavliuk can be distinguished. They attributed interethnic integration to ethnic unification processes. They argued that interethnic integration contributes to the stability of multiethnic states and the formation of political/civic nation.

The studies of ethnopolitical scientist Oleksiy Kartunov state that interethnic integration occurs on a parity basis. It has a group character and forms a political nation. Ukrainian political scientist Larysa Loiko distinguished the categories of «pluralism» and «integration», whereas ethnopolitical scientist Roman Korshuk contrasted the models of assimilation and integration. Thus, public administration researcher Viktoriya Andriyash identified five models of ethnopolitics: assimilation, integration, fusion (diffusion), pluralism and segregation. Among them, integration is the most controversial, therefore, within its framework, three «European models of integration» are distinguished: protest, assimilation and multiculturalism.

In the author's understanding of the article, the multiculturalism model is connoted with the concept of «inclusion». If integration is based on the general principles of democracy and the formation of a civil society, which proceeds from equal conditions and opportunities for individuals, then inclusion involves taking into account different situations and starting conditions of individuals who are representatives of different ethnic groups. The Roma ethnic community, as a rule, is on the margins of society, therefore it needs special mechanisms for socialization of the younger generation. This approach to the issue of inclusion is present in studies of inclusive education.

In the author's opinion, the pedagogical approach should also be applied in political science discourse, substantiating the issue of positive discrimination against Roma in the sphere of politics and government. That is why the English term «Roma Inclusion» in the sense of «inclusion», not «integration» in relation to Roma ethnic communities in Europe, is widely practiced in international expert and scientific discourse at the present stage.

Key words: national minority, integration, Roma ethnic minority, Roma, civil society, ethnopolitics.

Дата надходження статті: 26.06.2025
Дата прийняття статті: 09.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 329
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.24

Р. О. Друль
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-6967-8850
здобувач вищої освіти
Школи публічного управління та адміністрування
Українського католицького університету

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗСУВИ ЕЛЕКТОРАТУ ЄС ЗА ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Відстеження електоральних зсувів у країнах Європейського Союзу в аспекті ідеологічних преференцій виборців, відображаючи глибші зміни у суспільних настроях та пріоритетах громадян, дозволяє виявляти довгострокові тенденції тектонічних змін, що трансформують політичний клімат ЄС і, відповідно, вчасно сигналізувати не лише про внутрішньополітичну трансформацію в окремих країнах, а й про потенційні зміни у балансі сил на рівні ЄС.

Кількісний вимір цих трендів дозволяє об'єктивізувати часову динаміку та глибину відмінності між країнами, тобто не лише фіксувати сам факт зміни, а й аналізувати її інтенсивність, напрям та кореляції з зовнішніми подіями. Електоральна динаміка при такому аналізі стає джерелом для вивчення політичної стійкості, поляризації чи консолідації в різних регіонах ЄС, що актуалізує такий аналіз та мотивує застосовувати для цього нові підходи, що дозволяють виявляти тенденції зміни виборчих преференцій в різних аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Сучасні дослідження використовують складні методології для розуміння взаємодії між уподобаннями виборців, стратегіями партій та ширшим політичним контекстом.

Цікавим, зокрема, методологічним підходом для аналізу вподобань виборців стала робота Антоніо Мерло та Аурео де Паула [1]. Для оцінки розподілу вподобань виборців вони запропонували метод на основі агрегованих електоральних даних, не роблячи попередніх припущень щодо форми цих розподілів, і показали на прикладі виборів до Європейського парламенту 1999 року, що похідна функції ймовірності голосування виборців за певну партію у багатопараметричному просторі, в якому позиція партії позиціонована в певній точці, не є монотонною, а, отже, може мати кілька піків.

Натомість дослідники з Амстердамського університету Аґнєшка Вальчак та Воутер ван дер Бруг у своєму дослідженні акцентують на тому, що ідеологічна позиція партій залишається важливим показником для виборців, які, особливо в країнах з чітко структурованим ідеологічним ландшафтом, більше покладаються на спрощені стратегічні ідеологічні сигнали, ніж на детальні позиції з різних поточних питань [2].

Питання співвідношення національних та загальноєвропейських електоральних трендів в низці робіт досліджує італо-швейцарський політолог Даніеле Карамані: наскільки синхронними є зміни електоральних уподобань в різних частинах Європи, тобто, чи можна говорити про загальноєвропейські електоральні хвилі [3]. Його аналіз показує, що незважаючи на десятиліття європейської інтеграції, національні особливості продовжують бути домінуючою силою у виборчій політиці: глибина «європеїзованого» політичного простору досі є недостатньою.

У цьому контексті зручним інструментом аналізу є дані експертних опитувань Chapel Hill Expert Survey (CHES), які дозволяють розмістити партії різних країн у єдиному ідеологічному просторі. Завдяки цьому можна порівнювати позиціонування партій не лише в рамках однієї національної системи, а й у ширшому загальноєвропейському вимірі, що відкриває шлях до створення уніфікованих індикаторів, зокрема ідеологічних. Команда Chapel Hill вивчає партійне позиціонування, електоральну поведінку та політичну психологію вже понад двадцять років [4], і завдяки їхньому опитуванню, яке вони проводять що чотири-п'ять років (типовий електоральний цикл більшості країн), є можливість оцінити ідеологічну, соціально-економічну та політичну позицію національних партій європейських країн в її динаміці – а враховуючи електоральну популярність цих партій, кількісно оцінити ідеологічний клімат Європи.

Формулювання мети статті. Недавно Chapel Hill оприлюднила свіжі дані експертного опитування – а з моменту публікації попереднього експертного опитування Chapel Hill за 2019 рік Європа пережила два безпрецедентні виклики – пандемію COVID-19 та повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Очевидно, що ці події спричинили відчутні зміни у політичному ландшафті Європей-

© Р. О. Друль, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ського Союзу. Щоб визначити їхній масштаб, це дослідження має на меті простежити електоральний зсув, що відбувся в країнах Європейського Союзу за останні десять років та визначити фактори, які визначають цей зсув. Для цього дані експертної оцінки ідеологічного позиціонування європейських політичних партій накладаються на електоральні результати цих партій і відповідним чином зважений результат узагальнюється для Європейського Союзу в його цілісній сукупності.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Виходячи з зазначених вище засновків, серед десятка індексів, що містяться в експертному опитуванні Chapel Hill, в цій роботі розглядатиметься індекс LRGEN, який визначає ідеологічне позиціонування європейських політичних партій. Індекс представлено у вигляді 10-бальної шкали: значення 1 відповідає крайнім лівим партіям, а значення 10 – крайнім правим.

Щоб перейти від аналізу окремих партій до оцінки загальнонаціональних настроїв, у роботі застосовується загальнонаціональний ідеологічний індекс країни (ЗІІК). Цей індекс обчислюється як середньозважене значення індексу LRGEN для всіх партій країни з урахуванням їхньої електоральної підтримки на виборах [5]. Таким чином, ЗІІК відображає узагальнену ідеологічну позицію електорату країни, дозволяючи коректно порівнювати різні держави та відстежувати динаміку змін у часі, а відповідно зважений загальносоюзний індекс – ідеологічні зміни у всьому Європейському Союзі.

Результати обчислень подані в таблиці 1, а загальна щорічна динаміка за останні 15 років (протягом електорального циклу, тобто між експертними опитуваннями ідеологічний індекс партій вважався незмінним) – на рис. 1.

Як можна наочно побачити, в Європі спостерігалося три періоди руху в правому напрямку політичного спектру, і всі вони збігалися в часі з кризами, що їх переживала Європа:

– перший період (до 2012 року) – після фінансової кризи 2009 року;

– другий період (2015–2021 роки) настав після міграційної кризи та продовжився, при дещо меншій динаміці зростання правих настроїв, під час епідемії COVID-19;

– третій період, що почався після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, триває досі.

Таблиця 1

Ідеологічне позиціонування електорату 24 країн-членів ЄС за результатами виборів (згідно їхнього значення ЗІІК)

Країни	LRGEN*			
	2010 [6]	2014 [7]	2019 [4]	2024 [8]
1. Бельгія	5,55	5,43	5,17	5,59
2. Данія	5,52	5,60	5,07	5,27
3. Німеччина	4,75	4,95	5,24	5,68
4. Греція	4,97	5,00	4,85	5,43
5. Іспанія	5,52	4,75	5,54	5,49
6. Франція	5,40	6,15	5,88	5,99
7. Ірландія	5,73	4,96	4,20	4,49
8. Італія	5,39	4,95	5,74	5,49
9. Нідерланди	5,65	5,66	5,71	6,31
10. Португалія	5,00	5,26	4,44	4,16
11. Австрія	5,87	6,12	5,92	6,41
12. Фінляндія	5,40	5,36	5,41	5,95
13. Швеція	5,44	5,50	5,60	5,80
14. Болгарія	5,39	5,46	5,18	6,15
15. Чехія	5,28	4,98	5,36	5,53
16. Естонія	5,37	6,11	6,07	6,18
17. Угорщина	6,53	6,87	6,88	6,39
18. Латвія	5,53	5,97	5,79	5,51
19. Литва	5,32	5,48	5,61	6,10
20. Польща	6,28	6,64	6,26	5,83
21. Румунія	5,15	5,10	5,57	6,79
22. Словаччина	5,07	5,93	6,21	5,59
23. Словенія	5,70	5,58	6,21	5,52
24. Хорватія	5,25	5,41	6,28	5,70

** зміна значення середньозваженого індексу LRGEN відповідає зміні ідеологічної позиції: від 1 (крайня ліва ідеологічна позиція) до 10 (крайня права ідеологічна позиція); значення індексу 5 відображає центристську позицію.*

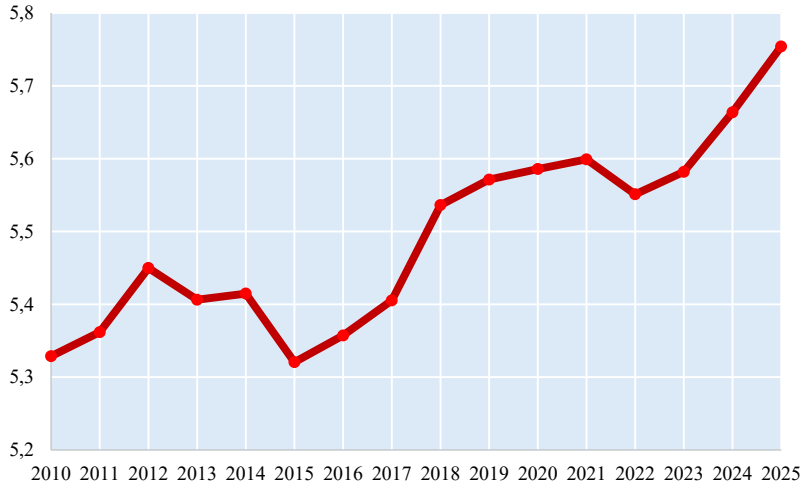

Рис. 1. Динаміка ідеологічних настроїв ЄС: зміна значення середньозваженого за електоратом всіх країн-членів ЄС індексу LRGEN: від 1 (крайня ліва ідеологічна позиція) до 10 (крайня права ідеологічна позиція)

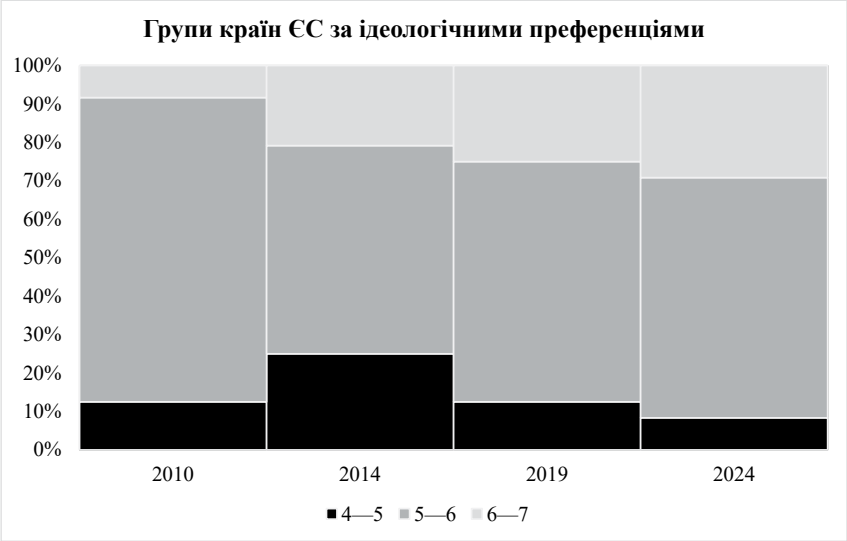

Рис. 2. Відсоток країн-членів ЄС в межах певного діапазону ідеологічного індексу за 2010–2024 роки

Переходячи до аналізу ідеологічних показників окремих країн варто розділити їх на три групи і простежити динаміку цих груп.

Перша група об'єднує країни, що позиціонуються на лівому фланзі політичного спектра (ЗІК між 4 та 5). Якщо в 2010 році до неї входило три країни – Німеччина (4,75), Греція (4,97) та Португалія (5,00), то у 2024 році її склад змінився і тепер включає Португалію (4,16) та Ірландію (4,49).

Друга, традиційно найчисленніша, група складається з країн із правоцентристською позицією (ЗІК між 5 та 6), яка не має значного ідеологічного ухилу в той чи інший бік. Серед 19 країн, що були присутні в другій групі, в цій групі в 2024 році залишилося 12 (всього правоцентристських країн стало 15).

Третю групу формують країни з вираженою правою ідеологією, де показник ЗІК перевищує 6. У 2010 році сюди входили лише Польща (6,28) та Угорщина (6,53), тоді як до 2024 року їхня кількість зросла до семи, охоплюючи Естонію, Угорщину, Литву, Болгарію, Нідерланди, Австрію та Румунію. Важливо відзначити, що останні п'ять з перелічених країн перейшли до цієї групи в період після 2019 року.

Загальна тенденція за останні п'ятнадцять років показує, що кількість країн із переважно правим електоратом неухильно зростала, тоді як

число держав із правоцентристською позицією скорочувалося. Кількість країн із відносно лівим електоратом досягла максимуму в 2014 році, після чого також почала зменшуватися.

Кореляційний аналіз загальноєвропейського тренду з окремими країнами, представлений у табл. 2, дає змогу з'ясувати, наскільки зміни електоральних настроїв у певній країні є синхронними або, навпаки, відмінними від загальноєвропейського тренду.

Таблиця 2

Різниця ідеологічного позиціонування електорату 24 країн-членів ЄС згідно з ЗІІ 2010 та 2024 років та коефіцієнт кореляції ЗІІ із загальноєвропейським трендом

Країни	Різниця між ЗІІ 2010 та 2024 років	Коефіцієнт кореляції з ЄС
1. Бельгія	0,04	-0,14
2. Данія	-0,25	-0,76
3. Німеччина	0,93	0,98
4. Греція	0,46	0,58
5. Іспанія	0,00	0,37
6. Франція	0,59	0,52
7. Ірландія	-1,17	-0,88
8. Італія	0,10	0,53
9. Нідерланди	0,66	0,80
10. Португалія	-0,60	-0,78
11. Австрія	0,54	0,68
12. Фінляндія	0,86	0,91
13. Швеція	0,36	0,95
14. Болгарія	0,76	0,55
15. Чехія	0,24	0,69
16. Естонія	0,27	0,82
17. Угорщина	-0,14	-0,21
18. Латвія	0,05	-0,07
19. Литва	0,35	0,57
20. Польща	-0,09	-0,28
21. Румунія	1,82	0,91
22. Словаччина	0,28	0,38
23. Словенія	0,17	0,40
24. Хорватія	0,48	0,70

Найбільш синхронізованими із загальноєвропейськими ідеологічними змінами є країни з високою позитивною кореляцією – Німеччина (0,98 – найбільший позитивний показник), Швеція (0,95), Фінляндія (0,91) та Нідерланди (0,80). Така висока кореляція зумовлена їхньою глибокою інтеграцією в політичні та економічні структури ЄС, де ключові європейські теми, зокрема економічна політика, міграція та кліматичні зміни, займають центральне місце в національному політичному дискурсі. Електоральні настрої цих країн безпосередньо реагують на загальноєвропейські виклики та рішення, що гармонізує їхні ідеологічні зсуви із загальним трендом. До цієї групи належать також новіші члени ЄС – Румунія (0,91) та Естонія (0,82), що свідчить про успішну інтеграцію їхніх політичних систем у загальноєвропейський контекст і орієнтацію виборців на ті самі ідеологічні орієнтири.

Цікавою є група країн, що демонструє сильну негативну кореляцію, фактично рухаючись у протилежному до загальноєвропейського тренду напрямку. До неї належать Ірландія (-0,88 – найбільший негативний показник), Португалія (-0,78) та Данія (-0,76). Причини такої дивергенції, ймовірно, криються у домінуванні специфічних національних проблем. В Ірландії та Португалії політична динаміка значною мірою була зумовлена унікальними наслідками фінансової кризи 2008 року та жорсткими заходами економії, що призвели до суттєвих зсувів у партійних системах, які не збіглися з тенденціями в інших частинах Європи [9]. Крім того, ці дві країни в силу географічної віддаленості від Росії відчувають меншу, порівняно з більшістю європейських країн загрозу режиму Путіна, що відображається на інакших пріоритетах виборців у цих країнах. Данія, своєю чергою, має власну тривалу й специфічну дискусію щодо міграції та моделі соціального добробуту, яка часто розвивається за власною логікою, незалежно від загальноєвропейського консенсусу [10].

Окремо варто виокремити країни з майже нульовою або слабкою кореляцією, що свідчить про їхню фактичну ідеологічну відірваність від решти ЄС. Угорщина (-0,21) та Польща (-0,28) є показовими прикладами, оскільки на їхню політичну динаміку головний вплив має потужний націонал-консервативний блок, який вибудовує свою ідеологічну платформу на протиставленні себе провідним європейським трендам та інституціям Брюсселя. Їхня внутрішньополітична боротьба точиться навколо унікальних національних наративів, що робить електоральні зсуви значною мірою незалежними від загальноєвропейських. Бельгія (-0,14) також демонструє слабкий зв'язок, що, найімовірніше, пояснюється її складною федеративною структурою та існуванням двох відмінних політичних і медійних просторів – фламандського та валлонського, – що унеможливлює єдину реакцію на зовнішні ідеологічні стимули [11].

Водночас найбільша група країн має помірну позитивну кореляцію (у діапазоні від 0,3 до 0,7), до якої належать, зокрема, Франція (0,52), Італія (0,53), Іспанія (0,37) та Австрія (0,68). Це свідчить про те, що ці держави загалом слідують європейським тенденціям, однак їхня динаміка значною мірою модифікується під впливом національних політичних традицій, партійної конкуренції та локальних проблем. Ідеологічні зсуви в цих кра-

їнах є результатом компромісу між загальноєвропейськими впливами та стійкими національними особливостями.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Дослідження ідеологічних змін у Європейському Союзі виявляє чітку тенденцію до зсуву вправо політичного спектра протягом останніх п'ятнадцяти років, причому ця динаміка прискорюється під час великих криз. Аналіз показує, що кількість країн із переважно правою електоральною базою стабільно зростає, тоді як число держав із правоцентристською позицією зменшується. Водночас кількість країн із відносно лівим електоратом досягла піку 2014 року й відтоді також скорочується. Це відображається у зміні складу ідеологічних угруповань:

– група лівого ідеологічного спектру скоротилася і в 2024 році охоплює лише дві країни;

– найбільшою групою залишаються країни з правоцентристською позицією, хоча їхня кількість зменшилася: 2024 року до цієї категорії належать 15 країн;

– найпомітніше зросла група з чітко вираженою правою ідеологією, де індекс ЗПК перевищує 6: вона розширилася з двох у 2010 році до семи країн у 2024-му.

Ступінь відповідності національних змін загальноєвропейському тренду суттєво варіюється. Одні країни, близько чверті від загальної кількості, майже повністю наслідують тенденції ЄС, що відображає глибоке переплетення їхніх внутрішніх дебатів із загальноєвропейськими політичними програмами.

Натомість інші (приблизно від загальної кількості) рухаються у протилежному напрямку; їхні виборчі перегрупування значною мірою зумовлені специфічними для цих країн наслідками політики жорсткої економії або реформою держави загального добробуту, що відокремлює їх від континентального циклу.

Дві країни вирізняються майже нульовою чи негативною кореляцією, що підкреслює, як домінантні націонал-консервативні проєкти можуть ізолювати внутрішню ідеологічну динаміку від загальноєвропейських тенденцій.

Результати цього дослідження дають широкий кількісний огляд ідеологічних течій у ЄС та визначають кілька перспективних напрямів для майбутніх досліджень. Передусім необхідно деталізувати використаний у цій роботі загальний ідеологічний вимір «ліві-праві». Застосування додаткових шкал із опитувань Chapel Hill, таких, як культурний лібералізм проти традиціоналізму, ставлення до європейської інтеграції, екологічна політика та економічний перерозподіл, дозволило б точніше встановити, чи є правий зсув результатом економічних, культурних або пов'язаних із суверенітетом питань, і чи рухаються ці підшкали паралельно, а чи розходяться в періоди криз.

Поєднання індексів експертних оцінок із мікроданими індивідуальних опитувань (наприклад, даними Європейського виборчого дослідження або панелей Євробарометра) відкриє шлях до створення багаторівневих моделей. Це дозволить врахувати вплив таких чинників, як соціально-економічний статус, вік, споживання медіа та регіональний контекст, на ідеологічну переорієнтацію виборців.

Також важливим напрямом є проведення більш детальних якісних тематичних досліджень країн зі слабкою або негативною кореляцією із загальноєвропейською тенденцією. Вивчення національних наративів, історичної спадщини та внутрішньополітичних суперечностей у таких країнах, як Польща, Угорщина чи Ірландія, допомогло б глибше зрозуміти причини відмінних ідеологічних траєкторій.

Окрему увагу варто приділити довгостроковим причинно-наслідковим механізмам. Застосування моделей аналізу подій або методів перерваних часових рядів (interrupted time series analysis), особливо в контексті екзогенних криз, таких як пандемія чи війна в Україні, дало б змогу точніше визначити масштаб і тривалість їхніх наслідків. Крім того, аналіз медійних і політичних дискурсів пояснив би, як кризові події впливають на настрої виборців через формування громадської думки.

Перспективним є і субнаціональний аналіз, особливо у федеративних або лінгвістично розділених державах, таких як Бельгія чи Іспанія. Він дозволив би виявити приховані регіональні тенденції, які можуть поширюватися на загальноєвропейський рівень. Подібні дослідження поглибили би розуміння механізмів, що по черзі синхронізують або роз'єднують національні електорати з політичним центром ЄС, визначаючи перспективи майбутньої європейської політичної інтеграції та стабільності.

Література

1. Merlo, Antonio, and Aureo de Paula. "Identification and Estimation of Preference Distributions When Voters Are Ideological, Second Version." SSRN Electronic Journal, October 8, 2013. https://doi.org/10.2139/ssrn.2337642.

2. Walczak, Agnieszka, and Wouter Van der Brug. "The Electoral Trade-off: How Issues and Ideology Affect Party Preference Formation in Europe." Journal of Elections, Public Opinion & Parties 22, no. 3 (August 2012): 245–68. https://doi.org/10.1080/17457289.2012.692373.

3. Caramani, Daniele. "Electoral Waves: An Analysis of Trends, Spread, and Swings of Votes across 20 West European Countries, 1970–2008." Representation 47, no. 2 (July 2011): 137–60. https://doi.org/10.1080/00344893.2011.581062.

4. Jolly, Seth, Ryan Bakker, Liesbet Hooghe, Gary Marks, Jonathan Polk, Jan Rovny, Marco Steenbergen, and Milada Anna Vachudova. "Chapel Hill Expert Survey Trend File, 1999–2019." Electoral Studies 75 (February 2022): 102420. https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102420.

5. Nordsieck, Wolfram. "Parties and Elections in Europe." Parties and Elections in Europe, n.d. http://www.parties-and-elections.eu./.

6. Bakker, Ryan, Catherine de Vries, Erica Edwards, Liesbet Hooghe, Seth Jolly, Gary Marks, Jonathan Polk, Jan Rovny, Marco Steenbergen, and Milada Anna Vachudova. "Measuring Party Positions in Europe." Party Politics 21, no. 1 (November 29, 2012): 143–52. https://doi.org/10.1177/1354068812462931.

7. Polk, Jonathan, Jan Rovny, Ryan Bakker, Erica Edwards, Liesbet Hooghe, Seth Jolly, Jelle Koedam, et al. "Explaining the Salience of Anti-Elitism and Reducing Political Corruption for Political Parties in Europe with the 2014 Chapel Hill Expert Survey Data." Research & Politics 4, no. 1 (January 2017). https://doi.org/10.1177/2053168016686915.

8. Rovny, Jan, Ryan Bakker, Liesbet Hooghe, Seth Jolly, Gary Marks, Jonathan Polk, Marco Steenbergen, and Milada Vachudova. 25 Years of Political Party Positions in Europe: The Chapel Hill Expert Survey, 1999-2024, working paper.

9. Kapeller, Jakob, and Claudius Gr bner. Economic polarisation in Europe: Causes and policy options, September 2019. https://wiiw.ac.at/economic-polarisation-in-europe-causes-and-options-for-action-dlp-5022.pdf.

10. Favell, Adrian, and David Reimer. "European Outliers? Rethinking Europeanisation and Euroscepticism in Britain and Denmark." European Societies 23, no. 2 (March 15, 2021): 285–307. https://doi.org/10.1080/14616696.2021.1894587.

11. Hoon, Louise, and Gilles Pittoors. "The Europeanization of Belgian Parties." Belgian Exceptionalism, November 24, 2021, 185–99. https://doi.org/10.4324/9781003104643-16.

Анотація

Друль Р. О. **Ідеологічні зсуви електорату ЄС за останні десятиліття.** – Стаття.

У статті подано комплексний аналіз динаміки ідеологічних зсувів електорату в країнах Європейського Союзу за останні п'ятнадцять років на основі даних експертних опитувань Chapel Hill Expert Survey (CHES). Дослідження обґрунтовує актуальність кількісного відстеження електоральних преференцій виборців, які є індикаторами глибинних змін у суспільних настроях та політичному кліматі ЄС, дозволяючи об'єктивно виміряти часову динаміку, інтенсивність, напрям змін та їхній зв'язок із зовнішніми подіями. Особливу увагу приділено впливу таких значущих кризових подій, як фінансова криза 2009 року, міграційна криза 2015 року, пандемія COVID-19 та повномасштабна війна Росії проти України.

Методологічною базою дослідження є використання індексу LRGEN, що визначає ідеологічне позиціонування політичних партій за шкалою від 1 (крайні ліві) до 10 (крайні праві). Для порівняння ідеологічних позицій електоратів різних країн було обчислено загальнонаціональний ідеологічний індекс країни (ЗІІК) на основі зваженого середнього значення LRGEN з урахуванням електоральної підтримки партій. Це дало змогу коректно порівнювати різні держави та відстежувати загальноєвропейські тенденції.

Дослідження виявило чіткі хвилі ідеологічного зсуву вправо, які суттєво прискорювалися у кризові періоди. За останнє десятиліття кількість країн із домінантним правим електоратом значно зросла – від двох (Польща та Угорщина) у 2010 році до семи у 2024-му (додалися Естонія, Литва, Болгарія, Нідерланди, Австрія, Румунія). Водночас спостерігалося поступове скорочення центристських і лівоцентристських позицій.

Окремий акцент зроблено на аналізі ступеня синхронності національних ідеологічних трендів із загальноєвропейським. Виявлено, що такі країни, як Німеччина, Швеція, Фінляндія, Нідерланди, Румунія та Естонія, мають високу позитивну кореляцію, тоді як Ірландія, Португалія та Данія рухаються у протилежному напрямку через специфічні національні чинники, зокрема наслідки політики жорсткої економії. Угорщина та Польща вирізняються мінімальною або негативною кореляцією, зумовленою домінуванням націонал-консервативних сил, які ізолюють їхню внутрішньополітичну динаміку від загальноєвропейських трендів.

У висновках наголошується, що посилення ідеологічної поляризації в ЄС зумовлено поєднанням екзогенних шоків і внутрішньополітичних особливостей країн-членів. Запропоновано перспективні напрями подальших досліджень, зокрема деталізацію ідеологічних шкал CHES (культурної, економічної), інтеграцію мікрорівневих даних для побудови багаторівневих моделей, глибші якісні дослідження країн із атиповими тенденціями та застосування складних статистичних методів для вивчення причинно-наслідкових зв'язків між кризами та зміною ідеологічних настроїв.

Ключові слова: європейська політика, партійне позиціювання, електоральна динаміка, політичні партії, ідеологічна поляризація.

Summary

Drul R. O. **Ideological shifts among the EU electorate over the past decades.** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the dynamics of ideological shifts among the electorate in European Union countries over the past fifteen years based on data from the Chapel Hill Expert Survey (CHES). The study substantiates the relevance of quantitative tracking of voters' electoral preferences, which are indicators of profound changes in public sentiment and the political climate in the EU, allowing for an objective measurement of the temporal dynamics, intensity, direction of change, and their connection to external events. Particular attention is paid to the impact of such significant crisis events as the 2009 financial crisis, the 2015 migration crisis, the COVID-19 pandemic, and Russia's full-scale war against Ukraine.

The methodological basis of the study is the use of the LRGEN index, which determines the ideological positioning of political parties on a scale from 1 (far left) to 10 (far right). To compare the ideological positions of the electorates of different countries, a national ideological index (NII) was calculated based on the weighted average of the LRGEN, taking into account the electoral support for parties. This made it possible to correctly compare different countries and track pan-European trends.

The study revealed clear waves of ideological shift to the right, which accelerated significantly during periods of crisis. Over the past decade, the number of countries with a dominant right-wing electorate has grown significantly – from two (Poland and Hungary) in 2010 to seven in 2024 (Estonia, Lithuania, Bulgaria, the Netherlands, Austria and Romania were added). At the same time, there has been a gradual decline in centrist and centre-left positions.

Particular emphasis is placed on analysing the degree of synchronisation between national ideological trends and pan-European ones. It was found that countries such as Germany, Sweden, Finland, the Netherlands, Romania and Estonia have a high positive correlation, while Ireland, Portugal and Denmark are moving in the opposite direction due to specific national factors, in particular the consequences of austerity policies. Hungary and Poland stand out with minimal or negative correlation due to the dominance of national-conservative forces, which isolate their domestic political dynamics from pan-European trends.

The conclusions emphasize that the growing ideological polarization in the EU is due to a combination of exogenous shocks and the internal political characteristics of the member states. Promising areas for further research are proposed, including the refinement of the CHES ideological scales (cultural, economic), the integration of micro-level data to build multi-level models, deeper qualitative research on countries with atypical trends, and the application of complex statistical methods to study the causal links between crises and changes in ideological attitudes.

Key words: European politics, party positioning, electoral dynamics, political parties, ideological polarisation.

Дата надходження статті: 03.06.2025
Дата прийняття статті: 13.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 342.5+328.184 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.25

Р. І. Євценко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9853-6492
кандидат політичних наук, адвокат

ІНСТИТУТ ЛОБІЗМУ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ШЛЯХИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

Вступ. Процес розбудови демократичної, правової та соціальної держави в Україні, ускладнений повномасштабною агресією Російської Федерації, висуває на передній план питання прозорості та підзвітності влади. Одним із ключових елементів сучасної демократії є механізм представництва групових інтересів у процесі прийняття державно-владних рішень. У цивілізованому світі таким механізмом виступає інститут лобізму. Проте в Україні, за понад тридцять років незалежності, лобістська діяльність перебуває поза правовим полем, що створює сприятливе підґрунтя для корупційних практик, тіньового впливу на владу та ухвалення рішень, що суперечать суспільним інтересам.

Відтак, **метою статті** є визначення політико-правових інституціоналізації лобізму в Україні. Вирішено науково-дослідні завдання: Обгрунтовані теоретичні засади лобіювання як невід'ємного елемента демократичного процесу; проведено розмежування понять «лобізм» та «корупція; проаналізовано історичний контекст та численні спроби законодавчого врегулювання лобістської діяльності в Україні з моменту здобуття незалежності / Особливу увагу приділено аналізу ключових положень закону «Про доброчесне лобіювання» (№ 10337), його переваг та потенційних недоліків/; проведено порівняльний аналіз провідних міжнародних моделей регулювання лобізму, зокрема американської (заснованої на Lobbying Disclosure Act) та європейської (система Реєстру прозорості ЄС); визначено ключові принципи та механізми, що лежать в основі цих моделей: обов'язкова реєстрація, фінансова звітність, етичні кодекси поведінки та механізми нагляду.

Ухвалення Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу ставить жорсткі вимоги щодо імплементації європейських стандартів у всіх сферах суспільного життя, зокрема й у сфері взаємодії влади та бізнесу. Легалізація та врегулювання лобізму є однією з рекомендацій міжнародних партнерів, зокрема Групи держав проти корупції (GRECO), та важливою складовою антикорупційної реформи [1, с. 15].

Так, Верховна Рада України ухвалила 23 лютого вже згаданий законопроєкт № 10337 «Про доброчесне лобіювання» у першому читанні. Таке рішення парламенту підтримали 236 народних депутатів. До другого читання парламентарі уточнили термінологію закону та сферу його дії. Зокрема, було вилучено з документа поняття «адвокація» та положення, які мали б урегулювати відповідні відносини.

Лобіювання визначається як діяльність, що ведеться з метою впливу або спроби впливу на об'єкт лобіювання та стосується предмета лобіювання. Важливим додатком запропоновано встановити, що предметом лобіювання не може бути нормативно-правовий акт щодо оголошення загальної або часткової мобілізації; введення в Україні або в окремих її місцевостях воєнного чи надзвичайного стану; оголошення за поданням президента стану війни й укладення миру; використання Збройних сил та інших утворених відповідно до законів України військових формувань тощо.

Закон визначає правові межі лобістської діяльності в Україні, права та обов'язки суб'єктів; передбачає створення при НАЗК Реєстру прозорості, звітування тих, кого визначено як суб'єктів лобіювання і контроль за дотриманням ними правил лобіювання.

Ухвалення закону про доброчесне лобіювання було однією з чотирьох додаткових вимог Єврокомісії, сформульованих у звіті про розширення в листопаді 2023 року. Водночас документ критикували за те, що його норми можуть стати перешкодою для доброчесної діяльності експертних громадських організацій, які просувають ті чи інші реформи. Сподіваємося, що все ж цей Закон запрацює на користь держави та громадянського суспільства, а не навпаки. Більш ретельно він аналізується в основній частині статті.

Стан дослідження. Проблематика лобізму та груп інтересів активно досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Теоретичні основи лобізму закладені у працях А. Бентлі, Д. Трумена, Р. Даля. Сучасні аспекти правового регулювання лобізму в США та ЄС аналізуються в роботах Д. Вогеля, Р. Ейхлера, К. Холмана. В українській політико-правовій думці вагомий внесок у дослідження цієї теми зробили В. Ф. Нестерович, О. В. Батанов, Ю. М. Крупка, В. В. Гошовська та інші. Водночас динамічний розвиток законодавчих ініціатив, зокрема поява

© Р. І. Євценко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

законопроєкту № 10337, та нові виклики, пов'язані з євроінтеграцією, вимагають подальших комплексних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, термін «лобізм» походить від англійського слова «lobby» (кулуари, коридор) і традиційно пов'язується з практикою впливу на законодавців у коридорах парламенту. Сьогодні це поняття значно ширше і охоплює будь-яку легітимну діяльність, спрямовану на просування інтересів певної групи шляхом впливу на органи державної влади та місцевого самоврядування [2, с. 44].

Лобізм є невід'ємним атрибутом плюралістичної демократії, яка визнає існування різноманітних соціальних груп з власними, часто протилежними, інтересами. Держава в такій системі виступає арбітром, а процес прийняття рішень є результатом конкуренції та компромісу між цими групами. Лобізм, таким чином, виконує низку важливих суспільних функцій: інформаційно-аналітичну представницьку, функції зворотного зв'язку та соціальної участі.

Лобісти надають органам влади вузькоспеціалізовану інформацію, аналітичні дані, результати досліджень, необхідні для ухвалення якісних та обґрунтованих рішень. Часто державні службовці не мають достатньо часу або експертизи для глибокого вивчення всіх аспектів складної проблеми, і саме лобісти заповнюють цю прогалину [3, с. 78].

Лобізм забезпечує представництво інтересів різноманітних секторів суспільства (бізнесу, професійних спілок, громадських організацій, етнічних меншин тощо) у владних структурах. Це дозволяє врахувати їхні потреби та позиції при формуванні державної політики.

Лобістські структури слугують каналом зворотного зв'язку між суспільством та владою, інформуючи останню про реакцію на її рішення та можливі наслідки впровадження тих чи інших політик. Інститут лобізму залучає громадян та їхні об'єднання до політичного процесу, підвищуючи рівень їхньої політичної культури та відповідальності.

У науковій літературі виділяють різні класифікації лобізму. За суб'єктами розрізняють лобізм великих корпорацій, галузевих асоціацій, професійних спілок, громадських організацій («public interest lobbying»), іноземних держав. За рівнем діяльності – лобізм на національному, регіональному та місцевому рівнях. За методами – прямий лобізм (безпосередні контакти з посадовими особами, участь у слуханнях, надання експертних висновків) та непрямий (grassroots) лобізм (організація публічних кампаній, звернень громадян, робота зі ЗМІ з метою формування громадської думки на підтримку певної позиції) [4, с. 211].

Між корупцією і лобізмом існують серйозні фундаментальні розмежування, хоча їх інколі ототожнюють в українському контексті. Це хибне уявлення, яке гальмує процес легалізації, підживлюється десятиліттями тіньових домовленостей та корупційних скандалів. Фундаментальна різниця між цими двома явищами полягає у трьох аспектах: прозорість, законність та суспільна мета.

Отже, легалізація лобізму є не потуранням корупції, а навпаки – потужним інструментом боротьби з нею. Встановлення чітких «правил гри», виведення процесів впливу з тіні в публічну площину дозволяє суспільству та правоохоронним органам контролювати ці процеси та відокремлювати законне просування інтересів від злочинних корупційних дій [5, с. 95]. Відсутність закону про лобізм консервувало існуючу непрозору систему, де лише корумповані актори почували себе комфортно.

Взагалі спроби законодавчо врегулювати лобізм в Україні мають тривалу історію, яка, на жаль, досі не увінчалася успіхом. З початку 1990-х років було зареєстровано понад десять законопроєктів, присвячених цій проблематиці. Кожен з них відображав політичний контекст свого часу, проте жоден не був ухвалений.

Перші спроби були зроблені ще у 1990-х роках, проте вони не знаходили підтримки через нерозуміння суті явища та побоювання легалізувати вплив «олігархічних кланів». У 2000-х роках з'явилися більш системні проєкти, які часто копіювали окремі елементи американського законодавства. Наприклад, законопроєкт «Про діяльність з лобіювання у Верховній Раді України» (2003 р.) пропонував створити реєстр лобістів при парламенті.

Після Революції Гідності у 2014 році, на тлі зростання суспільного запиту на прозорість та боротьбу з корупцією, робота над законом про лобізм активізувалася. Міністерство юстиції розробляло концепцію регулювання, громадські організації, такі як «Transparency International Ukraine» та Інститут «Республіка», пропонували свої моделі [6]. Проте політичної волі для ухвалення комплексного закону знову не вистачило. Основні причини невдач були комплексними: потужний опір з боку груп впливу, зацікавлених у збереженні тіньових, непрозорих механізмів взаємодії з владою; відсутність єдиного бачення моделі регулювання серед політичних еліт та експертного середовища; популістські побоювання політиків, що їх звинуватять у «легалізації корупції». Немаловажливою причиною був і низький пріоритет цього питання порівняно з іншими нагальними проблемами держави.

Ця тривала історія невдач демонструє, наскільки складною та чутливою є ця тема для українського політикуму. Водночас вона підкреслює, що проблема давно назріла і потребує невідкладного вирішення.

Ситуація кардинально змінилася, як вже зазначалося, наприкінці 2023 року, коли Президент України визначив законопроєкт про лобіювання як невідкладний. Законопроєкт № 10337 «Про доброчесне лобіювання» став значним кроком уперед, закладаючи основи для створення цивілізованого ринку лобістських послуг в Україні. Розглянемо його ключові положення.

Законопроєкт визначає лобіювання як «діяльність, що здійснюється з метою впливу (спроби впливу) на об'єкт лобіювання в комерційних інтересах бенефіціара або у власних комерційних інтересах особи». Об'єктом лобіювання є нормативно-правові акти та рішення органів державної влади та місцевого самоврядування.

Важливим є те, що законопроєкт чітко розмежовує лобіювання та інші форми соціальної комунікації. Його дія не поширюється на діяльність політичних партій, громадських об'єднань та інших неприбуткових організацій, якщо вони відстоюють свої статутні цілі без комерційного інтересу; особисті контакти посадовців; діяльність медіа.

Законопроєкт ввів поняття суб'єкта лобіювання, яким може бути юридична особа або ФОП, що надає послуги лобіювання за винагороду. Також визначено бенефіціара (клієнта) – особу, в чиїх комерційних інтересах здійснюється лобіювання.

Центральним елементом системи, яка вже згадувалося, є створення Реєстру прозорості, адміністратором якого визначено Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК). Доступ до реєстру є вільним та безоплатним. Суб'єкти лобіювання зобов'язані зареєструватися в ньому перед початком своєї діяльності. В реєстрі має міститися інформація про лобіста, його клієнтів та сфери їхніх інтересів.

Так, суб'єкти лобіювання зобов'язані кожні пів року подавати до НАЗК звіт. У звіті зазначаються інформація про договори з клієнтами, джерела фінансування лобістської діяльності, витрати, пов'язані з лобіюванням, перелік об'єктів лобіювання та органів влади, з якими відбувалися контакти.

Закон встановлює певні етичні правила. Лобістам забороняється вдаватися до неправдивої інформації, тиску, погроз. Також встановлюються обмеження: наприклад, особи, які протягом останнього року обіймали політичні посади або посади державної служби категорії «А», не можуть бути лобістами.

Нагляд за дотриманням законодавства покладено на НАЗК. За порушення (наприклад, здійснення лобіювання без реєстрації або неподання звіту) передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність.

У той же час є і так звані «сірі зони», які створюють певні можливості для обходу закону [8, с. 5]. Європейська практика, навпаки, йде шляхом максимального розширення поняття лобіювання, включаючи туди будь-який системний вплив на владу, незалежно від наявності прямого комерційного інтересу.

Для більш повної форми ефективності національної моделі регулювання лобізму вкрай важливо проаналізувати досвід країн, де цей інститут функціонує десятиліттями. Найбільш показовими є американська та європейська моделі, які представляють два різних підходи до проблеми.

Так, США мають найстарішу та найрозвиненішу систему регулювання лобізму у світі. Її наріжним каменем є Lobbying Disclosure Act (LDA) 1995 року [9]. Цей підхід часто називають «регулюванням через сонячне світло» (regulation by sunshine), оскільки його головна мета – не обмежити лобізм, а зробити його максимально прозорим для суспільства. Ключовими елементами американської моделі є: широке визначення лобіста (лобістом вважається особа, яка витрачає щонайменше 20% свого робочого часу на лобістську діяльність протягом кварталу та має більше одного контакту з визначеними посадовими особами); обов'язкова реєстрація (лобістські фірми та індивідуальні лобісти зобов'язані зареєструватися у Секретаря Сенату та Клерка Палати представників не пізніше 45 днів після початку діяльності. При реєстрації вказується інформація про лобіста, його клієнта та загальні питання, з яких здійснюватиметься лобіювання); детальна фінансова звітність (лобісти зобов'язані подавати щоквартальні звіти, в яких детально розписують усі доходи, отримані від клієнтів, та всі витрати, пов'язані з лобістською діяльністю. Звіти є публічними і доступними онлайн).

Варто також згадати про регулювання так званих «обертових дверей» (revolving door), тобто існування тимчасових обмеженья (cooling-off periods) на лобістську діяльність для колишніх високопосадовців. Наприклад, колишні сенатори не можуть займатися лобіюванням у Конгресі протягом двох років після звільнення.

Зазначано й окреме регулювання іноземних агентів. Тобто діяльність з просування інтересів іноземних урядів та організацій регулюється окремим, значно жорсткішим законом – Foreign Agents Registration Act (FARA) 1938 року, який вимагає ще більш детального розкриття інформації та знаходиться у віданні Міністерства юстиції [10].

Незважаючи на свої сильні сторони (високий рівень прозорості, детальна фінансова звітність, що дозволяє відстежувати грошові потоки, жорстке регулювання іноземного впливу), американська модель має і певні прогалини – вона є дуже формалізованою та бюрократичною, непрямий (grassroots) лобізм значною мірою залишається

поза регулюванням, існують проблеми з ефективністю контролю за дотриманням усіх норм.

Доцільно стисло розглянути і європейська модель, що склалася в Європейському Союзі. Вона є більш «м'якою» порівняно з американською і базується на принципі співрегулювання. Її центральним елементом є Реєстр прозорості ЄС (EU Transparency Register), створений спільною угодою Європейського Парламенту, Ради ЄС та Європейської Комісії у 2021 році (оновлена версія) [11]. Ключовими елементами європейської моделі є: принцип «немає реєстрації – немає доступу» (реєстрація в Реєстрі прозорості формально є добровільною. Однак вона є обов'язковою умовою для отримання доступу до приміщень Європарламенту, для зустрічей з високопосадовцями Єврокомісії (комісарами, їхніми кабінетами, генеральними директорами), для участі в експертних групах та публічних слуханнях. Це створює потужний стимул для реєстрації); широке коло суб'єктів (реєструватися мають не лише комерційні лобісти, а й юридичні фірми, неурядові організації, аналітичні центри (think-tanks), релігійні організації – тобто всі, хто системно впливає на процеси прийняття рішень в ЄС).

Заслуговує уваги і Кодекс поведінки. Усі зареєстровані суб'єкти зобов'язуються дотримуватися детального Кодексу поведінки, який містить етичні норми (наприклад, завжди називати себе та інтереси, які вони представляють; не поширювати неправдиву інформацію; не отримувати інформацію нечесним шляхом).

Не менш ефективно працює і опублікування правдивої інформації про зустрічі. Тобто високопосадовці Єврокомісії та депутати Європарламенту зобов'язані публікувати на офіційних сайтах інформацію про всі свої зустрічі з представниками груп інтересів. Це створює той самий «слід лобіювання».

Управлінням реєстру займається спільний секретаріат, що складається з представників трьох інституцій. Існує механізм, за яким будь-який громадянин може подати скаргу на зареєстрованого лобіста, якщо вважає, що той порушив Кодекс поведінки.

Європейська модель є гнучною, робить акцент на етичних стандартах, широке охоплює різні типи груп інтересів, механізм «сліду лобіювання», що підвищує прозорість з боку влади. Щоправда, ця модель має менш детальну фінансову звітність порівняно з США. Крім того, певна «добровільність» системи може залишати поза увагою деяких акторів, особливо на рівні Ради ЄС, де прозорість традиційно нижча.

Таким чином, аналіз американської та європейської моделей дозволяє сформулювати низку рекомендацій для розробки української системи регулювання лобізму. Україні недоцільно сліпо копіювати ту чи іншу модель. Оптимальним є гібридний підхід, що враховує найкращі практики обох систем та адаптує їх до національних реалій. Так, наприклад, обов'язковість реєстрації для всіх суб'єктів, що здійснюють лобіювання за винагороду; вимоги до детальної фінансової звітності, що дозволить контролювати фінансові потоки у цій сфері; створення окремого, жорсткого режиму регулювання для іноземних агентів впливу за аналогією з FARA. Це питання національної безпеки, особливо в умовах війни.

Щодо вартості запозичення з досвіду ЄС, то оптимальним вважаємо максимально широке визначення лобіювання, яке б охоплювало не лише комерційні, а й будь-які інші інтереси, що просуваються на системній основі. Це допоможе уникнути «сірих зон»; запровадження обов'язкового Кодексу етичної поведінки для лобістів з чіткими правилами та санкціями за їх порушення; впровадження принципу «сліду лобіювання» – обов'язку для високопосадовців та народних депутатів публікувати інформацію про свої зустрічі з лобістами. Це підвищить прозорість не лише лобістів, а й самої влади.

Імплементація цих елементів дозволить створити в Україні збалансовану, прозору та ефективну систему регулювання лобізму, яка відповідатиме найкращим міжнародним стандартам та сприятиме досягненню стратегічних цілей держави [Див., напр: 12; 13; 14].

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити узагальнюючі висновки:

Лобізм є об'єктивною реальністю політичного життя України, яка, однак, існує переважно в тіньовому, неврегульованому форматі. Така ситуація створює системні корупційні ризики, підриває довіру до державних інституцій та спотворює процес прийняття рішень. Легалізація лобізму – це не забаганка, а нагальна потреба, ключовий крок на шляху до розбудови прозорої та підзвітної системи врядування та важлива умова успішної європейської інтеграції.

Міжнародний досвід, передусім моделі США та ЄС, пропонує перевірені часом інструменти для створення ефективної системи регулювання. Україні слід обрати гібридний шлях, поєднавши американський акцент на обов'язковій реєстрації та фінансовій прозорості з європейським підходом широкого охоплення суб'єктів, етичних кодексів та «сліду лобіювання».

Література

1. Четвертий раунд оцінювання GRECO. Звіт про виконання рекомендацій Україною. Страсбург, 2022. 45 с.

2. Крупка Ю. М. Лобізм як політико-правовий інститут: теоретичні аспекти та українські реалії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28, № 2. С. 41–55.

3. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові засади лобіювання в Україні в контексті європейських стандартів. *Право України*. 2023. № 2. С. 75–91.

4. Гошовська В. В., Батанов О. В. Інституціоналізація лобіювання в Україні: проблеми теорії і практики. Київ: НАДУ, 2020. 312 с.

5. Кальченко О. В. Легалізація лобізму як інструмент антикорупційної політики держави. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 4. С. 93–98.

6. Transparency International Ukraine. Як врегулювати лобіювання в Україні? Аналітичний документ. 2021. URL: https://ti-ukraine.org/research/yak-vregulyuvati-lobiyuvannya-v-ukraini/ (дата звернення: 20.07.2025).

7. Проєкт Закону про доброчесне лобіювання № 10337 від 06.12.2023. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43202 (дата звернення: 21.07.2025).

8. Хавронюк М. І. Закон про лобіювання: чи виведе він з тіні реальний вплив на владу? Аналітична записка. *Центр політико-правових реформ*. 2024. 15 с.

9. Lobbying Disclosure Act of 1995, 2 U.S.C. § 1601 et seq. (1995). *Congress.gov*. URL: https://www.congress.gov/bill/104th-congress/senate-bill/1060 (дата звернення: 22.07.2025).

10. Foreign Agents Registration Act of 1938, as amended, 22 U.S.C. § 611 et seq. *U.S. Department of Justice*. URL: https://www.justice.gov/nsd-fara (дата звернення: 22.07.2025).

11. Interinstitutional Agreement of 20 May 2021 between the European Parliament, the Council of the European Union and the European Commission on a mandatory Transparency Register. *Official Journal of the European Union*. L 207/1. 2021.

12. Дерець В. А. Імплементація європейських стандартів регулювання лобізму в законодавство України. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 145–151.

13. Holman, C. (2022). Lobbying regulations in the EU and US: A comparative perspective. *Journal of Public Affairs*, 22(3), 2541.

14. Руденко О. П. Політичні ризики та переваги легалізації лобізму в умовах гібридної війни. *Стратегічні пріоритети*. 2023. № 4 (68). С. 34–42.

Анотація

Євценко Р. І. **Інститут лобізму в Україні: порівняльно-правовий аналіз та шляхи імплементації міжнародних стандартів.** – Стаття.

Здійснено комплексний політико-правовий аналіз проблеми інституціоналізації лобізму в Україні, що і є метою статті, а саме: є визначення політико-правових інституціоналізації лобізму в Україні. Вирішено науково-дослідні завдання: Обгрунтовані теоретичні засади лобіювання як невід'ємного елемента демократичного процесу; проведено розмежування понять «лобізм» та «корупція; проаналізовано історичний контекст та численні спроби законодавчого врегулювання лобістської діяльності в Україні з моменту здобуття незалежності / Особливу увагу приділено аналізу ключових положень закону «Про доброчесне лобіювання» (№ 10337), його переваг та потенційних недоліків/; проведено порівняльний аналіз провідних міжнародних моделей регулювання лобізму, зокрема американської (заснованої на Lobbying Disclosure Act) та європейської (система Реєстру прозорості ЄС); визначено ключові принципи та механізми, що лежать в основі цих моделей: обов'язкова реєстрація, фінансова звітність, етичні кодекси поведінки та механізми нагляду.

Це надало змогу на основі порівняльного аналізу виявити найбільш релевантні для України практики та підходи, обґрунтувати, що легалізація лобізму є стратегічно важливим кроком для України на шляху до європейської інтеграції, підвищення прозорості державного управління та ефективної протидії корупції.

Автором сформульовані конкретні пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства у цій сфері, зокрема щодо створення незалежного органу з нагляду за діяльністю лобістів, запровадження дієвих санкцій за порушення законодавства та гармонізації українських норм із стандартами ЄС та рекомендаціями GRECO.

Ключові слова: лобізм, лобіювання, групи інтересів, корупція, доброчесність, правове регулювання, законодавство. прозорость, держава, влада, демократія, політичний процес, європейська інтеграція, стандарти ЄС.

Summary

Yevtsenko R. I. **Institute of lobbying in Ukraine: comparative legal analysis and ways of implementing international standards.** – Article.

This article provides a comprehensive political and legal analysis of the institutionalization of lobbying in Ukraine, which is the purpose of the article, namely: to determine the political and legal institutionalization of lobbying in Ukraine The theoretical foundations of lobbying as an integral element of the democratic process are explored, and a clear distinction is drawn between «lobbying» and «corruption». The historical context and numerous attempts to legislate lobbying activities in Ukraine since its independence are analyzed. Special attention is given to the analysis of the key provisions of the draft law «On Virtuous Lobbying» (No. 10337), its advantages, and potential shortcomings.

A comparative analysis of leading international models of lobbying regulation is conducted, specifically the American model (based on the Lobbying Disclosure Act) and the European model (the EU Transparency Register system). Key principles and mechanisms underlying these models are identified: mandatory registration, financial reporting, ethical codes of conduct, and oversight

mechanisms. Based on this comparative analysis, the most relevant practices and approaches for Ukraine are determined.

The article argues that the legalization of lobbying is a strategically important step for Ukraine on its path to European integration, enhancing the transparency of public administration, and effectively combating corruption. Concrete proposals are formulated to improve national legislation in this area, including the establishment of an independent body to oversee lobbying activities, the introduction of effective sanctions for violations of the law, and the harmonization of Ukrainian regulations with EU standards and GRECO recommendations.

Key words: lobbying, virtuous lobbying, interest groups, corruption, integrity, legal regulation, legislation. transparency, state, government, democracy, political process, European integration, EU standards.

Дата надходження статті: 02.06.2025
Дата прийняття статті: 13.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 930.2:316.773.2]:355.4(477-651.2:470-651.1)"2014/..."
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.26

О. Ю. Кашаба
ORCID ID: https://orcid.org/0000-002-0616-145X
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук
Навчально-наукового інституту
«Українська інженерно-педагогічна академія»
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

І. В. Щербина
ORCID ID: https://orcid.org/0000-003-3007-2446
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук
Навчально-наукового інституту
«Українська інженерно-педагогічна академія»
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

В. М. Мережко
здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Краєзнавчо-туристична робота»
Навчально-наукового інституту
«Українська інженерно-педагогічна академія»
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН МЕМІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Сучасний інформаційний простір відзначається високою швидкістю поширення контенту, серед якого інтернет-меми займають особливе місце. З початком російсько-української війни вони стали не лише розважальним інструментом, але й потужним засобом інформаційної війни, здатним підтримувати моральний дух, висміювати ворога й формувати колективну ідентичність. Унікальність цієї комунікаційної одиниці полягає в здатності швидко й лаконічно передавати важливі суспільні меседжі, що робить меми важливим об'єктом дослідження.

Крім того, інтернет-меми, як одиниці культурної інформації, можуть слугувати цінним джерелом для проведення історичних досліджень, присвячених певним періодам і подіям. У цьому контексті інтерес викликає російсько-українська війна, що розпочалася як гібридна у 2014 році й переросла в повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Збройні сили України й українське суспільство чинять опір ворогу не тільки на лінії зіткнення, але й у соціальних мережах, медіапросторі. Спостерігаємо появу великої кількості різноманітного контенту: музичні, пісенні твори, стендап-шоу, анекдоти, карикатури, відеоматеріали, меми тощо. Усе це дає цінний матеріал для відтворення й характеристики окресленого періоду. Отже, для українського суспільства гумор перетворився на своєрідну зброю в боротьбіпроти російського агресора, яка допомагає українцям долати труднощі, з гумором дивитися на важливі речі, гуртуватися і триматися у складний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема інтернет-мемів є доволі актуальною і перебуває в полі зору політологів, соціологів, культурологів, медійників, психологів, істориків тощо. Можемо виділити кілька напрямів досліджень:

– напрям соціальних комунікацій;

– напрям, який розглядає мем як інструмент інформаційної війни в боротьбі з пропагандою, фейками та маніпуляціями;

– напрям, який вивчає роль мемів у журналістиці та медіа.

Меми та інтернет-меми є об'єктом уваги таких зарубіжних авторів, як С. Блекмор, К. Роджерс, Д. Деннет, Р. Броуді, Ф. Хейліген, Б. Хенхок та інших. Серед вітчизняних дослідників можемо виділити таких науковців, як О. Журавська, О. Дзюбіна, Л. Смола, С. Катаєв, Т. Пода, Г. Почепцов, О. Чернікова, Г. Чуйко тощо.

Попри чималу кількість досліджень зазначена проблематика набуває нового осмислення в контексті російсько-української війни й потребує додаткових наукових розвідок.

© О. Ю. Кашаба, І. В. Щербина, В. М. Мережко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Метою нашого дослідження є аналіз мемів як соціокультурного феномена, який впливає на формування суспільної думки, мобілізацію патріотичних настроїв і поширення інформаційних меседжів серед українського суспільства під час війни.

Виклад основного матеріалу. Інтернет-меми стали невіддільною частиною сучасної культури та комунікації в мережі. Вони стають популярними серед користувачів, об'єднуючи різноманітні матеріали (текстові, візуальні, аудіо та відео), які можна швидко поширювати в інтернеті. Для повного розуміння феномену інтернет-мемів варто дослідити їхню історію, еволюцію, форми, способи створення, вплив на суспільство тощо.

Термін «мем» (від англ. meme) уперше було вжито в книзі Річарда Докінза «Егоїстичний ген» (1976), де автор використав його для опису культурних ідей і явищ, які поширюються й реплікуються, як гени в біології. Р. Докінз взяв за основу слово «μίμημα» (mimema), що в перекладі з грецької означає «імітація».

Потрібно зазначити, що термін «мем» у сучасному розумінні набуває ширшого значення і відходить від біологічної концепції, запропонованої Р. Докінзом. Важливо підкреслити, що серед науковців, які займаються дослідженням ідей культури, комунікації та еволюції, немає уніфікованого визначення цього терміна. Саме тому існують різні підходи до розуміння сутності мема. Наприклад, згідно з енциклопедією Britannica, меми позначаються як одиниці культурної інформації і розглядаються як ідеї, стиль, манера поведінки, що поширюються від однієї людини до іншої шляхом імітації, копіювання чи наслідування. Це може охоплювати широке коло явищ – від простих жартів і виразів до складних соціальних норм і культурних традицій.

Інтернет-меми набули популярності завдяки доступності персональних комп'ютерів та розширенню покриття мережі Інтернет. Завдяки цьому меми значно збільшили аудиторію і швидкість поширення. Використовуючи різні онлайн-платформи (електронна пошта, соціальні мережі – Facebook, Instagram, Twitter, TikTok, Telegram тощо та величезну кількість вебсайтів, форумів та онлайн-спільнот), вони легко передаються від людини до людини. У деяких випадках інтернет-меми містять певну культурну інформацію, яка навмисно переосмислюється та набуває нової, часто жартівливої форми надання. Ця контекстуалізація робить меми зрозумілими та релевантними для широкого кола користувачів, сприяючи їхньому вірусному поширенню.

Інтернет-меми є прикладом того, як культура й технології взаємодіють у сучасному світі, створюючи нові форми комунікації та самовираження.

У контексті інтернету поняття мемів почало набувати популярності в 1990-х роках разом з поширенням мережі та соціальних медіа. Одними з перших прикладів інтернет-мемів були:

- Dancing Baby (малюк, що танцює) – це коротка 3D-анімація малюка, який танцює. Уперше цей мем з'явився в 1996 році й швидко поширився через електронну пошту та ранні вебсайти. Його часто називають першим вірусним інтернет-контентом.
- All Your Base Are Belong to Us – фраза, яка стала мемом у 2001 році, після того як шанувальники відеоігор знайшли смішний неправильний переклад англійською мовою фрази з японської гри Zero Wing. Пізніше цей текст почав використовуватися на зображеннях, що стали популярними на форумах та блогах.
- Hamster Dance (танець хом'яків) – сайт, на якому анімаційні хом'яки танцювали під веселу музику, став вірусним у 1998 році, демонструючи ранню силу простих, але кумедних ідей. З розвитком технологій меми почали швидко змінюватися, адаптуючись до різних онлайн-платформ.

У 2000-х роках розвиток візуальних форматів на вебсайтах і платформах допоміг створити нову хвилю інтернет-мемів. Саме тоді стали популярними сайти, які спеціалізуються на контенті, пов'язаному з мемами, такі як 4chan та Something Awful. Ці платформи дали старт численним популярним мемам, деякі з яких залишаються в культурі й досі.

Одним з найбільш знакових мемів цього часу був LOLcats – мем, де зображували котів з гумористичними текстами англійською, написаними з помилками або спеціальною «мовою котів». Цей стиль мемів був неймовірно популярним і став основою для багатьох інших варіантів мемів із тваринами.

Поява соціальних мереж, таких як Facebook (2004), YouTube (2005), Twitter (2006), значно пришвидшила поширення інтернет-мемів. Ці платформи надали користувачам можливість швидко ділитися контентом з мільйонами інших користувачів, дозволяючи мемам ставати вірусними майже миттєво.

Одним із ключових мемів цього часу став Rickrolling. Він з'явився у 2007 році, коли користувачі почали тролити інших, обіцяючи щось цікаве за посиланням, але замість цього відкривалося відео кліпу Ріка Естлі Never Gonna Give You Up. Цей мем мав тривалий вплив, перетворившись на символ інтернет-гумору.

З розвитком технологій меми почали швидко змінюватися, адаптуючись до різних онлайн-платформ. З появою соціальних мереж, таких як Facebook, Twitter, Instagram, а також спеціалізованих сайтів на кшталт Reddit та 9GAG меми почали миттєво поширюватися та ставати масовим культурним феноменом.

На сучасному етапі меми мають важливе значення для розвитку культури, часто виступаючи засобом гумору, політичного або соціального коментаря. Їхній простий та швидкий формат дозволяє людям передавати складні ідеї або настрої в зрозумілому та доступному вигляді.

На сьогодні не існує єдиної класифікації мемів. В основі більшості класифікацій лежить спосіб вираження: текстовий мем, візуальний чи комплексний (текст і фото разом). Саме поєднання картинок з текстом у сучасному інтернет-просторі є найбільш популярним.

Отже, наукове осмислення меметики є багатоаспектним. Учені досліджують сутність феномену, структуру мемів, їхнє функціонування, жанрово-тематичну специфіку тощо.

Типологічні дослідження мемів як комунікаційного феномену репрезентують різні підходи до явища. Так, К. Кастаньо пропонує дихотомічний поділ: мем-ген і мем-вірус. Згідно з поглядами вченого, який екстраполює концептуальний апарат еволюційної біології на розуміння сутності культури, меми є засобом культурної експансії. Меми-гени є життєстверджувальними й сприяють розвитку культури, а меми-віруси є деструктивними й призводять до деградації [4, с. 93].

В українській теоретичній думці одну з перших класифікацій мемів створила О. Чернікова. Авторка поділяє меми залежно від формату на:

1) вербальні;

2) невербальні (візуальні, аудіальні, жестові);

3) комплексні (поєднання двох чи більше типів) [7].

Більш ґрунтовною є класифікація мемів, яку розробила О. Дзюбіна. Дослідниця також поділяє меми за критерієм формату (текстового чи текстово-візуального) і пропонує таку класифікацію:

1) Суто текстові меми: меми-слова (наприклад, бавовна); меми-словосполучення (наприклад, диванні війська); меми-вирази (наприклад, Доброго вечора, ми з України);

2) Креолізовані або змішані меми (картинка та підпис) [1; 4, с. 95].

Класифікація є досить логічною, хоча не враховує надзвичайно популярний зараз формат відеомема. К. Соєдко модифікує її, поділяючи креолізовані меми, як і тестові, на меми-слова, меми-словосполучення, фразові меми [7].

Як і будь-яке явище, мем має не лише зовнішні, але й внутрішні характеристики. Серед яких можемо виділити наступні:

• Вірусність – це здатність мема до миттєвого поширення та стрімкого набирання популярності. Тобто будь-яка картинка, що пересилається тисячі разів на хвилину, може вважатись вірусною. Вірусність може підсилювати й можливість працювати як із шаблоном, що веде до подальшого розвитку мема.

• Можливість до реплікації – це ключова характеристика мему. Вона існує у здатності мема до поширення та копіювання. Під час реплікації меми аналогічні генетичним мутаціям вірусів. Ці мутації можуть виявлятися в різних формах: тут можуть бути як контекстні зміни, викликані зміною початкового семантичного поля, так і його фізичні характеристики (розтягування картинки, нарізання на фотожаби, неправильне перенесення тексту тощо). Мутації відіграють значну роль в еволюції мема, визначаючи його життєздатність та можливості для подальшого поширення в інформаційному середовищі. Меми не здатні адаптуватися до нових умов, не можуть мати нових прихильників, отже, залишаються певний час актуальними.

Серійність мема, або його спроможність вибудовувати спільне семантичне поле з іншими мемами. Це пролонгує час існування мема, що своєю чергою може навіть оновити його життя. Це явище демонструє еволюційну природу мемів, які постійно адаптуються та переосмислюються, щоб залишатися актуальними та цікавими.

Емоційність мемів – провідний спосіб їх передавання. Вони спрямовані на емоцію людини, яку хотілось би поширити серед свого оточення. Меми поділяються за різними емоційними ознаками, але виконують завжди подібну функцію.

Меми, як явище інтернет-культури, зазвичай виступають як реакція на поточні події, тренди або певні аспекти суспільного життя. Чим актуальніший мем, тим більше в нього шансів закріпитись на певний час у медіапросторі. Але такі меми тісно пов'язані із загальним полем уваги та конкретним контекстом. Попри це, коли суспільство втрачає до них інтерес і перемикається на інші теми, такі меми втрачають свою актуальність та швидко зникають після закінчення ажіотажу. Саме тому популярність мемів має ефемерний характер.

Гумор є визначальною рисою інтернет-мема. Саме тому ми можемо порівняти мем з анекдотом, тому що він виконує розважальну функцію, швидко еволюціонує та адаптується до онлайн-середовища. Комічний ефект мемів досягається за допомогою різноманітних лінгвістичних та стилістичних механізмів, які використовуються у традиційних жартах та анекдотах. Крім того, багато мемів наслідують класичну структуру жарту, що складається з «сетапу» (вступ або зав'язка), який створює контекст, і «панчлайту» (стрімка розв'язка), який створює комічний ефект. Використання цих популярних прийомів робить меми зрозумілими та смішними для широкого загалу.

Медійність, або інтегрованість мема в саму структуру інтернету та комунікації. Меми не просто існують в інтернеті, вони є його специфічним продуктом, отже, активно впливають на онлайн-комунікацію. Їхнє поширення та еволю-

ція залежать від технічних можливостей та соціальних динамік мережі. Виходячи з основних характеристик інтернет-комунікацій, таких як анонімність, масовість та швидкість передавання, інтернет-меми здатні надзвичайно швидко поширюватися, миттєво реагувати на події, порушуючи теми, що стають забороненими в суспільстві. Анонімність дозволяє користувачам вільно висловлювати свою думку, не побоюючись наслідків. Масовість інтернет-аудиторії забезпечує широке охоплення та швидке поширення мемів. Завдяки цим чинникам інтернет-меми можуть ставати підґрунтям для полеміки, критики влади або висловлення протесту щодо тем, які замовчуються в публічному дискурсі. Меми можуть виступати як своєрідні «канали зв'язку» для певних соціальних груп, дозволяючи їм висловлювати свою позицію анонімно та ефективно. Іноді меми стають інструментом, який дозволяє обходити цензуру й боротися проти утисків свободи слова.

Водночас деякі дослідники, які вивчають аналізований феномен, наголошують на неможливості використання мемів у публічному та рекламному полі. Суспільство може бути не готовим до використання мемів у реальному житті через їх більш цинічний характер жарту, можливості негативної реакції соціуму після виходу з мережі, обмеженості контексту використання та залежності ефективності використання від загальної концепції соціального образу людини або компанії [3, с. 123].

У сучасному інформаційному просторі інтернет-меми стали невіддільною частиною цифрової культури та спілкування. Вони поширюються з разючою швидкістю завдяки соціальним мережам, блогам, новинним сайтам та іншим онлайн-платформам. Однак, крім розважальної функції, меми мають також інший аспект: вони можуть слугувати потужним інструментом інформаційної війни. Використовуючи прості візуальні образи та короткі текстові повідомлення, меми впливають на емоційний стан та світогляд аудиторії, часто спрямовуючи її до певних політичних або соціальних висновків.

Сьогодні інтернет-меми є не лише складником комунікації та частиною розважально-сміхового дискурсу. Вони все частіше використовуються як елементи інформаційного протистояння, інструменти інформаційної війни, засоби для маніпуляції свідомістю людей.

Меми як інструмент інформаційного протистояння сприяють формуванню певних зразків перцепції, «граючи» на почуттях, асоціаціях та пам'яті. Меми дозволяють відтворити подію, ситуацію або певну особу у вигляді промовистого зображення та стислого і влучного коментаря, що закарбовується в пам'яті і впливає на подальше сприйняття реальності цільовою аудиторією [2, с. 21].

У контексті інформаційної війни меми використовуються для дискредитації політичних опонентів, поширення фальшивих новин, загострення соціальних конфліктів або створення певних стереотипів про групи людей. Простий формат і візуальний складник роблять їх доступними та зрозумілими для будь-якої аудиторії, що забезпечує їхню ефективність у пропагандистських кампаніях.

Одним із цікавих прикладів використання мемів в інформаційній війні є гібридна та повномасштабна російсько-українська війна. У цьому протистоянні меми сприяють формуванню громадської думки як всередині країн, так і за їх межами. Меми стали інструментом для висміювання ворога, мобілізації патріотичних настроїв та поширення певних наративів про країну-агресорку.

Інтернет-мем – це інформаційна конструкція, що має сталий фундамент візуального характеру (текст, картинка, фотографія, відеоряд) і широку популярність в інтернеті. Отже, інтернет-мем складається з двох частин – стабільної та змінної. Перша визначає належність інформації до мема й відрізняє її від мережевого жарту. Наприклад, стабільною частиною відомого мема з Лукашенком є висловлювання або відеоряд, де відображена фраза «А я зараз вам покажу, звідки на Білорусь готувався напад». Друга, змінна частина – це умови, у яких ця інформація подається [4, с. 83].

Осмислення наявних класифікацій дозволило поділити інтернет-меми на три типи залежно від функціональної спрямованості та змістового наповнення. Це своєю чергою дало можливість глибше зрозуміти роль і вплив мемів, особливо в умовах воєнного часу. Отже, можемо виділити такі категорії:

– меми, спрямовані на дискредитацію та висміювання ворога. Вони мають на меті підірвати авторитет і зобразити противника в негативному світлі. Для цього використовується гумор, сатира, іронія, карикатурні образи, глузування. Усе це покликано сприяти зниженню морального духу ворога. Меми, функція яких полягає у дискредитації та висміюванні ворога, часто побудовані на антитезі, яка протиставляє образи ворога й образи українців. Приклад: зображення російських військових у вигляді «чмонь» тощо;

– меми трансляції цінностей і підтримки морального духу. Цей тип мемів наголошує на важливих для суспільства цінностях, таких як патріотизм, єдність, взаємодопомога, стійкість та віра в перемогу. Вони використовуються для покращення настрою, зміцнення національної ідентичності, консолідації зусиль та надання психологічної підтримки цивільному населенню та військовим. Меми трансляції цінностей і підтримки морального духу репрезентують нові образи звичайних українців, які боронять Бать-

ківщину. У мемах цього типу зроблено акцент на сміливість, впевненість, мужність, рішучість, а іноді й завзятість, здатність на подвиги й жертовність українських чоловіків і жінок. Приклад: відомий вислів про «руський воєнний корабль...»;

– меми, спрямовані на героїзацію певної особистості. Вони прославляють окремих осіб, які проявили мужність, героїзм, відданість або зробили значний внесок у досягнення певних цілей, і слугують для створення позитивних прикладів для наслідування, формування образу національного героя, посилення почуття гордості за своїх співвітчизників. Меми, функція яких полягає в героїзації особистості, створюють позитивні образи державних діячів і політиків. Вони спрямовані на формування впевненості в тому, що це найкращі представники нації. Герої мемів цього типу ідеалізуються, але ця ідеалізація має на меті викликати довіру, сформувати повагу до цих постатей у масової аудиторії. Приклад: меми, присвячені операції «Павутиння» [5, с. 104].

Запропонований поділ дозволяє більш чітко виявити та проаналізувати функціональні особливості мемів, що активно використовуються в умовах війни, підкреслюючи їхню важливість як інструмента інформаційної боротьби, психологічної підтримки та соціальної мобілізації. Крім того, завдяки такому поділу можна простежити вплив мемів на настрої населення й на громадську думку, а також дослідити, як меми формують наративи та сприяють (або перешкоджають) досягненню певних стратегічних цілей у воєнний час [5, с. 104].

Інформаційна війна показала, що інтернет-меми можуть бути ефективним знаряддям і виконувати низку важливих функцій:

1. Регулювання і посилення загального емоційного фону. Найбільш очевидна функція, що зумовлена гумористичною спрямованістю мемів. Сміх і гумор завжди важливі в складних і критичних ситуаціях. Особливого значення вони набувають у воєнні часи, особливо коли це не просто сміх, а сміх над ворогом. Меми мають терапевтичний ефект і є незамінними для підвищення стресостійкості.

2. Стрімке поширення певної смислової конструкції. Мем – це дуже зручне повідомлення для психологічного засвоєння інформації. Ідея, що принижує ворога або возвеличує українців, швидко інтегрується саме через емоційне сприймання інформації. Стабільна ідея завжди є основою мема.

3. Дієве спростування фейків та дезінформації. Досить часто реальність деформується настільки очевидно, що не потрібно витрачати сили та розум на пошук ефективних контраргументів. Її потрібно просто висміювати. Приклад: вже згаданий мем з Лукашенком, що набув популярності саме через повну безглуздість початкової фрази.

4. Задоволення потреби в поширенні інформації. Частина особливо активних поширювачів чуток може бути зайнята саме поширенням мемів, що зі свого боку знизить ризики циркуляції неперевіреної інформації.

Водночас до мемів, що надходять з ворожої сторони, слід ставитися досить обережно, оскільки ідеєю мема заразитися досить легко.

Отже, поширення мережевих мемів може бути потужним інструментом досягнення цілей інформаційної війни [6, с. 100].

Інформаційна війна – це боротьба за вплив на свідомість людей з метою змінити їхню поведінку або думки. У таких конфліктах меми є ідеальним інструментом через кілька ключових чинників:

• Швидкість поширення. Завдяки вірусному характеру меми можуть поширюватися зі швидкістю, яка перевершує традиційні засоби масової інформації. Це робить їх ідеальними для оперативного реагування на події, маніпуляцій та поширення пропаганди.

• Простота і доступність. Мем, як правило, не вимагає від аудиторії спеціальних знань або глибокого розуміння теми. Він діє на емоційному рівні, що дозволяє охопити широке коло людей, незалежно від їхньої освіти чи соціального статусу.

• Маніпулятивний потенціал. Через свою простоту меми можуть спрощувати складні теми, пропонуючи аудиторії чіткі та однозначні висновки. Це часто призводить до створення стереотипів та формування хибних уявлень про реальність.

• Анонімність і складність контролю. У багатьох випадках джерела мемів залишаються анонімними, що ускладнює виявлення ініціаторів інформаційної атаки. Крім того, меми, що мають вірусний характер, продовжують жити своїм життям в інтернеті навіть після зникнення початкового джерела.

Меми можуть мати як відкрите, так і приховане пропагандистське повідомлення. Попри те, що вони можуть бути створені різноманітними структурами, рухами або активістами, сила мемів полягає в тому, що вони зазвичай асоціюються з народною творчістю і сприймаються як спонтанний вияв народної думки.

Інтернет-меми мають потужний психологічний вплив, оскільки ґрунтуються на почуттях та глибоких прототипах колективної свідомості. Завдяки гумору, сарказму, іронії та сатиричним образам можна викликати миттєву емоційну реакцію у користувача, що дозволяє дієво впливати на розуміння складних політичних, соціальних або культурних питань, спрощуючи їх до рівня «чорно-білих» категорій.

• Емоційний резонанс. Мем має велику силу викликати емоції – від сміху до гніву або навіть страху. Це особливо важливо в контексті інфор-

маційної війни, коли емоції можуть змінити сприйняття фактів і створити або посилити упередження.

• Формування групової ідентичності. Меми часто використовуються для того, щоб формувати або посилювати відчуття «ми» проти «вони». Це сприяє поляризації суспільства, створюючи чіткі розмежування між різними політичними, культурними або соціальними групами.

• Зниження критичного мислення. Мем часто подає спрощену інформацію, наслідком чого є зниження рівня критичного аналізу в глядача. Швидке сприйняття мемів заважає людям ставити під сумнів їхній зміст або перевіряти факти, що може призводити до дезінформації.

• Гумор як засіб маніпуляції. Гумор робить інформацію більш доступною і знижує захисні бар'єри глядача. Коли певне повідомлення подається в жартівливій формі, воно може бути прийняте менш критично. Це робить меми дуже ефективними в просуванні пропаганди та поширенні політичних наративів.

Висновки. Отже, інтернет-меми є не лише розважальним контентом, але й ефективним інструментом в арсеналі інформаційної війни. Вони здатні формувати світогляд великої кількості людей, впливати на політичні процеси та мобілізувати громадян для досягнення певних цілей. Використання мемів у таких конфліктах часто супроводжується дезінформацією та маніпуляціями, що робить їх небезпечними для суспільства. У часи інформаційних конфліктів та гібридних воєн важливо усвідомлювати вплив мемів та їхній потенціал для маніпуляції суспільною свідомістю. Суспільству слід бути більш обережним у сприйнятті мемів та розвивати критичне мислення, щоб уникнути потрапляння під вплив маніпуляцій [7, с. 26].

Інтернет-меми в сучасному інформаційному середовищі відіграють роль не тільки джерела розваг, а й потужного інструмента впливу в умовах інформаційної війни. Аналіз мемів, присвячених російсько-українському конфлікту, показав їхню здатність формувати громадську думку, підтримувати патріотичні настрої, зміцнювати національну ідентичність і сприяти психологічній стійкості суспільства. Завдяки емоційності, простоті сприйняття та високій швидкості поширення меми стають важливим засобом масової комунікації. Водночас їх використання пов'язане з ризиком поширення маніпуляцій та дезінформації, що вимагає від суспільства розвитку критичного мислення й обережності у сприйнятті цифрового контенту.

Література

1. Дзюбіна О.І. Класифікація, структура та функціонування Інтернет-мемів в соціальних мережах Twitter та Facebook. *Молодий вчений.* № 2. 2016. С. 375–379. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_2_92 (дата звернення 20.05.2025).

2. Запорожець О., Бєлоусова Н. Вербальні інтернет-меми під час повномасштабної війни рф проти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. № 2 (56). 2022. С. 20–24.

3. Мілютіна К.Л., Садівнича Н. Меми як стратегія подолання війни. POMIĘDZY PolonistycznoUkrainoznawcze Studia Naukowe . nr 2 (5). 2022. S. 21–26.

4. Мудра І. Меми як важлива складова контенту ЗМІ під час війни: мета, функції та теми. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка": журналістика*. Випуск 2 (6). 2023. С. 81–88.

5. Сізова К., Хміль-Чуприна В., Воробйов А. Інтернет-меми як інструмент інформаційної війни. Український інформаційний простір. *Теорія і практика журналістики*. № 13. 2024. С. 91–108. URL: https://www.researchgate.net/publication/379547186_Internet-memi_ak_instrument_informacijnoi_vijni/fulltext/660ead1210ca8679873cd57a/Internet-memi-ak-instrument-informacijnoi-vijni.pdf (дата звернення 15.05.2025).

6. Смола Л. Мем як інструмент інформаційної війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Психологія.* Вип. 1(10). 2019. С. 91–95. URL: https://scispace.com/pdf/mem-iak-instrument-informatsiinoi-viini-g3ytyv813h.pdf (дата звернення 15.05.2025).

7. Соседко К.Д. Інтернет-меми як інтелектуальний продукт колективної творчості інтернет користувачів. *Integrated Communications.* 2(8). 2019. С. 117–122. URL: https://intcom.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/171 (дата звернення 15.05.2025).

8. Теглівець Ю. В. Інтернет-мем як особлива одиниця комунікації. *Закарпатські філологічні студії.* № 24. Т. 2. 2022. С. 23–27. URL: http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/24/part_2/4.pdf (дата звернення 20.05.2025).

9. Чернікова О. І. Вербальний мем: лінгвістичний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. Випуск 51. С. 354–356. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FM (дата звернення20.05.2025).

10. Яндола К.О. Роль мемів серед сучасних освітніх трендів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищий і загальноосвітній школі.* № 97. 2024. С. 62–68. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2024/97/13.pdf (дата звернення 25.05.2025).

Анотація

Кашаба О. Ю., Щербина І. В., Мережко В. М. **Соціокультурний феномен мемів як джерело вивчення російсько-української війни.** – Стаття.

У статті проаналізовано соціокультурний феномен інтернет-мемів. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що інтернет-меми є легкими у сприйнятті та відтворенні. Поступово заповнюючи інформаційний простір, вони перетворилися на своєрідний засіб впливу на свідомість та настрої людей. Крім того, меми, як одиниці культурної інформації, можуть слугувати цінним джерелом для історичного дослідження певних подій, зокрема російсько-української війни. Меми стали невіддільною частиною цієї війни, адже сатира, гумор, іронія перетворилися на цементувальний елемент для мобілізації українців. Також меми дозволяють відтворити певний психологічний фон та показати настрої суспільства, виступають як своєрідна зброя, яка допомагає триматися в надскладних життєвих ситуаціях.

Наголошено, що меми є прикладом того, як культура й технології взаємодіють у сучасному світі, створюючи нові форми комунікації та самовираження. Зазначено, що інтернет-меми стали складником цифрової культури та спілкування. Вони швидко поширюються завдяки соціальним мережам, блогам, новинним сайтам та іншим онлайн-платформам. Підкреслено, що, крім розважальної функції, меми можуть слугувати потужним інструментом інформаційної війни. Вони впливають на емоційний стан та світогляд аудиторії, часто спрямовуючи її до певних політичних або соціальних висновків.

Підсумовано, що інтернет-меми в сучасному інформаційному середовищі є не тільки джерелом розваг, а й інструментом впливу в умовах інформаційної війни. Аналіз мемів, присвячених російсько-українській війні, продемонстрував їхню здатність формувати громадську думку, підтримувати патріотичні настрої, зміцнювати національну ідентичність і сприяти психологічній стійкості суспільства.

Ключові слова: війна в Україні, гумор, меми, українські інтернет-меми, пропаганда, інформаційна війна.

Summary

Kashaba O. Yu., Shcherbyna I. V., Merezhko V. M. **Socio-cultural phenomenon of memes as a source for the study of the Russian-Ukrainian war.** – Article.

The article analyzes the socio-cultural phenomenon of Internet memes. The relevance of the research topic is due to the fact that Internet memes have become a kind of means of influencing the consciousness and moods of people, they are easy to perceive and reproduce and gradually fill the information space. In addition, memes as units of cultural information can serve as a valuable source for the historical study of certain events, namely the Russian-Ukrainian war. Memes have become an integral part of this war. After all, satire, humor, irony have become a cementing element for the mobilization of Ukrainians, memes allow you to recreate a certain psychological background and show the mood of society. Memes also act as a kind of weapon that helps to hold on in extremely difficult life situations.

An analysis of the concept of "meme" is presented, it is emphasized that they are an example of how culture and technology interact in the modern world, creating new forms of communication and self-expression. It is noted that Internet memes have become an integral part of digital culture and communication. They spread with impressive speed thanks to social networks, blogs, news sites and other online platforms. However, in addition to their entertainment function, memes also have another, more hidden side: they can serve as a powerful tool of information warfare. Memes affect the emotional state and worldview of the audience, often directing it to certain political or social conclusions.

In conclusion, it is noted that Internet memes in the modern information environment are not only sources of entertainment, but also tools of influence in the conditions of information warfare. An analysis of memes dedicated to the Russian-Ukrainian war showed their ability to shape public opinion, support patriotic sentiments, strengthen national identity and contribute to the psychological stability of society.

Key words: The war in Ukraine, humor, memes, Ukrainian Internet memes, propaganda, information warfare.

Дата надходження статті: 13.06.2025
Дата прийняття статті: 26.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 327.56:061.2(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.27

В. П. Кубко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0433-2013
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин та права
Національного університету «Одеська політехніка»

БЕЗПЕКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВРЕГУЛЮВАННІ КОНФЛІКТІВ

Постановка проблеми. У сучасній системі міжнародних відносин, що характеризується зростанням конфліктності, ерозією традиційних механізмів безпеки та ускладненням процесів мирного врегулювання, важливого значення набуває діяльність недержавних акторів, зокрема міжнародних неурядових організацій (МНУО).

МНУО здійснюють багатовимірну діяльність, охоплюючи гуманітарну допомогу, захист прав людини, участь у процесах медіації, підтримка діалогу між сторонами, відновлення довіри та сприяння постконфліктному відновленню. Їхній внесок у сферу превентивної дипломатії, раннього реагування, збору доказів воєнних злочинів і моніторингу виконання міжнародних зобов'язань дедалі більше визнається як важливий елемент глобального управління безпекою. Водночас зростає потреба у критичному осмисленні ефективності, легітимності та меж їхнього впливу, особливо у контексті складних конфліктів, де державний суверенітет є особливо вразливим.

Приклад України, яка перебуває у стані повномасштабної війни, розпочатої російською федерацією, є показовим для аналізу безпекового потенціалу МНУО. У межах цього конфлікту вони не лише забезпечують гуманітарне реагування та правозахисну підтримку, а й активно долучаються до міжнародної адвокації, фіксації порушень міжнародного гуманітарного права, а також сприяють формуванню каналів комунікації між різними акторами. Водночас постають складні питання щодо прозорості, підзвітності, ефективної координації з національними інституціями, а також загроз політизації їхньої діяльності.

За таких умов дослідження безпекового потенціалу міжнародних неурядових організацій у врегулюванні конфліктів набуває особливої наукової та практичної значущості. Воно дозволяє не лише окреслити межі функціонування цих акторів у конфліктних середовищах, а й сприяти розробці більш ефективних механізмів взаємодії між державними та недержавними структурами у сфері глобальної та регіональної безпеки.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питання сутності та функціонального наповнення діяльності неурядових організацій знайшли широке відображення в працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У роботах вітчизняних та іноземних авторів розкриваються питання формування міжнародних організацій в історичній ретроспективі та загалом засади їх функціонування (У. Бек, Д. Розенау, А. Гідденс, А. Токвіль, Д. Шміттер, Ю. Козак, О. Скрипник, В. Шамрай та ін.) Правові та безпекові аспекти діяльності МНУО висвітлюються такими вченими, як: Г. Моргентау, Д. Лікарчук, Д. Денисова, У. Ільницька, О. Кучик, О. Хар, О. Шуміло, М. Бучин, Л. Чернявська, І, Вахович, Д. Смолич та ін.

Варто підкреслити, що окремі аспекти діяльності міжнародних неурядових організацій залишаються недостатньо висвітленими в науковій літературі. Передусім це стосується потреби детальнішого аналізу функціональних особливостей МНУО у врегулюванні сучасних збройних конфліктів і запобіганні їх ескалації. Особливої актуальності ці питання набувають у контексті війни в Україні, яка стала тестом на ефективність та релевантність діяльності неурядових структур на глобальному рівні.

Метою дослідження є аналіз безпекового потенціалу міжнародних неурядових організацій у процесах врегулювання конфліктів, зокрема в умовах повномасштабної війни в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку XXI століття структура світової політики зазнає суттєвих ускладнень, зумовлених посиленням взаємозалежності держав, транснаціоналізацією викликів і зростанням ролі недержавних акторів. Одне з провідних місць у цьому процесі посідають міжнародні неурядові організації (МНУО), які протягом останніх двох десятиліть заявили про себе як про впливову силу в системі сучасних міжнародних відносин. У багатьох сферах вони поступово витісняють традиційних суб'єктів – держави, міжурядові організації (МУО) та транснаціональні корпорації (ТНК).

Вчена Л. Чернявська виокремлює три ключові глобальні тенденції, що істотно вплинули на стрімку активізацію діяльності неурядових організацій упродовж XX – початку XXI століття.

© В. П. Кубко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Зокрема, йдеться про: поступове розмивання меж між внутрішньою та зовнішньою політикою, втрату державами монопольної ролі у міжнародному політичному процесі, загальну демократизацію глобального політичного простору [1, с. 8].

У цьому контексті особливої ваги набуває тенденція до зростання кількості МНУО, які формують складні транскордонні мережі співпраці, сприяють налагодженню горизонтальних зв'язків між громадянами різних країн і забезпечують передачу інформації, ідей та практик на глобальному рівні. На відміну від класичних суб'єктів міжнародних відносин, МНУО діють не лише в інтересах держав, а й представляють широкі верстви громадянського суспільства, що дозволяє їм бути ефективними посередниками в конфліктах, моніторами прав людини, адвокатами глобальної справедливості й партнерами міжурядових структур у врегулюванні криз.

Термін «неурядова організація» (*non-governmental organization, NGO*) увійшов до лексикону міжнародної політичної науки лише після ухвалення Статуту Організації Об'єднаних Націй (ООН). Вперше це поняття було офіційно використано під час конференції в Сан-Франциско у 1945 році, коли виникла потреба чітко розмежувати в межах Статуту ООН участь міжурядових спеціалізованих установ і міжнародних приватних організацій [2].

У міжнародно-правовій практиці та в документах міжурядових інституцій термін «неурядова організація» найчастіше застосовується стосовно організацій, які не створені і не контрольовані державами та мають міжнародний характер. Такий міжнародний характер, згідно з усталеною практикою, трактується як: а) здійснення діяльності, що охоплює кілька країн або регіонів; б) наявність членства, представництва або партнерських зв'язків у різних державах; в) спрямованість діяльності на вирішення глобальних або транскордонних проблем.

Зокрема, Резолюція 288 (X) Економічної та Соціальної Ради ООН (ECOSOC) від 27 лютого 1950 року визначає міжнародну НУО як будь-яку міжнародну організацію, що не заснована міжурядовою угодою. Таке трактування відповідає й усталеній практиці надання консультативного статусу при ООН на підставі Резолюції 1296 (XIV) від 1968 року, яка визначає принципи участі НУО у глобальних процесах, включно з питанням їхньої автономії від зовнішнього політичного керівництва [3].

Таким чином, в міжнародно-правовому контексті НУО розглядаються як недержавні інститути, спроможні діяти на міжнародному рівні, незалежно від того, чи мають вони членів із різних країн, чи здійснюють діяльність у багатьох юрисдикціях.

Звернення до положень Конвенції про визнання юридичними особами міжнародних неурядових організацій, ухваленої у Страсбурзі в 1986 році, дає змогу виокремити основні критерії, яким має відповідати міжнародна неурядова організація (ст. 1) [4]. Аналізуючи цю міжнародно-правову угоду, можна виокремити такі ознаки МНУО: неприбутковий характер діяльності; створення не на підставі міжурядового установчого акту; визнання щонайменше однією державою або надання консультативного статусу при міжнародній міжурядовій організації; наявність діяльності щонайменше у двох країнах; юридична адреса, функціонуюча система органів управління та контролю; дотримання у своїй роботі загальновизнаних міжнародних принципів і норм.

О.Ю. Хар запропонувала таке трактування: міжнародна неурядова організація – це особлива форма об'єднання представників громадянського суспільства різних країн світу, створена на основі установчих документів, зареєстрована відповідно до національного законодавства однієї держави, засновниками якої зазвичай є приватні чи недержавні юридичні особи, а діяльність відповідає принципам і нормам міжнародного права та не переслідує комерційної мети і відбувається на території не менш ніж двох держав [5, с. 96].

На думку В. Короткова, упродовж останніх десятиліть МНУО дедалі активніше виступають як самостійні та впливові суб'єкти внутрішньої і зовнішньої політики держав, а також міжнародних відносин загалом [6]. Їхній прямий або опосередкований вплив відчутний практично в усіх сферах – від розв'язання гуманітарних криз і захисту прав людини до розробки стратегій сталого розвитку, безпеки та роззброєння. У деяких випадках окремі МНУО демонструють вищу ефективність та мобільність, ніж держави чи міждержавні утворення, особливо у ситуаціях конфлікту, надзвичайних гуманітарних обставин або загроз довкіллю.

Вчені І. Вахович і Д. Смолич зауважують, що неурядові організації мають визначені цілі та функції, які конкретизуються залежно від виду їх діяльності і їх доцільно згрупувати на напрямками діяльності: соціальні, економічні, політичні та екологічні, які можуть поєднуватись залежно від спеціалізації роботи організації та змінюватись відповідно до викликів і потреб суспільного життя та їх членів [7].

Через значну варіативність форм і напрямів діяльності МНУО, їхня класифікація здійснюється на підставі низки різнорівневих критеріїв. Однією з базових підстав є сфера діяльності: на цій основі виокремлюють організації гуманітарного, екологічного, освітнього, правозахисного, медичного, культурного спрямування тощо. Інший критерій – географічний рівень активності, який охо-

плює як локальні, так і транснаціональні масштаби функціонування. Важливим також є ступінь автономності від державних і міжурядових структур, особливо коли йдеться про фінансування або стратегічну підтримку з боку офіційних інституцій.

У межах цього дослідження особливу увагу приділено тим міжнародним неурядовим організаціям, які залучені до вирішення конфліктів, підтримання миру та безпеки. Вибір таких організацій зумовлений їхнім впливом на глобальні політичні процеси, активною взаємодією з органами ООН, широкою мережею партнерів у різних країнах світу та усталеним статусом у сфері глобального врядування. Зокрема, більшість з цих організацій зазвичай мають консультативний статус при Економічній і соціальній раді ООН (ECOSOC), що свідчить про їхню визнану експертизу та спроможність до впливу на ухвалення міжнародно значущих рішень. Консультативний статус при ECOSOC дозволяє неурядовим організаціям брати участь у роботі органів ООН, виступати на сесіях, подавати доповіді, впливати на ухвалення рішень у гуманітарній, соціальній, правозахисній сферах. Статус надається відповідно до згаданої вище Резолюції 1296 (XIV) ECOSOC та підтверджується в офіційній базі даних ООН.

Серед найбільш впливових правозахисних МНУО варто згадати *Amnesty International* (*Міжнародну амністію*) [8] – організацію, засновану 1961 року, яка наразі об'єднує понад 7 мільйонів учасників і прихильників у понад 150 країнах та має спеціальний консультативний статус при ECOSOC. Її діяльність зосереджена на викритті фактів порушення прав людини, інформаційній кампанії на підтримку «в'язнів совісті» – осіб, позбавлених волі через свої політичні або релігійні переконання, етнічну приналежність чи гендерну ідентичність.

Організація регулярно публікує звіти ((наприклад, *Russia's aggression in Ukraine* (серія звітів, 2022–2024)) щодо порушень міжнародного гуманітарного права, зокрема фіксує атаки на цивільне населення, використання заборонених видів зброї. Її звіти, зокрема щодо ЗСУ, викликали широкий міжнародний резонанс і фахову дискусію стосовно методології оцінок у воєнних умовах.

Ще одним важливим гравцем у правозахисній сфері є *Міжнародне товариство з прав людини (International Society for Human Rights, ISHR)* [9], засноване у 1972 році. Основна мета цієї організації полягає у зміцненні міжнародної солідарності в питаннях прав людини, забезпеченні обміну знаннями та підтримці ненасильницьких ініціатив у сфері захисту прав і свобод. ISHR має регіональні представництва більш як у 20 країнах, включно з Україною. Ця організація має спеціальний консультативний статус при ECOSOC та активно бере участь у міжнародних правозахисних форумах, готує доповіді до ООН і проводить моніторинг прав людини у різних країнах.

Також слід виокремити діяльність *Міжнародної федерації з прав людини (Fédération internationale des ligues des Droits de l'Homme, FIDH)* [10], яка функціонує як глобальна мережа з понад 180 правозахисних організацій у більш ніж 110 державах. FIDH сприяє захисту правозахисників, протидії безкарності, просуванню гендерної рівності, захисту мігрантів та контролю за дотриманням прав людини у збройних конфліктах і кризових ситуаціях. Має загальний консультативний статус (General consultative status) – один із найвищих рівнів визнання в системі ООН серед НУО.

У контексті захисту прав людини особливу увагу варто приділити низці авторитетних міжнародних неурядових організацій. Зокрема, *Всесвітня організація проти тортур* (*World Organization Against Torture*, WOAT) координує діяльність приблизно 300 партнерських структур, що зосереджені на запобіганні катуванням, позасудовим стратам, насильницьким зникненням і проявам нелюдського або принизливого поводження. Також має спеціальний консультативний статус та активно взаємодіє з Комітетом ООН проти катувань. Водночас *Міжнародна асоціація юристів* (International Bar Association, IBA), яка об'єднує понад 190 юридичних об'єднань із 170 держав, сприяє утвердженню верховенства права та правосуддя як чинника глобального миру [11]. IBA має спеціальний консультативний статус та залучена до правових ініціатив та консультацій у межах ECOSOC.

У свою чергу, організація *Наглядова рада з прав людини* (Human Rights Watch, HRW) [12] активно працює у понад 70 країнах світу, фіксуючи та оприлюднюючи випадки порушення прав людини. HRW має спеціальний консультативний статус та бере участь у засіданнях ООН і подає доповіді через механізми прав людини. Ця організація здійснює постійний моніторинг дотримання прав людини в зоні бойових дій, зосереджуючись на випадках бомбардувань цивільних об'єктів, тортур, депортацій, сексуального насильства тощо. Наприклад, *World Report 2023: Ukraine* (січень 2023) – висвітлює сексуальне насильство, примусове переміщення, тортури [13] та *Russia's Forces Executed Surrendered Ukrainian Soldiers* (травень 2024) – описує випадки страти полонених [14].

У сфері охорони здоров'я та медичної гуманітарної допомоги діють численні міжнародні неурядові ініціативи, серед яких варто виокремити організацію *«Лікарі світу»* (*Doctors of the World / Médecins du Monde, MdM*) [15], яка реалізує свої програми в регіонах конфліктів та серед спільнот біженців, створюючи медичну інфраструктуру та надаючи допомогу вразли-

вим групам населення у більш ніж 80 країнах. Взаємодіє з ООН, але не має формального статусу. Після 24 лютого 2022 року організація значно розширила свою присутність в Україні, зосередивши ресурси на підтримці системи охорони здоров'я, наданні медичної та психологічної допомоги населенню, що постраждало від воєнних дій. Основні напрями роботи: 1) MdM організовує мобільні медичні команди (Mobile Health Units), які працюють у прифронтових районах Донецької, Харківської, Миколаївської, Запорізької та Херсонської областей; 2) надає психологічну допомогу внутрішньо переміщеним особам, зокрема дітям, жінкам та людям похилого віку; 3) співпрацює з українськими партнерами для зміцнення спроможності місцевих лікарень та медичних пунктів.

«Лікарі без кордонів» (*Médecins Sans Frontières*, MSF) [16] – незалежне глобальне об'єднання медичних працівників – надає екстрену допомогу у надзвичайних ситуаціях, зокрема в умовах війни, епідемій і природних катастроф. Хоча MSF переважно дотримується нейтралітету, вона має визнаний статус, що дозволяє взаємодію з ECOSOC. MSF активно працювала в Україні з 2014 року, проте після початку повномасштабного вторгнення масштаби її участі істотно зросли. Організація реалізовує низку медичних та логістичних програм, спрямованих на зменшення впливу війни на цивільне населення. У тому числі MSF запустила спеціальні медичні потяги, обладнані як пересувні шпиталі, які здійснюють евакуацію поранених із прифронтових територій до більш безпечних регіонів. MSF є однією з найбільш технічно підготовлених організацій на місцях. Її нейтральність та професійність забезпечують довіру як серед населення, так і серед локальних партнерів.

У гуманітарному секторі особливо помітною є діяльність *Міжнародного комітету Червоного Хреста, МКЧХ* (*International Committee of the Red Cross, ICRC*) [17], який надає допомогу жертвам воєн і насильства, водночас поширюючи міжнародне гуманітарне право й сприяючи його імплементації на національному рівні. Не має консультативного статусу при ECOSOC у традиційному розумінні,але має унікальний міжнародно-правовий мандат, закріплений у Женевських конвенціях. Тобто ICRC є спеціалізованим гуманітарним суб'єктом, який має статус спостерігача при Генеральній Асамблеї ООН і постійного партнера багатьох структур ООН, зокрема Управління Верховного комісара з прав людини (OHCHR), UNHCR, OCHA та ін. Його роль формально не оформлена через ECOSOC, оскільки він діє відповідно до міжнародного гуманітарного права, а не як звичайна неурядова організація.

МКЧХ офіційно працює в Україні з 2014 року, проте після 2022 року організація зазнала як масштабування своєї присутності, так і хвилі критики щодо ефективності її діяльності. Організація координує роботу з пошуку осіб, зниклих унаслідок бойових дій, і веде перемовини про доступ до військовополонених, проводить тренінги для українських військових, поліції та органів влади з метою дотримання Женевських конвенцій. МКЧХ зазнав критики в українському суспільстві, зокрема за неефективну комунікацію щодо доступу до українських військовополонених. Водночас організація продовжує реалізовувати масштабні гуманітарні програми по всій території України та надавати технічну допомогу українському Червоному Хресту.

Сфера миротворчості та безпеки, яка є ключовою у цьому дослідженні, представлена такими організаціями, як *Міжнародне бюро миру* (*International Peace Bureau, IPB*) [18], що виступає за пріоритет роззброєння задля досягнення сталого розвитку та соціальних змін. IPB – одна з найстаріших миротворчих організацій світу (створена 1891 року, лауреат Нобелівської премії миру). Має спеціальний консультативний статус та тривалу історію співпраці з ООН з питань роззброєння. Щодо діяльності в контексті війни в Україні, то IPB виступає з регулярними закликами до припинення вогню, дипломатичного врегулювання конфлікту, а також засуджує агресію росії проти України. У 2022–2024 роках IPB підтримала низку конференцій і вебінарів за участю українських миротворців, волонтерів, громадських організацій, які прагнуть представити альтернативне бачення миру. По суті, IPB відіграє роль глобального рупора миру, але має обмежену безпосередню присутність в Україні. Її вплив переважно зосереджений на адвокації, академічному і громадському діалозі навколо мирного врегулювання.

Організація *«Світ без воєн і насильства»* (*World without Wars and Violence, WwW)* [19] – міжнародний гуманістичний рух, створений у 1995 році, що діє через мережу волонтерів у понад 40 країнах. Його місія – просування ненасильства, культури діалогу, роззброєння та мирного співіснування. Україна була включена до маршрутів попередніх глобальних маршів, а під час війни представники WwW виступали з кампаніями солідарності з українським народом. Публікації на платформах руху містили заклики до негайного припинення війни, наголошували на руйнівних наслідках як для України, так і для світового мирного порядку. Поширення освітніх матеріалів про ненасильство, підтримка місцевих ініціатив у країнах, що приймають українських біженців (наприклад, у Польщі, Чехії, Іспанії).

Хоча організація не має сталої присутності в Україні, проте активно підтримує українське мирне населення на міжнародному рівні через кампанії солідарності, залучення до мирного діалогу та промоцію гуманістичних підходів.

Варто згадати і ініціативу *«Перемога без війни»* (*Win Without War)* [20], це різноманітна мережа активістів та організацій, які працюють над більш мирною та прогресивною зовнішньою політикою США. Вона створена після подій 11 вересня 2001 року та виступає проти військових рішень глобальних проблем і просуває концепцію «розумної безпеки». Win Without War рішуче засудила повномасштабне вторгнення рф, підтримала суверенітет України та визнала право на самозахист. Організація наполягає, що допомога Україні має супроводжуватись паралельними зусиллями з дипломатії та уникнення ескалації конфлікту на рівні НАТО-росія. Також Win Without War має вплив у формуванні громадської думки в США, зокрема серед прогресивних політиків. Її діяльність щодо України зосереджена на адвокації проти надмірної мілітаризації та за мирне вирішення конфлікту на умовах поваги до міжнародного права. У зв'язку з недавніми обстрілами іракських баз, що обслуговують сили США, Win Without War активно закликає до негайного припинення ескалації в регіоні та повернення до дипломатичного формату вирішення конфлікту. Win Without War та World Without Wars and Violence є переважно адвокаційними мережами і вони не мають консультативного статусу при ECOSOC.

Міжнародна асоціація з кримінального права (International Association of Penal Law), заснована у 1924 році, є впливовою МНУО, що займається розробкою принципів застосування міжнародного кримінального права. Її діяльність охоплює формування науково обґрунтованих рекомендацій з урахуванням еволюції національного законодавства та здобутків сучасної науки, а також організацію міжнародних конференцій і семінарів, присвячених актуальним питанням у цій сфері [21, с. 139]. Має спеціальний консультативний статус при ECOSOC. Асоціація бере участь у розвитку міжнародного кримінального права, у тому числі співпрацює з ООН у межах розробки стандартів правосуддя та кримінального процесу.

Попри те, що більшість міжнародних організацій, особливо неурядових, дотримуються принципу нейтральності та не втручаються безпосередньо у перебіг збройних конфліктів, їхня присутність у зонах бойових дій може мати важливе значення. Вони забезпечують зв'язок між протиборчими сторонами, координують гуманітарну допомогу для цивільного населення, здійснюють моніторинг порушень прав людини та збирають доказову базу для подальших міжнародних судових процесів. Завдяки накопиченому досвіду, міжнародні організації ефективно реалізують програми з надання гуманітарної, медичної, інформаційної, аналітичної та правозахисної підтримки, а також часто співпрацюють із міжнародними фінансовими установами, які забезпечують фінансування їхньої діяльності.

У випадку України, яка зазнала масштабної агресії з боку російської федерації, участь міжнародних організацій набула особливої ваги. Вони реалізують свої мандати через низку функціональних напрямів: миротворчий (у вигляді посередництва або сприяння переговорам), дослідницько-аналітичний, інформаційно-просвітницький, гуманітарний, медичний, правозахисний та екологічний. Такий комплексний підхід дозволяє не лише пом'якшити гуманітарні наслідки війни, а й закласти основи для тривалого миру.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Процеси глобалізації та інтернаціоналізації значним чином розширили можливості для діяльності неурядових акторів, фактично усунувши жорсткі межі між національним і міжнародним рівнями. У сучасному світі МНУО стали не лише каналом комунікації між владою та громадянським суспільством, а й каталізатором політичних рішень на глобальній арені. Їхня багатофункціональна природа дає змогу ефективно діяти у різноманітних сферах – правозахисній, екологічній, медичній, гуманітарній, миротворчій тощо, – що робить міжнародні неурядові організації важливим інструментом формування та реалізації сучасного міжнародного порядку.

Попри обмежену ефективність окремих механізмів у врегулюванні збройних конфліктів у глобальному вимірі, міжнародні організації залишаються важливими інструментами системи підтримання миру. Їхня діяльність демонструє потенціал для запобігання ескалації, просування дипломатичних рішень, а також сприяння постконфліктному відновленню. У цьому контексті надзвичайно важливо переосмислювати і вдосконалювати міжнародні підходи до реагування на конфлікти, впроваджуючи нові стратегії, інструменти та формати взаємодії на засадах партнерства, солідарності та верховенства міжнародного права.

Сучасна безпекова ситуація, що склалася в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення росії, вимагає застосування всього спектра можливих механізмів міжнародного врегулювання. Активне залучення міжнародних організацій, їхня ефективна взаємодія з українським урядом, місцевими громадами та національними громадськими об'єднаннями є ключовою умовою для стабілізації ситуації, забезпечення стійкого миру та відновлення територіальної цілісності держави.

На нашу думку, подальші дослідження доцільно зосередити на механізмах координації між МНУО, державними та міжурядовими структурами та на оцінці довгострокової ефективності миротворчих і гуманітарних програм МНУО. У перспективі надзвичайно важливим видається вивчення локального сприйняття МНУО в країнах, які зазнали збройної агресії, а також розробка нових моделей участі громадянського суспільства в процесах мирного врегулювання.

Література

1. Чернявська Л. Н. Суб'єктність міжнародних неурядових організацій у світовій політиці: дис. … канд. пол т. наук: 23.00.04 / Київ. нац. ун-т м. Т. Шевченка. Київ, 2007. 235 с.

2. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду (1945). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 20.06.2025).

3. Resolution № 1296 (XIV) of Economic and Social Council. Arrangements for Consultation with Non-Governmental Organizations, 23.05.1968. URL: http://www.un-documents.net/1296.htm (дата звернення: 20.06.2025).

4. Європейська конвенція про визнання юридичними особами міжнародні неурядові організації від 24.04.1986 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_683 (дата звернення: 21.06.2025).

5. Хар О.Ю. Класифікація міжнародних неурядових організацій: ключові функціональні особливості. *Регіональні студії: наук. журн.* ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2019. № 18. С. 94–99.

6. Коротков Д. Міжнародні неурядові організації: характер впливу на сучасні міжнародні відносини. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії.* 2022. № 3 (14). DOI: https://doi.org/10.29038/2524-2679-2022-03-18-30 (дата звернення: 21.06.2025).

7. Вахович І., Смолич Д. Неурядові організації: сутність поняття, ознаки, цілі та функції. *Економіка та суспільство*. 2022. (46). DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-31 (дата звернення: 22.06.2025).

8. AmnestyInternational.URL:https://www.amnesty.org/en/who-we-are/ (Last accessed: 21.06.2025).

9. International Society for Human Rights. URL: https://ishr.org/ (Last accessed: 24.06.2025).

10. Fédération internationale des ligues des Droits de l'Homme. URL: https://www.fidh.org/fr/ (Last accessed: 21.06.2025).

11. International Bar Association. URL: https://www.ibanet.org/ (Last accessed: 21.06.2025).

12. Human Rights Watch. URL: https://www.hrw.org/ (Last accessed: 21.06.2025).

13. World Report 2023. URL: https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/ukraine?utm_source=chatgpt.com (Last accessed: 21.06.2025).

14. Russia's Forces Executed Surrendered Ukrainian Soldiers. URL: https://surli.cc/kahlnu (Last accessed: 21.06.2025).

15. Doctors of the World. URL: https://doctorsoftheworld.org/ (Last accessed: 21.06.2025).

16. Médecins Sans Frontières. URL: https://www.msf.org/ (Last accessed: 21.06.2025).

17. International Committee of the Red Cross. URL: https://www.icrc.org/en (Last accessed: 21.06.2025).

18. International Peace Bureau. URL: https://ipb.org/ (Last accessed: 21.06.2025).

19. World without Wars and Violence. URL: https://worldwwars.org/ (Last accessed: 21.06.2025).

20. Win Without War. URL: https://winwithoutwar.org/ (Last accessed: 21.06.2025).

21. Краснікова О.В. Роль міжнародних неурядових організацій у механізмі імплементації міжнародних норм. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право* / гол.ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2016. Т. 2. Вип. 39. С. 137–140.

Анотація

Кубко В. П. **Безпековий потенціал міжнародних неурядових організацій у врегулюванні конфліктів.** – Стаття.

Розглянуто безпековий потенціал міжнародних неурядових організацій (МНУО) у процесах врегулювання збройних конфліктів в умовах трансформації сучасної системи міжнародних відносин. Зроблено акцент на розширенні ролі недержавних акторів у сфері глобального управління безпекою, зокрема через їхню участь у гуманітарних, правозахисних, медичних, аналітичних, моніторингових та миротворчих ініціативах. Значна увага приділяється сучасним викликам, які постають перед МНУО в умовах повномасштабної війни росії проти України. У цьому контексті аналізується специфіка діяльності неурядових організацій, таких як Amnesty International, Human Rights Watch, «Лікарі без кордонів», Міжнародне бюро миру та ін., які здійснюють правозахисну, медичну та аналітичну роботу як усередині держав, так і на глобальному рівні.

У центрі дослідження – потенціал МНУО у підтриманні миру, запобіганні ескалації конфліктів, фіксації порушень міжнародного гуманітарного права, наданні допомоги постраждалим та сприянні формуванню міжсекторального діалогу. Розкрито ключові правові основи функціонування МНУО та їхнє нормативне закріплення у міжнародних документах, зокрема в межах системи ООН. Підкреслюється роль таких організацій як самостійних суб'єктів глобального управління, здатних впливати на вироблення рішень у сфері безпеки, прав людини та гуманітарного реагування. На прикладі України показано, як міжнародні неурядові організації можуть доповнювати діяльність державних структур у сфері безпеки, надаючи критично важливу підтримку в умовах воєнної кризи.

Зроблено висновок, що активізація діяльності МНУО та формування ефективних механізмів взаємодії з урядами та міжурядовими організаціями є ключовим чинником у досягненні стійкого миру. У статті підкреслюється потреба в переосмисленні стратегій миротворчої діяльності з урахуванням зростаючої ролі неурядового сектора.

Ключові слова: міжнародні неурядові організації, конфлікт, безпека, миротворчість, гуманітарна допомога, права людини.

Summary

Kubko V. P. **The security potential of international non-governmental organizations in conflict resolution.** – Article.

The article examines the security potential of international non-governmental organizations (INGOs) in the processes of armed conflict resolution amid the transformation of the modern system of international relations. The author emphasizes the expanding role of non-state actors in the field of global security governance, particularly through their involvement in humanitarian, human rights, medical, analytical, monitoring, and peacebuilding initiatives. Special attention is given to the current challenges facing INGOs in the context of russia's full-scale war against Ukraine. Within this framework, the article analyzes the specific activities of organizations such as Amnesty International, Human Rights Watch, M decins Sans Fronti res, and the International Peace Bureau, which carry out human rights, medical, and analytical work both within individual states and at the global level.

The core focus of the study is the capacity of INGOs to contribute to peacekeeping, prevent conflict escalation, document violations of international humanitarian law, provide assistance to victims, and foster intersectoral dialogue. The article explores the key legal foundations of INGO operations and their normative enshrinement in international instruments, particularly within the framework of the UN system. The role of these organizations is highlighted as independent actors of global governance capable of influencing decision-making in areas of security, human rights, and humanitarian response. Using the example of Ukraine, the author demonstrates how INGOs can complement the efforts of state structures in the security sector by providing critical support during wartime.

It is concluded that the activation of INGO activities and the development of effective mechanisms for interaction with governments and intergovernmental organizations are essential factors for achieving sustainable peace. The article underscores the need to rethink peacebuilding strategies in light of the growing influence of the non-governmental sector.

Key words: international non-governmental organizations, conflict, security, peacebuilding, humanitarian aid, human rights.

Дата надходження статті: 02.06.2025
Дата прийняття статті: 17.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 355.02:32
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.28

П. Л. Лисянський
доктор філософії з політичних наук,
докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса
Національної академії наук України

В. А. Ястребова
доктор філософії з політичних наук

А. Р. Саліхов
аспірант кафедри політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА ПІД ТИСКОМ: ЯК КОГНІТИВНІ АТАКИ ФОРМУЮТЬ МАСОВУ СВІДОМІСТЬ

Вступ. У сучасну епоху інформаційного суспільства політичні процеси все частіше зазнають впливу не лише з боку традиційних засобів масової комунікації, а й через цілеспрямовані інформаційно-психологічні втручання, відомі як когнітивні атаки. Зростання ролі цифрових платформ, алгоритмів соціальних мереж та штучного інтелекту створює сприятливе середовище для маніпуляції масовою свідомістю, особливо в умовах політичної поляризації та кризи довіри до інституцій. Це явище набуває особливої актуальності в державах пострадянського простору, де перехідні демократії виявляються вразливими до зовнішніх впливів. Автократичні режими дедалі активніше використовують когнітивну війну як інструмент гібридної агресії, спрямованої на підрив демократичного порядку, делегітимацію виборчих процесів, послаблення громадянської активності та просування авторитарних наративів. У цьому контексті когнітивні атаки постають не лише як форма інформаційної війни, але як інструмент стратегічного впливу на політичну поведінку громадян. Незважаючи на зростаючий інтерес до цієї проблематики, наукова література все ще недостатньо висвітлює механізми впливу когнітивних атак у контексті пострадянських демократій. Таким чином, актуальність дослідження полягає в необхідності глибшого теоретичного та практичного осмислення феномену когнітивного впливу як загрози демократичному розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням, пов'язаним з вивченням політичної поведінки та психологічного впливу, а також когнітивних атак займались такі науковці як Максименко С., Деркач Л., Скакальська І., Буров Ю., Стрельбицький М., Гринь М., Почепцов Г., Лисянський П. Серед іноземних авторів до проблем когнітивного впливу звертаються Bernard Claverie, François Du Cluze, K. Drmotová, L. Kutěj, Gillis A. S., Bernstein C. та інші.

Постановка проблеми. У сучасних умовах стрімкої цифровізації інформаційного простору демократичні держави все частіше стикаються з викликами, пов'язаними з цілеспрямованим когнітивним впливом на масову свідомість. Особливо вразливими до таких впливів є країни пострадянського простору, де процеси демократичного транзиту ще не набули остаточної стійкості, а рівень політичної культури й інформаційної грамотності населення залишається неоднорідним. Когнітивна війна, як форма гібридної агресії, спрямована на зміну переконань, ставлень і поведінки громадян без застосування фізичної сили. Вона дозволяє автократичним режимам реалізовувати власні геополітичні інтереси шляхом делегітимації демократичних інституцій, маніпуляції виборчим процесом і підриву довіри до ліберальних цінностей. Водночас наукова спільнота ще не сформувала єдиного уявлення про сутність, структуру й механізми когнітивного впливу, особливо в контексті пострадянських країн. Актуальність проблеми посилюється тим, що когнітивні атаки мають латентний характер, а їхні наслідки проявляються лише з часом у вигляді політичної апатії, соціального розколу або навіть трансформації режиму. Це створює серйозні труднощі для розпізнавання та протидії таким впливам на рівні державної політики та безпеки.

Актуальність дослідження зумовлена посиленням загроз для демократичних суспільств, пов'язаних із поширенням когнітивної війни як інструменту стратегічного впливу з боку автократичних режимів. У контексті гібридної агресії, що все активніше проявляється в інформаційному просторі, особливої уваги набуває проблема

© П. Л. Лисянський, В. А. Ястребова, А. Р. Саліхов, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

захисту масової політичної свідомості від зовнішніх маніпулятивних втручань. Країни пострадянського простору, які перебувають на етапі становлення демократичних інститутів, виявляються особливо вразливими до таких впливів через наявність політичної нестабільності, слабких інформаційних бар'єрів та дефіциту критичного мислення у значної частини населення. Незважаючи на зростання кількості публікацій, присвячених інформаційним загрозам, тема когнітивних атак залишається недостатньо розробленою в українському науковому дискурсі, особливо в контексті їхнього впливу на політичну поведінку. Існує потреба в системному аналізі цього феномену з міждисциплінарної перспективи, що дозволить виявити його структуру, механізми дії та довгострокові наслідки. Це дослідження покликане не лише заповнити існуючу наукову прогалину, але й сприяти формуванню практичних рекомендацій для державної політики у сфері когнітивної безпеки.

Метою статті є виявлення та теоретичне осмислення когнітивних атак як інструменту стратегічного впливу автократичних режимів на масову політичну свідомість у країнах пострадянського простору, а також аналіз їхньої ролі у підриві демократичних процесів та трансформації політичної поведінки населення.

Виклад основного матеріалу. Когнітивну війну в контексті національного простору можна інтерпретувати на двох основних рівнях. Перший – це зовнішній вимір, що охоплює боротьбу за смисли із ворожими акторами, зокрема з боку таких агресивних країн, як терористична росія. Другий – внутрішньодержавний, який стосується формування політичної ідентичності, укорінення національної ідеології, а також становлення політичної культури та уявлень громадян про політичну реальність. У випадку України інформаційно-когнітивна війна має за мету не лише зруйнувати зовнішній імідж держави на міжнародній арені, а й спровокувати внутрішню дестабілізацію. Досягається це через посів сумнівів, конструювання суперечливих наративів, нав'язування протилежних поглядів, стимулювання поляризації та радикалізації різних суспільно-політичних груп. Така тактика спрямована на ослаблення соціальної єдності, підрив довіри до інституцій влади та створення умов для зростання внутрішніх конфліктів. Інформаційна війна впливає не тільки на особистісне сприйняття дійсності, але й у великому сенсі конструює політичну реальність [1, с. 306]. Проте сучасні інформаційні війни виходять за межі класичних пропагандистських методів, набуваючи форми когнітивної та ментальної війни [2, с. 66]. У межах когнітивної війни, що розглядається як складова сучасної гібридної агресії, когнітивні атаки виступають цілеспрямованим інструментом стратегічного впливу на політичну поведінку населення. Вони реалізуються у вигляді багаторівневих інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на спотворення раціонального мислення, підрив політичної свідомості та трансформацію соціально-політичних орієнтацій громадян.

У структурному плані когнітивні атаки можна умовно поділити на декілька взаємопов'язаних етапів:

Перший етап – інформаційне проникнення, який полягає у виявленні вразливих соціальних груп та каналів комунікації для подальшого поширення маніпулятивного контенту. Основними засобами є цифрові платформи, соціальні мережі, месенджери та вплив через інформаційних агентів (інфлюенсерів, псевдоекспертів, медійні ресурси сумнівного походження).

Другий етап – спотворення фактів і контексту, що включає навмисне викривлення або фрагментарну подачу інформації, а також перенесення акцентів із реальних загроз на вигадані або перебільшені. Це створює інформаційний фон, у якому громадянин втрачає здатність до критичного осмислення подій.

Третій етап – конструювання фальшивих наративів, які постають у вигляді цілісних, але неправдивих інформаційних сюжетів. Вони можуть стосуватися делегітимації державної влади, дискредитації демократичних інститутів, формування образу ворога або ілюзорної «альтернативи» в особі авторитарного порядку.

Четвертий етап – емоційне зараження, орієнтоване на виклик у масової аудиторії сильних афективних реакцій: страху, гніву, розчарування, ненависті. Через активацію емоційних механізмів значно підвищується вразливість до когнітивного впливу та знижується здатність до логічного аналізу ситуації.

П'ятий етап – формування викривленої реальності, який завершує когнітивну атаку створенням паралельного інформаційного простору, де домінують спотворені або повністю вигадані уявлення про політичну ситуацію. Це унеможливлює формування обґрунтованої громадянської позиції та сприяє некритичному сприйняттю антидемократичних ідей.

Сукупна дія описаних етапів призводить до істотної зміни політичної поведінки: зниження рівня участі у виборчих процесах, зростання політичного цинізму, радикалізації поглядів або, навпаки, формування пасивного електорату, схильного до політичної апатії. Усе це створює передумови для делегітимації демократичного ладу та посилення позицій автократичних сил як усередині країни, так і ззовні.

Аналізуючи структуру когнітивних атак, варто підкреслити, що їхня кінцева мета значно виходить за межі короткотермінових інформаційних маніпуляцій. Інформаційно-когнітивна війна становить не менш серйозну загрозу, ніж традиційна фізична агресія, оскільки спрямована не на фізичне знищення противника, а на завоювання його свідомості, переосмислення ним власної ідентичності та дезорієнтацію у сприйнятті політичної реальності. Йдеться про системну роботу з перекодування світоглядної матриці суспільства шляхом нав'язування нових, часто ворожих до демократичних цінностей, наративів. Особливу небезпеку когнітивна війна становить тим, що вона може бути спрямована як на широкі маси населення, так і на вузькі цільові групи – політичну еліту, інтелігенцію або зовнішньополітичні кола інших держав. Її інструментарій охоплює публічну дипломатію, пропаганду, інформаційно-психологічні спецоперації, підрив політичної волі, інтервенцію в інформаційний ландшафт через культуру, засоби масової інформації або соціальні мережі. Усі ці дії мають на меті не лише змінити поведінку, а й трансформувати саме розуміння того, що є правдою, а що – маніпуляцією. Когнітивна війна є не просто сукупністю тактик – вона є боротьбою за право формувати домінуючі наративи у суспільстві та світі. Та сторона, що здобуває перевагу в інформаційному конфлікті, фактично отримує можливість нав'язувати свою версію подій, інтерпретувати хід війни, визначати «героїв» і «ворогів» у масовій свідомості. Це робить контроль над інформаційною сферою стратегічно важливим фактором у конфліктах нового типу, де поле бою – це розум і переконання людини. На думку П. Сінґера, соціальні мережі формують нову інформаційну реальність, яка імітує дійсність настільки переконливо, що межа між фактом і симулякром стає майже невловимою. У цьому трансформованому середовищі кожна подія або реакція – політична, суспільна чи інституційна – миттєво стає надбанням глобального інформаційного простору. Особливість цієї «онлайн-реальності» полягає в тому, що тепер майже весь світ стає свідком того, як ми реагуємо на виклики: чи приймаємо загрозу, чи уникаємо її; чи демонструє політична еліта рішучість, чи виявляє слабкість [3, с. 21]. Варто зазначити, що соціальні мережі та інтелектуальні цифрові системи, зокрема засновані на штучному інтелекті, дедалі частіше розглядаються як чинники, що здатні послаблювати когнітивні здібності людини. Завдяки надмірному потоку інформації, алгоритмічній фільтрації контенту та маніпулятивному структуруванню новинного середовища, такі технології не лише впливають на сприйняття, а й поступово знижують здатність до самостійного критичного мислення [4, с. 4]. У своїх дослідженнях Г. Почепцов підкреслює, що сучасне суспільство існує в умовах панування пропагандистських міфів, які формуються на основі домінуючої в державі ідеології. Саме вона визначає базову картину світу, з якої громадяни черпають знання про те, хто є «ворогом», а хто – «другом» [5]. За його спостереженнями, системне створення образу умовного зовнішнього ворога чи іноземного «агента» за допомогою пропагандистських наративів виконує функцію своєрідного «ідеологічного щеплення». Це дозволяє державі значно спростити подальше маніпулятивне впливання на масову свідомість. Особливої уваги заслуговує те, що, незважаючи на високу ефективність у конструюванні політичної реальності, такі інструменти як пропаганда, дезінформація та інші елементи інформаційно-когнітивної війни, за своєю природою залишаються досить простими за механізмами дії. Їхній успіх зумовлений не складністю, а системністю, повторюваністю та здатністю адаптуватися до інформаційного контексту цільової аудиторії.

У контексті сучасної геополітичної конфронтації, когнітивна війна стає пріоритетним напрямом діяльності авторитарних держав, зокрема Російської Федерації та Китайської Народної Республіки. Ці країни створили розгалужену систему наукових, аналітичних та військових інституцій, які здійснюють системну розробку стратегій когнітивного впливу, спрямованих як на зовнішні, так і на внутрішні цільові аудиторії. Такі впливи є елементами гібридної агресії та мають на меті трансформацію політичної поведінки населення, послаблення демократичних режимів та утвердження власних ідеологічних наративів. У Росії до провідних структур, що спеціалізуються на когнітивному впливі, належить Російський інститут стратегічних досліджень (РИСД), який функціонує під безпосереднім контролем Адміністрації Президента РФ. Його аналітична діяльність орієнтована на розробку сценаріїв інформаційно-психологічних впливів на суспільства країн з демократичним устроєм. Дослідження у сфері військових технологій та інформаційної безпеки також проводяться Центром аналізу стратегій і технологій (ЦАСТ), який взаємодіє з ключовими силовими структурами держави. Крім того, у рамках діяльності збройних сил Росії здійснюються системні інформаційно-психологічні операції, зокрема із застосуванням цифрових платформ, бот-мереж і дезінформаційних кампаній.

У Китаї центральним науковим осередком у сфері когнітивної війни є Академія військових наук Народно-визвольної армії КНР. Цей інститут інтегрує дослідження в галузі психологічного впливу, штучного інтелекту, нейропсихології та стратегічних комунікацій. Університет інформа-

ційної інженерії НВАК виконує функції навчально-дослідницької платформи, яка спеціалізується на розробці технологій ведення інформаційної війни, у тому числі з елементами когнітивного впливу. Крім того, важливу роль у формуванні зовнішньополітичного дискурсу відіграє Китайський інститут сучасних міжнародних відносин (CICIR), що діє під егідою Міністерства державної безпеки та займається аналізом інструментів впливу на політичну поведінку за кордоном. Таким чином, інституціоналізація когнітивного впливу у стратегічних доктринах Росії та Китаю є свідченням зростаючого значення інформаційної та когнітивної сфер як полів сучасного протистояння. Вивчення діяльності таких інституцій є важливим елементом для розуміння природи загроз демократичному устрою та розробки дієвих механізмів протидії.

Термін «когнітивна війна» у його сучасному розумінні вперше почав активно використовуватися у США приблизно з 2017 року. Він застосовується для позначення сукупності стратегій, за допомогою яких держава або впливова недержавна група намагається цілеспрямовано маніпулювати когнітивними процесами противника або населення з метою їх ослаблення, підкорення чи знищення. Основною метою таких впливів є не лише інформаційне спотворення, а трансформація самого процесу сприйняття реальності – у спосіб, що унеможливлює самостійне критичне мислення, руйнує систему моральних координат і створює сприятливі умови для прийняття рішень, вигідних агресору [6]. Когнітивні атаки стають ключовим інструментом не лише зовнішньої дестабілізації, але й внутрішньої трансформації політичної поведінки населення. Йдеться про системну маніпуляцію базовими когнітивними механізмами – сприйняттям, пам'яттю, емоціями, увагою та моральними орієнтирами – з метою формування нових моделей реакції, ідентичності та політичної лояльності. Російська Федерація та Китайська Народна Республіка виступають як яскраві приклади держав, які впровадили цілісні системи когнітивного впливу на внутрішню й зовнішню аудиторію, використовуючи широкий спектр інформаційних, культурних, освітніх, релігійних та технологічних засобів. У випадку Росії когнітивні атаки спрямовані на формування альтернативної реальності, в якій агресія представлена як оборона, а війна – як справедливість. Одним із центральних кейсів є теза «вісім років бомбардували Донбас», яка стала ментальним конструктом, що виправдовує широкомасштабне вторгнення в Україну. Цей меседж багаторазово транслюється через телебачення, соцмережі, Telegram-канали, відеоблоги та меметичний контент. Його когнітивна ефективність полягає у створенні фальшивої логіки причинно-наслідкових зв'язків, яка апелює до страху, співчуття та гніву – ключових емоцій, що блокують критичне мислення. Ще одним прикладом є системна кампанія з делегітимації української державності на територіях ОРДЛО, яка проводилася під гаслами «Київ зрадив Донбас». Ця когнітивна атака реалізовувалася через підконтрольні медіа, освітні програми та інформаційне середовище з фільтрацією будь-яких проукраїнських джерел. Внаслідок цього в масовій свідомості формувалася відчуженість і переконання у власній «окремішності» від решти України. Окрему роль відіграє мілітаризація дитячої свідомості через участь у проєктах типу «Юнармія» та впровадження у шкільну освіту предметів на кшталт «Основы безопасности и защиты Родины». Тут має місце класична технологія перетворення соціалізації на інструмент ідеологізації. Дитина через ритуали, стройові вправи, героїко-патріотичні наративи отримує чіткий каркас поведінкової моделі, в якій головною чеснотою є лояльність до держави, готовність до війни та сприйняття зовнішнього світу як джерела загроз. Потужним інструментом впливу є також поєднання розважального ідеологізованого контенту – зокрема в TikTok, Telegram, YouTube – з нормалізацією воєнної повсякденності. Наприклад, відео з танцями дівчат на тлі бронетехніки, вайни про «героїчних» мобілізованих, або ролики, де діти грають у «Z-визволителів», спрямовані не стільки на інформування, скільки на зараження емоцією через естетизацію насильства. У результаті виникає глибока десенсибілізація до війни, яка перестає викликати шок або протест. Іншим вектором є інверсія моральних і правових понять: «демілітаризація» у кремлівських наративах означає окупацію, «миротворчість» – ракетні удари, «гуманітарна допомога» – депортацію. Це класичний приклад семантичної атаки, спрямованої на порушення здатності до морального оцінювання ситуації. У такій парадигмі все, що робить РФ, апріорі «правильно», навіть якщо йдеться про злочини проти людяності.

Подібну системність демонструє й Китайська Народна Республіка. Внутрішній контроль над свідомістю реалізується через концепт «гармонійного суспільства», який на рівні риторики асоціюється з порядком, але на практиці виправдовує масове спостереження, цензуру та політичні репресії. Когнітивний ефект полягає у тому, що самі громадяни починають вважати обмеження своїх свобод необхідною умовою стабільності. Особливо вразливим до когнітивного впливу став молодіжний сегмент. Через платформу TikTok, яка перебуває під контролем китайської компанії ByteDance, здійснюється приховане формування політичної апатії та ізоляціоністських

настроїв у молоді за межами Китаю. Алгоритми платформи штучно просувають розважальний контент і знижують видимість тем, пов'язаних із правами людини, критикою авторитаризму або міжнародною безпекою. Це сприяє фрагментації уваги, руйнуванню складних політичних зв'язків і зменшенню інтересу до демократії. Класичним прикладом зовнішньої когнітивної атаки з боку КНР є кампанія проти Тайваню. У китайських та міжнародних інформаційних ресурсах систематично просувається меседж, що Тайвань – це «внутрішня справа Китаю», що тайванська демократія – хаотична, а «повернення острова» є історично неминучим. Тут задіюється інструмент штучного консенсусу: тисячі бот-акаунтів, оплачувані коментатори (так звана «армія 50 центів»), псевдодослідження, симулятивні опитування громадської думки – усе це створює ілюзію повної підтримки політики Пекіна. Не менш показовою була кампанія дезінформації під час пандемії COVID-19, коли китайські пропагандистські джерела поширювали тези про нібито «біологічну зброю США» або змову західних корпорацій. Ці меседжі швидко інтегрувалися в антисистемні західні рухи (антивакцинаторів, змовників), створюючи синтетичну мережу когнітивного впливу, що розмиває відчуття правди. Системним інструментом «м'якої сили» КНР є інститути Конфуція, які під виглядом культурної дипломатії просувають позитивний образ авторитарної держави, приховують інформацію про репресії в Сіньцзяні, Гонконгу, Тибеті. Через доступ до освітніх програм, фінансування і співпрацю з університетами КНР формує прихильне інтелектуальне середовище в країнах-партнерах, що надалі впливає на політичні симпатії й вибір. Когнітивні атаки як у російському, так і в китайському виконанні є багаторівневими, цілеспрямованими і вмонтованими в усі сфери суспільного життя. Їхня мета – не просто маніпулювати фактами, а змінити саму здатність людини до морального судження, політичної участі й опору. У результаті формуються поведінкові патерни, що орієнтовані не на критичне мислення, а на повторення, адаптацію до насильства, лояльність до сили. В умовах авторитарної трансформації такі атаки виступають не супутником, а фундаментом нових політичних режимів.

У сучасних умовах неможливо аналізувати когнітивну війну без урахування особливостей функціонування людської психіки. Адже саме свідомість – ключовий об'єкт впливу, на який спрямовані маніпулятивні практики. З цієї причини дослідження когнітивної війни невід'ємно пов'язане з розумінням психологічних механізмів обробки інформації, зокрема тих систематичних помилок мислення, які отримали назву когнітивних викривлень. Когнітивні викривлення – це стійкі ментальні схеми, які спотворюють сприйняття дійсності, призводячи до упереджених суджень і помилкових рішень. У контексті когнітивних атак ці схеми активно експлуатуються політичними технологами, медіаструктурами та іншими суб'єктами інформаційного впливу. Йдеться про використання таких інструментів, які обходять логічну обробку даних і звертаються безпосередньо до емоцій, упереджень і несвідомих переконань людини. Найважливішим результатом когнітивної атаки є **трансформація поведінки цільової аудиторії**. Замість того, щоб переконувати раціональними аргументами, такі впливи змінюють способи інтерпретації інформації, підривають довіру до джерел, викликають апатію, поляризацію чи мобілізацію – залежно від поставленої мети. Саме тому когнітивна війна має глибший і триваліший ефект, ніж звичайна дезінформація, адже вона змінює не лише уявлення про реальність, але й схеми дій у ній [7].

Підтвердженням занепокоєння щодо загрозливого характеру когнітивної війни слугує аналіз, здійснений тайванськими науковцями, які у своїх дослідженнях посилаються на працю українського дослідника Г. Почепцова *"Cognitive Attacks in Russian Hybrid Warfare"* (2018). У цій роботі автор детально розглядає, як медійні ресурси здатні підсилювати когнітивні упередження і як ці механізми були застосовані Росією у гібридному протистоянні з Україною [8].

Згідно з Почепцовим, у межах інформаційної війни активно використовувались такі психологічні тактики:

– **Якірне мислення** – коли перша запропонована інтерпретація події набуває домінуючого значення і згодом важко піддається зміні. З цією метою російські ЗМІ прагнули якомога оперативніше формувати вигідну для них версію подій;

– **Селективне сприйняття** – тенденція сприймати лише ту інформацію, яка відповідає попереднім очікуванням або переконанням. У цьому контексті переважала подача виключно негативного образу подій в Україні;

– **Евристика доступності** – феномен, за якого глядачі вважають повторювану інформацію найважливішою або найправдивішою. Таким чином, узгоджені повідомлення з декількох телеканалів формували ілюзію повноцінного розуміння ситуації;

– **Ефект більшості** – тиск з боку колективної думки знижує рівень критичності, сприяючи уніфікації поглядів та маргіналізації індивідуальних інтерпретацій;

– **Когнітивна сліпота щодо власних помилок** – схильність акцентувати увагу на недоліках або маніпуляціях в інформації інших, не визнаючи

аналогічних практик у власному інформаційному полі. Так, російські ЗМІ неодноразово звинувачували українські телеканали у маніпуляціях, натомість залишаючи поза увагою подібні методи впливу у себе [8, с. 41].

Російська збройна агресія проти України супроводжується широким спектром гібридних дій, у яких особливу роль відіграє інформаційна компонента. Зокрема, активно реалізується стратегія інформаційної війни, метою якої є встановлення домінування над інформаційним простором України. Одним із ключових інструментів такого впливу є когнітивна війна, що має на меті підрив суспільної єдності та ослаблення когнітивного імунітету громадян. Українські дослідники М. Стрельбицький і М. Гринь акцентують на тому, що використання когнітивних технологій інформаційного впливу веде до фрагментації колективного світогляду, що, своєю чергою, створює умови для проникнення зовнішньополітичних наративів, вигідних агресору. Унаслідок цього значно полегшується поширення стратегічно зумовленої пропаганди, яка підриває цілісність інформаційного простору України [9, с. 48].

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що когнітивні атаки, як складова інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни, набули системного характеру й перетворилися на один із головних інструментів стратегічного контролю над масовою політичною свідомістю. Особливо вразливими до таких впливів є пострадянські демократичні суспільства, де рівень інформаційної безпеки, політичної культури та критичного мислення ще не досяг стійкої інституалізації.

У контексті теми «Політична поведінка під тиском: як когнітивні атаки формують масову свідомість» слід наголосити, що ці атаки не лише підривають окремі елементи суспільного сприйняття, а й системно змінюють моделі поведінки, закріплюючи деструктивні патерни. Вплив реалізується через глибоку інтеграцію медіатехнологій, емоційне маніпулювання, спотворення наративів та активне використання когнітивних викривлень (ефект якоря, селективне сприйняття, евристика доступності, тощо).

Ключові зміни в політичній поведінці, спричинені когнітивними атаками:

• **Пасивізація громадян:** зниження інтересу до політики, уникання участі у виборах та громадських ініціативах.

• **Поляризація суспільства:** зростання ворожості між соціальними групами, загострення конфліктів «свої–чужі».

• **Радикалізація:** активізація крайніх ідеологій, готовність до дій поза межами демократичних процедур.

• **Переоцінка цінностей:** зміщення моральних орієнтирів, толерування насильства як допустимого політичного інструменту.

• **Масове прийняття спрощених наративів:** довіра до фейків, міфів, змовницьких теорій, відмова від фактологічного мислення.

Ці зміни є прямим наслідком системної дії когнітивних операцій, спрямованих не стільки на «переконання», скільки на перекодування колективної свідомості. Головна небезпека полягає в тому, що подібні атаки часто залишаються непомітними, маскуються під інформаційне тло або розважальний контент, а їхній ефект накопичується поступово, трансформуючи цінності, очікування і політичну поведінку великих груп населення.

Також доведено, що об'єктами когнітивного впливу стають не лише широкі маси, а й вузькі елітні кола – політики, науковці, освітяни, лідери думок. Це створює небезпеку інституційного зараження, коли навіть механізми ухвалення рішень у державі починають спиратися на деструктивні, викривлені уявлення про реальність. Таким чином, когнітивна війна є багаторівневою технологією формування політичної реальності, яка вимагає міждисциплінарного аналізу та створення ефективних державних механізмів захисту. Це включає розвиток стратегічних комунікацій, підвищення рівня медіа- та когнітивної грамотності громадян, посилення інформаційного суверенітету та формування системи когнітивної безпеки як обов'язкового компонента національної безпеки.

Література

1. Свідерська О. Роль культурних кодів у конструюванні політичної дійсності в контексті інформаційно-когнітивної війни. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2022. (43). 306–313.

2. Лисянський П., Саліхов А., Ястребова В. Психологічні операції (psyop) як вплив на політичні процеси. *Актуальні проблеми політики*. 2025. (75). С. 66.

3. Сінґер П. В., Брукінг Емерсон Т. Війна Лайків. Зброя у руках соціальних мереж. Харків : Клуб сімейного дозвілля. 2019. 320 с.

4. Канеман Д. Мислення швидке і повільне. Київ : «Наш формат». 2017. 480 с.

5. Почепцов Г. Когнітивна війна: коли ти живий, а розум вже інший. URL: https://cutt.ly/tXVPLpF

6. Радченко Р. Ваш мозок під прицілом: український вимір когнітивної війни. *Deep State. Озброєння та військова справа*. 12 бер 2024 р. URL: https://deepstateua.com/koghnitivni-viini-ukrayinskii-vimir/

7. Kendra Cherry. How Cognitive Biases Influence the Way You Think and Act. Are you aware of yours? Verywell Mind. May 07, 2024. URL: https://www.verywellmind.com/what-is-a-cognitive-bias-2794963

8. Georgii Pocheptsov. Cognitive Attacks in Russian Hybrid Warfare. Information and sequrity; An

international journal. Vol. 41, 2018, 37–43. URL: https://www.researchgate.net/publication/326783955_Cognitive_Attacks_in_Russian_Hybrid_Warfare

9. Стрельбицький М., Гринь М. Когнітивна війна Росії проти України. Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. *Юридичні науки*. Вип. 1 (64), 2023. С. 46–52. URL: https://journals.maup.com. ua/index.php/law/article/view/2550/3013

Анотація

Лисянський П. Л., Ястребова В. А., Саліхов А. Р. **Політична поведінка під тиском: як когнітивні атаки формують масову свідомість.** – Стаття.

У статті здійснено комплексне дослідження когнітивних атак як потужного інструменту впливу на політичну поведінку громадян у демократичних суспільствах, з особливим акцентом на країни пострадянського простору. Автори розглядають когнітивну війну як ключовий компонент гібридної стратегії автократичних режимів, що має на меті підрив демократичних процесів, зменшення довіри до політичних інститутів та формування умов для авторитарного контролю через маніпуляцію громадською свідомістю. У центрі аналізу – механізми реалізації когнітивного впливу за допомогою цифрових технологій, соціальних мереж, таргетованого контенту, поширення фейкових наративів та використання алгоритмів, що сприяють радикалізації політичних поглядів.

У дослідженні наголошується, що когнітивні атаки є не лише складовою інформаційної боротьби, але й засобом досягнення геополітичних цілей без прямого військового втручання. Наведено конкретні приклади з країн пострадянського регіону, де подібні атаки спричиняли глибокі зміни у суспільній поведінці, посилення політичної апатії, делегітимацію виборчих процесів і зміцнення автократичного впливу. Автором використано міждисциплінарний підхід, який поєднує елементи політичної науки, психології масової комунікації, теорії гібридних загроз та інформаційної безпеки.

У результаті дослідження зроблено висновок, що когнітивна війна та пов'язані з нею локальні атаки становлять системну загрозу для сталого демократичного розвитку. Вони спрямовані на ерозію базових принципів демократії, таких як плюралізм, верховенство права та свобода слова. Поширення таких форм впливу потребує переосмислення підходів до забезпечення інформаційної безпеки та посилення ролі державної політики у сфері протидії маніпулятивному зовнішньому втручанню в демократичні процеси. Автор наголошує на необхідності формування національної стратегії когнітивної безпеки як запоруки збереження демократичного устрою та стійкості політичної системи до зовнішнього інформаційного тиску.

Ключові слова: когнітивні атаки, когнітивна війна, політична поведінка, демократія, автократичні режими, пострадянський простір, гібридна загроза, інформаційна безпека.

Summary

Lysianskyi P. L., Yastrebova V. A., Salikhov A. R. **Political behavior under pressure: how cognitive attacks shape mass consciousness.** – Article.

The article conducts a comprehensive investigation into cognitive attacks as a potent instrument for shaping political behavior in democratic societies, with particular emphasis on the post-Soviet space. Cognitive warfare is analyzed as a key component of hybrid strategies employed by autocratic regimes aimed at undermining democratic processes, diminishing public trust in institutions, and facilitating authoritarian control through manipulation of mass consciousness. The research focuses on mechanisms of cognitive influence implemented through digital technologies, social media platforms, targeted disinformation, and algorithmic content designed to radicalize political attitudes.

The study highlights that cognitive attacks are not merely elements of information confrontation but constitute strategic tools for achieving geopolitical objectives without direct military action. The article presents illustrative cases from post-Soviet countries where such influence has led to increased political apathy, delegitimization of elections, erosion of democratic norms, and reinforcement of autocratic regimes. An interdisciplinary approach is applied, integrating political science, social psychology, communication theory, and information security.

The findings affirm that cognitive warfare and related localized attacks pose a systemic threat to the sustainability of democratic governance. These practices aim to dismantle the foundations of democratic societies, including pluralism, rule of law, and freedom of expression. In light of the growing prevalence of such interventions, the study underscores the need for rethinking national information security policies and developing a coherent cognitive security strategy to safeguard democratic institutions from covert external influence.

Key words: cognitive attacks, cognitive warfare, political behavior, democracy, autocratic regimes, post-Soviet space, hybrid threat, information security.

Дата надходження статті: 06.06.2025
Дата прийняття статті: 19.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 321.01:328(4)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.29

М. О. Михайлишин
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-4377-6821
аспірант кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

МЕТОДИ І ФАКТОРИ ОЦІНЮВАННЯ ДИФУЗІЇ ДОМЕНІВ ГОЛОВНИХ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ: НА ПРИКЛАДІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В 2014–2022 РОКАХ

Актуальність дослідження. Дослідження дифузії і деформації політичних інститутів, а також міжінституційних відносин, є важливим питанням сучасної політичної науки. Ці явища важливі для розуміння функціонування владних систем, особливо в умовах нестабільності, трансформацій і гібридизації режимів. В епоху глобальних викликів і політичної турбулентності, зокрема в Україні, питання інституційної стабільності, стримувань і противаг, а також взаємодії ключових інститутів набувають особливої актуальності. Актуальність дослідження зумовлена як науковим інтересом, так і емпіричною реальністю України 2014–2022 років, коли політична система зазнала глибоких змін і показала, що формальні конституційні конструкції часто поступаються неформальним практикам, ситуативним коаліціям і інституційній дифузії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри значну увагу до цієї проблематики в західній і навіть пострадянській політологічній літературі, на сьогодні все ще спостерігається недостатньо розроблена концептуалізація та операціоналізація явищ дифузії і деформації інститутів. Адже більшість досліджень або обмежуються окремими кейсами, або залишаються на рівні загальних описів без чітких інструментів вимірювання, а тому потребують подальшого систематичного аналізу й узагальнення. Відтак це суттєво ускладнює порівняльний аналіз і верифікацію гіпотез щодо динаміки влади в умовах гібридних або перехідних режимів, таких як Україна. Саме тому представлена наукова стаття покликана заповнити зазначену прогалину шляхом формалізованого опису факторів дифузії доменів політичних інститутів, пропонуючи як концептуальну рамку, так і інструмент суб'єктивного індексування для оцінювання таких процесів у контексті сучасної України.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є концептуалізація та операціоналізація процесів дифузії політичних інститутів та міжінституційних відносин – як теоретично, так і на емпіричному прикладі України. Для досягнення цієї мети у статті поставлено наступні дослідницькі завдання: проаналізувати вже існуючі теоретичні підходи до вивчення дифузії інститутів; сконструювати суб'єктивний індекс оцінювання дифузії доменів політичних інститутів, що відображає ефекти дифузії за структурно-функціональними параметрами політичних інститутів; провести верифікацію запропонованого індексу шляхом розширення кількості досліджуваних випадків, передусім на прикладі України; порівняти результати індексу з незалежними статистичними даними із застосуванням математичної моделі. Представлені завдання запропоновано розв'язати різноспрямовано, але передусім на прикладі інституційного дизайну напівпрезидентської системи правління.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених мети і завдань застосовано ретроспективний огляд попередніх напрацювань з інституційних досліджень, зокрема шляхом порівняння відповідних кейсів й обґрунтування на їхній основі авторських концептів, а також комплексну методологічну рамку, що поєднує як якісні, так і кількісні підходи. Ключовим методологічним орієнтиром виступає неоінституціоналізм, що фокусується на структурі, функціонуванні та взаємодії політичних інститутів у межах владного трикутника «президент–парламент–уряд». Особливу увагу приділено аналізу формальних і неформальних механізмів інституційної взаємодії, а також девіацій від закріплених конституційних моделей.

Дослідження спирається на поєднання якісних і кількісних методів: порівняльно-історичний аналіз трансформації політичних інститутів України (2014–2022), кейс-стаді трьох сценаріїв співіснування президента й уряду, розроблений індекс дифузії з 20 індикаторів у чотирьох вимірах (законодавчому, виборчому, партійному, урядовому) з нульовою сумою балів для фіксації домінування, а також формалізований контент-аналіз і кількісний порівняльний аналіз для перевірки результатів.

Результати дослідження. Найбільш опрацьованою на сьогодні стороною питання дифузії доменів політичних інститутів, хоч і в опосередкованому форматі, є контекст вивчення систем правління. Власне початок концептуалізації сили

© М. О. Михайлишин, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

інститутів можна провести від вивчення їхньої уповноваженості в контексті різних систем правління. Неоінституційна парадигма оформилася довкола проблематики вивчення ефектів різних конфігурацій повноважень політичних інститутів в тій чи іншій політичній системі. Однак на цьому етапі ми можемо зустріти контекст дифузії інститутів лише у загальних рисах. Наприклад, як вплив девіації доменів повноважень на ґрунті політичних криз може впливати на перебіг трансформації політичного режиму – зокрема те, як політичні кризи у президенціалізованих системах ведуть до «злому» політичної системи, коли ж радше у парламентаризованих системах – тільки до урядової кризи [10, с. 17]. Однак вже на цьому рівні можемо говорити про появу фактора злитого/уніфікованого або ж розділеного правління, наприклад, про те, що формула «єдиного уряду» при президентському правлінні може працювати дещо подібно до парламентських систем, які, як правило, сприяють високій концентрації влади в однопартійному кабінеті і його прем'єр-міністрові, навіть якщо він спирається на підтримку лише меншості виборців [2, с. 62].

Із розвитком політичних систем і перенесення їх в новий соціально-політичний ґрунт на тлі «третьої хвилі» демократизації, вже можемо говорити про початок порівняльного вивчення девіацій їх патернів і дифузії доменів інститутів. Особливо у цьому відзначилися напівпрезидентські системи, котрі структурно допускають найбільше деформацій своїх патернів через низку супутніх факторів. Про це буде йтися детально далі, тож зараз зупинимося винятково на відповідальності уряду, як ключовій характеристиці підтипів напівпрезидентської системи. Власне розрізняють прем'єр-президентську і президентсько-парламентську опції цієї системи правління за ознакою домінуючого актора на виконавчій арені і того, хто може більше впливати на відповідальність уряду [8, с. 1081]. Зокрема в країнах другого типу відчутно розширяється домен президентів і менш характерна ситуація когабітації. Можна також підмітити, що дифузії в такому разі не відбувається, оскільки ніби відсутні деформації патернів, але такі конструкційні особливості провокують подальше «вростання» президента в домен виконавчої влади [3, с. 631; 9, с. 38]. У прем'єр-президенталізмі процес дифузії теж розгортається: або президент обирає радше символічну роль, залишаючи керівництво виконавчою владою прем'єр-міністру, або ж стає неформальним лідером уряду і намагається керувати парламентською більшістю [3, с. 632]. В будь-якому випадку маємо потенціал підміни повноважень одного інституту іншим, себто дифузії домена. Це залежить від низки факторів, зокрема того, наскільки патерни поведінки сприймаються акторами як частина системи й очікуваний метод ведення політичної боротьби. Якщо описані фактори дифузії від початку спрацьовують на користь одного із інститутів, тоді основні інститути працюватимуть в її канві, хоч це імпліцитно не закладено конституцією [3, с. 38].

Однією із перших передумов розвитку/поглиблення дифузії в рамках шаблону є нечіткість розмежування повноважень в межах владного трикутника «глава держави–парламент–уряд». Така ситуація створює політичний вакуум, що спричиняє пожвавлення міжінституційної боротьби та навіть виникнення політичної кризи на її ґрунті. З'являються так звані «залишкові повноваження» і кожен з інститутів прагне інтегрувати їх у свій домен [7, с. 10]. Нечіткість розподілу повноважень або відсутність адекватного конституційного механізму їх розмежування властива передусім для нових держав або систем у транзиті – це закономірно є проблемою невідповідності чи недосконалості конституційного дизайну. Проте ситуація може виникати і в консолідованих системах та інституційних дизайнах – як реакція на структурні зміни в політичному полі [3, с. 35]. Інша ситуація, коли дифузія є свідомим рішенням одного чи кількох політичних акторів. Тоді зміна формального шаблону у напрямі створення вакууму і потенційно зміни шаблону на ґрунті далі зазначених факторів та ефектів буде хоча й радикальним, проте все ж органічним рішенням конкуруючих доменів [7, с. 10]. Хочу додати, що поки ефект вакууму дуже складно концептуалізувати як елемент оцінки, але вже зараз можна говорити про важливий вплив цього фактора та відзначати його як елемент середовища.

Першим чинником впливу, зокрема президента, є його можливість створювати або впливати на порядок денний. Це реалізується через цілу низку інструментів: ветування окремих законопроектів, ревізія законопроектів, промульгація законів та пропонування/прийняття декретів або законів, без можливості парламенту чи уряду вносити сутнісні поправки [2, с. 79]. Попри те, що ці повноваження часто входять в інституційні прерогативи президентів, їхня комбінація і реалізація може бути використана у спробі проникнення у цілком типовий домен легіслатури – законотворчість, – яким як правило не володіють президенти. Взявши на себе роль «проактивного» гравця, президент розширюватиме свій домен, скорочуючи набір політик, доступних легіслатурі. Власне поділ акторів на «активного» і «реактивного» та міра реактивності (наскільки актор уповноважений обмежувати «активного» актора) й визначатиме домінантний інститут у даному домені [2, с. 76]. Через тільки ветування прези-

дент або ж представник виконавчої влади може блокувати розвиток внутрішнього порядку денного легіслатури, понижуючи її легітимність, як і легітимність влади в цілому – через погрози зупинки законодавчого процесу. Крім того, паралельно він проектує свої власні політичні преференції, чим тільки закріплює даний статус-кво. Інші вагомі фактори – огляд законів та законодавча ініціатива – лише посилюють ефекти дифузії домена, адже дозволяють президенту в ручному режимі впроваджувати закони та переглядати законотворчу діяльність легіслатури, навіть якщо остання налаштована відносно опозиційно. Причому спроби збалансувати ці два повноваження, імплементуючи їх у різних пропорціях, не те, щоб різко видозмінюють ситуацію, проте дифузія, що розпочалася, тільки поглиблюватиметься, незалежно від їхньої конфігурації [5, с. 248; 2, с. 88].

Крім того, відбувається проникнення в урядовий домен, оскільки декрети великою мірою визначатимуть не тільки законодавче поле, але й діяльність уряду. При тім, останній стикнеться із фактором подвійної легітимності та паралельної урядової кризи – у випадку напівпрезиденталізму, – при затягуванні якої виникне глибока урядова нестабільність [2, с. 80]. Ба більше, навіть якщо передбачене звичайне візування законів, затягування цього підписання вже дозволяє частково проникати у домен легіслатури – через збільшення простору ризику для політсил, представлених там. Навіть якщо така поведінка не характерна для цієї політичної системи. Звісно, що ці фактори повинні підтримуватися іншими формальними або фактичними спроможностями, про які йтиметься нижче, оскільки ці повноваження типово не мають особливої ваги. Але навіть у рамках базових патернів поведінки політичних інститутів вони можуть представляти загрозу – згадані ризики криз вищі для інших інститутів, ніж президент, адже того суттєво важче відправити у відставку.

Власне не-/можливість усунути чи обмежити президента з його фіксованим терміном є чи не найбільш очевидним інструментом реалізації дифузії. Це, як правило, доволі нетипове та унікальне повноваження. Але воно часто походить із типу системи правління та безпосередньо прив'язане до нього. Для прикладу, у президенціалізованих системах цей фактор більш вагомий, але рідше присутній, у парламентаризованих – навпаки. Таким чином він структурний і зрідка з'являється поза рамками формального процесу, хіба що є специфічна політична практика у конкретній системі, яка вимагає наявності такого. Сам же фактор говорить про спроможність інших інститутів опиратися дифузії зі сторони президента, проте на практиці він зрідка імплементується, ймовірно через власну громіздкість. Зважаючи на це, хоч фактор і заслуговує уваги та ситуативно може підкріплювати дифузію доменів, сам по собі дефінітивним він не є [2, с. 83].

Наступний фактор, що органічно витікає із двох попередніх, є можливість та умови розпуску парламенту. Це насправді наскрізний фактор, який впливатиме на інші фактори, зокрема на партійно-виборчу групу факторів, що залежатиме від комбінації інших груп умов і чинників. Зараз же говоритимемо про сам факт не-/можливості розпустити парламент. Це має безпосередньо декілька аспектів. Для початку, це хороший інструмент впливу уряду на парламент. Власне про це вартує згадати під час обговорення фактора більшості, але попередньо уряд спроможний дисциплінувати парламент під загрозою його розпуку. Для прем'єра важливо підтримувати лояльність парламенту, зокрема в протистоянні із президентом, якнайбільше в аспекті ключових для нього політик. Якщо ж є загроза цим політикам, то одною з найефективніших стратегій буде погрожувати урядовою нестабільністю, яка призведе або до вотуму недовіри (якщо це передбачено), або ж відразу до оголошення позачергових виборів. А оскільки прем'єр-міністр є впливовою фігурою і часто веде одну з найбільших фракцій [7, с. 1082], то потенційні ризики для нього є не такими суттєвими як для кожного окремого депутата (та й для малих і середніх партій теж, якщо говорити про багатопартійні системи у випадку саме напівпрезидентських і ще більше парламентських систем).

З іншого боку, це також інструмент тиску на парламент та уряд зі сторони домена президента. Як найперше, це суттєвий інструмент тиску як на парламент, так і на уряд за схемою, наведеною вище. Так, погрожуючи розпустити парламент, президент таким чином зможе лімітувати прийняття окремих рішень, зокрема що не вписуються у його власний порядок денний. Ба більше, він може безпосередньо коригувати процес формування уряду, лімітуючи, наприклад, призначення людей на посаду прем'єр-міністра як потенційно небезпечних опонентів за президентство надалі [2, с. 632]. В іншому випадку, наявність права розпустити парламент визначає ситуацію взаємодії із опозиційним парламентом/урядом: наявні дані говорять про взаємозалежність такого права і більшої частоти зміни парламенту [4, с. 3]; з іншого же боку, ситуація відсутності такого права може загострити використання інших факторів дифузії та загального рівня конфронтації [4, с. 12]. За будь-якої конструкції, це вагомий інструмент для розширення свого домена за рахунок домена парламенту.

Наступна велика група факторів, до якої ми тут приходимо і яка є одним із ключових факторів дифузії, – це партійно-виборчі аспекти політичного процесу. Їхня важливість обумовлена тим, що саме партійні афіліації є набагато тоншим інструментом деформації доменів, аніж конституційні поправки, котрі є досить радикальним кроком для будь-якого інституту. Власне, вище зазначені фактори часто вступають в силу у сукупності саме із особливостями партійної системи. Саме тому вони достатньо вловлювані для більш, ніж чіткої концептуалізації та операціоналізації, на відміну від умовних характеристик середовища, таких як взаємодія із різними групами еліт.

Базовими факторами тут виступають поняття більшості, міжпартійної взаємодії (зокрема партійної конкуренції), партійної сталості та дисципліни, стабільності партійної системи, синхронності виборів та партійного лідерства. Ці параметри пересікаються, формуючи унікальні можливості для дифузії доменів залежно від їхньої комбінації. Передусім вартує згадати питання формування та утримання парламентської більшості. Зокрема, це важливо, коли ми говоримо про дифузію у межах урядової підзвітності. Очікувано, що для підтримання розростання свого домена президенту у випадку напівпрезиденталізму базово необхідно підтримувати більшість афілійованої із ним партії [3, с. 622]. В цьому випадку можемо говорити про повну субординацію й інтеграцію інших доменів у президентський, оскільки як лідер домінуючої партії президент має можливості до одноосібного визначення політичного курсу країни. Навіть за відсутності всенародної підтримки в моменті, організаційна підтримка і ситуація злитого/уніфікованого правління багато в чому сприятимуть розростанню й укріпленню домена президента, де-факто концентруючи повноваження [2, с. 62].

Важливо додати, що хоч до літератури і звертаються здебільшого щодо про-президентської більшості у випадку напівпрезиденталізму, цей фактор спроможні можна успішно використовувати і щодо інших інститутів. Зокрема, позиції прем'єр-міністра виняткова ґрунтуються на його спроможності підтримувати наявність чи видимість лояльної більшості у парламенті – як противаги претензіями президента. Щодо парламенту, то його надмірна роздробленість/фракціоналізація безпосередньо може вести до розпуску чинного зібрання, а також від неї залежать спроможності парламенту як інституту ухвалювати політичні рішення [10, с. 17]. Повернувшись іще до зв'язку більшості та президентів, відзначимо, що саме слово більшість не завжди передбачатиме безпосередню арифметичну більшість голосів у легіслатурі. У консолідованих демократіях – це, як правило, рідкісний випадок, здебільшого пов'язаний із особливостями виборчої системи або чимось на кшталт політичних криз. Особливо, коли ми говоримо про стратегічне голосування, коли виборці коригують голосування для деконцентрації владних повноважень чи модифікації вектора публічної політики [1, с. 4]. Проте в цьому аспекті важливо, щоб партія президента залишалася однією із найбільших партій і закономірним/невід'ємним партнером у формуванні урядової коаліції. Достатньою умовою є розташування президентської партії в «центрі» політичного простору й ідеологічного спектра, консолідуючи інші партії подібно до того, як це відбувається з урядами меншості в парламентських системах [2, с. 77]. Все це гарантуватиме як мінімум фактор присутності інтересів/порядку денного президента (а зрештою і прем'єр-міністра, якщо цей фактор відходить від уряду) у рамках домена парламенту [3, с. 625].

Важливим не-/сприятливим фактором є патерни міжпартійної взаємодії, формальні і неформальні ієрархії в рамках парламенту і відповідність парламентського порядку денного щодо преференцій медіанного виборця [10, с. 17; 2, с. 63]. Ці ефекти структурування парламентської більшості є частковими, але важливими через швидкоплинність процесів і підтримку консолідації політичних сил на інституційному та суспільному рівнях. Особливо вони актуальні для аналізу виборчих систем у напівпрезиденталізмі, де різні елементи виборчого процесу впливають не лише на партійну систему, а й на добір кандидатів, формування фракцій та їхню поведінку.

Зокрема ці ефекти важливі при розгляді окремих аспектів виборчої системи у випадку напівпрезиденталізму. Передусім вартують згадки елементи виборчого процесу – різні елементи виборчих систем і їхніх ефектів допомагають не тільки структурувати партійну систему у вузькому розуміння (лиш із релевантних партій), але й впливати на процеси добору кандидатів, формування фракцій і їх поведінки. А це – одні із ключових передумов не-/формування більшості та закономірних із цього результатів. Як ми побачимо зокрема і на прикладі України далі, від партійно-виборчої системи залежить більш/менш структурована і дисциплінована поведінка окремих депутатів, що, в свою чергу, впливає на стабільність та ефективність парламентських фракцій. Це закономірно вестиме до розширення домена парламенту, бо нівелюватиме можливість інших інститутів скористатися аспектом невизначеності. Цей аспект є суттєвою проблемою від «незалежних» кандидатів, парламентарів, що часто голосують проти фракцій, та великої кількості малих партій. Про це ми говоримо із кількох причин: понижена партійна дисципліна не дає сформувати єдиної позиції щодо публічної політики;

надмірно незалежні актори заважають сформувати стійку партійну систему, побудовану на стійких розподілах політичних витрат і доходів; велика кількість акторів із різними політичними платформами унеможливлює або ускладнює переговорний процес щодо формування і підтримки урядових коаліцій (варто додати, що де-факто кожен незалежний кандидат – це потенційно окрема мала фракція і це лише збільшує можливі трансакційні витрати) [2, с. 68, 73].

Парламентська фрагментація, подібно до абсолютної пропрезидентської більшості, знижує опозиційну спроможність парламенту та створює «тупик у легіслатурі». Це дозволяє президенту розширювати свій вплив і претендувати на пряме лідерство у виконавчій владі, оскільки уряд без твердої парламентської підтримки є політично вразливим. Конфлікт, що виникає при спротиві прем'єр-міністра такому втручанню, може логічно завершитись або затяжною міжінституційною боротьбою, або дифузією доменів [8, с. 19]. Ситуація дифузії значною мірою залежить від домінування мажоритарного чи пропорційного елемента виборчої системи. Відповідно до закону Дюверже, мажоритарна система сприяє двопартійності й посиленню урядового домену, тоді як пропорційна – багатопартійності й зміцненню парламентського або президентського домену. У будь-якому разі тип виборчої системи суттєво впливає на партійну дисципліну та розподіл інституційного впливу. Зокрема і у вимірі партійної дисципліни. Література демонструє помірковано сильну залежність такої ситуації від більшої ролі партій у процесі добору й обрання індивідуальних парламентарів [7, с. 1092].

Відповідні виборчі правила, як і внутрішньо фракційні інструменти регулювання, формують сильний зв'язок між лояльністю до партійних машин й електоральним успіхом окремого парламентаря, фіксуючи кар'єрний шлях останнього в чіткій канві руху внутрішньопартійної ієрархії. Це посилює партії, оскільки майже повністю виключає девіантну поведінку, роблячи партійну систему більш стабільною та формуючи збалансований розподіл сил всередині парламенту [7, с. 1092]. У сукупності із іншими аспектами зростання самостійності парламентських партій, таких як впровадження фінансування їх діяльності із державного бюджету [7, с. 1092], з'являється необхідне підґрунтя для відстоювання своєї незалежності, зокрема від тиску зі сторони прем'єр-міністра у випадку напівпрезиденталізму.

Варто згадати і про вплив рівня консолідованості партійної системи: За умов неконсолідованої партійної системи опозиція слабка, що дозволяє домінувати сильнішим акторам, зміщує політичну боротьбу до малих груп інтересів і перетворює парламент на додаток до президентського й урядового доменів [9, с. 39]. Таким чином, наявність стійкої партійної системи визначає не тільки взаємодію «більшість-опозиція», а й відносини із іншими інститутами [10, с. 17]. Ба більше, системи з розширеним доменом парламентських повноважень значно ймовірніше структуруються в умовах, коли добре організовані національні партії вже існують/існували [10, с. 19].

Крайнім серед партійно-виборчих ефектів дифузії є фактор синхронності виборів: синхронні кампанії сприяють формуванню уніфікованого правління в напівпрезиденталізмі, адже партійні лідери поєднують участь у президентських виборах із просуванням власних політичних сил [7, с. 1081]. Тому результати обох рівнів виборів переважно тяжіють до однієї і тієї ж пропорції розподілу голосів. За умови набрання одним з кандидатів певної форми більшості і за відсутності додаткових аспектів виборчого процесу, наприклад, ролі виборчих коаліцій, це веде до стійкої пропрезидентської більшості, інсталюючи дифузію доменів на користь глави держави [3, с. 624]. Більше того, за певних умов синхронні вибори можуть давати додаткові бонуси партії президента, тільки укріплюючи статус-кво [1, с. 3]. Асинхронні вибори ж призведуть до розділеного правління. Це створює умови для дифузії повноважень, коли, наприклад, парламент може посилювати свій вплив на президентські домени, особливо якщо парламентські вибори відбулися нещодавно, надаючи йому актуальнішу народну легітимність. Також дифузія повноважень може виникнути, коли один з інститутів ще перебуває на етапі становлення. Наприклад, новообраний президент або щойно сформований уряд можуть утримуватися від повного використання своїх повноважень через опозиційну кон'юнктуру, створену попереднім парламентом, не маючи достатнього часу чи політичного ресурсу [3, с. 628]. Існує і ще одна теорія, щодо впливу часу проведення виборів. Деякі дослідження підтверджують роль стратегічного голосування під час синхронних виборів, коли метою є формування розділеного правління. Якщо виборець прагне посилити, наприклад, законодавчий орган, він свідомо голосуватиме за розподіл владних повноважень між різними партіями та інститутами [1, с. 4]. Проте цей підхід потребує достатньої поінформованості і стратегічного планування зі сторони великої кількості виборців, тож він реалізується зрідка. В будь-якому випадку, на базовому рівні а-/синхронізація виборів формує або ж поглиблює деякі з факторів дифузії інститутів, відзначених вище.

Наступна група факторів пов'язана з формуванням і функціонуванням уряду. Особлива увага приділяється напівпрезиденталізму як гнучкому

типу системи, де можливі дифузійні процеси, на відміну від жорстко детермінованих «чистих» систем. Важливо, що уряд ніколи не є повністю субординованим парламенту чи іншим інститутам, хоча зберігає лояльність, закладену демократичними принципалами [5, с. 248]. На сьогодні існує багато вивчених аспектів урядової політики та формування урядів. Однак в контексті цього дослідження вагомими є тільки декілька. Передусім, це формування уряду та призначення прем'єр-міністра. Інституційний аспект цього уже був охоплений вище, тож зупинімося на деяких додаткових ефектах, що можуть диверсифікувати цей процес. Зокрема, окремі аспекти щодо формування урядів більшості/меншості. Точніше, можливість структурування більшості з і без партії президента суттєво змінює розподіл повноважень у межах відносин законодавчої і виконавчої влади. Це, зрозуміло, залежить від внутрішньої композиції парламенту. Тут наявні три ролі – «партія президента», «партія вето» (менший партнер коаліції, мінімально необхідний при формування уряду більшості) та «медіанна партія» (сила, яка акумулює довкола себе коаліцію, знаходячись в центрі політичного процесу) [2, с. 77]. Чим більше ролей закріплює за собою інститут, тим впевненіше він проникає у парламентський домен і захищає його «кордони», причому акумуляція цих ролей залежить як від розміру парламентських фракцій, так і від структурної організації парламенту: у фракційно орієнтованому, з домінуванням пленарних засідань, вони концентруються в парламенті, тоді як у комітетно орієнтованому – посилюється домен уряду або президента [6, с. 415]. Інша ж ситуація, коли формується технократичний кабінет або кабінет меншості. Наявна література стверджує, що такі кабінети є результатом надмірної фрагментації парламентів, що навряд чи говорить про посилення доменів останніх [8, с. 19].

Вже на початку можна очікувати проявів дифузії через велику кількість парламентських акторів, що ускладнює формування уряду й потребує втручання президента, підриваючи стабільність. У разі формування кабінету меншості можливі два патерни дифузії: перший – це вплив нестабільної більшості або потенціалу сформувати опозицію, що підсилює підпорядкування уряду парламенту. За супутніх факторів, як наприклад ускладнений розпуск парламенту та правила формування більшості (вотуми недовіри та інвеститури), це робить першого більш консенсусним щодо урядової політики через посилений фактор відставки [7, с. 1080]. За інших супутніх умов таке структурування парламенту та уряду суттєво розширятиме домен президента за рахунок зростання його ролі як єдиного інституту із всенародною легітимністю та спроможністю сформувати уряд. Власне, це – частіше про ситуацію, коли уряд меншості формується не як елемент типового/регулярного перебігу, а як результат тривалої парламентської й урядової нестабільності, пов'язаної із фрагментацією [7, с. 1080, 1085]. А тут результатом цього є розширена спроможність президента політично атакувати особу прем'єр-міністра [8, с. 18]. Тобто якщо до того конфігурація уряду меншості більше впливала на дифузію у домен парламенту, то в цьому випадку вже говоримо про субординування виконавчої влади. У напівпрезиденталізмі можливість парламенту висловлювати недовіру окремим міністрам посилює його контроль над урядом, хоча без участі парламенту в їх призначенні зростає ризик безвідповідальності. Загалом вплив різних інститутів на склад кабінету є важливою складовою системи стримувань і противаг [8, с. 18; 2, с. 88].

На основі всього вище сказаного пропонується відповідна методика оцінки дифузії політичних інститутів. Бали присвоюються за нульовою сумою відповідно до означених параметрів. Ця система оцінює баланс влади між президентом, парламентом та урядом за чотирма вимірами, нараховуючи бали кожному інституту залежно від його впливу. У законодавчій сфері аналізується контроль над формуванням уряду, правом ініціативи, дієвістю вето, процедурами відставки чи імпічменту та можливістю розпуску парламенту. Виборчий вимір враховує стабільність політичної системи, волатильність у парламенті, тип виборчої системи та синхронність виборів. Партійний вимір оцінює силу президентської партії, стійкість партійної системи, її фракціоналізацію та лідерство у найбільшій фракції. Нарешті, урядовий вимір аналізує тривалість кабінетів, підзвітність уряду, можливість відставки окремих міністрів та ймовірність формування кабінетів меншості чи технократичних урядів.

Контекст напівпрезидентської України в розрізі дифузії доменів інститутів характеризується динамічною боротьбою за владу між президентом та урядом, яка історично відображала як формальні конституційні положення, так і неформальні політичні впливи [9, с. 37–40]. Нестабільність партійної системи часто призводила до того, що президент, навіть маючи формальні повноваження, наприклад, щодо призначення і звільнення прем'єр-міністра, стикався з опором з боку уряду, який міг мати підтримку парламентської більшості [9, с. 38]. Водночас прем'єр-міністри, особливо ті, хто мав власну політичну силу, могли претендувати на розширення своїх повноважень, що інколи призводило до конфліктів у виконавчій гілці влади [7, с. 1082]. Успішність президента в усуненні прем'єр-міністра залежала не лише від

його формальних повноважень, а і від здатності мобілізувати підтримку в парламенті і використовувати неформальні важелі впливу на ключових політичних гравців [4, с. 2].

Пам'ятаючи це, аналізуємо останні дві «каденції» українських інститутів, проставляючи параметри індекса на основі відкритих даних [11; 12; 13; 14; 15]. При чім, каденція президента П. Порошенка характеризувалась двома відмінними кейсами: умовно розділеного правління за прем'єр-міністра А. Яценюка і злитого чи уніфікованого правління за прем'єр-міністра В. Гройсмана. В сухому залишку отримуємо наступні результати згідно з нашою методикою (див. табл. 1 і 2).

Порівняння індексів демонструє закономірний рух від збалансованої дифузії до значного розширення домена президента. Перехід від прем'єрства А. Яценюка до Б. Гройсмана за президентства

-Таблиця 1

Верифікація методики оцінювання дифузії політичних інститутів на прикладі кейсу «П. Порошенко – А. Яценюк» в Україні

Параметр/Інститут	Президент	Парламент	Уряд
Селекція уряду	0	1	0
Право законодавчої ініціативи президента	0	1	0
Право вето президента	1	0	0
Відставка/імпічмент глави держави	1	0	0
Можливість розпустити парламент	1	0	0
Тривалість політичної системи	1	0	0
Волатильність у парламенті	0	1	0
Виборча система до парламенту	1	0	0
Синхронність чи асинхронність виборів	0	1	0
Партійність президента	1	0	0
Стійкість партійної системи	1	0	0
Фракціоналізація	1	0	0
Головою партії із найбільшою фракцією є	1	0	0
Середня тривалість кабінету	1	0	0
Відповідальність уряду	0	0	1
Можливість парламенту відправляти членів уряду у відставку	0	1	0
Можливість сформувати урядовий кабінет меншості	1	0	0
Можливість сформувати технократичний урядовий кабінет	0	0	1
Сума	**11**	**5**	**2**

Таблиця 2

Верифікація методики оцінювання дифузії політичних інститутів на прикладі кейсу «П. Порошенко – Б. Гройсман» в Україні

Параметр/Інститут	Президент	Парламент	Уряд
Селекція уряду	1	0	0
Право законодавчої ініціативи президента	0	1	0
Право вето президента	1	0	0
Відставка/імпічмент глави держави	1	0	0
Можливість розпустити парламент	1	0	0
Тривалість політичної системи	1	0	0
Волатильність у парламенті	0	1	0
Виборча система до парламенту	1	0	0
Синхронність чи асинхронність виборів	0	1	0
Партійність президента	1	0	0
Стійкість партійної системи	1	0	0
Фракціоналізація	1	0	0
Головою партії із найбільшою фракцією є	1	0	0
Середня тривалість кабінету	0	0	1
Відповідальність уряду	0	0	1
Можливість парламенту відправляти членів уряду у відставку	0	1	0
Можливість сформувати урядовий кабінет меншості	1	0	0
Можливість сформувати технократичний урядовий кабінет	0	0	1
Сума	**11**	**4**	**3**

Таблиця 3

Верифікація методики оцінювання дифузії політичних інститутів на прикладі кейсу «В. Зеленський – "Слуга народу"» в Україні

Параметр/Інститут	Президент	Парламент	Уряд
Селекція уряду	1	0	0
Право законодавчої ініціативи президента	1	0	0
Право вето президента	1	0	0
Відставка/імпічмент глави держави	1	0	0
Можливість розпустити парламент	1	0	0
Тривалість політичної системи	1	0	0
Волатильність у парламенті	0	0	1
Виборча система до парламенту	1	0	0
Синхронність чи асинхронність виборів	1	0	0
Партійність президента	1	0	0
Стійкість партійної системи	1	0	0
Фракціоналізація	0	1	0
Головою партії із найбільшою фракцією є	1	0	0
Середня тривалість кабінету	0	1	0
Відповідальність уряду	1	0	0
Можливість парламенту відправляти членів уряду у відставку	0	1	0
Можливість сформувати урядовий кабінет меншості	1	0	0
Можливість сформувати технократичний урядовий кабінет	0	0	1
Сума	13	3	2

П. Порошенка показав еволюцію до стабільніших відносин між виконавчою та законодавчою владою, попри значний президентський вплив. Однак період президентства В. Зеленського ознаменувався драматичним зміщенням балансу влади на користь президента. Це сталося без формальної зміни системи правління, головним чином завдяки безпрецедентній «монобільшості» партії «Слуга народу» в парламенті та синхронізованим виборам 2019 року. Це дозволило президенту майже одноосібно контролювати законодавчий процес та формування уряду, фактично перетворивши український напівпрезиденталізм на «суперпрезидентський».

Висновки. На сьогодні концептуалізація та операціоналізація дифузії та деформації політичних інститутів та міжінституційних відносин залишаються недостатньо широкими. Проте, як свідчить аналіз, наукова література достатньо відображає аспекти дифузії. Зокрема, у контексті напівпрезидентського інституційного дизайну, ми розробили попередній, суб'єктивований індекс. Він охоплює ефекти дифузії за чотирма основними структурно-функціональними групами параметрів, що на перший погляд досить точно визначають дифузію. Ця методика потребує подальшого вдосконалення. Необхідно доповнити та уточнити параметри, а також верифікувати результати, розширивши кількість аналітичних випадків як географічно, так і хронологічно. Крім того, важливо буде порівняти результати дифузії з незалежними статистичними даними, що потребуватиме включення математичної моделі на основі створеного або оновленого індексу. Проте, вже на цьому етапі вдалося аргументувати президенціалізацію доменної політики в Україні.

Література

1. Ade F., Freier R. Divided government versus incumbency externality effect. *Discussion Papers.* 21. 2011.

2. Colomer J. M., Negretto G. L. Can Presidentialism Work Like Parliamentarism? *Government and Opposition.* 2005. vol. 40. no. 1. pp. 60–89. https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2005.00143.x

3. Elgie R., McMenamin I. Explaining the Onset of Cohabitation under Semi-presidentialism. *Political Studies*. 2011. vol. 59. no. 3. pp. 616–635. https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2010.00870.x

4. Kudelia S. Presidential activism and government termination in dual-executive Ukraine. *Post-Soviet Affairs.* 2018. vol. 34. no. 4. pp. 246–261. https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1465251

5. Nicoleta O. C. Relations between the Parliament and the Government in the Romanian Constitutional Law. *Procedia – Social and Behavioral Sciences.* 2013. vol. 81, pp. 246–249. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.06.421

6. Ostrow J. M. Institutional design and legislative conflict. *Communist and Post-Communist Studies.* 1996. vol. 29. no. 4. pp. 413–433. https://doi.org/10.1016/S0967-067X(96)80024-9

7. Protsyk O. Troubled semi-presidentialism: Stability of the constitutional system and cabinet in Ukraine. *Europe-Asia Studies.* 2003. vol. 55. no. 7. pp. 1077–1095. https://doi.org/10.1080/0966813032000130693

8. Protsyk O. Politics of intraexecutive conflict in semipresidential regimes in Eastern Europe. *East European Politics and Societies: And Cultures.* 2005. vol. 19. no. 2. pp. 135–160. https://doi.org/10.1177/0888325404270672

9. Sedelius T., Berglund S. Towards presidential rule in Ukraine: Hybrid regime dynamics under semi-presidentialism. *Baltic Journal of Law & Politics*. 2012.vol. 5. no. 1. https://doi.org/10.2478/v10076-012-0002-2

10. Shugart M. S. Comparative executive–legislative relations. In S. A. Binder, R. A. W. Rhodes, B. A. Rockman (Eds.), The Oxford Handbook of Political Institutions (1st ed., pp. 344–365). Oxford: Oxford University Press. 2009. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199548460.003.0018

11. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, 2019. Позачергові вибори народних депутатів України, 21 липня 2019 року: остаточний звіт [онлайн]. Місія зі спостереження за виборами БДІПЛ ОБСЄ. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/4/441925.pdf

12. Депутатські фракції і групи Верховної Ради України дев'ятого скликання [онлайн]. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_fractions

13. Дослідження: українські прем'єри в середньому «живуть» на посаді рік та сім місяців [онлайн]. *Слово і Діло*: аналітичний портал. 5 листопада 2021. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/11/05/infografika/polityka/doslidzhennya-ukrayinski-premyery-serednomu-zhyvut-posadi-rik-ta-sim-misyacziv

14. Конституція України: Закон України від 28.06.1996№254к/96-ВР.РозділV.ПрезидентУкраїни. Офіційне інтернет-представництво Президента України.URL:https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-v

15. Мерехтлива Рада: який фактичний склад коаліції та опозиції в українському парламенті [онлайн]. VoxUkraine. URL: https://voxukraine.org/merehtliva-rada-yakij-faktichnij-sklad-koalitsiyi-ta-opozitsiyi-v-ukrayinskomu-parlamenti [переглянуто 31 травня 2025].

Анотація

Михайлишин М. О. **Методи і фактори оцінювання дифузії доменів головних політичних інститутів: на прикладі політичної системи України в 2014–2022 роках.** – Стаття.

У статті розглянуто феномени деформації та дифузії політичних інститутів як ключові процеси динаміки сучасних політичних систем. Актуальність тематики обумовлена складними трансформаціями владних відносин в умовах політичної нестабільності, зокрема в контексті української політичної системи 2014–2022 років. Встановлено, що формальні конституційні рамки лише частково відображають реальні міжінституційні взаємодії, які значною мірою визначаються неформальними практиками, ситуативними коаліціями та інституційною дифузією. Метою дослідження є концептуалізація і операціоналізація понять дифузії та деформації політичних інститутів із розробкою формалізованого аналітичного інструментарію. Запропоновано суб'єктивний індекс оцінювання дифузії доменів політичних інститутів, що базується на 20 індикаторах, згрупованих у чотири аналітичні блоки: законодавчий, виборчий, партійний та урядовий. Індекс застосовано до аналізу напівпрезидентської системи України на прикладі співіснування президента П. Порошенка з прем'єр-міністрами А. Яценюком і Б. Гройсманом та подальшого періоду президентства В. Зеленського. Отримані результати засвідчили перехід від збалансованої до більш домінантної ролі президентського інституту, що підтверджує дієвість запропонованого підходу для вивчення інституційних зрушень. Методологічною основою виступає неоінституціоналізм, який дозволив інтегрувати якісний порівняльно-історичний аналіз, кейс-стаді та кількісні методи для верифікації індексних оцінок. Запропонована концептуалізація сприяє глибшому розумінню процесів трансформації політичних систем і дозволяє точніше ідентифікувати закономірності інституційної дифузії в умовах гібридних режимів.

Ключові слова: політичні інститути, дифузія, деформація, неоінституціоналізм, інституційний дизайн, Україна.

Summary

Mykhailyshyn M. O. **Methods and factors for assessing the diffusion of domains of major political institutions: the example of the political system of Ukraine in 2014–2022.** – Article.

The article examines the phenomena of deformation and diffusion of political institutions as key processes in the dynamics of modern political systems. The relevance of the topic stems from the complex transformations of power relations in the context of political instability, particularly in the Ukrainian political system from 2014 to 2022. It has been established that the formal constitutional framework only partially reflects real inter-institutional interactions, which are largely determined by informal practices, situational coalitions, and institutional diffusion. This study aims to conceptualize and operationalize the concepts of diffusion and deformation of political institutions, utilizing the development of formalized analytical tools. A subjective index for assessing the diffusion of political institution domains is proposed, based on 20 indicators grouped into four analytical blocks: legislative, electoral, party, and governmental. The index is applied to the analysis of Ukraine's semi-presidential system, using the example of the coexistence of President P. Poroshenko with Prime Ministers A. Yatsenyuk and B. Groysman and the subsequent period of V. Zelensky's presidency. The results obtained showed a transition from a balanced to a more dominant role of the presidential institution, confirming the effectiveness of the proposed approach for studying institutional changes. The methodological basis is neo-institutionalism, which allowed for the integration of qualitative comparative historical analysis, case studies, and quantitative methods to verify index assessments. The proposed conceptualization contributes to a deeper understanding of the processes of political system transformation and allows for a more accurate identification of the patterns of institutional diffusion in hybrid regimes.

Key words: political institutions, diffusion, deformation, neo-institutionalism, institutional design, Ukraine.

Дата надходження статті: 06.06.2025
Дата прийняття статті: 17.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 323:316.344.4(477) «2022/2025»
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.30

С. М. Наумкіна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1125-647X8
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ЕЛЕКТОРАЛЬНІ РОЗКОЛИ ТА ПАРТІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ФОРМУВАННЯ НОВИХ ЛІНІЙ СУСПІЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Вступ. Електоральні розколи, або кліважі, є фундаментальною концепцією для розуміння політики в демократичних суспільствах. Вони являють собою стійкі лінії соціальної диференціації, які знаходять своє політичне вираження у партійних системах та електоральній поведінці. Протягом усієї історії незалежності політичний ландшафт України значною мірою структурувався на основі глибоких історично та культурно зумовлених розколів. Проте повномасштабна війна, розпочата Росією у 2022 році, стала подією такого масштабу, яка здатна не лише вплинути на поточну політичну динаміку, але й докорінно трансформувати самі основи соціальної структури та ідентичності, а отже, і систему електоральних розколів.

Актуальність дослідження цієї динаміки є надзвичайно високою. Розуміння того, які з традиційних розколів втрачають свою значущість, а які нові лінії напруги виникають у суспільстві, є ключовим для прогнозування характеру повоєнної політичної конкуренції, ідеологічного наповнення майбутніх політичних партій та потенційних ризиків для суспільної згуртованості. Аналіз трансформації кліважів дозволяє зазирнути за ширму тимчасової «воєнної єдності» та оцінити, на яких засадах будуватиметься повоєнна українська демократія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження є класична теорія соціальних розколів Сеймура Ліпсета та Стейна Роккана, яка пояснює формування європейських партійних систем на основі кліважів, що виникли внаслідок національної та індустріальної революцій. Ця теорія була адаптована та розвинена для аналізу посткомуністичних країн такими вченими, як Ліпсет С., Рокан С. та ін. В українському контексті структуру електоральних розколів детально вивчали В. Хмелько, Є. Головаха, В. Кулик, О. Резнік, Я. Грицак. У їхніх працях, що передували повномасштабному вторгненню, було доведено домінуючу роль геополітичного, регіонального та мовно-культурного розколів [Див., напр.: 1; 2; 5; 10; 11; 12].

Після 2022 року почали з'являтися дослідження, що фіксують значні зміни у суспільній свідомості. Численні соціологічні опитування, проведені провідними українськими центрами (КМІС, «Рейтинг2, Центр Разумкова), демонструють безпрецедентний рівень національної консолідації, підтримки євроінтеграції та української мови [3; 4]. На основі цих даних аналітики та науковці, зокрема Є. Головаха та А. Колодій, висловлюють гіпотези про «цементування нації» та затухання старих розколів [5; 6]. Водночас, з'являються перші праці, присвячені аналізу потенційних нових ліній напруги, пов'язаних з досвідом війни, зокрема ролі ветеранів та проблемам соціальної справедливості у повоєнному суспільстві [7; 8]. Проте, комплексних досліджень, які б системно аналізували саме динаміку кліважів – згасання старих і зародження нових – як цілісний процес, ще недостатньо, що й визначає новизну та завдання даної статті.

Метою статті є аналіз динаміки трансформації системи електоральних розколів в Україні в умовах повномасштабної війни, зокрема дослідження процесів затухання традиційних кліважів та ідентифікація потенційних нових ліній суспільної диференціації, що можуть структурувати повоєнний політичний простір.

Методи дослідження. При написанні статті для розкриття мети дослідження використовувались як загальнонаукові методи – індукції / дедукції, аналізу / синтезу, аналогії, узагальнення, так і спеціальні – системний метод, функціональний, компаративний, синергетичний, історичний методи. Важливе місце посідають і психологічні методи, які дуже важливі і необхідні для розкриття зазначеної теми.

Результати. До початку повномасштабної війни політична конкуренція в Україні значною мірою визначалася не класичними для західних демократій соціально-економічними розколами («праця vs капітал»), а розколами, пов'язаними з питаннями національної ідентичності, історії та зовнішньополітичної орієнтації. Ключовими серед них були геополітичний розкол, регіональний, мовно-культурний.

Геополітичний розкол був найпотужнішим кліважем, що протиставляв прихильників євро-

© С. М. Наумкіна, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

пейської та євроатлантичної інтеграції (умовно «прозахідний» вектор) та прихильників тісних зв'язків з Росією та участі в євразійських інтеграційних проєктах (умовно «проросійський» вектор). Цей розкол чітко проявлявся у програмах ключових політичних партій та в електоральних результатах, особливо на президентських виборах [1, с. 88–92].

Щодо регіонального розколу, то цей кліваж був тісно пов'язаний з геополітичним і проявлявся у стійких відмінностях в електоральній поведінці між регіонами. Умовно, виборці західних та центральних областей переважно підтримували національно-демократичні та проєвропейські сили, тоді як значна частина виборців південних та східних областей голосувала за партії, що орієнтувалися на Росію та захист прав російськомовного населення [2, с. 140–145].

Питання статусу української та російської мов, інтерпретації історії (особливо радянського періоду та Другої світової війни), ставлення до релігійних питань також були важливими лініями диференціації, які політичні еліти активно використовували для мобілізації своїх електоратів. Саме це ми відносимо до мовно-культурного розколу. І хоча соціально-економічні питання (рівень життя, тарифи, пенсії) завжди були важливими для виборців на індивідуальному рівні, вони рідко структурувалися у стійкий ідеологічний розкол, що протиставляв би умовних «лівих» та «правих» у класичному розумінні. Більшість партій використовували соціально-економічну риторику популістського характеру, не пропонуючи цілісних ідеологічних моделей [5, с. 118–120].

У той же час, варто зазначити, що під впливом повномасштабної війни почався процес затухання старих розколів. Дійсно, повномасштабна агресія РФ стала потужним каталізатором глибинних змін у суспільній свідомості, що призвело до стрімкого затухання або повної нівеляції деяких традиційних розколів.

Так, найбільш очевидною є практично повна ліквідація «проросійського» полюсу геополітичного розколу. Соціологічні опитування, проведені після 24 лютого 2022 року, фіксують безпрецедентно високий рівень підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції, що сягає 85-90% населення [3; 4]. Ідеї будь-якого союзу чи тісних зв'язків з Росією стали абсолютно маргінальними. Ця зміна суспільних настроїв була інституційно закріплена через заборону проросійських політичних партій, що фактично ліквідувало політичне представництво цього вектору.

Одночасно спостерігається суттєве ослаблення мовно-культурного та регіонального розколів. Жорстокість російської агресії, спрямована проти всіх українців незалежно від мови спілкування, та руйнування переважно російськомовних міст, таких як Маріуполь, Харків, Сєвєродонецьк, призвели до потужної хвилі відмови від російської мови та культури на користь української. Соціологічні дані показують значне зростання частки громадян, які вважають українську мову рідною та спілкуються нею у повсякденному житті [3]. Війна виступила фактором, що «зшиває» країну, формуючи сильну, інклюзивну громадянську ідентичність, засновану на спільній боротьбі та спільних цінностях. Географічне протиставлення «Сходу» та «Заходу» втратило свою колишню гостроту та політичну значущість на тлі спільного ворога.

Однак, затухання старих розколів не означає настання ери повної суспільної єдності у повоєнний період. На превеликий жаль, почався процес формування нових потенційних ліній суспільної диференціації. Природні процеси політичної конкуренції та соціальної диференціації призводитимуть до формування нових ліній напруги. На основі аналізу поточних суспільних дискусій та експертних оцінок можна виділити кілька потенційних кліважів. Це, перш за все, розколи: «ветерани vs цивільні», «постраждалі регіони vs тилові регіони», «радикалізм vs поміркованість», соціально-економічний розкол.

Стисло охарактеризуємо їх. Перший зазначений роскол – це розкол «ветерани vs цивільні». Цей кліваж може виникнути на основі різного досвіду переживання війни. Ветерани, які пройшли через бойові дії, можуть сформувати специфічні політичні вимоги, пов'язані з питаннями соціальної справедливості, поваги, визнання їхньої ролі, а також мати більш радикальні погляди на питання безпеки та зовнішньої політики. Нерозуміння або ігнорування їхніх потреб з боку цивільної частини суспільства та політикуму може призвести до серйозної соціальної та політичної напруги [7; 8, с. 55–58].

Наступний – розкол «постраждалі регіони vs тилові регіони». Питання розподілу фінансових ресурсів на повоєнну відбудову може стати джерелом конфлікту. Регіони, що зазнали найбільших руйнувань, вимагатимуть пріоритетного фінансування, тоді як регіони, що прийняли велику кількість ВПО та бізнесу, також висуватимуть свої аргументи щодо потреб у розвитку. Політика «вирівнювання» може викликати невдоволення та актуалізувати регіональний фактор у новій формі [9, с. 210–215].

Розкол «радикалізм vs поміркованість». Ця лінія диференціації може стосуватися ключових питань повоєнного врегулювання: умов укладення миру, політики щодо Росії, ступеня та методів покарання колаборантів, обсягу компромісів у зовнішній політиці. Можна очікувати на появу політичних сил, що відстоюватимуть макси-

мально жорстку, безкомпромісну позицію, та сил, що апелюватимуть до прагматизму та необхідності складних рішень.

Економічні наслідки війни, такі як зростання бідності, безробіття, нерівності, можуть загострити класичний соціально-економічний розкол. Питання про модель повоєнної економіки (ліберальна з мінімальним втручанням держави vs соціал-демократична з сильним соціальним захистом), податкової політики, приватизації та ролі держави в економіці можуть стати центральними для формування нових партійних ідеологій [6].

Висновки. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації стала потужним фактором трансформації системи електоральних розколів в Україні. Вона призвела до значного затухання або нівеляції традиційних кліважів, що базувалися на геополітичній орієнтації, мовно-культурних та регіональних відмінностях. Натомість війна каталізувала процес формування сильної, інклюзивної громадянської ідентичності, що є важливим досягненням для консолідації української нації.

Водночас, затухання старих ліній роз'єднання не означає зникнення політичної конкуренції. У повоєнний період очікується артикуляція та політизація нових ліній суспільної диференціації, зумовлених унікальним досвідом війни. Потенційні розколи, такі як «ветерани vs цивільні», «постраждалі регіони vs тилові», «радикалізм vs поміркованість», а також оновлений соціально-економічний розкол, найімовірніше, структуруватимуть майбутній партійний ландшафт України.

Розуміння цієї складної динаміки є критично важливим для політичних еліт та громадянського суспільства. Ігнорування нових ліній напруги може призвести до серйозної соціальної та політичної нестабільності. Натомість, розробка інклюзивних політик, спрямованих на подолання цих розколів та розбудову суспільної згуртованості на основі спільних цінностей та бачення майбутнього, є ключовим завданням для забезпечення сталого демократичного розвитку повоєнної України.

Література

1. Кулик В. Динаміка ідентичностей, геополітичних орієнтацій та мовних практик в Україні: наслідки війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2023. № 3. С. 85–102.

2. Резнік О.С. Регіональні розколи та електоральна політика в Україні: ретроспективний аналіз та сучасні тенденції. *Український політикум*. 2021. № 1 (20). С. 138–148.

3. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). *Суспільно-політичні настрої населення України: результати опитування, березень 2025 р.* URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1450.

4. Соціологічна група «Рейтинг». *Динаміка патріотичних настроїв та мовної самоідентифікації українців (2021-2024 рр.)*. Львів, 2024. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dynamika_patriotichnyh_nastroiv.html. 2025).

5. Головаха Є.І. Українське суспільство в умовах війни: консолідація та трансформація. *Соціологічні горизонти*. 2023. Т. 11. № 1. С. 110–125.

6. Колодій А. Ф. Політична модернізація України в контексті війни та повоєнної відбудови. *Політичний менеджмент*. 2023. № 4. С. 15–30.

7. *Ветерани та українське суспільство: шляхи до взаєморозуміння та інтеграції*. Аналітична доповідь / Український ветеранський фонд. Київ, 2024. 98 с.

8. Kasinska A. From Heroes to Citizens: The Political Potential of Veterans in Post-War Ukraine. *Journal of Post-Communist Studies*. 2025. Vol. 58, Issue 1. P. 50–65.

9. Мельник І.В. Повоєнна відбудова України: ризики регіональних диспропорцій та соціальної напруги. *Економіка і прогнозування*. 2024. № 2. С. 205–218.

10. Lipset S., Rokkan S. Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives. New York : Free Press, 1967. 554 p.

11. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 432 с.

12. Хмелько В.Є. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. Вип. 8 (22).

13. Onuch O., Hale H. E. The Zelensky Effect. London: Hurst Publishers, 2023. 288 p.

14. Sasse G. The War Against Ukraine: A Game Changer for Europe. Cambridge: Polity Press, 2023. 220 p.

15. Центр Разумкова. та Київського Безпекового Форуму. 2025. Травень. URL: https://razumkov.org.ua/chervoni-linii-ukrainy...

Анотація

Наумкіна С. М. **Електоральні розколи та партійна трансформація Україні в умовах війни: формування нових ліній суспільної диференціації.** – Стаття.

Статтю присвячено комплексному аналізу трансформації електоральних розколів (кліважів) в Україні під впливом повномасштабної збройної агресії Російської Федерації. Метою дослідження є визначення динаміки традиційних для України ліній суспільної диференціації (мовно-культурної, географічної, геополітичної) та виявлення ознак формування нових потенційних розколів, що можуть структурувати повоєнний партійний та електоральний простір. Методологія дослідження ґрунтується на теорії соціальних розколів С. Ліпсета та С. Роккана, адаптованій до умов посткомуністичних трансформацій та екстремальних викликів війни. Використано методи системного аналізу, порівняльного аналізу соціологічних даних, контент-аналізу та експертних оцінок. У статті проаналізовано структуру електоральних розколів, що домінувала в Україні до 2022 року. Показано, що геополітичний розкол («проєвропейський» vs «проросійський вектор») та пов'язані з ним мовно-культурний і

регіональний («Захід-Центр» vs «Південь-Схід») розколи були ключовими факторами, що визначали електоральну поведінку та партійну конкуренцію. Основна частина дослідження зосереджена на аналізі впливу повномасштабної війни на ці традиційні кліважі. На основі аналізу соціологічних даних за 2022–2025 рр. обґрунтовано тезу про значне затухання або повну нівеляцію проросійського геополітичного вектору та суттєве зниження електоральної значущості мовного та регіонального факторів на тлі загальнонаціональної консолідації перед зовнішнім ворогом. Доведено, що війна виступила потужним фактором формування єдиної громадянської ідентичності, що послабило попередні лінії роз'єднання. Водночас у статті висунуто та обґрунтовано гіпотезу про формування нових потенційних ліній суспільної диференціації, які можуть активізуватися у повоєнний період. Серед них виділено та проаналізовано такі потенційні розколи: «ветерани vs цивільні» (заснований на різному досвіді війни); «постраждалі регіони vs тилові» (пов'язаний з питаннями розподілу ресурсів на відбудову); «радикалізм vs поміркованість» (щодо шляхів досягнення миру, справедливості та політики щодо РФ); а також соціально-економічний розкол, загострений наслідками війни. Зроблено висновок, що розуміння динаміки старих та нових кліважів є ключовим для прогнозування майбутнього партійної системи України та розробки політик, спрямованих на суспільну згуртованість.

Ключові слова: електоральні розколи, кліважі, партійна система, повномасштабна війна, національна ідентичність, електоральна поведінка, трансформація, повоєнне відновлення, соціологія політики, Україна.

Summary

Naumkina S. M. **Electoral splits and party transformation in Ukraine in times of war: the formation of new lines of social differentiation.** – Article.

This article provides a comprehensive analysis of the transformation of electoral cleavages in Ukraine under the influence of the full-scale armed aggression of the Russian Federation. The research aims to determine the dynamics of Ukraine's traditional lines of societal differentiation (linguistic-cultural, geographical, geopolitical) and to identify signs of the formation of new potential cleavages that may structure the post-war party and electoral landscape. The research methodology is based on the social cleavage theory of S. Lipset and S. Rokkan, adapted to the conditions of post-communist transformations and the extreme challenges of war. Methods of systemic analysis, comparative analysis of sociological data, content analysis, and expert assessments are used. The article analyzes the structure of electoral cleavages that dominated Ukraine before 2022. It is shown that the geopolitical cleavage («pro-European» vs. «pro-Russian vector») and the related linguistic-cultural and regional («West-Center» vs. «South-East») cleavages were key factors determining electoral behavior and party competition. The main part of the research focuses on analyzing the impact of the full-scale war on these traditional cleavages. Based on the analysis of sociological data for 2022–2025, the thesis of a significant fading or complete leveling of the pro-Russian geopolitical vector and a substantial decrease in the electoral significance of linguistic and regional factors against the background of nationwide consolidation in the face of an external enemy is substantiated. It is proven that the war has acted as a powerful factor in the formation of a unified civic identity, which has weakened previous lines of division. At the same time, the article puts forward and substantiates a hypothesis about the formation of new potential lines of societal differentiation that may become activated in the post-war period. Among them, the following potential cleavages are identified and analyzed: «veterans vs. civilians» (based on different war experiences); «affected regions vs. rear regions» (related to the distribution of resources for reconstruction); «radicalism vs. moderation» (regarding ways to achieve peace, justice, and policy towards the RF); as well as the socio-economic cleavage, exacerbated by the consequences of the war. It is concluded that understanding the dynamics of old and new cleavages is key to forecasting the future of Ukraine's party system and developing policies aimed at social cohesion.

Key words: electoral cleavages, party system, full-scale war, national identity, electoral behavior, transformation, post-war recovery, political sociology, Ukraine.

Дата надходження статті: 12.06.2025
Дата прийняття статті: 24.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 316.42:061.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.31

В. Я. Приліпко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-0558-4035
аспірант кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У контексті суспільно-політичної трансформації та зростаючої ролі громадянського суспільства в Україні волонтерський рух постає як ключовий соціальний феномен, що вимагає глибокого теоретико-методологічного осмислення з позицій сучасної політичної науки. Зокрема, в умовах затяжної збройної агресії росії, численних гуманітарних викликів, інституційної нестабільності та обмеженої спроможності публічної адміністрації, волонтерські ініціативи дедалі активніше виконують функції соціального захисту, забезпечення обороноздатності, підтримки внутрішньо переміщених осіб, надаючи швидкі й адаптивні рішення там, де держава виявляється неефективною або недостатньо мобільною.

Водночас актуалізується необхідність концептуального осмислення волонтерського руху не лише як епізодичної реакції на кризу чи прояву громадянської активності, а як потенційно стабільної інституційної форми, що бере участь у формуванні нових моделей взаємодії держави й суспільства, трансформуючи політичні практики, канали публічної участі та механізми політичної суб'єктності. У цьому сенсі постає науково й практично важливе завдання – проаналізувати волонтерство з точки зору його інституціонального становлення, виявити закономірності його формалізації, легітимації та інтеграції у систему політичної взаємодії.

Проблема ускладнюється тим, що інституціональна перспектива вивчення волонтерського руху в українському політичному дискурсі поки що залишається недостатньо опрацьованою, натомість переважають емпіричні або нормативні підходи. Це створює суттєвий науковий розрив між реальними процесами інституціоналізації громадських практик і здатністю політичної науки інтерпретувати ці процеси в межах усталених теоретичних парадигм. Отже, виникає потреба у формулюванні нових аналітичних рамок, здатних врахувати специфіку українського волонтерського досвіду, його соціокультурні засади, організаційну динаміку та потенціал впливу на процеси демократизації й стабілізації політичної системи.

Аналіз останніх досліджень. Останні роки позначилися помітною активізацією наукового інтересу до тематики волонтерства в умовах суспільних трансформацій, зокрема у контексті післяреволюційної й воєнної мобілізації в Україні. У працях П. Горінова та Р. Драпушка простежується комплексна соціально-правова характеристика волонтерської діяльності, яка дозволяє окреслити юридичні й нормативні параметри функціонування цього руху в Україні, виокремлюючи його роль як підтримувальної ланки державних механізмів у кризових ситуаціях. Н. Грищенко досліджує волонтерський рух крізь призму розвитку молодіжного лідерства, розглядаючи його як ефективну стратегію формування активної громадянської позиції та соціальної відповідальності. О. Ільюк, у свою чергу, висвітлює глибинні зв'язки між практиками волонтерства та процесами становлення громадянського суспільства, демонструючи, що волонтерська активність є каталізатором соціальної солідарності й політичної суб'єктності. На перетині соціології та культурології Л. Кожухаренко виокремлює міждисциплінарні аспекти вивчення волонтерства, підкреслюючи, що синтез знань з різних наукових галузей дозволяє точніше пояснити еволюцію волонтерських ініціатив.

Особливої уваги заслуговує внесок А. Макарицької, яка досліджує процес становлення і функціонування інституту волонтерства під час війни, акцентуючи на його здатності адаптуватися та реорганізовуватися відповідно до надзвичайних умов. А. Матійчик трактує волонтерську діяльність як визначальний чинник розвитку громадянського суспільства, розкриваючи механізми залучення громадян до вирішення суспільних проблем. У науковій спадщині В. Муляра порушено питання політичної інституціоналізації громадянського суспільства, що опосередковано відображається і на практиках волонтерства як інструменту соціальної згуртованості. Важливе значення мають дослідження П. Ніколаєнка, який аналізує динаміку розвитку волонтерських мереж в умовах цифровізації комунікацій та загострення воєнних ризиків, демонструючи взаємозв'язок цифрових платформ і реальних дій громадян.

© В. Я. Приліпко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

О. Панькова та О. Касперович розглядають український волонтерський рух у світлі національних і глобальних викликів післявоєнної відбудови, акцентуючи на його значенні для стійкості соціальної інфраструктури, а також на потенціалі інтеграції у міжнародні кооперaційні мережі. У працях А. Трофименка й І. Макарова простежується аналіз основних тенденцій розвитку волонтерської активності в умовах повномасштабної війни, із фокусом на трансформацію мотиваційних установок волонтерів і посилення їхнього внеску в обороноздатність держави. О. Штрайхер і М. Школяр звертають увагу на сутнісні характеристики волонтерського руху в умовах війни, деталізуючи його структурні зміни, етичні дилеми та нові форми солідарності. О. Яновська аналізує інституціоналізацію волонтерства крізь безпековий вимір, висвітлюючи роль волонтерських ініціатив як компонента національної безпеки, що має здатність доповнювати офіційні механізми реагування.

Зведений науковий дискурс підтверджує, що волонтерство в Україні поступово набуває ознак сталого інституту, який інтегрується у соціальні, правові та політичні структури, забезпечуючи як індивідуальну, так і колективну стійкість громадянського суспільства у періоди масштабних криз.

Водночас у більшості досліджень акцент зроблено на емпіричних характеристиках волонтерської активності, її соціальному або культурному вимірі, без належного залучення інструментарію інституціональної теорії. Залишається недостатньо опрацьованим питання про те, яким чином волонтерські практики переходять із площини спонтанної активності до статусу стабільних громадських інститутів, як відбувається формалізація їхньої взаємодії з публічною владою, які механізми забезпечують їхню легітимність у політичному дискурсі та уявленнях громадськості. Не з'ясованою залишається також проблема інституційної ролі волонтерства у процесах демократизації політичної системи, зокрема в контексті зміни моделей участі громадян у публічному управлінні та формування нових структур політичної відповідальності.

Мета статті – здійснити теоретичне осмислення українського досвіду інституціональної перспективи волонтерського руху.

Виклад основного матеріалу. У межах сучасної політичної науки, зокрема з урахуванням зростаючої ролі громадянського суспільства в умовах трансформаційних змін, що переживає Україна, інституціональна перспектива волонтерського руху набуває особливої евристичної цінності. Такий підхід дозволяє не лише охарактеризувати волонтерство як соціальне та політичне явище, але й розглядати його як складову інституційної архітектоніки постсоціалістичних суспільств.

В інституціональній парадигмі волонтерський рух постає не просто як сукупність індивідуальних актів доброчинності чи громадської активності, а як структурована система дій, що формується, функціонує та трансформується відповідно до усталених, легітимізованих правил, норм, очікувань і формальних чи неформальних механізмів взаємодії з державою, політичними інститутами, інститутами соціалізації та політичної участі.

На сьогодні під «волонтерською діяльністю» в Україні розуміють, насамперед, добровільну діяльність громадян чи громадських об'єднань, прямо чи опосередковано пов'язану з допомогою постраждалому від воєнного конфлікту мирному населенню, переселенцям і військовим [8, с. 124].

У контексті дослідження О. Штрайхер та М. Школяр найбільш влучним ми вважаємо визначення волонтерського руху в Україні як соціального руху, який є агентом змін, що становить деякою мірою організовану мережеву структуру, осередками якої є як індивідуальні, так і колективні соціальні актори (волонтери та волонтерські структури), що здійснюють свідомі колективні дії / практики заради досягнення спільної мети (на конкретний момент часу – це допомога в урегулюванні соціальних проблем в умовах сучасних викликів у державі, пов'язаних із війною) [11, с. 29].

Зростання уваги до волонтерського руху, на думку П. Горінова, Р. Драпушка, пов'язано з тим, що «у сучасних умовах волонтерство є соціокультурним феноменом України, її цивілізаційним брендом, одним з елементів національної самоідентифікації української нації, визначальною засадою зовнішньої та внутрішньої політики держави на національному та міжнародному рівнях. Волонтерство за своєю структурою є унікальним явищем, що не знає кордонів і не залежить водночас від рівня матеріального достатку його учасників, проте розвиток волонтерської діяльності зазви-чай припадає на період загострення кризових ситуацій у суспільстві» [1, с. 4].

Усі доробки присвячені волонтерському руху у різних аспектах демонструють підвищений науковий інтерес до цього феномену саме останнім часом, через посилення ролі волонтерства, яке впливає на формування громадянського суспільства, якому не байдуже за якими тенденціями розвивається його країна [4, с. 121].

Інститут волонтерства є доволі новим для України. Його створення та функціонування засноване на довірі громадян один до одного та взаємній підтримці, що під час війни, соціальної та економічної нестабільності в Україні стає особливо актуальним. Переймаючи частково повноваження держави із захисту соціально вразливих верств населення та добровільної допомоги захисникам країни на фронті, волонтери значною

мірою покращують життя людей, допомагають їм виживати у складний для країни час та усіма можливими способами наближають перемогу України у війні [5, с. 128].

До 2013 року волонтерський рух в Україні мав переважно стихійний характер або був зосереджений у різних соціальних установах, розташованих у містах, районах та інших центрах. Цей рух в першу чергу охоплював невеликі групи, які займалися підтримкою малозабезпечених сімей, сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, жінок, які зазнали домашнього насильства. Проте після подій, які суттєво змінили траєкторію історії незалежної України, волонтерський рух, спрямований на зміцнення української армії та сприяння єдності Української Держави, перетворився на справжній осередок співпраці різноманітних самоорганізованих волонтерських формувань. На практиці найефективнішими виявилися гнучкі форми залучення волонтерів, які обходили бюрократичні процедури під час надзвичайних обставин, що дозволяло економити час і давати змогу швидше реагувати на надання допомоги в різних формах [2, с. 75]. Велика увага також приділялась проєктам екологічного спрямування та культурно-історичним ініціативам, спрямованим на збереження історичних пам'яток тощо [12, с. 80].

У феномені волонтерства цінність свободи розкривається особливим чином – у кращому поєднанні прагнення особистості до власної свободи, здобуття своєї гідності із практиками слідування вищим суспільним інтересам. Волонтерство являє собою суспільний рух, у якому постійно виникають спільноти громадян, об'єднаних спільним розумінням і спільним переживанням свободи як соціальної цінності, тому найкраще практика волонтерства реалізовується в умовах громадянського суспільство [3, с. 217].

Волонтерство виступає своєрідною соціальною ареною, на якій свобода особистості не протиставляється загальному благу, а навпаки, реалізується через активну участь у спільноті, взаємодію з іншими громадянами, колективну відповідальність та співпереживання. Саме в такій взаємодії, заснованій на добровільності, рівності та горизонтальних зв'язках, формується особлива культура громадянської зрілості, де людина відчуває себе частиною більшого цілого та здатною впливати на суспільні процеси. У цьому контексті волонтерство постає не тільки як механізм допомоги, а як потужний засіб соціалізації, що зміцнює громадянські чесноти, підвищує довіру до інституцій і сприяє формуванню почуття власної значущості та залученості до важливих соціальних перетворень. Найповніше така практика реалізовується в умовах розвинутого громадянського суспільства, де існує простір для вільної ініціативи, а демократичні інститути забезпечують умови для прозорої, відкритої, відповідальної участі громадян у розв'язанні суспільно важливих проблем.

Український досвід волонтерства після 2014 року виразно демонструє здатність громадянського суспільства до високого рівня самоорганізації, мобілізації ресурсів і консолідації соціальної енергії у відповідь на масштабні кризові виклики, пов'язані із війною, гуманітарними катастрофами та дисфункцією окремих державних інститутів. Цей досвід показує, що громадяни спроможні не лише швидко реагувати на загрози, але й створювати сталі соціальні структури, здатні виконувати функції, які традиційно приписуються державі.

Водночас традиційне уявлення про волонтерський рух як виключно горизонтальну, стихійну, позасистемну та антисистемну форму громадянської активності потребує суттєвого концептуального переосмислення, адже сучасна практика в Україні демонструє тенденції до інституціоналізації волонтерських ініціатив, їх поступового формального визнання і нормативного закріплення. Волонтерство більше не обмежується лише спонтанними реакціями окремих громадян або груп, а набуває рис організованої, координованої діяльності, що взаємодіє з публічними інститутами, формує сталі мережеві структури, використовує сучасні інформаційні технології для управління та координації ресурсів. Такий розвиток свідчить про появу нових механізмів співпраці між громадянським суспільством і державою, а також про формування нормативної основи для визнання волонтерства як важливої складової публічного управління.

Волонтерство в Україні еволюціонувало від переважно неформальної діяльності, притаманної періоду Помаранчевої революції, до більш інституціоналізованої, структурованої практики, що отримала масове поширення після початку збройної агресії росії. Цей етап характеризується формуванням постійно діючих волонтерських організацій, зміцненням зв'язків між волонтерами та військовими підрозділами, органами місцевого самоврядування, національними та міжнародними донорами. Такі структури набули рис гібридних інституцій – з поєднанням неформальних засад довіри та формалізованих управлінських практик, що підвищує їхню ефективність і стійкість у довготривалій перспективі.

Самоорганізація громадян під час Євромайдану та розвиток волонтерського руху спричинили зростання довіри громадськості до організацій громадянського суспільства. Вперше простежується створення коаліцій громадських організацій та експертів з неурядового сектора, що має жит-

тєво важливе значення для просування реформ у державному управлінні та судочинстві, включно з прозорістю управління та підзвітністю, децентралізацією й боротьбою з корупцією [7, с. 101].

Становлення волонтерського руху в Україні сьогодні відбувається за такими основними напрямками:

1. Добровільна безкоштовна робота волонтерів у громадських та некомерційних організаціях.

2. Добровільна систематична або епізодична допомога державним установам реалізувати соціальну політику.

3. Волонтерська діяльність як наслідок творчого саморозвитку, навчання інших (не є професійною).

4. Педагогічно спрямована волонтерська діяльність [10, с. 315].

Сьогодні процес інституціоналізації волонтерського руху характеризується такими тенденціями: регіональна нерівномірність (підрахунок автора довів, що переважна кількість зареєстрованих організацій діє у центрі та на заході України, а дані соціологічних опитувань водночас доводять, що більшу активність в рамках волонтерської діяльності демонструють мешканці західного регіону та центру [6, с. 105].

Теоретичні засади інституціонального аналізу дозволяють виявити, що волонтерство розглядається як процес «інституціоналізації знизу», де через рутинізацію дій, формування ролевих моделей, усталення механізмів ресурсного забезпечення та розвиток комунікаційних стратегій утворюються нові соціальні інститути. Український волонтерський рух функціонує у просторі перехрестя інституційного вакууму, спричиненого дисфункцією держави в окремих секторах (зокрема в обороні, медичному забезпеченні, гуманітарному реагуванні), високого рівня горизонтальної мобілізації. Такий феномен свідчить про процес інституціонального заміщення, коли громадські утворення частково перебирають на себе функції дискредитованих державних інституцій.

У цьому контексті надзвичайно важливим є аналіз механізмів легітимації волонтерської діяльності у публічному просторі. Інституціональна перспектива дозволяє виявити, що з часом волонтерські практики набувають рис нормативного зразка громадянської поведінки, що проявляється у формуванні суспільного консенсусу щодо важливості підтримки армії, внутрішньо переміщених осіб, поранених, соціально вразливих груп. Ця зміна нормативної структури свідчить про символічну інституціоналізацію волонтерства – включення його в поле національних цінностей, зміцнення його ролі як чинника соціальної солідарності та мобілізаційного ресурсу в період кризових трансформацій.

З огляду на інституціональний підхід, особливого значення набуває й взаємодія волонтерського руху з органами публічної влади. З одного боку, зберігається певний рівень автономії волонтерських ініціатив, що дозволяє зберігати гнучкість, адаптивність, здатність діяти поза бюрократичними процедурами. З іншого боку, спостерігається поступова формалізація взаємодії, що виявляється в укладанні меморандумів, підписанні угод про співпрацю, залученні представників громадянського суспільства до дорадчих структур при органах влади, отриманні фінансування з бюджетних та міжнародних джерел. Така взаємодія у межах інституціональної логіки є проявом процесу кооптації, який має амбівалентні наслідки – з одного боку, підвищує ефективність та сталість ініціатив, з іншого – може призвести до втрати автономії та зниження суспільної довіри.

Інституціоналізація волонтерської діяльності через її платформізацію шляхом створення інтернет-платформ, веб-порталів, інформацій-но-комунікативних майданчиків, мета яких – поєднання ресурсів волонтерів, органів державної влади, донорів, благодійників, а також безпосередньо тих, хто потребує волонтерської допомоги, через створення єдиного для всіх інформаційно-комунікативного простору [9, с. 289].

Окремої уваги заслуговує питання інституційного відтворення волонтерства через соціалізаційні канали – освіту, мас-медіа, цифрові платформи. Зростання ролі освітніх програм, які формують цінності солідарності, участі, соціальної відповідальності. Зокрема, інституціалізація волонтерства в освітньому середовищі (через обов'язкові години волонтерства, шкільні/студентські ініціативи) формує соціальні практики, що уможливлюють стійке відтворення волонтерських ролей у майбутньому. Аналогічно, медіа і цифрові платформи відіграють роль не лише інструментів мобілізації, а й засобів символічного впливу та зміцнення інституційної легітимності волонтерських практик у суспільстві.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Таким чином, волонтерський рух в Україні вийшов за межі класичних уявлень про громадянську активність і поступово перетворюється на інституційно оформлений соціальний феномен із власною структурною логікою, внутрішніми нормами, механізмами легітимації та специфічною роллю в системі публічного управління. Волонтерство у сучасних українських реаліях виконує не лише компенсаторну функцію у відповідь на кризові виклики, але й сприяє зміцненню горизонтальних зв'язків у суспільстві, формуванню нових форм політичної участі, посиленню громадського впливу на процеси прийняття рішень.

Виявлена здатність волонтерських структур до трансформації у стійкі організаційні форми, взаємодії з державними інституціями та інтеграції у сферу публічного адміністрування свідчить про початок глибших змін у конфігурації відносин між державою й громадянським суспільством, що заслуговує на подальше наукове осмислення.

У межах подальших досліджень доцільним вбачається більш глибокий аналіз процесів формалізації волонтерських організацій, вивчення правових, адміністративних і культурних бар'єрів їх інституціоналізації, а також розширення міждисциплінарного підходу до дослідження взаємодії волонтерського руху з інститутами публічної влади, включаючи перспективи розробки нормативних моделей спільного управління, спільної відповідальності та соціальної кооперації в умовах післявоєнної відбудови України.

Література

1. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження. Київ : Держ. ін-т сімейної та молодіж. політики, 2022. 239 с.

2. Грищенко Н. І. Волонтерський рух в сучасній Україні як стратегія розвитку молодіжного лідерства. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, 2018. №2 (38). С. 73–78.

3. Ільюк О. Є. Взаємозв'язок практик волонтерського руху та громадянського суспільства в Україні: філософсько-політичний аналіз. *Культурологічний альманах*, 2024. №4. С. 213–220.

4. Кожухаренко Л. Міждисциплінарність вивчення волонтерства українськими та іноземними науковцями. *Емінак*: Науковий щоквартальник, 2018. № 2 (3 (23). С. 117–123.

5. Макарицька А. І. Становлення та функціонування інституту волонтерства в Україні в умовах війни. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього*: зб. матеріалів XXIV Всеукр. наук. конф. викладачів, молодих науковців і студентів (м. Харків, 25 листоп. 2022 р.). С. 128–130.

6. Матійчик А. В. Волонтерська діяльність як детермінанта розвитку громадянського суспільства. *Грані*, 2016. №8. С. 100–107.

7. Муляр В. Громадянське суспільство в Україні: до питання про політичну інституціоналізацію. *Історичні і політологічні дослідження*, 2019. № 2 (65). С. 96–106.

8. Ніколаєнко П. М. Становлення і функціонування волонтерського руху в Україні. *Електронні інформаційні ресурси: створення, використання, доступ та управління*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Суми / Вінниця, 20–21 листопада 2024 р.). С. 123–125.

9. Панькова О., Касперович О. Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей післявоєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*, 2022. № 21 (3). С. 277–294.

10. Трофименко А. В., Макаров І. О. Волонтерський рух в Україні в умовах повномасштабної війни: основні тенденції розвитку. *Вісник маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 2024. №40. С. 134–142.

11. Штрайхер О. А., Школяр М. В. Сутність та характеристики волонтерського руху у фокусі війни в Україні. *Габітус*, 2024. № 57. С. 25–32.

12. Яновська О. В. Інституалізація волонтерського руху в Україні: безпековий вимір. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право, 2017. № 1 / 2 (33 / 34). С. 80–83.

Анотація

Приліпко В. Я. **Інституціональна перспектива волонтерського руху: теоретичне осмислення українського досвіду.** – Стаття.

Стаття присвячена комплексному аналізу українського волонтерського руху крізь призму інституціонального підходу. У центрі уваги – процеси інституціоналізації волонтерських практик в умовах соціально-політичної нестабільності, збройної агресії росії в Україні та трансформації відносин між громадянським суспільством і державою. Автор розглядає волонтерство не лише як прояв громадянської активності чи доброчинності, але як елемент інституційної архітектоніки постсоціалістичного суспільства, що поступово інтегрується у систему публічного управління та соціальної солідарності. На основі узагальнення сучасних досліджень доведено, що український волонтерський рух від стихійних ініціатив до 2013 року еволюціонував у бік високорозвиненої мережевої структури, яка поєднує індивідуальні та колективні суб'єкти, формалізовані і неформальні норми, механізми взаємодії з державними інституціями, а також інструменти цифрової координації та платформізації.

Акцентовано, що особливістю українського волонтерського досвіду є поєднання високої мобілізаційної гнучкості з елементами стабільних організаційних структур, що дозволяє ефективно реагувати на надзвичайні обставини та водночас інституційно закріплювати соціально значущі практики. Увагу приділено питанню символічної інституціоналізації волонтерства, коли підтримка армії, допомога пораненим чи переселенцям поступово набуває статусу соціальної норми, інтегруючись у національну ідентичність та публічний простір як прояв громадянської зрілості. Також проаналізовано виклики та ризики, що виникають у процесі формалізації волонтерської діяльності, зокрема можливість кооптації волонтерських структур органами влади, що може знижувати автономність і суспільну довіру.

У статті підкреслюється важливість дослідження механізмів взаємодії волонтерського руху з публічними інститутами, зокрема через угоди про співпрацю, залучення до дорадчих органів та отримання фінансової підтримки, а також аналізуються перспективи розвитку інформаційно-комунікативних платформ як інструментів консолідації ресурсів і координації зусиль. Отримані результати можуть слугувати під-

ґрунтям для розробки науково обґрунтованих моделей державно-громадянського партнерства у післявоєнній відбудові України та стати основою для подальших міждисциплінарних досліджень інституціональної природи волонтерства як соціального інституту.

Ключові слова: громадянське суспільство, політична участь, публічне управління, легітимація, самоорганізація, посткризові трансформації, демократична резилієнтність.

Summary

Prylipko V. Ya. **The institutional perspective of the volunteer movement: theoretical reflection on the Ukrainian experience.** – Article.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the Ukrainian volunteer movement through the prism of an institutional approach. The focus is on the processes of institutionalization of volunteer practices under conditions of socio-political instability, the armed aggression of the russia in Ukraine, and the transformation of relations between civil society and the state. The author considers volunteering not only as an expression of civic activity or charity but also as an element of the institutional architecture of a post-socialist society, which is gradually integrating into the system of public administration and social solidarity. Based on a synthesis of recent research, it is argued that the Ukrainian volunteer movement, from spontaneous initiatives prior to 2013, has evolved toward a highly developed network structure that combines individual and collective actors, formalized and informal norms, mechanisms of interaction with state institutions, as well as tools of digital coordination and platformization.

It is emphasized that a distinctive feature of the Ukrainian volunteer experience is the combination of high mobilization flexibility with elements of stable organizational structures, which allows for effective responses to emergency circumstances while simultaneously institutionalizing socially significant practices. Special attention is paid to the issue of the symbolic institutionalization of volunteering, whereby support for the army, assistance to the wounded or displaced persons gradually acquires the status of a social norm, integrating into national identity and the public sphere as a manifestation of civic maturity. The article also analyzes the challenges and risks arising in the process of formalizing volunteer activities, particularly the possibility of co-optation of volunteer structures by government bodies, which may reduce their autonomy and public trust.

The article underscores the importance of studying the mechanisms of interaction between the volunteer movement and public institutions, in particular through cooperation agreements, involvement in advisory bodies, and the receipt of financial support. It also examines the prospects for developing information and communication platforms as tools for consolidating resources and coordinating efforts. The results obtained may serve as a basis for developing scientifically grounded models of public-civil partnerships in Ukraine's post-war recovery and become a foundation for further interdisciplinary research on the institutional nature of volunteering as a social institution.

Key words: civil society, political participation, public administration, legitimation, self-organization, post-crisis transformations, democratic resilience.

Дата надходження статті: 30.06.2025
Дата прийняття статті: 17.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 338.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.32

В. В. Пустовар
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-9790-0210
докторант навчально-наукового інституту права та політології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. В умовах глобалізації національні економіки стикаються з новими викликами, пов'язаними зі зростанням взаємозалежності та інтеграції у світові ринки. Для багатьох країн збереження економічної незалежності, захист національних інтересів та стратегічне управління внутрішніми ресурсами є пріоритетними завданнями. Водночас, актуальною є проблема визначення механізмів формування ефективної економічної політики, яка б враховувала внутрішні суспільні установки, цінності та національні економічні пріоритети.

Зокрема, важливим аспектом є визначення ролі національної свідомості у мобілізації суспільства на підтримку економічних стратегій держави, орієнтованих на досягнення довгострокової економічної стійкості та конкурентоспроможності. Це потребує глибокого аналізу взаємозв'язків між ідеологічними установками, патріотизмом, економічною автономією та конкретними заходами економічної політики держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботі було проаналізовано публікації фахівців, які досліджували питання національної свідомості, економічної автономії, глобалізації, енергетичної безпеки та патріотизму як чинника економічної політики, зокрема праці Клочка В., Бірюкова Я., Яковенко Р., Іванченко Ю., Павлюка С., Завгороднього К., Омельяненка В., Багмет К.

Мета статті – проведення аналізу впливу національної свідомості на формування та реалізацію економічної політики сучасних держав, а також визначення стратегій та механізмів, які забезпечують економічну автономію та національну безпеку в умовах глобалізації.

Виклад основного матеріалу. Національна свідомість та національні інтереси є важливими факторами, які формують економічну політику будь-якої держави. Вони відіграють визначальну роль у тому, як країна визначає свої економічні пріоритети, захищає національні ресурси, вибудовує торговельні відносини з іншими країнами та забезпечує свою економічну безпеку

У сучасному світі, де глобалізація охоплює всі сфери життя, національні економіки стають все більш взаємопов'язаними та залежними від світових ринків. Це створює нові виклики для країн, які прагнуть зберегти свою економічну незалежність і захистити національні інтереси.

В. Клочко, розглядає глобалізацію як процес включення в систему транснаціональної взаємодії у якості рівноправних партнерів, поряд з національними державами, цілого ряду акторів як мікро- так і міжнародного рівня [1].

Національна свідомість – це не лише сукупність переконань та цінностей, що визначають ідентичність народу, а й глибоке усвідомлення спільних економічних інтересів і прагнень. Вона включає уявлення про те, що є пріоритетним для економічного розвитку країни: збереження контролю над природними ресурсами, розвиток внутрішнього виробництва, захист національної промисловості чи інтеграція в глобальні ринки для досягнення більшої конкурентоспроможності. В основі цього процесу лежить прагнення зберегти національний суверенітет, тобто здатність держави самостійно ухвалювати економічні рішення, не залежачи від зовнішнього тиску або впливу міжнародних гравців.

Один із ключових аспектів впливу національної свідомості на економічну політику полягає у визначенні стратегічних пріоритетів для національної економіки. Для багатьох країн це включає контроль над стратегічними галузями, такими як енергетика, транспорт, сільське господарство та фінансовий сектор. Уряди країн із сильно розвиненою національною свідомістю часто прагнуть зберегти контроль над цими галузями, аби не допустити їхньої надмірної залежності від іноземного капіталу або міжнародних ринків. Наприклад, країни з великими запасами природних ресурсів, такі як нафта, газ або мінерали, часто прагнуть зберегти національний контроль над їхнім видобутком та експортом, оскільки ці ресурси є основою економічної безпеки.

Енергетична незалежність є одним із найважливіших елементів, через які національна свідомість впливає на економічну політику. Залежність від імпортованих енергоресурсів може створювати серйозні ризики для економіки країни, зокрема в умовах політичної нестабільності на міжнародних ринках або під час міжнародних конфліктів.

© В. В. Пустовар, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Країни, які усвідомлюють важливість енергетичної безпеки, зазвичай прагнуть мінімізувати таку залежність, розвиваючи власні енергетичні ресурси або інвестуючи в альтернативні джерела енергії. Енергетична незалежність сприяє стійкості економіки до зовнішніх шоків, забезпечує стабільність цін на енергоносії та підвищує конкурентоспроможність національних виробників [2].

Національна ідентичність не обов'язково суперечить економічній відкритості; навпаки, країни можуть використовувати глобалізацію для зміцнення своїх національних інтересів. Китай, наприклад, застосовує стратегію «подвійної циркуляції», яка поєднує розвиток внутрішнього ринку з активною участю у світовій торгівлі, прагнучи зменшити залежність від зовнішніх факторів, водночас залишаючись відкритим для іноземних інвестицій та експорту. Цей підхід дозволяє країні зберігати контроль над ключовими секторами, одночасно інтегруючись у глобальні економічні процеси [3].

В умовах посилення глобалізаційних викликів важливою складовою національної економічної політики стає підтримка внутрішнього виробництва та зростання національного ринку. Країни з високим рівнем національної свідомості формують економічні стратегії, орієнтовані на зниження залежності від імпорту, пріоритетне стимулювання локального підприємництва та розширення внутрішнього попиту. Така модель базується на розумінні, що національна економіка є сукупністю економічних відносин, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг у межах певної країни, яка має політичну самостійність і суверенітет [4].

Національна свідомість також впливає на процес ухвалення рішень у сфері економічної безпеки. У сучасному глобалізованому світі, де економіки взаємопов'язані, багато країн прагнуть захистити свої національні інтереси від зовнішніх загроз, таких як економічні санкції, політичний тиск або глобальні фінансові кризи. Національна свідомість диктує необхідність розробки стратегій для зміцнення економічної стійкості країни, що може включати диверсифікацію економіки, розширення внутрішнього виробництва, створення стратегічних запасів або розвиток нових технологій для зменшення залежності від зовнішніх постачальників.

Патріотизм та економічна автономія є одними з ключових елементів національної свідомості, які безпосередньо впливають на формування економічної політики держави та визначення її економічних пріоритетів. Ці елементи не тільки формують уявлення про економічну незалежність країни, але й сприяють мобілізації ресурсів та підтримці національної економіки з боку громадян.

Патріотизм, як основа національної свідомості, відіграє вирішальну роль у консолідації суспільства навколо ідеї підтримки національних економічних інтересів. Громадяни, які мають високий рівень патріотизму, частіше схильні підтримувати політику уряду, спрямовану на збереження економічної самостійності, навіть якщо це вимагає певних жертв, наприклад, відмови від дешевшого імпортного товару на користь дорожчого, але виробленого національними підприємствами. Така підтримка є важливим чинником стабільності економічної політики держави, оскільки вона дозволяє уряду реалізовувати стратегії, які сприяють розвитку національного виробництва та зміцненню внутрішнього ринку [5].

Економічна автономія виступає ключовим компонентом національної свідомості, що визначає здатність держави формувати незалежну та стійку економічну політику. Її сутність полягає у прагненні зменшити критичну залежність від зовнішніх джерел – передусім імпорту товарів, іноземного капіталу та міжнародних фінансових інституцій. Це прагнення до самозабезпечення в межах ключових економічних секторів є фундаментом економічного суверенітету держави. У сучасних умовах глобальних викликів, пов'язаних із політичними конфліктами, економічними санкціями та нестабільністю світових ринків, потреба в економічній автономії посилюється, оскільки вона забезпечує гнучкість і стійкість економіки до зовнішніх шоків.

Ключовими галузями, на які має бути спрямована політика економічної автономії, є енергетика, промислове виробництво, аграрний сектор та фінансова система. Збереження державного або національного контролю над цими сферами дає змогу реалізовувати стратегічні програми розвитку, уникати надмірної залежності від транснаціональних корпорацій, а також створювати внутрішні резерви для реагування на кризові явища. Енергетична безпека, наприклад, напряму залежить від спроможності країни забезпечувати власні потреби за рахунок національних ресурсів або альтернативних джерел, що в умовах геополітичної нестабільності стає фактором державної безпеки.

Інтеграція патріотичних мотивацій у сферу економічної політики сприяє консолідації суспільства навколо ідеї підтримки національного виробника. Така політика, що спирається на ціннісну установку громадян щодо пріоритету власної продукції, має практичні наслідки у вигляді зростання внутрішнього попиту, розвитку малого та середнього бізнесу, створення нових робочих місць і зростання бюджетних надходжень. Крім того, така орієнтація сприяє збереженню культурної ідентичності через підтримку локальних брендів

і виробництв, що репрезентують національні традиції, стиль життя та світогляд.

Політика підтримки національного виробника, як стратегічний інструмент економічної автономії, виявила свою ефективність у ряді країн, які зіткнулися з зовнішніми обмеженнями або потребували внутрішньої мобілізації. Розвиток власного виробництва дозволяє зменшити імпортозалежність, підвищити рівень самозабезпечення країни та зберегти контроль над критично важливими товарами та послугами. Водночас, така політика має супроводжуватися структурною модернізацією, інноваційним оновленням виробничої бази та державними стимулами для конкурентоспроможності, аби уникнути протекціонізму, що веде до застою. У цьому контексті економічна автономія повинна поєднуватися з відкритістю до технологічного обміну та інтеграцією у глобальні ланцюги виробництва на засадах національного інтересу.

Таким чином, патріотизм і економічна автономія є невід'ємними елементами національної свідомості, які суттєво впливають на формування економічної політики держави. Вони визначають не тільки загальні стратегічні пріоритети економіки, але й сприяють мобілізації суспільства на підтримку національних інтересів, що робить економіку країни більш стійкою до зовнішніх викликів та забезпечує її довгострокову стабільність і незалежність.

Показовими прикладами впливу національної свідомості на формування економічної політики є держави, які впродовж десятиліть успішно поєднують ідеї патріотизму, економічної автономії та національної ідентичності з практикою стратегічного планування. Зокрема, Японія, Південна Корея, Китай та Ізраїль демонструють, що економічна політика, заснована на глибоко вкорінених національних цінностях, здатна забезпечити високий рівень мобілізації внутрішніх ресурсів, розвиток критичних галузей промисловості та технологічне лідерство.

Японія є одним із найяскравіших прикладів, де національна свідомість глибоко інтегрована в економічну політику. Після Другої світової війни Японія зробила ставку на відновлення та модернізацію своєї економіки, зберігаючи водночас глибоку прив'язаність до традиційних цінностей, національної ідентичності та самовизначення. Політика підтримки місцевих виробників, розвиток технологічних інновацій та промисловий ренесанс були частиною стратегії національної свідомості, спрямованої на зміцнення економічної автономії країни. Уряд Японії активно підтримував компанії, що сприяли розвитку експорту та технологій, такі як Toyota, Sony та Mitsubishi, забезпечуючи їм податкові пільги, кредити та інші форми підтримки. Ця модель розвитку, заснована на підтримці національних чемпіонів, дозволила Японії стати однією з провідних економік світу [6].

Південна Корея також є прикладом країни, де національна свідомість та економічна політика тісно пов'язані. Після Корейської війни Південна Корея розробила економічну стратегію, спрямовану на перетворення країни з аграрної економіки на індустріальну державу з високорозвиненою технологічною базою. Патріотизм і прагнення до економічної автономії стали ключовими елементами цієї стратегії. Уряд активно підтримував розвиток місцевих компаній, таких як Samsung, Hyundai та LG, які стали глобальними лідерами в своїх галузях. Сильна національна свідомість корейського народу, зокрема відчуття необхідності забезпечення національної безпеки та незалежності, стала потужним рушієм економічного зростання та технологічного прориву [7].

Китай є прикладом держави, де національна свідомість глибоко впливає на формування економічної політики. Незважаючи на інтеграцію до глобальних ринків і залучення іноземних інвестицій, пріоритетом для китайського керівництва залишається захист національних інтересів та забезпечення економічного суверенітету.

Стратегія «Зроблено в Китаї 2025» (Made in China 2025), започаткована у 2015 році, стала ключовим інструментом для досягнення технологічної самодостатності. Її метою є зменшення залежності від імпорту високотехнологічних товарів та розвиток внутрішніх виробничих потужностей у стратегічних галузях, таких як штучний інтелект, робототехніка, електромобілі та напівпровідники [8].

Національна свідомість та прагнення до відновлення історичної величі Китаю, втілені у концепції «Китайської мрії» (Chinese Dream), сформульованій Сі Цзіньпіном, відіграють центральну роль у визначенні економічної стратегії країни. Ця ідеологія підкреслює необхідність досягнення «великого відродження китайської нації» до 2049 року, що передбачає не лише економічне зростання, але й зміцнення національної ідентичності та самостійності [9].

Ізраїль є прикладом держави, де національна ідентичність та безпекові виклики формують стратегічні напрями економічного розвитку. Постійні загрози національній безпеці спонукали країну до створення моделі економічної автономії, що базується на інноваціях, високих технологіях та розвиненій оборонній промисловості. Такий підхід дозволив Ізраїлю стати одним зі світових лідерів у сферах кібербезпеки, біотехнологій та цифрової медицини.

Високий рівень інвестицій у наукові дослідження та розробки (R&D) є ключовим чинником цієї трансформації. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD),

у 2022 році Ізраїль витратив 6,02% свого ВВП на R&D, що є найвищим показником серед усіх країн світу [10].

Проаналізовані приклади свідчать про те, що національна свідомість та орієнтація на економічну автономію виступають ключовими чинниками у формуванні економічної політики держав. Йдеться про широкий спектр заходів – від реалізації протекціоністських стратегій і цільової підтримки національного виробника до системних інвестицій у наукоємні галузі, високі технології та інновації. У всіх випадках національна свідомість функціонує як консолідуючий чинник, що дозволяє ефективно мобілізувати внутрішні ресурси та структурувати економічну політику з урахуванням завдань довгострокової стійкості, безпеки та конкурентоспроможності на глобальному ринку.

З огляду на успішні приклади Японії та Південної Кореї, доцільним є впровадження в Україні стратегій формування національних економічних лідерів, здатних забезпечити сталий розвиток та високий рівень конкурентоспроможності на зовнішніх ринках. Йдеться про необхідність державної підтримки ключових секторів, насамперед високотехнологічного виробництва, аграрного комплексу та переробної промисловості, що мають значний експортний потенціал. Спрямована державна політика у цьому напрямі сприятиме зміцненню національної економіки та зростанню її частки у глобальних ланцюгах доданої вартості.

З урахуванням досвіду Ізраїлю, обґрунтованою є стратегія інтенсивного інвестування у наукові дослідження та розробки, що мають прикладне значення для забезпечення економічної безпеки. Особливу увагу варто приділити розвитку таких галузей, як інформаційні технології, кібербезпека, оборонна промисловість та медичні інновації. У цих напрямах держава має зосередити фінансові ресурси та стимулювати партнерство між державним і приватним секторами, що дозволить зміцнити національний інноваційний потенціал і посилити технологічну самодостатність країни.

Водночас модель економічної автономії, що реалізується в Китаї, може бути адаптована до українського контексту з метою збалансування інтеграції у світову економіку з посиленням внутрішнього ринку. Така стратегія має передбачати розвиток внутрішнього попиту, підтримку вітчизняного виробництва, підвищення енергоефективності та диверсифікацію джерел енергопостачання. Крім того, важливим аспектом формування сталого економічного середовища є активізація патріотичних настроїв серед населення, спрямованих на підтримку національного виробника, що, у свою чергу, сприятиме зміцненню внутрішнього ринку й зниженню критичної залежності від імпорту.

Висновки. У статті здійснено комплексний аналіз взаємозв'язку між національною свідомістю та формуванням економічної політики, доведено, що ключові економічні рішення держави часто мають не лише прагматичне, а й ціннісне підґрунтя. Колективні уявлення про ідентичність, патріотизм, економічну незалежність та суверенітет прямо впливають на визначення стратегічних пріоритетів, формування промислової, енергетичної та інноваційної політики. Досвід провідних держав засвідчує, що в умовах глобалізації саме поєднання національних ідеологем з чіткою економічною стратегією дає змогу ефективно мобілізувати внутрішні ресурси, підтримати власного виробника, забезпечити технологічний прорив і підвищити економічну стійкість до зовнішніх викликів.

На основі узагальнення міжнародного досвіду сформульовано орієнтири для України, які можуть бути покладені в основу оновленої економічної стратегії. Насамперед, йдеться про необхідність формування чіткої довгострокової візії економічного розвитку, яка базується на поєднанні національних інтересів та глобальної інтеграції. Україні слід зосередитися на розвитку високотехнологічних секторів, інвестуванні в інновації, підтримці критично важливих галузей, а також формуванні національного споживчого патерну, зорієнтованого на внутрішній продукт. Поряд з цим важливо посилити роль держави у стратегічному плануванні, забезпечити сприятливе середовище для зростання національного бізнесу та створити стимули для повернення капіталів і талантів до країни.

Перспективи подальших досліджень полягають у необхідності глибшого осмислення механізмів формування економічної національної свідомості в умовах інформаційної відкритості та культурного плюралізму. Доцільно зосередити увагу на емпіричних дослідженнях впливу патріотичних наративів на економічну поведінку громадян, на аналізі успішності окремих стратегічних програм в інших державах з подібним рівнем соціально-економічного розвитку, а також на адаптації цих рішень до українських реалій. У контексті зростання гібридних загроз і трансформації глобального економічного порядку важливо оновити національну економічну парадигму, впроваджуючи концепти свідомої економіки, економічного патріотизму та технологічного суверенітету.

Література

1. Клочко В. П. Фінансова глобалізація. *Актуальні проблеми економіки.* 2002. № 5. С. 43–49.

2. Бірюков Я. Енергетична незалежність України: проблеми та перспективи. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2024. № 8(26). URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8(26)-53-63

3. Aligning global trade policies with national interests unveiled. Number Analytics – Statistical Software. URL: https://www.numberanalytics.com/blog/aligning-global-trade-policies-national-interests

4. Яковенко Р. В. Навчальний курс „Національна економіка" в структурі вищої освіти України. *Викладання економічних дисциплін в умовах глобалізації та європейської інтеграції України* : збірник матеріалів Міжнародної науково-методичної конференції, 02 червня 2017 р., Харків : ХНАДУ, 2017. С. 27–28. URL: https://dspace.kntu.kr.ua/handle/123456789/6455

5. Іванченко Ю. Соціально-філософський зміст патріотизму. Філософські та методологічні проблеми права. 2016.No 1 (11). С. 154–162

6. Hoshiro H. Deconstructing the 'Yoshida Doctrine'. *Japanese journal of political science.* 2022. С. 1–24. URL: https://doi.org/10.1017/s1468109922000019

7. Seth M. South Korea's Economic Development, 1948–1996. *Asian History*. 2017. P. 16–30. URL: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.271

8. Made in china 2025. *Institute for Security & Development Policy*. URL: https://www.isdp.eu/wp-content/uploads/2018/06/Made-in-China-Backgrounder.pdf

9. The chinese dream is a dream of the people. *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China.* URL: https://www.mfa.gov.cn/eng/zy/jj/zggcddwjw100ggs/xsd/202406/t20240606_11377988.html

10. Israel (ISR) exports, imports, and trade partners | the observatory of economic complexity. *The Observatory of Economic Complexity*. URL: https://oec.world/en/profile/country/isr

11. Павлюк С. П. Національна свідомість як державний стрижень нації. *Вісник НАН України*. 2023. № 5. С. 44–46. URL: https://doi.org/10.15407/visn2023.05.044

12. Завгородній К. В. Національна економіка у глобальних вимірах. *Ефективна економіка*. 2023. № 6. URL: https://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.6.32

13. Національна економіка в контексті суспільних та природних процесів : thesis / В. А. Омельяненко та ін. 2014. URL: http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/37719

14. Багмет К. В. Соціальна економіка vs економіка спільного доступу: пошук спільних принципів. *Вісник сумського державного університету*. 2017. № 1. URL: https://doi.org/10.21272/1817-9215.2017.1-04

Анотація

Пустовар В. В. **Вплив національної свідомості на формування економічної політики в умовах глобалізації.** – Стаття.

У статті досліджено роль національної свідомості у формуванні економічної політики сучасних держав. Встановлено, що національна свідомість включає не лише спільні культурні та ідеологічні переконання, а й чітке розуміння економічних інтересів країни, які визначаються необхідністю забезпечення економічної незалежності та суверенітету. Проаналізовано, як національна свідомість впливає на визначення стратегічних пріоритетів економіки, зокрема на контроль стратегічних галузей та ресурсів.

Проведено аналіз взаємозв'язку між національною свідомістю та економічною автономією, яка передбачає мінімізацію залежності країни від зовнішніх економічних впливів, що стає особливо актуальним в умовах глобалізаційних викликів. Показано, що підтримка національних виробників є одним з ключових інструментів, за допомогою якого уряди стимулюють розвиток внутрішнього ринку та забезпечують стабільність економіки.

Визначено значення патріотизму як важливого консолідуючого чинника економічної політики. Обґрунтовано, що патріотизм забезпечує суспільну підтримку економічних заходів держави, спрямованих на збереження та посилення національної економічної безпеки. Це сприяє реалізації стратегічних програм розвитку та формуванню стійкого економічного середовища.

Розглянуто приклади практичного втілення принципів національної свідомості у економічній політиці Японії, Південної Кореї, Китаю та Ізраїлю. Доведено, що ці країни успішно інтегрують ідеї економічної автономії та національної ідентичності у довгострокове стратегічне планування, забезпечуючи економічне зростання та технологічне лідерство на міжнародному рівні.

Проаналізовано досвід зазначених країн щодо реалізації конкретних стратегій, таких як підтримка технологічних інновацій, розвиток оборонної промисловості, посилення енергетичної незалежності та зниження залежності від імпорту. Показано, що такий підхід дозволяє ефективно мобілізувати національні ресурси та забезпечити стабільність в умовах зовнішніх економічних ризиків.

Підсумовано, що національна свідомість і економічна автономія є вирішальними чинниками формування економічної політики держав, сприяючи не лише збереженню суверенітету, а й посиленню економічної безпеки та стійкості країни перед глобальними викликами.

Ключові слова: національна свідомість, економічна політика, економічна автономія, патріотизм, економічна безпека, глобалізація, стратегічне планування, національні інтереси.

Summary

Pustovar V. V. **The influence of national consciousness on the formation of economic policy in the context of globalisation.** – Article.

The article examines the role of national consciousness in shaping the economic policy of modern states. It has been established that national consciousness includes not only common cultural and ideological beliefs, but also a clear understanding of the country's economic interests, which are determined by the need to ensure economic independence and sovereignty. It analyses how national consciousness influences the definition of strategic economic priorities, in particular the control of strategic industries and resources.

It analyses the relationship between national consciousness and economic autonomy, which involves minimising a country's dependence on external economic influences, which is particularly relevant in the context of globalisation challenges. It is shown that support for national producers is one of the key instruments with

which governments stimulate the development of the domestic market and ensure economic stability.

The importance of patriotism as an important consolidating factor in economic policy is determined. It is substantiated that patriotism ensures public support for the state's economic measures aimed at preserving and strengthening national economic security. This contributes to the implementation of strategic development programmes and the formation of a stable economic environment.

Examples of the practical implementation of the principles of national consciousness in the economic policies of Japan, South Korea, China and Israel are considered. It is proven that these countries successfully integrate the ideas of economic autonomy and national identity into long-term strategic planning, ensuring economic growth and technological leadership at the international level.

The experience of these countries in implementing specific strategies, such as supporting technological innovation, developing the defence industry, strengthening energy independence and reducing dependence on imports, is analysed. It is shown that this approach allows for the effective mobilisation of national resources and ensures stability in the face of external economic risks.

It is concluded that national consciousness and economic autonomy are decisive factors in shaping the economic policies of states, contributing not only to the preservation of sovereignty, but also to the strengthening of the country's economic security and resilience in the face of global challenges.

Key words: national consciousness, economic policy, economic autonomy, patriotism, economic security, globalisation, strategic planning, national interests.

Дата надходження статті: 02.06.2025
Дата прийняття статті: 11.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 355.45:316.77
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.33

В. А. Савчук
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-6051-0252
аспірант кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
ПВНЗ «Європейський університет»

ІНСТРУМЕНТИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ВПЛИВІВ ТА ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ НАРАТИВІВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ОПЕРАЦІЙ: ТИПОЛОГІЯ, ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Постановка проблеми. Стрімка еволюція технологій когнітивного впливу в інформаційно-психологічних операціях, які проводить Росія в рамках гібридної війни проти України, створює запит на розробку й застосування ефективних інструментів для виявлення і нейтралізації деструктивного контенту. Проблема має не лише безпековий, а й політико-управлінський вимір: від своєчасності і точності детекції залежить стійкість демократичних інститутів, довіра до владних рішень і здатність держави координувати стратегічні комунікації. У статті обґрунтовується, що арсенал протидії безперервно розширюється та ускладнюється, а отже потребує цілісної типологізації за функціями, ступенем автоматизації та сферою застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин проблеми. Питання розробки і впровадження ефективних інструментів виявлення дезінформації в медіапросторі різнопланово досліджується в роботах як зарубіжних, так і українських науковців. Ключовою для технічної лінії джерел є робота групи дослідників Університетів Падуї та Болоньї, які у 2019 році представили першу загальнодоступну систему для виявлення пропаганди в онлайн-новинах в режимі реального часу Proppy. На думку автора, впровадження в практику цієї системи заклало основу для подальших автоматизованих підходів до детекції риторичних прийомів і маніпуляцій у ЗМІ. Поряд із західними підходами згадуються й новітні китайські розробки, зокрема розглянутий у дослідженні науковців Університет Яньшань алгоритм BotSAI, що інтегрує мультимодальні ознаки (текст, мережеві зв'язки, метадані) для точнішого розрізнення ботів, у т.ч. тих, що маскуються під «звичайних» користувачів. Другий кластер публікацій стосується донастроєних трансформерів (зокрема RoBERTa) для автоматичної класифікації «правда/фейк» у новинах. Стаття посилається на емпіричні результати команди Університету інженерії та технологій Лахора. До «адаптивного шару» автор відносить великі мовні моделі (LLM) у zero-shot-режимі та, спираючись на результати дослідження групи під керівництвом професорки Людмили Заволокіної з Університет Лозанни, доходить висновку, що додавання покрокового міркування (chain-of-thought) підвищує якість і прозорість верифікації для регуляторів та експертів. Розглядаючи нормативно-дискурсивний вимір автор використовує аналітичні огляди Reporters Without Borders (RSF) та PolitiFact щодо феномену *pseudo-fact-checking* (зокрема кейсу «War on Fakes»), які демонструють, як «фактчекерська» риторика використовується для ретрансляції прокремлівських тез і створення ілюзії нейтральності перевірки. Відзначаючи значний прогрес у розвитку інструментарію виявлення та подолання деструктивного впливу в інфопросторі, автор підкреслює наявність розриву між поширенням терміна в публічному дискурсі та станом внутрішньої нормативної бази України, яка перебуває на етапі концептуального узгодження з міжнародними підходами. Невирішеною лишається проблема формалізації національних індикаторів і метрик когнітивної безпеки

Мета статті. Сформувати функціонально орієнтовану типологію інструментів виявлення та подолання деструктивних впливів і пропагандистських наративів, які поширює Росія в рамках гібридної агресії проти України. Описати їх технологічні засади, сфери застосування та емпіричні результати апробації; запропонувати багатошарову архітектуру протидії для політичної практики (алгоритмічна детекція → мережевий моніторинг інокуляція → фактчекінг).

Виклад основного матеріалу. Сучасна типологія інструментів протидії дезінформації формується на стику технологічних інновацій, медіаосвіти, критичного аналізу й міждисциплінарних методик. Арсенал інструментів безперервно розширюється та ускладнюється, що потребує системного осмислення і наукової класифікації. В рамках даного дослідження спробуємо виокремити чотири основні типи інструментів протидії деструктивному інформаційному впливу, що відрізняються за цілями, алгоритмами функціонування та рівнем втручання в комунікаційне середовище.

1. Інструменти автоматичного виявлення пропагандистського та дезінформаційного контенту.

© В. А. Савчук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Ця категорія охоплює системи, що використовують алгоритми машинного навчання (НЛП, трансформери, BERT-моделі, графові нейромережі) для аналізу тексту, виявлення пропагандистських технік, маніпуляцій, наративів. Застосування фрагментарного анотованого корпусу та багаторівневих моделей дозволяє ідентифікувати специфічні стилістичні прийоми та маркери дезінформації не лише в новинах, поширюваних засобами масової інформації, а й у соціальних мережах. Перша загальнодоступна система виявлення пропаганди в реальному часі для онлайн-новин Proppy була представлена ще в 2019 році групою вчених з університетів Падуї та Болон'ї [1]. Вона спрямована на підвищення обізнаності, потенційно обмежуючи вплив пропаганди та допомагаючи боротися з дезінформацією. Система постійно відстежує низку джерел новин, видаляє дублікати та кластеризує новини за подіями, а також організовує статті про подію на основі ймовірності того, що вони містять пропагандистський контент. На сьогодні, найпростіший рівень цієї екосистеми становлять класичні трансформер-класифікатори на кшталт донавченої моделі RoBERTa (робастно оптимізованої версії BERT, додатково налаштованої на спеціалізованих иасивах «правда/фейк» для підвищення доменної чутливості), які автоматично маркують повідомлення за стилістичними та семантичними ознаками [2]. Дослідження науковців з Університету інженерії та технологій Лахора підтвердили, що на «чистих» корпусах новин RoBERTa демонструє майже ідеальні показники: 99,99 % точності на наборі ISOT (набір даних про фейкові новини ISOT — це збірка кількох тисяч фейкових новин та правдивих статей, отриманих з різних легітимних новинних сайтів та сайтів, позначених сайтом Politifact.com як ненадійні) і 86,16 % на FakeNewsNet [3]. Другий – «адаптивний» – шар утворюють великі мовні моделі (LLM), які працюють у zero-shot-режимі («навчання без прикладів» має на увазі здатність штучного інтелекту освоювати нові завдання без навчання на конкретних прикладах) й дозволяють оперативно оцінювати сумнівний контент навіть без попереднього маркування. Однак, емпірична валідація у дослідженні групи швейцарських вчених під керівництвом професора Університету Лозанни Людмили Заволокіної засвідчує: базовий запит «Чи є це дезінформацією?» дає істотно гірші результати, ніж класичний детектор, тоді як використання ланцюга міркувань (Chain-of-Thought) суттєво підвищує точність і робить процес прозорим для регуляторів та експертів [4]. Універсалізація великих мовних моделей (LLM) та донавчених трансформерів, як-от модуль ClarifAI, формує новий шар «цифрового суверенітету» громадянина: аналіз здійснюється локально у браузері, а візуальні маркер-попередження *(stumbling stones)* та короткі пояснення (*digital nudges*) переводять споживання новини з автоматизованої Системи 1 (за Д. Канеманом) у рефлексивну Систему 2, підвищуючи критичність аудиторії з 82 % до 96 % і збільшуючи середній час обмірковування повідомлення майже на хвилину.

2. Системи моніторингу мережевого поширення та бот-активності. Масовість аудиторій, швидкість розповсюдження контенту й можливість автоматизованої взаємодії зробили сучасні соціальні мережі Twitter/X, Telegram, Facebook, TikTok ключовими аренами інформаційно-психологічного впливу. У цьому контексті системи виявлення бот-активності стали критично необхідними для своєчасної діагностики, локалізації та нейтралізації інформаційних загроз в соцмережах. Такі інструменти дозволяють ідентифікувати скоординовану поведінку облікових записів, виявляти штучне розповсюдження пропагандистських меседжів і моделювати мережеву структуру маніпулятивного впливу. Першим безкоштовним та відкритим для громадськості програмним забезпеченням, що сканує соціальні мережі в режимі реального часу, щоб виявити докази автоматизованих акаунтів у Twitter (ботів, які скоординовано розсилають повідомлення), був BotSlayer [5]. Цей інструмент для боротьби з дезінформацією в Інтернеті, створений в Обсерваторії соціальних мереж Університету Індіани (США), надав спільнотам та окремим користувачам можливість виявляти скоординовані дезінформаційні кампанії без будь-якого попереднього знання про ці кампанії. Більш сучасним інструментом є BotSAI – створена в серпні 2024 року групою науковців з Університету Яньшань (КНР) AI-система для виявлення бот-акаунтів у Twitter (зараз X). У платформі інтегруються мультиканальні ознаки користувачів (текст, мережеві властивості, користувацькі метадані) для точного розпізнавання ботів, включаючи тих, хто маскується під реальних юзерів [6]. Також в квітні 2024 року науковці з Бейханського університету (КНР) представили UnDBot, нову платформу для виявлення соціальних ботів, побудовану на теорії структурної інформації. Модель, створена на основі глибокого машинного навчання, аналізує три метрики соціальних відносин, які враховують різні аспекти поведінки соціальних ботів: розподіл типів публікацій, вплив публікацій та співвідношення користувачів до підписників [7]. PhD Антуан Вастель, провідний розробник інфраструктури для виявлення ботів і зловживань в соцмережах з Лілльського Університету (Франція), у своєму дослідженні стверджує [8], що для ефективної детекції потрібна комплексна оцінка кількох типів метрик, які можна систематизувати за такими категоріями:

a) метрики відбитків (Fingerprinting signals);

b) метрики поведінкової активності (Behavioral signals);

c) метрики репутації (Reputational signals);

d) метрики контексту та мультифакторна оцінка (кореляція контекстних сигналів і слабких сигналів).

Такий багатошаровий підхід, застосований на базі машинного навчання, є однією з найефективніших стратегій для точного і своєчасного виявлення ботів і аномальної активності в соцмережах сьогодні.

3. Інструменти превентивної інокуляції (prebunking) та освітньої протидії. Хоча вже розглянуті інструменти забезпечують оперативне виявлення дезінформаційного контенту та каналів його поширення в режимі реального часу, ключовою залишається проблема моменту взаємодії – більшість таких інструментів активуються лише після створення і дистрибуції деструктивного повідомлення, коли його вплив на цільову аудиторію вже відбувся або розпочався. Саме в цьому контексті набувають особливої значущості інструменти превентивної інокуляції (*prebunking*), які спрямовані не на постфактум реагування, а на запобігання самому акту когнітивного впливу. Інструменти prebunking-у і освітньої протидії базуються на класичній теорії психологічної інокуляції, запропонованій соціальним психологом Вільямом Макгвайром у 1960-х роках. За аналогією з біологічною імунізацією, суть підходу полягає в тому, що сприйняття людини з ослабленими формами маніпуляцій – зразками фейків, типів прийомів чи дезінформаційних стратегій – формує у ній стійкість до майбутніх інформаційних атак. С. ван дер Лінден, дослідник з Кембріджського Університету (Велика Британія), стверджує, що попередні повідомлення, засновані на цій базовій структурі, «можуть посилити психічну стійкість глядача до спроб переконання, подібно до того, як медичні вакцини створюють фізіологічний опір майбутнім інфекціям» [9]. Практична реалізація теорії інокуляції складається з кількох етапів. По-перше, людина отримує попередження про можливість маніпуляцій, що «запускає психологічну імунну систему і підвищує скептицизм та настороженість». По-друге, вона знайомиться з характерними тактиками фейків у м'якій формі (наприклад, у навчальній грі чи відео), що дає змогу заздалегідь підготувати контраргументи та розвинути критичне мислення [10]. Експерти з незалежної дослідницької і доказової агенції Verian Group (Лондон) у 2023 провели масштабний онлайн- експеримент у Великій Британії, в ході якого оцінили значний статистичний вплив превентивної інокуляції на зниження вразливості до дезінформаці. Результати дослідження показали, що учасники, які пройшли інокуляційне навчання, «лайкали» або «любили» фейкові пости вдвічі менше за учасників контрольної групи [11].

4. Фактчекінгові платформи і цифрові системи верифікації. Індивідуальна обізнаність, здатність до розпізнавання маніпулятивних технік та усвідомлене споживання контенту залишаються незамінними компонентами системної протидії дезінформації. Сучасні фактчекінгові платформи і цифрові засоби перевірки надають кінцевому користувачу реальні можливості здійснювати перевірку контенту самостійно. Один із найпопулярніших у світі порталів перевірки фактів в інтернеті Snopes розпочав свою діяльність ще у 1994 році, його методи аналізу і рейтинги оцінки інформації стали своєрідним стандартом у сфері фактчекингу. Кожна перевірка тверджень, які аналізує Snopes оцінюється за шкалою достовірності, що налічує 20 рівнів [12]. Наприклад, якщо основні елементи твердження є очевидно правдивими, але деякі допоміжні деталі, що стосуються твердження, можуть бути неточними, йому надається рейтинг «Здебільшого правда». Твердження, стосовно якого не знайдено переконливих доказів про його істинність (такі твердження зазвичай виникають з чуток, спекуляцій або безпідставних чуток), маркується як «Безпідставний». Міжнародна мережа перевірки фактів IFCN, запущена у 2015 році Інститут вивчення медіа Пойнтера (Poynter Institute, США), встановила кодекс етики [13] для організацій, що здійснюють перевірку фактів. IFCN на сьогодні виконує роль стандартизатора та координатора у глобальній боротьбі з дезінформацією. Співробітництво між IFCN і великими соціальними платформами, такими як Facebook і TikTok, сприяє впровадженню механізмів маркування та зменшенню зростання неправдивого контенту. Станом на липень 2024 року IFCN налічувала 170 організацій -членів [14]. В Україні з 2014 року успішно функціонує платформа StopFake, яка декларує стратегію MAD (моніторинг, архівування, розвінчання) і працює за принципами Кодексу Міжнародної мережі перевірки фактів (IFCN). З 2023 року організація зосереджена на спростуваннях, пов'язаних з російсько-українською війною [15]. Ще один підписант Кодексу етики Міжнародної мережі фактчекерів Інституту Poynter український проєкт VoxCheck щомісяця додає близько 100 спростованих фейків до власної бази [16], яка налічує понад 6000 спростувань за весь час роботи. Високий рівень прозорості методології (public methodology) і відкритий архів перевірок формують «соціальний капітал довіри» фактчекінгових платформ, який дедалі активніше використовується урядами, медіа та соціальними мережами для оперативного стримування інфор-

маційних атак. Водночас саме цей капітал стає ціллю російських зловмисників, які прагнуть не лише оминати фактчек, а й позбавити інститут перевірки морального авторитету, вдаючись до тактики «імітаційного фактчекінгу». Найяскравішим прикладом є псевдо-глобальна мережа Global Fact-Checking Network (GFCN), анонсована 20 листопада 2024 р. на форумі «Dialogue on Fakes 2.0» і просунута під егідою кремлівської АНО «Диалог» та агентства ТАСС [17]. За оцінкою Reporters Without Borders, GFCN з квітня 2025 р. підтримує сайт англійською й російською, декларує 55 «експертів» із 37 країн, але фактично поширює прокремлівські наративи й імітує бренд IFCN, щоб «послабити авторитет незалежних перевірчих мереж» [18]. До цієї ж групи належить і сайт War on Fakes (створений 2022 р., активний у 2024–2025 рр.), який копіює стиль фактчек-статей для виправдання російської агресії проти України [19]. Російські псевдо-фактчекінгові ініціативи не просто продукують хибний контент, вони розмивають епістемічні межі між достовірним та авторитетним, підриваючи довіру до інструментів перевірки загалом. На фоні вибухового розвитку систем штучного інтелекту (ШІ) все більшого поширення набувають цифрові системи верифікації. Метадані, комп'ютерний зір і глибокі нейронні мережі дають змогу автоматизувати раннє виявлення маніпулятивного контенту, скорочуючи час реакції користувачів. На рівні агрегованого фактчекінгу Google Fact Check Explorer [20] і Fact Check Markup Tool [21] демонструють, як ШІ допомагає структурувати мільйони записів ClaimReview і робити їх доступними через єдиний пошуковий інтерфейс. Завдяки розмітці ClaimReview у схемах структурованих даних ці інструменти інтегрують незалежні перевірки в основний індекс Google Search і автоматично підтягують релевантні фактчек-картки до запитів користувачів [22]. Платформа Deepware Scanner пропонує веб-інтерфейс, що оцінює ймовірність синтетичних змін у відео за допомогою згорткових мереж, орієнтуючись на журналістів і правоохоронців [23]. Для перевірки статичних зображень та відео-метаданих використовуються TinEye і YouTube Data Viewer. Перший індексує понад 70 млрд зображень і застосовує власні алгоритми візуального «відбитка» для пошуку навіть сильно відредагованих копій, що робить його стандартним інструментом у редакційних «шейт-листах» (списках джерел, яких треба уникати або використовувати з особливою обережністю) журналістської верифікації [24]. Другий, розроблений Amnesty International, автоматично видобуває приховані таймстемпи та генерує прев'ю-кадри з роликів YouTube [25]. Сучасний інструментарій цифрової верифікації переходить від ізольованих модулів до багаторівневих ШІ-екосистем, де різнотипні алгоритми взаємодоповнюються. Втім, як підтверджують дослідження науковців з Університету Бергена (Норвегія) людський досвід все ще є критично важливим для перевірки фактів за допомогою штучного інтелекту, оскільки системи штучного інтелекту не можуть повністю зрозуміти контекст, намір чи достовірність [26]. Однією з невирішених на сьогодні проблем є кодування складних понять, таких як етика та критичне мислення, в алгоритми ШІ.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У підсумку стаття доводить, що сучасний інструментарій протидії дезінформації є багаторівневим і охоплює як реактивні, так і превентивні механізми. З огляду на еволюцію процесу, технологічна конвергенція (НЛП / LLM/ комп'ютерний зір/ мережевий аналіз) зумовлює перехід до екосистемного підходу, який поєднує всі фактори. Водночас, автор робить висновок, що людська експертиза лишається незамінною ланкою, зокрема для інтерпретації наміру, контексту та хронології подій. Подальші дослідження мають бути спрямовані на підвищення прозорості стандартів, обов'язковий аудит учасників перевірочних мереж, розвиток медіа-грамотності користувачів та розв'язання етичних питань при розробці і впровадженні алгоритмів ШІ.

Література

1. Da San Martino G., Barrón-Cedeño A., Petroni F., et al. Proppy: A System to Unmask Propaganda in News. arXiv preprint. 2019. URL: https://arxiv.org/abs/1912.06810 (дата звернення: 23.05.2025).

2. Liu Y., Ott M., Goyal N., та ін. RoBERTa: A Robustly Optimized BERT Pretraining Approach. arXiv preprint. 2019. arXiv:1907.11692 [cs.CL]. 15 с. URL: https://arxiv.org/abs/1907.11692 (дата звернення: 23.05.2025).

3. Maham S., Uzir N., Rahman Z., et al. ANN: Adversarial News Net for Robust Fake News Classification. IEEE Access. 2024. Vol. 12. С. 55890–55907.

4. Zavolokina L., et al. ClarifAI: A Multilingual AI System for Propaganda Prebunking. arXiv preprint. 2024. URL: https://arxiv.org/abs/2402.19135 (дата звернення: 13.06.2025).

5. Tracking coordinated disinformation campaigns online made easier with new BotSlayer tool [Електронний ресурс]. Indiana University. URL: https://news.iu.edu/live/news/26311-tracking-coordinated-disinformation-campaigns (дата звернення: 13.06.2025).

6. Gong J., Li Z., Wang H. Enhancing Twitter Bot Detection via Multimodal Invariant Representation (BotSAI). arXiv preprint. 2024. С. 1–2. URL: https://arxiv.org/abs/2408.03096 (дата звернення: 15.06.2025).

7. Peng H., Zhang J., Huang X., et al. Unsupervised Social Bot Detection via Structural Information Theory. arXiv preprint. 2024. URL: https://arxiv.org/abs/2404.13595 (дата звернення: 15.06.2025).

8. Bot detection 101: How to detect bots In 2025? URL: https://blog.castle.io/bot-detection-101-how-to-detect-bots-in-2025-2 (дата звернення: 16.06.2025).

9. Van der Linden S. Countering misinformation through psychological inoculation. *Inoculation Science*. 2024. С. 2–3. URL: https://inoculation.science (дата звернення: 16.06.2025).

10. Roozenbeek J., van der Linden S. Psychological inoculation improves resilience against misinformation on social media. *Science Advances*. 2022. С. 5. URL: https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.abo6254 (дата звернення: 16.06.2025).

11. McPhedran R., Ratajczak M., Mowby M., et al. Psychological Vaccination Protects Against Social Media Infodemic. *Scientific Reports*. 2023. Вип. 13:5780. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10082776/ (дата звернення: 04.06.2025).

12. Snopes. Fact-check ratings. URL: https://www.snopes.com/fact-check-ratings/ (дата звернення: 19.06.2025).

13. International Fact-Checking Network. The commitments of the Code of Principles. URL: https://ifcncodeofprinciples.poynter.org/the-commitments (дата звернення: 19.06.2025).

14. Duke Reporters' Lab. Fact-checking Census 2024. URL: https://www.poynter.org/fact-checking/2024/duke-reporters-lab-fact-checking-cencus-2024 (дата звернення: 05.06.2025).

15. StopFake. 5 проєктів по боротьбі з дезінформацією. URL: https://www.stopfake.org/uk/5-proyektiv-po-borotbi-z-dezinformatsiyeyu/ (дата звернення: 05.06.2025).

16. VoxCheck. Платформа фактчекінгу в Україні. URL: https://voxcheck.voxukraine.org/ (дата звернення: 05.06.2025).

17. EDMO. Putin's new plan to undermine fact-checking. 29 листоп. 2024. URL: https://edmo.eu/publications/putins-new-plan-to-undermine-fact-checking (дата звернення: 05.06.2025).

18. Reporters Without Borders. Russia: fact-checking is the Kremlin's latest propaganda tool. URL: https://rsf.org/en/russia-fact-checking-kremlins-latest-propaganda-tool (дата звернення: 07.06.2025).

19. PolitiFact. How 'War on Fakes' uses fact-checking to spread pro-Russia propaganda. URL: https://www.politifact.com/article/2022/aug/08/how-war-fakes-uses-fact-checking-spread-pro-russia/ (дата звернення: 05.06.2025).

20. Google. Fact Check Explorer. 2025. URL: https://toolbox.google.com/factcheck/explorer (дата звернення: 05.06.2025).

21. Google. Fact Check Markup Tool. 2025. URL: https://toolbox.google.com/factcheck/markuptool (дата звернення: 07.06.2025).

22. Google Developers. Fact Check (ClaimReview) structured data. 2025. URL: https://developers.google.com/search/docs/appearance/structured-data/factcheck (дата звернення: 07.06.2025).

23. Deepware. Scan & Detect Deepfake Videos. 2025. URL: https://deepware.ai (дата звернення: 07.06.2025).

24. TinEye. Reverse Image Search Engine. Берез. 2025. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/TinEye (дата звернення: 07.06.2025).

25. YouTube Data Viewer – Citizen Evidence Lab. Amnesty International. 2014 (оновл. 2025). URL: https://citizenevidence.amnestyusa.org (дата звернення: 07.06.2025).

26. EDMO. Part of the problem and part of the solution: the paradox of AI in fact-checking. 2025. URL: https://edmo.eu/blog/part-of-the-problem-and-part-of-the-solution-the-paradox-of-ai-in-fact-checking (дата звернення: 08.06.2025).

Анотація

Савчук В. А. **Інструменти виявлення та подолання деструктивних впливів та пропагандистських наративів інформаційних операцій: типологія, основні характеристики.** – Стаття.

Стаття системно аналізує інструменти виявлення й подолання деструктивних впливів та пропагандистських наративів у сучасних інформаційних операціях. Мета статті – класифікувати засоби протидії за ступенем автоматизації (ручні, автоматизовані, гібридні), технологічною основою (NLP, AI, OSINT, фактчек), сферою застосування (текст, візуальні/аудіо-матеріали, соцмережі) та функціями (детекція, профілактика, контрнаративи). Методологія дослідження поєднує порівняльний огляд рішень і узагальнення емпіричних даних цифрових кампаній. Перший кластер це алгоритмічна детекція. Трансформери й графові нейромережі ідентифікують риторичні техніки, семантичні патерни та зв'язки, приклад Propру і донавчені моделі на кшталт RoBERTa. LLM у zero-shot-режимі забезпечують швидку оцінку, а прозорі інтерфейси підвищують підзвітність. Другий мережевий моніторинг і виявлення скоординованої поведінки (BotSlayer, BotSAI, UnDBot), що інтегрує текстові, топологічні та метадані для картографування каналів поширення. Третій – превентивна інокуляція (prebunking) й освітні інтервенції, які зменшують вразливість до фейків незалежно від рівня когнітивної рефлексії. Четвертий – фактчекінг і цифрова верифікація (стандарти IFCN, інструменти виявлення deepfake та зворотного пошуку зображень). Наукова новизна полягає у функціонально орієнтованій типології інструментів з інтеграцією технічних, соціально-психологічних і комунікативних вимірів. Практична значущість полягає у пропозиції багатошарової архітектури протидії: алгоритмічна детекція → мережевий моніторинг → інокуляція → фактчекінг. Ключовий висновок, який робить автор у своєму дослідженні: ефективність виявлення деструктивних впливів і дезінформації забезпечує гібридна модель human-in-the-loop, де автоматизовані системи невіддільні від експертизи, етичних стандартів і прозорих процедур аудиту.

Ключові слова: дезінформація, великі мовні моделі, бот-мережі, мережевий моніторинг, інокуляція, факт-чекінг, цифрова верифікація.

Summary

Savchuk V. A. **Tools for identifying and overcoming destructive influences and propaganda narratives in information operations: typology, key characteristics.** – Article.

The article offers a systematic analysis of instruments for detecting and countering destructive influences and propagandist narratives in contemporary information operations. The aim is to classify countermeasures by degree of automation (manual, automated, hybrid), technological basis (NLP, AI, OSINT, fact-checking), sphere of application (text, visual/audio materials, social networks), and function (detection, prevention, counter-narratives). The research methodology combines a comparative review of solutions and a synthesis of empirical evidence from digital campaigns. The first cluster is algorithmic detection. Transformers and graph neural networks identify rhetorical techniques, semantic patterns, and relationships; examples include Proppy and fine-tuned models such as RoBERTa. Large language models in zero-shot mode provide rapid assessment, while transparent interfaces increase accountability. The second is network monitoring and the detection of coordinated behavior (BotSlayer, BotSAI, UnDBot), which integrates textual, topological, and metadata signals to map dissemination channels. The third comprises preventive inoculation (prebunking) and educational interventions that reduce susceptibility to falsehoods regardless of the level of cognitive reflection. The fourth concerns fact-checking and digital verification (IFCN standards, deepfake-detection tools, and reverse image search). The study's scholarly novelty lies in a function-oriented typology of instruments that integrates technical, socio-psychological, and communicative dimensions. Its practical significance is a multilayered architecture of counteraction: algorithmic detection → network monitoring → inoculation → fact-checking. The key conclusion drawn by the author is that effective detection of destructive influence and disinformation is ensured by a human-in-the-loop hybrid model, in which automated systems are inseparable from expert judgment, ethical standards, and transparent audit procedures.

Key words: disinformation, large language models, bot-networks, network monitoring, inoculation, fact-checking, digital verification.

Дата надходження статті: 25.06.2025
Дата прийняття статті: 07.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 328.132.2:328.132.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.34

Т. М. Смук
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-9003-2777
аспірант кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

СТАБІЛЬНІСТЬ УРЯДІВ ВЕЛИКИХ КОАЛІЦІЙ У ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ДЕМОКРАТІЯХ ЄВРОПИ

Постановка проблеми. Традиційно в політичній практиці парламентські партії (їхні фракції в парламенті) намагаються максимізувати рівень свого впливу на реалізацію політики в представницьких демократіях Європи. Задля досягнення такої мети більшість із них віддає перевагу сценаріям, при яких ці актори отримують статус урядових партій. Водночас у пріоритеті типово є спроби парламентських фракцій сформувати уряд самостійно. Утім, якщо такі намагання виявляються безрезультатними, то партії звикло вдаються до створення коаліційних урядів різних типів (але передусім урядів більшості). Серед цих урядових партійних кабінетів останнім за пріоритетністю іноді постає намагання сформувати великі коаліції (або й уряди національної єдності), щоби не допустити створення непартійного (технократичного) уряду чи розпуску легіслатури і відтак проведення дострокових парламентських виборів. Тож з огляду на нетипові й небажані для партій обставини формування урядів великих коаліцій, а також специфіку їхнього складу, постає питання, наскільки такі об'єднання є тривалими і стабільними. Позаяк узагальнено ці категорії вважаються складовими ширшого поняття – якості уряду й урядування. Відповідно, отримана за підсумками цього дослідження інформація щодо сутності, тривалості та стабільності урядів великих коаліцій потенційно стане корисною для політичних акторів європейських країн, включно з Україною, які в майбутньому можуть розглядати варіанти створення таких урядових кабінетів. У цьому контексті додатковий інтерес полягає в порівнянні означених аналітичних даних серед країн різних субрегіонів – Західної Європи та Центрально-Східної Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній та міжнародній політичній науці теоретична основа виокремлення, дефініювання й аналізування великих коаліцій частково присутня в працях А. Лейпхарта [20; 21], Р. Каца [18], К. Строма [26]. Водночас особливості формування, функціонування і наслідки діяльності урядів великих коаліцій розглядали Л. Гелмс [15], М. Шмідт [25], Ш. Ліс [19], В. Джейкобі [17], В. Мюллер [23]. Утім, ці науковці здебільшого акцентувалися на дослідженні згаданих урядових кабінетів лише в Австрії й Німеччині. Натомість уряди великих коаліцій у багатьох європейських державах, а не тільки в попередньо означених двох, аналізували А. Абеді й А. Сіарофф [10], М. Моріні та М. Ловлес [22]. Що стосується українського політологічного поля, то тут великі коаліції стали предметом окремого дослідження В. Литвина й А. Романюка [7], а також були частково розглянуті Н. Панчак-Бялоблоцькою [8]. Крім того, проблематика великих коаліцій і їхньої політичної стабільності в деяких європейських країнах порушена в працях Ю. Древаля [1; 2].

Загалом можна відзначити, що тема урядів великих коаліцій відносно регулярно аналізується в рамках західноєвропейських та північноамериканських наукових шкіл. Позаяк ця проблематика була предметом досліджень ряду західних політологів як у другій половині XX ст., так і в першій чверті XXI ст. Зокрема, упродовж останніх п'яти років опубліковані кілька наукових праць, що стосуються великих коаліцій. Утім, питання стабільності урядів великих коаліцій переважно розглядалося лише як складова ширших і загальніших тем щодо парламентських коаліцій і/або урядових кабінетів, а не в ролі основного предмета дослідження. Також відзначимо, що в західній політології в контексті великих коаліцій найчастіше аналізують означені уряди на прикладах Австрії й Німеччини як класичних моделей. Натомість загальноєвропейський і навіть світовий досвід формування та функціонування таких урядових кабінетів потребує подальшого активнішого і ґрунтовнішого дослідження.

Зі свого боку, в Україні проблематика великих коаліцій проаналізована доволі обмежено. Налічується лише декілька вітчизняних політологів, які досліджували цю тему. Відповідно, українських наукових праць про уряди великих коаліцій є обмаль. Водночас ще менше вітчизняних досліджень стосуються саме стабільності означених урядів. Зокрема, упродовж останніх п'яти років у політологічному середовищі України була опублікована тільки наукова стаття А. Кудряченка та В. Солошенко [3], в якій великі коаліції проаналізовано побіжно і лише в контексті Німеччини. Утім, питання стабільності означених урядів у європейських країнах взагалі профільно

© Т. М. Смук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

не аналізувалося в українській політичній науці впродовж останнього часу, що спричиняє додаткові підстави для проведення відповідного дослідження.

Мета статті. Оскільки у вітчизняній політології проблематика урядів великих коаліцій загалом і їхніх функціональних характеристик зокрема проаналізована вкрай слабо, метою цієї статті є дослідження стабільності урядів великих коаліцій на прикладі представницьких демократій Західної й Центрально-Східної Європи. Для досягнення поставленої цілі потрібно розв'язати ряд дослідницьких **завдань**: 1) визначити релевантне дефініювання і критерії виокремлення великих коаліцій серед інших типів урядів; 2) виділити та проаналізувати уряди великих коаліцій у європейських представницьких демократіях, які функціонували впродовж кінця XX – першої чверті XXI ст.; 3) уточнити параметри поняття «стабільність уряду» й охарактеризувати тривалість і стабільність урядів великих коаліцій у демократичних країнах Західної та Центрально-Східної Європи. Наукова розвідка здійснюватиметься в рамках методології неоінституціоналізму, а головними методами дослідження будуть порівняльний і статистичний.

Виклад основного матеріалу дослідження. У політологічній царині наявні розбіжності серед науковців щодо виокремлення та трактування поняття «велика коаліція». Так, А. Лейпхарт говорить про велику коаліцію як об'єднання основних політичних партій в умовах консенсусної демократії, що забезпечує широку участь та представлення в уряді [20; 21]. Зі свого боку, К. Стром визначає велику коаліцію як стратегічний союз, у якому об'єднуються дві найбільші партії, що переважно розташовуються в протилежних ідеологічних спектрах [26]. Водночас М. Моріні і М. Ловлес трактують велику коаліцію як урядове об'єднання, де основні партії внаслідок неможливості створення більш традиційних форм коаліції вимушено вступають у союз зі своїми попередньо головними суперниками або ж новими впливовими партіями, щоби уникнути «політичного паралічу» чи дострокових виборів [22, с. 404]. Натомість серед українських політологів варто звернути увагу на дефініювання аналізованого поняття у виконанні В. Литвина й А. Романюка. У їхньому розумінні велика урядова коаліція – це об'єднання (тимчасове чи більш тривале) двох і більше найбільших у парламенті і сумірних за розміром основних партій, які зовсім не є традиційними партнерами в процесі формування та відставки уряду на підставі того, що вони зазвичай розглядаються і стають самостійними формотворчими центрами урядів і/чи становлять різні політичні позиції в ідеологічному спектрі [7, с. 478].

Як бачимо, попри різні акценти в трактуваннях поняття «велика коаліція», у них простежуються також і деякі спільні ознаки. Зокрема, мовиться про двояку інституційну природу таких урядових кабінетів: для визначення великої коаліції треба враховувати як кількісний і партійно-розмірний, так й ідеологічний чинники. Зокрема, оперуючи класичною класифікацією урядових кабінетів А. Лейпхарта, можемо звернути увагу на те, що цей науковець, окрім однопартійних урядів більшості, однопартійних урядів меншості, мінімально-переможних коаліцій, надлишково-переможних коаліцій і коаліційних урядів меншості, виділяє також великі коаліції [21]. Хоча ми вважаємо, що не всі ці типи все-таки є елементами саме однорядкової класифікації. Інакше кажучи, йдеться про те, що за кількісним та партійно-розмірним критеріями великі коаліції виходять за рамки звичайних мінімально-переможних та надлишково-переможних коаліцій, адже можуть бути і першими, і другими. Серед іншого це пояснюється ідеологічним фактором дистинктивності великих коаліцій, адже звикло партії-учасниці таких урядових союзів є віддаленими одна від одної в «ліво-правому» ідеологічному спектрі. Утім, варто зазначити, що в сучасних умовах – зростання складності міжпартійних відносин та їхнього ідеологічного детермінування – розрізнення позиціонування партій у контексті ідеології є не єдиним (або менш важливим, ніж раніше) якісним критерієм виокремлення аналізованого типу урядів. Все частіше, говорячи про учасників урядів великих коаліцій, ми звертаємо увагу не лише на дистанцію між ними в ідеологічному спектрі, а також акцентуємося на факторі їхнього урядово-формотворчого потенціалу і на їхньому (партій) сприйнятті одна одної щодо цього.

Крім того, уряди великих коаліцій мають специфічні передумови формування. Із огляду на твердження, що учасниками таких урядових кабінетів переважно є конфронтаційні між собою партії в аспекті їхнього потенціалу бути самостійним центром формування уряду, а також їхнього, імовірно, віддаленого одне від одного ідеологічного позиціювання, виникнення великої коаліції потребує особливих мотивів і підстав. Так, В. Джейкобі виділяє три основні логіки формування урядів великих коаліцій. Перша із них – «оновлення» – полягає в тому, що найбільші та найвпливовіші партії парламенту об'єднуються у великі коаліції задля реалізації їхніх політичних цілей, недосяжних у рамках будь-яких кількісно-розмірно «менших» урядових кабінетів, але особливо тих політичних завдань партій, які потребують підтримки конституційної більшості легіслатури. Друга логіка – «клієнтелізм» – позначає політичну ситуацію, при якій партії-учасниці великих коа-

ліцій, по-перше, отримують додаткову можливість задовольнити свої партійно-корпоративні інтереси, а також, по-друге, забезпечують своїх виборців певними вигодами, які були би недосяжними за інших типів урядів, й урешті, по-третє, внаслідок попередньої умови такі партії розраховують на лояльність і підтримку свого електорату задля продовження перебування при владі. Зрештою, третя логіка – «стерилізація» – означає стратегію учасників великих коаліцій щодо недопущення інших партій (найчастіше – радикальних) до участі в уряді [17, с. 331] (третій сценарій в науці часто іменують «технікою санітарного кордону» [6]). Натомість Ю. Древаль головною підставою для формування великих коаліцій називає необхідність прийняття невідкладних для розвитку країни заходів, а умовою – зокрема, домовленість про входження представників менш впливових партійних фракцій до складу урядового кабінету, в якому ключові посади належать більш впливовій партії [2, с. 458]. Врешті, додатково В. Литвин вказує на ще дві особливі передумови створення урядів великих коаліцій: 1) усвідомлення великими партіями, що вони мають більше спільного в ідеологіях поміж собою, аніж із маленькими партіями; 2) надзвичайно висока фрагментація малих партій (коли жодна інша форма коаліційної більшості стійкою не вважається) [5, с. 134].

Враховуючи чи принаймні беручи до уваги все це, зі свого боку, ми вважаємо, що дефініювання та виокремлення великих коаліцій із-поміж інших типів урядів містять дві ключові ознаки чи дві групи ознак:

кількісно-розмірний чинник: а) у складі великої урядової коаліції обов'язково повинні бути дві або три найбільші основні (мейнстрімні) партії в парламенті, кожна з яких наділена не менше 20% мандатів від усього складу легіслатури; б) сукупна частка парламентських мандатів двох або трьох найбільших основних (мейнстрімних) партій у легіслатурі повинна становити більше 50% від усього / номінального складу парламенту (чи його нижньої палати); в) суплементарно, до складу великої коаліції можуть бути долучені й інші (менші) парламентські партії (через це є можливість формування великих коаліцій у формі як мінімально-переможних, так і надлишково-переможних урядових кабінетів);

ідеологічно-формотворчий чинник: а) кожна із двох або трьох найбільших (мейнстрімних) парламентських партій повинна вважатися основною, тобто традиційно володіти істотним впливом на вироблення й реалізацію політики в країні та мати вагомий коаліційний потенціал і релевантність бути центром створення уряду (це поміж іншого відповідає нормі наявності в такої партії не менше 20% мандатів від усього / номінального складу легіслатури); б) дві або три найбільші основні (мейнстрімні) парламентські партії повинні займати розташування і позиціонування в різних сегментах «ліво-правого» ідеологічного спектра або принаймні бути ідеологічними чи політичними супротивниками одна одної (передусім в електоральному контексті та під час формування інших урядових кабінетів); в) у двох або трьох найбільших основних (мейнстрімних) парламентських партій відсутня реальна фактично-поведінкова можливість або мотивація для створення будь-якого іншого типу партійного уряду.

Отож, аналізуючи уряди великих коаліцій, ми трактуємо їх як коаліційні уряди більшості, що складаються принаймні із двох або трьох найбільших у парламенті основних (мейнстрімних) партій, які володіють вагомим і сумірним коаліційним й урядово-формотворчим потенціалом та розташовані в різних сегментах «ліво-правого» ідеологічного спектра або є політичними супротивниками одна одної.

Також зауважимо, що в межах представленого дослідження ми звертаємо увагу на приклади урядів великих коаліцій винятково в європейських країнах як зразках представницьких демократій. Зокрема, йдеться про держави двох субрегіонів, а саме Західної Європи та Центрально-Східної Європи. Утім, у рамки аналізу не включено Швейцарію через особливості формування і функціонування тамтешніх урядів, на чому акцентують В. Литвин й А. Романюк [7, с. 488–489]. Водночас хронологічними межами дослідження визначено період з 1990 по 2024 роки. Нижня часова рамка пов'язана з початком розпаду т. зв. «соціалістичного табору» і проведенням у країнах Центрально-Східної Європи перших після Другої світової війни вільних або частково вільних виборів, а також із об'єднанням Федеративної Республіки Німеччини з Німецькою Демократичною Республікою та припиненням існування СРСР. Під цю нижню часову рамку – для синхронізації дослідження – підведено і країни Західної Європи. Натомість кінцевий термін аналізу зумовлений наразі (станом на момент дослідження) останнім повним роком (2024 р.), коли проводились парламентські вибори в різних країнах, а також крайнім доступним релізом проєкту «ParlGov» (серпень 2024 року), дані якого використано (табл. 1).

Згідно з даними таблиці 1, у період із 1990 по 2024 роки в європейських представницьких демократіях було сформовано 32 уряди великих коаліцій, 3 з яких – перехідні (головно виконувачі обов'язків). У субрегіональному розрізі кількість випадків великих коаліцій у країнах Західної Європи (25) вагомо перевищує показник у державах Центрально-Східної Європи (7). Утім, доречно зауважити, що кількість країн, в яких були кейси

Таблиця 1

Випадки та композиція урядів великих коаліцій у представницьких демократіях Європи (1990–2024 рр.)[1] [13; 14; 24; 27]

Країна (загальна к-сть депутатів парламенту або нижньої палати парламенту в період діяльності уряду)	Період діяльності уряду	Глава уряду (партія)	Склад великої коаліції (к-сть мандатів партії / % мандатів партії) / сума к-сті мандатів коаліції (% від загальної к-сті депутатів парламенту або нижньої палати парламенту)	Ідеологічне позиціонування партій коаліції[2]	Тип коаліції
ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ДЕМОКРАТІЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ					
Австрія (183)	17.12.1990–28.11.1994	Ф. Враніцкі III (SPO)	SPO (80 / 43,7%) + OVP (60 / 32,8%) / 140 (76,5%)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК
	29.11.1994–11.03.1996	Ф. Враніцкі IV (SPO)	SPO (65 / 35,5%) + OVP (52 / 28,4%) / 117 (63,9%)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК
	12.03.1996–27.01.1997	Ф. Враніцкі V (SPO)	SPO (71 / 38,8%) + OVP (52 / 28,4%) / 123 (67,2%)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК
	28.01.1997–02.10.1999	В. Кліма I (SPO)	SPO (71 / 38,8%) + OVP (52 / 28,4%) / 123 (67,2%)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК
	03.10.1999–03.02.2000 (ПУ)	В. Кліма II (SPO)	SPO (65 / 35,5%) + OVP (52 / 28,4%) / 117 (63,9%)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК
	11.01.2007–01.12.2008	А. Гузенбауер (SPO)	SPO (68 / 37,1%) + OVP (66 / 36,1%) / 134 (73,2%)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК
	02.12.2008–15.12.2013	В. Файманн I (SPO)	SPO (57 / 31,1%) + OVP (51 / 27,9%) / 108 (59%)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК
	16.12.2013–16.05.2016	В. Файманн II (SPO)	SPO (52 / 28,4%) + OVP (47 / 25,7%) / 99 (54,1%)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК
	17.05.2016–18.12.2017	К. Керн (SPO)	SPO (52 / 28,4%) + OVP (47 / 25,7%) / 99 (54,1%)	SPO (3,7) + OVP (6,5)	МПК
Ірландія (166)	09.03.2011–05.05.2016	Е. Кенні I (FG)	FG (76 / 45,8%) + Lab (37 / 22,3%) / 113 (68,1%)	FG (6,4) + Lab (3,6)	МПК
Ісландія (63)	24.05.2007–31.01.2009	Г. Горде II (Sj)	Sj (25 / 39,7%) + Sam (18 / 28,6%) / 43 (68,3%)	Sj (7,5) + Sam (4,1)	МПК
Люксембург (60)	14.07.1989–12.07.1994	Ж. Сантер II (CSV)	CSV (22 / 36,7%) + LSAP (18 / 30%) / 40 (66,7%)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК
	13.07.1994–19.01.1995	Ж. Сантер III (CSV)	CSV (21 / 35%) + LSAP (17 / 28,3%) / 38 (63,3%)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК
	20.01.1995–06.08.1999	Ж.-К. Юнкер I (CSV)	CSV (21 / 35%) + LSAP (17 / 28,3%) / 38 (63,3%)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК
	31.07.2004–22.07.2009	Ж.-К. Юнкер III (CSV)	CSV (24 / 40%) + LSAP (14 / 23,3%) / 38 (63,3%)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК
	23.07.2009–10.07.2013	Ж.-К. Юнкер IV (CSV)	CSV (26 / 43,3%) + LSAP (13 / 21,7%) / 39 (65%)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК
	11.07.2013–03.12.2013 (ПУ)	Ж.-К. Юнкер V (CSV)	CSV (26 / 43,3%) + LSAP (13 / 21,7%) / 39 (65%)	CSV (6,4) + LSAP (3,3)	МПК
Нідерланди (150)	07.11.1989–21.08.1994	Р. Любберс III (CDA)	CDA (54 / 36%) + PvdA (49 / 32,7%) / 103 (68,7%)	CDA (5,9) + PvdA (3,6)	МПК
	03.08.1998–21.07.2002	В. Кок II (PvdA)	PvdA (45 / 30%) + VVD (38 / 25,3%) + D66 (14 / 9,3%) / 97 (64,7%)	PvdA (3,6) + VVD (7,3) + D66 (4,5)	НПК
	05.11.2012–14.03.2017	М. Рютте III (VVD)	VVD (41 / 27,3%) + PvdA (38 / 25,3%) / 79 (52,7%)	VVD (7,3) + PvdA (3,6)	МПК
Німеччина (614)	22.11.2005–27.10.2009	А. Меркель I (CDU)	CDU/CSU (226 / 36,8%) + SPD (222 / 36,2%) / 448 (73%)	CDU/CSU (6,3) + SPD (3,6)	МПК
(631)	17.12.2013–23.09.2017	А. Меркель III (CDU)	CDU/CSU (311 / 49,3%) + SPD (193 / 30,6%) / 504 (79,9%)	CDU/CSU (6,3) + SPD (3,6)	МПК
(709)	24.09.2017–13.03.2018 (ПУ)	А. Меркель IV (CDU)	CDU/CSU (246 / 34,7%) + SPD (153 / 21,6%) / 399 (56,3%)	CDU/CSU (6,3) + SPD (3,6)	МПК
(709)	14.03.2018–07.12.2021	А. Меркель V (CDU)	CDU/CSU (246 / 34,7%) + SPD (153 / 21,6%) / 399 (56,3%)	CDU/CSU (6,3) + SPD (3,6)	МПК
Фінляндія (200)	28.08.1990–25.04.1991	Г. Голкері II (KOK)	SSDP (56 / 28%) + KOK (53 / 26,5%) + RKP-SFP (12 / 6%) / 121 (60,5%)	SSDP (3,6) + KOK (7,2) + RKP-SFP (6,4)	НПК

Продовження таблиці 1

ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ДЕМОКРАТІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ					
Болгарія (240)	17.08.2005–26.07.2009	С. Станішев (KzB|DL)	KzB|DL (82 / 34,2%) + NDSV (53 / 22,1%) + DPS (34 / 14,2%) / 169 (70,4%)	KzB|DL (2,9) + NDSV (5,8) + DPS (4,6)	НПК
	06.06.2023–09.04.2024	Н. Денков (PP)	GERB (69 / 28,8%) + PP (64 / 26,7%) / 133 (55,4%)	GERB (8,7) + PP (центр)	МПК
Естонія (101)	26.01.2021–14.07.2022	К. Каллас I (ERe)	ERe (34 / 33,7%) + EK (26 / 25,7%) / 60 (59,4%)	ERe (7,9) + EK (4)	МПК
Румунія (334)	22.12.2008–22.12.2009	Е. Бок I (PD-L)	PD-L (115 / 34,4%) + PSD (110 / 32,9%) / 225 (67,4%)	PD-L (5,4) + PSD (3,2)	МПК
(412)	21.12.2012–03.03.2014	В. Понта II (PSD)	PSD (160 / 38,8%) + PNL (100 / 24,3%) + PU|PC (13 / 3,2%) / 273 (66,3%)	PSD (3,2) + PNL (6,1) + PU|PC (4,8)	НПК
(330)	25.11.2021–14.06.2023	Н. Чуке (PNL)	PSD (110 / 33,3%) + PNL (93 / 28,2%) + UDMR (21 / 6,4%) / 224 (67,9%)	PSD (3,2) + PNL (6,1) + UDMR (6)	НПК
(330)	15.06.2023–23.12.2024	М. Чолаку (PSD)	PSD (110 / 33,3%) + PNL (93 / 28,2%) / 203 (61,5%)	PSD (3,2) + PNL (6,1)	МПК

Умовні позначення: [1] МПК – мінімально-переможна коаліція; НПК – надлишково-переможна коаліція; ПУ – перехідний уряд.

[2] Запропоновано ліво-правий ідеологічний спектр за шкалою від «0» (максимально ліві партії) до «10» (максимально праві партії). Використано методології Ф. Кастельса і П. Мейра [12], Дж. Хубера і Р. Інглхарта [16], К. Бенойта і М. Лейвера [11], CHES [9].

урядів великих коаліцій в аналізований відтинок часу, – незначна. Загалом йдеться про 10 держав: 7 – у Західній Європі і 3 – в Центрально-Східній Європі. У цьому аспекті найчастіше великі коаліції формувалися в Австрії (9 разів), Люксембурзі (6), Німеччині (4), Румунії (4), Нідерландах (3), Болгарії (2), а також в Ірландії, Ісландії, Фінляндії й Естонії (по 1 разу). Відповідно, є підстави говорити про уряди великих коаліцій у період з 1990 по 2024 роки в європейських країнах як повторювані, а не одиничні (випадкові), сценарії формування і діяльності урядів у контексті винятково 6 держав: чотирьох – із Західної Європи та двох – з Центрально-Східної Європи. Крім того, з погляду кількісно-розмірного критерію типології коаліційних урядів серед представлених випадків домінують мінімально-переможні коаліції, а надлишково-переможними були тільки 5 великих коаліцій із наведених 32.

З отриманої інформації стає очевидно, що в абсолютній більшості європейських представницьких демократій з-поміж різних типів урядів великі коаліції є радше винятками, ніж регулярним видом урядових кабінетів. Утім, навіть у тих країнах, де частіше чи рідше формувалися великі коаліції, наразі невідомо те, наскільки стабільними вони були, адже це питання вкрай зрідка ставилось на порядок денний. Крім того, стабільність урядів великих коаліцій у наявних дослідженнях майже ніколи не виступала самостійним дослідницьким ракурсом. Отож спробуємо дати відповідь на це питання шляхом аналізу відповідних даних щодо урядів великих коаліцій, наведених у таблиці 1.

За словами В. Литвина, поняття «урядова стабільність» звикло вживається у двох значеннях: 1) широкому – це здатність уряду залишатися при виконанні службових обов'язків; 2) вузькому – це стійкий стан функціонування уряду, що характеризується його здатністю до тривалого існування, збереження визначних внутрішніх і зовнішніх параметрів [4, с. 37]. У політологічній літературі стабільність уряду найчастіше визначається через параметри урядової тривалості й індекс урядової стабільності.

Зокрема, тривалість існування уряду ми трактуємо як часовий період, виражений у роках (або місяцях чи днях), який починається із першого дня функціонування нового урядового кабінету незалежно від особливостей процедури його формування та затвердження, а завершується в останній день діяльності поточного урядового кабінету, незважаючи на причини припинення повноважень цього уряду (чергові або дострокові парламентські вибори, вотум недовіри уряду, відставка прем'єр-міністра чи міністрів за власним бажанням, смерть або проблеми зі здоров'ям прем'єр-міністра, зміна композиції уряду тощо). Утім, часова протяжність каденції парламенту різниться серед окремих країн, що безпосередньо впливає на тривалість максимально можливого терміну повноважень уряду. З огляду на це, в питанні стабільності урядів не доречно послуговуватися тільки категорією урядової тривалості. Натомість варто брати до уваги також параметри індексу урядової стабільності. Йдеться про відсоткове співвідношення між реальним (фактичним) та максимально можливим терміном повноважень уряду. Останній визначається три-

валістю каденції парламенту (або іншого урядово-формотворчого інституту) в кожній країні, що затверджено в її законодавстві. Відповідно, уряд вважається найбільш стабільним і має показник цього індекса на рівні 100% у ситуації, коли тривалість уряду повністю збігається з нормативним терміном повноважень легіслатури (або іншого урядово-формотворчого інституту) в період між черговими виборами.

Використовуючи таку методологічну і концептуальну рамку, ми проаналізували стабільність урядів великих коаліцій в європейських представницьких демократіях. Це представлено в таблиці 2, хоча в ній не бралися до уваги перехідні уряди. Отож в аналітичний фокус потрапили 29 урядів великих коаліцій: 22 – у країнах Західної Європи та 7 – у державах Центрально-Східної Європи (табл. 2).

Серед проаналізованих представницьких демократій, де великі коаліції траплялися принаймні двічі, найменш тривалими були відповідні уряди в Румунії (у середньому – 1,32 рока), Болгарії (2,40) й Австрії (2,47), а найбільш тривалими – у Нідерландах (4,37), Німеччині (3,81) та Люксембурзі (3,60). Щодо показників індекса урядової стабільності великих коаліцій у зазначених країнах, то усереднено найнижчі результати продемонстрували Румунія (33,1%), Австрія (53,8%) і Болгарія (58,8%). Натомість найста-

Таблиця 2

Стабільність урядів великих коаліцій у представницьких демократіях Європи (1990–2024 рр.) [13; 14; 24]

Країна	Глава уряду	Період діяльності уряду	Тривалість уряду (роки)	Індекс урядової стабільності (%)
ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ДЕМОКРАТІЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ				
Австрія	Ф. Враніцкі III	17.12.1990–28.11.1994	3,95	95,1
	Ф. Враніцкі IV	29.11.1994–11.03.1996	1,28	26,2
	Ф. Враніцкі V	12.03.1996–27.01.1997	0,88	23,2
	В. Кліма I	28.01.1997–02.10.1999	2,68	70,6
	А. Гузенбауер	11.01.2007–01.12.2008	1,89	42,8
	В. Файманн I	02.12.2008–15.12.2013	5,05	96,4
	В. Файманн II	16.12.2013–16.05.2016	2,42	48,4
	К. Керн	17.05.2016–18.12.2017	1,59	28,3
	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ		**2,47**	**53,8**
Ірландія	Е. Кенні I	09.03.2011–05.05.2016	5,16	97,7
Ісландія	Г. Горде II	24.05.2007–31.01.2009	1,69	42,4
Люксембург	Ж. Сантер II	14.07.1989–12.07.1994	4,98	98,3
	Ж. Сантер III	13.07.1994–19.01.1995	0,52	10,5
	Ж.-К. Юнкер I	20.01.1995–06.08.1999	4,58	87,8
	Ж.-К. Юнкер III	31.07.2004–22.07.2009	4,97	97,3
	Ж.-К. Юнкер IV	23.07.2009–10.07.2013	3,97	79,3
	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ		**3,6**	**74,6**
Нідерланди	Р. Любберс III	07.11.1989–21.08.1994	4,79	95,5
	В. Кок II	03.08.1998–21.07.2002	3,96	93,5
	М. Рютте III	05.11.2012–14.03.2017	4,35	96,7
	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ		**4,37**	**95,2**
Німеччина	А. Меркель I	22.11.2005–27.10.2009	3,93	95,6
	А. Меркель III	17.12.2013–23.09.2017	3,77	94,1
	А. Меркель V	14.03.2018–07.12.2021	3,73	88,3
	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ		**3,81**	**92,7**
Фінляндія	Г. Голкері II	28.08.1990–25.04.1991	0,66	13,7
СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ (ЗАХІДНА ЄВРОПА)			**3,12**	**64,6**
ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ДЕМОКРАТІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ				
Болгарія	С. Станішев	17.08.2005–26.07.2009	3,94	96,4
	Н. Денков	06.06.2023–09.04.2024	0,85	21,1
	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ		**2,4**	**58,8**
Естонія	К. Каллас I	26.01.2021–14.07.2022	1,46	36,6
Румунія	Е. Бок I	22.12.2008–22.12.2009	1	24,8
	В. Понта II	21.12.2012–03.03.2014	1,2	29,9
	Н. Чуке	25.11.2021–14.06.2023	1,56	38,9
	М. Чолаку	15.06.2023–23.12.2024	1,53	38,8
	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ		1,32	33,1
СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ (ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА)			**1,65**	40,9

більнішими такі урядові кабінети виявилися в Нідерландах (95,2%), Німеччині (92,7%) та Люксембурзі (74,6%). Утім, доречно зауважити, що в національному розрізі в деяких країнах усі або майже всі великі коаліції були схожими між собою за рівнем тривалості та стабільності: йдеться про Люксембург (всі уряди великих коаліцій, крім одного, варіювалися в проміжку від 3,97 р. до 4,98 р. за тривалістю; від 79,3% до 98,3% за стабільністю), Нідерланди (від 3,96 р. до 4,79 р. за тривалістю; від 93,5% до 96,7% за стабільністю), Німеччину (від 3,73 р. до 3,93 р. за тривалістю; від 88,3% до 95,6% за стабільністю) і Румунію (від 1 р. до 1,56 р. за тривалістю; від 24,8% до 38,9% за стабільністю). Зі свого боку, в Австрії (від 0,88 р. до 5,05 р. за тривалістю; від 23,2% до 96,4% за стабільністю) та Болгарії (від 0,85 р. до 3,94 р. за тривалістю; від 21,1% до 96,4% за стабільністю) уряди великих коаліцій вагомо відрізнялися один від одного з погляду аналізованих критеріїв. Цікаво, що Австрія з точки зору вказаних даних є статистично ближчою до відповідних показників держав Центрально-Східної Європи, ніж до західноєвропейських демократій. Утім, середні значення стабільності урядів великих коаліцій у країн Західної Європи (64,6%) все ж є істотно вищими, ніж у країн Центрально-Східної Європи (40,9%).

Висновки та перспективи подальших досліджень. У рамках цього дослідження визначено два ключові чинники для виокремлення урядів великих коаліцій серед інших типів урядових кабінетів: 1) кількісно-розмірний, який позначає необхідну кількість і «розмір» партій-учасниць великих коаліцій; 2) ідеологічно-формотворчий, що поєднує ідеологічні та урядово-формотворчі особливості урядових партій, а також специфіку обставин і намірів учасників великих коаліцій перед формуванням такого типу урядів. Самі ж уряди великих коаліцій – це коаліційні уряди більшості, що складаються принаймні із двох або трьох найбільших у парламенті основних (мейнстрімних) партій, які володіють вагомим і сумірним коаліційним й урядово-формотворчим потенціалом та розташовані в різних сегментах «ліво-правого» ідеологічного спектра або є політичними супротивниками одна одної.

Також з'ясовано, що серед європейських представницьких демократій упродовж 1990–2024 рр. уряди великих коаліцій були сформовані винятково в семи країнах Західної Європи і трьох країнах Центрально-Східної Європи. Водночас в означений період принаймні двічі великі коаліції діяли тільки в Австрії, Люксембурзі, Німеччині, Румунії, Нідерландах і Болгарії. До того ж, в абсолютній більшості проаналізованих випадків великі коаліції функціонували головно як мінімально-переможні коаліції.

Врешті-решт, висновувано, що серед проаналізованих країн із повторюваним досвідом формування великих коаліцій найменш тривалими такі уряди були в країнах Центрально-Східної Європи (Румунії й Болгарії) і в Австрії, а найбільш тривалими – у державах Західної Європи (Нідерландах, Німеччині та Люксембурзі). Схожі тенденції і відносні результати отримано й у контексті рівня стабільності урядів великих коаліцій у зазначених державах. Попри нижчі показники Австрії порівняно з іншими західноєвропейськими демократіями, усереднено великі коаліції в країнах Західної Європи все-таки були вагомо стабільнішими, ніж у країнах Центрально-Східної Європи.

Отже, в представницьких демократіях Західної Європи уряди великих коаліцій, попри особливі умови й обставини формування і звикло нетиповий склад учасників, з позиції середніх значень виявилися доволі тривалими і стабільними. Натомість у державах Центрально-Східної Європи такі урядові кабінети переважно були нетривалими і нестабільними, адже здебільшого вони не досягали навіть половини терміну максимально можливого, згідно із законодавством, періоду існування уряду. Тим не менше, варто зауважити, що отримані результати параметрів стабільності та тривалості урядів у національному розрізі деяких європейських демократій, а також вказані відмінності в показниках стабільності урядів між країнами Західної та Центрально-Східної Європи гіпотетично можуть спостерігатися не тільки в контексті урядів великих коаліцій. Відповідно, у наступних дослідженнях варто розширити аналітичне поле і звернути увагу на порівняння рівня стабільності різних типів урядів (включно із великими коаліціями) у країнах цих двох європейських субрегіонів. Крім того, інформативним може стати напрям подальших наукових розвідок щодо якості й ефективності урядів великих коаліцій як продовження та масштабування теми стабільності вказаних урядових кабінетів.

Література

1. Древаль Ю. Формування та функціонування парламентської більшості (досвід європейських країн). *«Демократичне врядування» : Науковий вісник*. 2009. Вип. 3. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/7541/1/%2BDreval.pdf (дата звернення: 20.05.2025).

2. Древаль Ю. Широка коаліція і політична стабільність: досвід європейських країн. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2008. Вип. 40. С. 455–462.

3. Кудряченко А., Солошенко В. Проблеми політичної трансформації ФРН на сучасному етапі. *Україна дипломатична*. 2020. №1 (10). С. 700–716.

4. Литвин В. Концептуальне визначення поняття «урядова стабільність». *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Політологія, Соціологія, Філософія*. 2008. № 10. С. 37–42.

5. Литвин В. С. Типи урядових кабінетів. *Політологічний вісник: Збірник наукових праць*. 2008. № 37. С. 123–138.

6. Литвин В. Техніка «санітарного кордону» у формуванні урядових кабінетів європейських країн. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. Вип. 9. С. 282–285.

7. Литвин В., Романюк А. Великі коаліції у контексті коаліційних урядів більшості : концептуалізація, політичні причини та наслідки на прикладі парламентських демократій у Європі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 2 (64). С. 473–504.

8. Панчак-Бялоблоцька Н. Раціонально-логічна зумовленість та емпіричний досвід формування різних типів урядів у європейських парламентських демократіях. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. № 1. С. 241–262.

9. 2010 CHES expert survey. *CHESdata* : website. URL: https://www.chesdata.eu/2010-chapel-hill-expert-survey (last accessed: 14.05.2025).

10. Abedi A., Siaroff A. Grand Coalitions in Europe : Still an Anomaly? *General Conference of the European Consortium for Political Research. ECPR Paper*. Prague, 2016.

11. Benoit K., Laver M. Party policy in modern democracies. *TCD* : website. URL: http://www.tcd.ie/Political_Science/ppmd/PPMD_11apr2006.pdf (last accessed: 14.05.2025).

12. Castles F., Mair P. Left-right political scales : Some expert judgments. *European Journal of Political Research*. 1984. Vol. 12. No. 1. P. 73–88.

13. Denkov Government. *Wikipedia*: website. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Denkov_Government (last accessed: 22.05.2025).

14. First Ciolacu cabinet. *Wikipedia*: website. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Ciolacu_cabinet (last accessed: 22.05.2025).

15. Helms L. The Grand Coalition : Precedents and Prospects. *German Politics & Society*. 2006. Vol. 24, No. 1. P. 47–66.

16. Huber J., Inglehart R. Expert interpretations of party space and party locations in 42 societies. *Party Politics*. 1995. Vol. 1. No. 1. P. 73–111.

17. Jacoby W. Grand Coalitions and Democratic Dysfunction : Two Warnings from Central Europe. *Government and Opposition*. 2017. Vol. 52, No. 2. P. 329–355.

18. Katz R. Party Governments : European and American Experiences. Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1987. 328 p.

19. Lees C. The Grand Coalition and the Party System. *German Politics*. 2010. Vol. 19, № 3–4. P. 312–331.

20. Lijphart A. Democracy in Plural Societies : A Comparative Exploration. New Haven, CT: Yale University Press, 1977. P. 25–52.

21. Lijphart A. Patterns of Democracy : Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. New Haven, London: Yale University Press, 1999. P. 90–115.

22. Morini M., Loveless M. Losers together? Grand coalitions in the EU member states. *Italian Political Science Review / Rivista Italiana di Scienza Politica*. 2021. Vol. 51. P. 404–418.

23. M ller W. C. Austria : Phasing-Out Grand Coalition Government. Coalition Governance in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2021. P. 41–80.

24. ParlGov project. *ParlGov*: website. URL: https://parlgov.fly.dev/ (last accessed: 27.05.2025).

25. Schmidt M. G. Germany : The Grand Coalition State. Comparative European Politics (3rd edition) / edit. by J. M. Colomer. London ; New York : Routledge, 2008. P. 90–138.

26. Strom K. A behavioral theory of competitive political parties. *American Journal of Political Science*. 1990. Vol. 34, No. 2. P. 565–598.

27. We Continue the Change. *Wikipedia*: website. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/We_Continue_the_Change (last accessed: 22.05.2025).

Анотація

Смук Т. М. **Стабільність урядів великих коаліцій у представницьких демократіях Європи.** – Стаття.

Метою статті визначено дослідження стабільності урядів великих коаліцій на прикладі представницьких демократій Західної та Центрально-Східної Європи. Наукову розвідку здійснено в рамках методології неоінституціоналізму, а головними методами дослідження обрано порівняльний та статистичний. У науковій роботі проаналізовано окремі підходи іноземних та українських політологів стосовно дефініювання поняття «велика коаліція», а також запропоновано власне трактування цієї категорії. Означено два головні критерії виокремлення урядів великих коаліцій серед інших типів урядових кабінетів: 1) кількісно-розмірний та 2) ідеологічно-формотворчий. На цій підставі досліджено випадки і структурні особливості урядів великих коаліцій у представницьких демократіях Західної та Центрально-Східної Європи в кінці XX – першій чверті XXI ст. З'ясовано, що в цей період було створено 32 уряди великих коаліцій у десяти європейських країнах: у семи демократіях Західної Європи та в трьох державах Центрально-Східної Європи. Аргументовано, що повторюваний досвід функціонування відповідного типу урядів був тільки в Австрії, Люксембурзі, Німеччині, Румунії, Нідерландах і Болгарії. В абсолютній більшості випадків великі коаліції функціонували як мінімально-переможні. Також встановлено, що в країнах із повторюваним досвідом створення великих коаліцій найменш тривалими такі уряди були в Румунії, Болгарії та Австрії, а найбільш тривалими – у Нідерландах, Німеччині й Люксембурзі. Схожі відносні результати отримано і щодо рівня стабільності урядів великих коаліцій у зазначених шести країнах. У національному розрізі в Люксембурзі, Нідерландах, Німеччині й Румунії всі або майже всі великі коаліції були схожими між собою за рівнем тривалості та стабільності, а в Австрії та Болгарії уряди великих коаліцій істотно відрізнялися один від одного в аспекті аналізованих критеріїв. Доведено, що в середньому великі коаліції в державах Західної Європи функціону-

вали впродовж близько 65% від максимально можливого терміну існування уряду, а в країнах Центрально-Східної Європи цей показник був вагомо меншим і становив лише майже 41%. У підсумку, зроблено висновок, що усереднено в представницьких демократіях Західної Європи уряди великих коаліцій, попри їхні особливі умови формування та нетиповий склад учасників, виявилися доволі тривалими і стабільними, а в державах Центрально-Східної Європи такі урядові кабінети переважно були нетривалими і нестабільними.

Ключові слова: велика коаліція, уряд, стабільність уряду, тривалість уряду, урядово-формотворчий потенціал, «ліво-правий» ідеологічний спектр.

Summary

Smuk T. M. **Stability of grand coalition governments in representative democracies of Europe.** – Article.

The aim of the article is to study the stability of grand coalition governments using the example of representative democracies of Western and Central-Eastern Europe. Scientific exploration has been carried out within the framework of the methodology of new institutionalism, as well as comparative and statistical methods were chosen as the main research methods. The research analyzes some approaches of foreign and Ukrainian political scientists to defining the concept of «grand coalition», and also consists its author's interpretation of this category. Two main criteria for distinguishing grand coalition governments from other types of governments are named: 1) quantitative-dimensional and 2) ideologically-formative. The cases and structural features of grand coalition governments in representative democracies of Western and Central-Eastern Europe in the late 20th and first quarter of the 21st centuries are studied. It has been found that during this period, 32 grand coalition governments were formed in 10 European countries: in 7 democracies of Western Europe and in 3 states of Central-Eastern Europe. It is argued that the repeated experience of the functioning of such type of government was only in Austria, Luxembourg, Germany, Romania, the Netherlands and Bulgaria. In the absolute majority of cases, grand coalitions functioned as a minimal-winning ones. It has been found that in countries with repeated experience of creating grand coalitions, such governments were the least durable in Romania, Bulgaria and Austria, and the most durable in the Netherlands, Germany and Luxembourg. Similar relative results were obtained regarding the level of stability of grand coalition governments in the six mentioned states. In the national context, in Luxembourg, the Netherlands, Germany and Romania, all or almost all grand coalitions were similar to each other in terms of duration and stability, while in Austria and Bulgaria, grand coalition governments differed significantly from each other in terms of the analyzed criteria. It has been proven that, on average, grand coalitions in Western European countries functioned for about 65% of the maximum possible term of government durability, while in Central-Eastern European countries this figure was significantly lower and amounted just to almost 41%. In general, it is concluded that on average in representative democracies of Western Europe, grand coalition governments, despite their special conditions of formation and atypical composition of participants, have turned out to be quite long-lasting and stable, while in the states of Central-Eastern Europe, such government associations were mostly short-lived and unstable.

Key words: grand coalition, government, government stability, government duration, government-forming potential, «left-right» ideological spectrum.

Дата надходження статті: 16.06.2025
Дата прийняття статті: 29.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 321.01:35.072
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.35

О. І. Тимошенко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-4287-1947
доктор філософських наук, професор,
ректор ПВНЗ «Європейський університет»

Л. О. Левченко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-4030-7272
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
ПВНЗ «Європейський університет»

ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ВЛАДИ ТА САМОВРЯДУВАННЯ: ГЕНЕЗИС ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДХОДІВ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Постановка проблеми. Політична влада як інституційна форма організації суспільства є одним із ключових елементів політичної системи. Водночас розвиток демократичних суспільств обумовив формування механізмів, які обмежують монополію державної влади, зокрема – через інститути самоврядування. У сучасних умовах важливим завданням є пошук ефективного балансу між централізованими і децентралізованими формами управління. Питання ефективного здійснення влади турбувало людство з моменту перших наукових рефлексій на політичні та суспільні теми. Майже одразу до меж політологічного аналізу потрапляє співвідношення «влада-самоврядування» як незамінні супутники політичного управління. Сучасна держава демократичного типу взагалі не уявляється без хоча б одного з компонентів даного співвідношення. Від того, яка роль відводиться самоврядуванню у владних взаєминах, судять про рівень демократичності всієї системи влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З метою дослідження основних етапів еволюції взаємин «влада-самоврядування» автори зверталися до аналізу творчої спадщини видатних світових мислителів різних часів – Платона, Аристотеля, Цицерона, Х. Аквінського, Н. Макіавеллі, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, М. Вебера, А. Токвіля, Р. Даля та ін. [10, 6, 8, 2, 1, 14]. Серед сучасних вітчизняних дослідників, котрі вивчали різні аспекти визначеної проблематики, потрібно зазначити О. Рябченка, він аналізує інститути місцевого самоврядування в контексті громадянського суспільства [12]. Т. Мотренко досліджувала проблеми децентралізації в Україні [9]. О. Слободянюк розглядає самоврядування як соціальний феномен, його особливості та специфіку [13]. Ю. Римаренко аналізує особливості державотворення в сучасних геополітичних умовах [11].

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз еволюції підходів до співвідношення влади та самоврядування в політичній теорії з акцентом на сучасні трансформації в умовах демократизації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична влада – це здатність суб'єкта впливати на суспільні процеси, визначати порядок прийняття рішень, контролювати ресурси та поведінку інших. Самоврядування ж визначається як автономна діяльність громад чи окремих територіальних одиниць в межах наданих повноважень. Класичні підходи (Вебер, Токвіль) трактували ці категорії через призму вертикальної і горизонтальної взаємодії у владі [2, 14].

Питання про з'ясування ґенези підходів щодо співвідношення влади та самоврядування слід розпочинати з зародження політичної сфери людства, коли влада стає центральною категорією політичного буття, а отже, й предметом наукової рефлексії. Традиційно аналіз наукової спадщини щодо висвітлення будь-яких аспектів здійснення влади розпочинають з давніх часів, зокрема з Античності. Дослідження античної доби є актуальним ще й з огляду на те, що сучасні політико-правові системи більшості країн розвиненої демократії багато в чому ґрунтуються на тих принципах, які були вироблені саме у Стародавній Греції та Римі.

Аналіз політичної спадщини найбільш видатних мислителів Античності дає підстави стверджувати, що перші уявлення про відносини влада-самоврядування відбувалися в межах вчення про ідеальну форму правління. На переконання давньогрецьких мислителів, ідеальною формою правління може бути тільки змішана форма державності, за умов збереження полісу, в якому існують риси цивільної громади. Політичне становлення Стародавнього Риму було дещо іншим. Римська держава пройшла тривалу еволюцію від

© О. І. Тимошенко, Л. О. Левченко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

царської влади, республіканської форми правління і до імператорської влади. Причому, якщо на перших етапах державності Риму зберігалися суттєві риси цивільної громади, то в періоди принципату та домінату сформувалася вертикаль влади з централізованим бюрократичним апаратом, який контролював місцеву владу.

Політична думка Середньовіччя щодо розгляду варіантів взаємодії влади і самоврядування також є розмаїтою. Дослідження взаємодії влади та структур самоврядування у цей період доцільно проводити шляхом порівняльного аналізу середньовічної візантійської (орієнтально-православної) традиції та принципів окцидентально-католицької традиції, на яку спиралася як державна практика, так і політико-правова теорія західноєвропейських держав. Ключовим фактором аналізу обох політико-правових традицій є орієнтальний напрямок, що ґрунтується на античній спадщині та римській школі права. Але внаслідок зміни історичних та релігійно-культурних умов були сформовані абсолютно різні державно-правові системи і зокрема різні підходи до розуміння оптимального співвідношення центральної влади та самоврядних структур у національних політичних системах.

Можна виокремити наступні напрямки:

– візантійська (східно-православна) традиція, яка бачила монарха як верховного суверена, що має поєднувати світську, церковну і самоврядну влади в своїх руках;

– теологічну (католицьку) традицію, згідно якої монарх має підкорятися релігійній владі з метою легітимізації влади світської (як центральної, так і самоврядної);

– світську традицію громадянського гуманізму, відповідно до якої народ є єдиним суверен влади, але делегує її легітимному монархові.

Аналізуючи політико-правову спадщину Середньовіччя та Відродження, необхідно враховувати, що концепції більшості вчених цього періоду ґрунтувалися на античній спадщині, передусім на спадку Аристотеля. Так, один з представників громадянського гуманізму, Леонардо Бруно Аретіно був переконаним послідовником Аристотеля. За визначенням Бруно: «Державою є не будь-яке об'єднання людей, а тільки те, котре з власних можливостей домоглося такої досконалості, щоб без підтримки ззовні самостійно мати достатньо для доброго життя» [10, с. 371]. Таким чином, можна зробити висновок про своєрідний синтез в Аристотелевій традиції італійського гуманізму часів Відродження ідей держави, яка ґрунтується на меті досягнення загального блага та цінностей подальшого розвитку громадянських інституцій та структур самоврядування. Для гуманістів спільною є думка про те, що метою держави має бути забезпечення щасливого життя своїх громадян, а заради цього держава не повинна обмежувати громадянські ініціативи. Отже, італійські гуманісти відстоювали ідеї громадсько-політичної етики.

Безперечно найбільш цікавим для з'ясування питання про політико-правові інтерпретації взаємодії влади та самоврядних структур в часи Середньовіччя і Відродження є дослідження теоретичної спадщини Н. Макіавеллі. Ідеалом державності для Макіавеллі виступає змішане правління у формі поміркованої республіки. Він вважає таку форму правління більш стабільною і міцною, співіснуючи одночасно, самодержавне, аристократичне і народне правління озираються одне на одне. Змішуючись одне з одним, вони зробили республіку досконалою. Така республіка є більш стійкою у своєму політичному розвитку, оскільки поєднує у собі кілька форм державного правління, а також різні форми самоврядування [7, с. 94].

Новий час надав до розгляду взаємин влада-самоврядування новий акцент, пов'язаний з об'єктивними та суб'єктивними причинами. В цей час формується нова конфігурація політичних інститутів, що вимагає від науковців пошуку нових теоретичних моделей побудови взаємин між інститутами влади в державах того часу. Це призводить до появи цілої низки нових підходів до тлумачення необхідності співвідношення влади та самоврядування в політичному управлінні країною.

Перш за все, в цей час відбувається становлення інституту місцевого самоврядування. В науковій думці це сприяло появі нових вчень, які аналізують його походження та взаємодію з державною владою. В цей час було сформульовано основні наукові концепції місцевого самоврядування, зокрема державницька, громадівська, природно-правова тощо. Не зважаючи на те, що предметом дослідження були абсолютно різні у політичному відношенні держави, дійшли висновку, що справжня велич народів заснована на системі, протилежній централізму [10].

Здобутки цих наукових концепцій місцевого самоврядування є актуальними і на сьогоднішній день. Вихідною теоретико-методологічною основою формування публічної і самоврядної влади в сучасній Україні є громадівська та природно-правова доктрина влади та самоврядування. Ці ідеї роблять політичну владу більш наближеною до громадян, суттєво розширюється сфера свободи індивіда, його соціальної дії, формуючи істотний сегмент соціальної взаємодії з державою, у результаті якої оптимально здійснюються індивідуальні та колективні права особистості. Влада за таких умов відбиває не тільки специфічний образ мислення та форму реалізації волі конкретної людини на дії інших індивідів та груп, але й на

локальному рівні формується і функціонує цілісна система соціальних взаємозв'язків, які фактично створюють реальне громадянське суспільство.

Отже, починаючи з Нового Часу про місцеве самоврядування можна говорити як про суспільно-політичний феномен, який у більшій чи меншій мірі був поширений і визначально вплинув на якість державно-політичного життя.

У 30-х роках XIX століття Алексіс де Токвіль на основі дослідження політичної системи Сполучених Штатів Америки переконливо доводить, що самоврядування - характерна ознака суспільного життя цієї країни, причому провідниками є представники нижчих соціальних верств. Аналізуючи американську політичну систему, Токвіль протиставляє її федералізм і децентралізацію французькій надмірно централізованій системі і вважає державну децентралізацію найкращою формою реалізації політичних свобод і гарантією проти революції. Він акцентує увагу, що держава мусить бути великою і могутньою, щоб захистити себе від зовнішніх посягань, і, разом з тим, досить малою, щоб законодавство в ній можна було пристосувати до різноманітних обставин і соціальних верств. Подібне поєднання, на його думку, відсутнє у Франції і, навпаки, вдало реалізується на рівні американського федерального законодавства й у практичному функціонуванні політичної системи Сполучених Штатів [14, с. 285].

Вагомий внесок в осмислення проблеми співвідношення влади і самоврядування зробив пруський правознавець і політичний мислитель Р. Гнейст. Внаслідок глибоких спостережень за державою як політичним інститутом на європейському континенті, німецький вчений кваліфікує стан її розвитку як «патологічний». Патологія ця зумовлена глибокими суперечностями, пов'язаними з надзвичайною полярністю суспільства, що породжувала, у свою чергу, залежність незаможних класів від заможних, протилежність їхніх інтересів і, як наслідок, гостру боротьбу між ними. Державне ж життя вимагає, найперше, єдності. Зосередившись на вивченні державного права Англії, яка на той час, порівняно з іншими могутніми європейськими державами, мала всі підстави на звання демократичної, Р. Гнейст приходить до висновку, що для виникнення державної єдності потрібні принаймні дві головні умови: 1) щоб різні соціальні групи і партії мали бажання й можливість реалізовувати потреби і прагнення громадян; 2) щоб вони зійшлись на якихось спільних засадах, здатних слугувати основою державного управління [10, с. 73].

В існуючій на той час політико-правовій практиці переважної більшості європейських держав, на думку вченого, досягнення єдності переважно пропонується через розвиток суспільного життя за допомогою періодичної преси, узгодження різнорідних прагнень суспільства шляхом зібрань і асоціацій, через вибори і представництво суспільних інтересів у національних зібраннях. Однак політичні партії працюють не на досягнення згоди, а, навпаки, на забезпечення свого панування. Внаслідок цього єдність досягається не шляхом гармонійного злиття різних інтересів у єдину державну політику, а шляхом дискримінації одних інтересів заради інших. Р. Гнейст вважав, що у співвідношенні влади та самоврядування головний акцент має зосередитися саме на державницьких позиціях [10, с. 174].

Новий час охарактеризувався формуванням ідейно-політичних течій, котрі істотно вплинули на еволюцію уявлень про модель взаємин влади і самоврядування. Ліберальні концепції значно вплинули на ідею взаємодії політичної влади і самоврядування, відіграв революційну роль у процесі переходу європейських країн від феодалізму до капіталізму. Саме завдяки ліберальній течії наприкінці XIX ст. більшість державних та громадських діячів були переконані, що основою конституційного устрою демократичної держави має бути визнання прав людини, широке самоврядування, а взаємовідносини між центральними та місцевими органами мають будуватися на рівноправних засадах.

В цей же час формується ще один ідейно-політичний напрямок – анархізм. Ідеалом суспільного устрою у теоретиків анархо-синдикалізму (Ж. Сорель та ін.) виступає федералізм, повна автономія, незалежність місцевих органів самоврядування від центру, самоорганізація суспільства, добровільне об'єднання виробничих асоціацій. Ланками майбутнього суспільства проголошувалися революційні робочі синдикати (спілки виробничого та громадського самоврядування) [10, с. 74].

Слід зазначити, що відомі в історії спроби реалізувати такі ідеї на практиці (досвід «Комісії» у Гуляйпільській республіці Н. Махна, «Консехерія по розслідуванню» у контрольованих анархістами регіонах Арагону та Навари в Іспанії у період громадянської війни) свідчать про нестійкість такого роду утворень, причина якої полягає у відсутності оформленої публічної влади. Неспроможність анархістських конструкцій полягає саме у намаганні миттєвої ліквідації держави без заміни її іншою соціальною організацією влади. Ідеї анархізму і анархо–синдикалізму й дотепер залишаються популярними. Анархізм у розрізі концепції місцевого самоврядування потребує незаангажованого осмислення.

В Україні еволюція наукових уявлень про модель взаємин влада-самоврядування пройшла три етапи. Початок століття ознаменувався роз-

витком ідеї правової держави, радянські часи внесли інше бачення цих взаємин, а сучасність суттєво додала до принципів та моделей взаємин у відповідності до вимог сучасних демократій [11, с. 283].

Початок ХХ століття актуалізував проблеми суті і змісту влади та самоврядування, наполягаючи на самообмеженні державної влади та руху до правової держави, яка максимально гарантує реалізацію політичних прав громадян.

Згідно радянського підходу, місцеві ради вільно поєднувалися на засадах демократичного централізму в єдину, федеральним союзом скріплену, загальнодержавну радянську владу. Організовані у чітку державну вертикаль, місцеві ради, по суті, були демократичним прикриттям монопольної влади партійного апарата. Від того, що ради за своїх обмежених можливостей намагалися надавати традиційні муніципальні послуги людям, їх природа не мінялася. Вони склалися і діяли як органічна частина тоталітарного режиму [9, с. 51].

У 60–80-і рр. ХХ ст. у науковій літературі аналізувалися проблеми самоврядування народу у взаємозв'язку з демократичними процесами, що проходили в державному і громадському житті країни, з діяльністю рад і зміцненням демократичних начал в управлінні. Причому, і це необхідно підкреслити, самоврядування не зводилося тільки до місцевого рівня, а розглядалося як соціальне явище, що проникає в усі сфери життя суспільства і його політичної системи. Воно не обмежувалося тільки радами; активно досліджувалися такі його форми, як самоврядування громадських організацій, трудових колективів, кооперативне, шкільне, студентське самоврядування, що у своїй сукупності й утворювали поняття самоврядування народу. Характерно, що розвиток державності і самоврядування розглядався в їх діалектичній єдності [12, с. 46].

Сьогодні в Україні ми спостерігаємо перехід від жорстко централізованих до гнучких мережевих моделей управління. У фокусі – не лише ефективність, а й залучення громадян до прийняття рішень, прозорість, легітимність. Відбувається переосмислення влади як сервісу, а не примусу. Реформа децентралізації в Україні – яскравий приклад намагання перерозподілити владу на користь громад. Ухвалення законів «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про місцеве самоврядування в Україні» створили інституційну основу для цього процесу. Проте залишаються виклики – недостатній фінансовий ресурс, політична залежність, дефіцит компетенцій на місцях.

Місцеве самоврядування в уявленнях сучасних політологічних концепцій являє собою нову публічність, яка в порівнянні з державою, має змінений характер взаємозв'язків суб'єктів та об'єктів управління. В порівнянні з державою, місцеве самоврядування виступає рівноправним суб'єктом управління, який володіє самостійністю в межах своїх повноважень. Тільки, на відміну від держави, місцеве самоврядування передбачає, що суб'єкти управління є ланками системи власного, а не державного управління [13, с. 37].

Практика державотворення вимагає запровадження процесів децентралізації влади, що відповідно впливає на характер взаємин між рівнями влади в країні та вимагає пошуку відповідних принципів їх збалансування і налагодження механізму взаємодії. В якості реалізації механізму взаємодії між владою та самоврядуванням в політичній практиці сучасних держав пропонується додержання принципу субсидіарності. Цей принцип запроваджено у більшості країн світу, в тому числі і в Україні. Кожна з держав вносить свої особливості щодо його впровадження в життя, пов'язані з існуючою в країні формою влади та адміністративно-територіальним устроєм, національними, історичними, культурними чинниками тощо. В сучасній Україні принцип субсидіарності законодавчо задекларований, але на практиці дуже багато необхідно зробити для того, щоб він реалізовувався в повному обсязі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Співвідношення влади та самоврядування є динамічним процесом, що залежить від конкретно-історичних і політичних умов. Сучасна демократична теорія вимагає інтеграції централізованих рішень з механізмами місцевої участі. В українському контексті важливо забезпечити сталість реформ, реальну автономію громад і подальше інституційне зміцнення самоврядування як основи політичної культури демократичного типу.

Література

1. Даль Р. Поліархія: участь і опозиція. Київ. 2000. 256 с.

2. Вебер М. Політика як покликання і професія. Київ. 2018. 112 с.

3. Європейська хартія місцевого самоврядування. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 38. С. 249.

4. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 13. С. 91.

5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 24. С. 170.

6. Локк Дж. Два трактати про уряд. Київ. 2002. 320 с.

7. Макіавеллі Н. Флорентійські хроніки. Київ. 2016. 496 с.

8. Монтеск'є Ш. Про дух законів. Харків. 2004. 352 с.

9. Мотренко Т. В. Децентралізація влади в Україні: здобутки та виклики. Київ. 2021. 246 с.

10. Політологія: хрестоматія. За редакцією Гетьманчука М. Львів. 2011. 600 с.

11. Римаренко Ю. І. Геополітика, державність, ментальність. Київ. 2003. 376 с.

12. Рябченко О. Місцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства: філософсько-правові засади. *Право України.* 2019. № 1. С. 45–51.

13. Слободянюк О. С. Самоврядування як соціальний феномен: концептуальний аналіз. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2021. Т. 6. С. 33–39.

14. Токвіль А. Про демократію в Америці. Львів. 2010. 584 с.

Анотація

Тимошенко О. І., Левченко Л. О. **Особливості співвідношення влади та самоврядування: генезис та трансформація підходів в контексті політологічного аналізу.** – Стаття.

У статті здійснено ґрунтовний політологічний аналіз взаємозв'язку між поняттями «влада» та «самоврядування» як ключовими категоріями теорії політики. Досліджено етапи історичного розвитку концептуальних уявлень про сутність політичної влади, її функціональне призначення та інституційні форми. Визначено, що самоврядування в сучасних політичних умовах виконує не лише адміністративну, а й демократичну функцію, забезпечуючи участь громадян у прийнятті управлінських рішень. Проведено аналіз основних підходів до розуміння сутності самоврядування в контексті різних теоретичних шкіл. У центрі уваги – проблематика децентралізації та трансформації владних відносин у бік підвищення ролі субнаціональних і місцевих рівнів управління. Розглянуто співвідношення вертикального та горизонтального вимірів влади, зокрема інституційну взаємодію між центральними органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Автор обґрунтовує тезу про необхідність формування збалансованої моделі взаємодії публічної влади та громадянського суспільства як умови ефективної демократії. Підкреслюється, що новітні виклики зумовлюють перегляд традиційних уявлень про владну вертикаль і вимагають зміцнення самоврядних практик. Стаття може бути корисною для дослідників у сфері політичної теорії, державного управління, муніципальної політики, а також для практиків реформування публічної влади в Україні.

Ключові слова: політична влада, самоврядування, децентралізація, публічне управління, демократичні інститути, політична система, громадянське суспільство.

Summary

Tymoshenko O. I., Levchenko L. O. **Peculiarities of the relationship between power and self-government: genesis and transformation of approaches in the context of political science analysis.** – Article.

This article provides a comprehensive political science analysis of the relationship between the concepts of "power" and "self-government" as fundamental categories in political theory. It explores the historical evolution of conceptual approaches to the nature of political power, its institutional forms, and functional significance. The study emphasizes that self-government in modern democratic systems plays not only an administrative role but also a democratic one by ensuring citizen participation in decision-making processes. Various theoretical perspectives are considered, including classical liberalism, institutionalism, and public governance theory, to examine how self-government has been conceptualized and implemented. Particular attention is paid to the transformation of governance models under conditions of decentralization, especially the increasing importance of subnational and local levels in the structure of public authority. The article critically examines recent reforms in Ukraine aimed at decentralizing state power, establishing amalgamated territorial communities, and strengthening the legal and financial autonomy of local authorities. The study highlights the interaction between vertical and horizontal dimensions of power and the institutional dialogue between national government bodies and local self-government institutions. It is argued that developing a balanced system of cooperation between public power and civil society is essential for ensuring democratic sustainability and effectiveness. Moreover, contemporary challenges – such as war, trust crisis in institutions, and social fragmentation – necessitate a rethinking of traditional governance models and a strengthening of self-governing capacities at the local level. The article may be of interest to researchers in political science, public administration, and municipal policy, as well as to practitioners involved in the reform of governance structures in transitional democracies, particularly Ukraine.

Key words: political power, self-government, decentralization, public governance, democratic institutions, political system, civil society.

Дата надходження статті: 07.07.2025
Дата прийняття статті: 23.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 321.7: 316.3:364.67/68
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.36

Т. П. Хлівнюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7636-9088
кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціальних теорій
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ЛІБЕРАЛЬНА ДОКТРИНА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: СПРАВЕДЛИВИЙ РОЗПОДІЛ ЗАГАЛЬНОГО БЛАГА

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Модернізація соціальної держави безпосередньо пов'язується із ліберальною доктриною як мейнстрімом ідеологічного та політичного поля демократичних країн. Слід погодитись із А. Романюком у тому, що «Предмет політичних доктрин – це погляди, оцінки, судження, які сформувалися в суспільстві щодо громадянина, влади, держави, форм правління, стабільності та суспільних змін тощо. Політичні доктрини характеризуються: високим рівнем теоретичного узагальнення; значним рівнем внутрішньої структуризації; прагненням скерувати своїх прихильників на реалізацію практичних цілей» [5, с. 3]. Саме у ліберальній доктрині визначено фундаментальні основи демократичного суспільства, приватної власності та ринкової (конкурентної) економіки. Ліберальна доктрина пропонує не лише визначення прав кожного індивіда в якості наріжного каменю соціальних відносин (на чому акцентує увагу, зокрема П. Манан), а й «набір» обов'язкових інститутів та цінностей – від свободи підприємництва та політичного плюралізму до парламентаризму та держави «нічного сторожа».

У політичній доктрині лібералізму поєднуються «ідея» та «дія», тобто ідеологічна складова доктрини формується та змінюється під впливом переосмислення досвіду реалізації тих чи інших ідей. Повною мірою це стосується ліберальної доктрини, яка пройшла шлях крізь століття, визначаючи розвиток демократичних суспільств, модернізацію політичних систем, зберігаючи свою значимість протягом різних історичних епох для багатьох поколінь. Актуальною є ліберальна доктрина і для сучасного світу, зокрема – щодо справедливого розподілу загального блага у ліберальній моделі соціальної держави. В основі ліберальної доктрини – принципи індивідуалізму, свободи, раціональності, справедливості, плюралізму, демократії та верховенства права.

Для України проблема конструювання раціональної соціальної політики держави є вкрай важливою проблемою. При цьому, після розпаду СРСР для поставторитарної (пострадянської) країни необхідно вирішувати проблему справедливої соціальної політики, водночас, обмежуючи пострадянські еліти у прагненні відтворити радянського «Левіафана», прикриваючись ідеями соціального захисту населення. Погодимось із наступним: «Визначаючи можливості розвитку соціальної держави в сучасному українському суспільстві, варто звернути увагу на необхідність переосмислення сутності і змісту соціальної політики держави, яка відбувається сьогодні у всьому світі. Фактично це означає спробу поєднання понять «соціальна держава» і «соціальний менеджмент» в практиці соціального забезпечення і захисту. У нових історичних умовах – умовах глобального ринку – соціальна відповідальність держави пов'язується з наданням населенню певного, законодавчо регламентованого набору соціальних благ – гарантованого соціального мінімуму. Держава все більше звільняється від вузькоуправлінських функцій, пов'язаних з розподілом засобів на рівні кінцевих споживачів, зосереджуючись на регулюванні інституційних взаємодій у соціальній сфері. Але це не зменшує, а навпаки, збільшує сферу компетенції держави як гаранта збалансованої соціальної політики і основного суб'єкта-носія соціальної місії. З одного боку, держава підтримує і контролює деякі загальні правила гри, що не перешкоджають процесам соціального саморегулювання у вирішенні завдань соціального захисту і підтримки населення. З іншого держава встановлює пріоритетні напрями збалансованої соціальної політики і розробляє технології бюджетного фінансування соціальних програм» [4, с. 136–137].

Пошук балансу між свободою та справедливістю, капіталізмом та демократією – це проблема, над вирішенням якої розмірковують представники ліберальної доктрини. У цьому контексті український досвід побудови соціальної держави у широкому контексті демократизації та відстоювання свободи вибору, який є складовою глобальних трансформацій, безумовно має посилити ліберальну доктрину.

© Т. П. Хлівнюк, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Проблема справедливого розподілу загального блага у процесі реалізації соціальної політики держави набуває особливої актуальності під час російсько-української війни, яка створює небачені раніше виклики для української влади та суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У дослідженні ліберальної доктрини соціальної держави слід виокремити декілька напрямків, які безпосередньо пов'язані із справедливим розподілом загального блага. Звернення до них дозволяє виокремити справедливий розподіл загального блага як невирішену раніше частину загальної проблеми визначення ліберальної доктрини соціальної держави. По-перше, історичні етапи становлення ліберальної доктрини. Фундаторами лібералізму вважаються Дж. Лок, який визначив природні права індивіда, обґрунтував необхідність праці та власності, Ш. Монтеск'є з його теорією розподілу влади, а також Б. Констан, який визначив необхідність ліберальної опозиції та Ф. Гізо з принципами ліберального уряду. Нарешті, А. де Токвіль створив переконливу картину демократії на основі ліберальної доктрини. По-друге, теорії лібералізму, кожна з яких була мейнстримом на певному етапі генези ліберальної доктрини. Йдеться про класичний лібералізм з обґрунтуванням вільного ринку, індивідуальної свободи у економічній та політичній діяльності (Дж. Лок, Д. Г'юм, Б. Констан, Кондорсе, А. Сміт, Б. Франклін, Т. Джефферсон, Т. Мальтус, Д. Рікардо, Г. Спенсер, ін.), демократичний лібералізм, представники якого визначають необхідність обмеженого державного регулювання економічної діяльності, наголошують на визначальній ролі держави у соціальній політиці (І. Бентам, І. Берлін, Р. Дарендорф, К. Дункан Д. С. Мілл, Р. Арон, ін.), соціальний лібералізм, який акцентує увагу на соціальній справедливості (В. Беверідж, Т. Герцка, Л. Гобгаус, Дж. Дьюї, Е. Дюркгайм, Дж. Кейнс, Ф. Науманн, ін.), неолібералізм з пропозиціями переосмислення класичних принципів лібералізму у нових умовах (Дж. Б'юкенен, В. Ліппман, К. Поппер, М. Фрідман, ін.). Слід безумовно погодитись із тим, що «...неолібералізм став платформою по забезпеченню соціальних прав та гарантій, без яких унеможливлювалася свобода та достойне життя індивіда. Основою неоліберального дискурсу стали концепти «держави загального добробуту» та «соціальної ринкової економіки», сприяючи появі умов для формування суспільної відповідальності (ідеологема, яка була запозичена у соціал-демократичної доктрини). Крім того, актуальними стали ідеї консенсусу (між тими, хто керує і тими, ким керують), орієнтація на певні моральні настанови, визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їх соціальної приналежності тощо. Разом з тим, якщо в класичному лібералізмі ідеал індивідуальної свободи визнається в якості універсальної мети, то в неоліберальній теорії спостерігається прирівнювання індивідуальної свободи до свободи корпоративної. Таке зміщення пріоритетів загрожує майбутньому демократії, оскільки демократія, попадаючи в тенета неолібералізму, стає його заручницею» [2, с. 182].

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення ліберальної доктрини соціальної держави у аспекті справедливого розподілу загального блага. Кожна політична доктрина (консервативна, ліберальна, соціалістична/соціал-демократична) визначає моделі соціальної політики держави, відповідно – корпоративну, ліберальну, соціал-демократичну, або, за іншою класифікацією, – континентальну, англосаксонську, скандинавську, південноєвропейську модель тощо. Обґрунтовано специфіку ліберальної доктрини соціальної держави та визначено вплив засадничих принципів лібералізму на модель соціальної політики держави. Передусім, відзначено такі принципи лібералізму, як індивідуалізм, свобода, раціональність, справедливість, плюралізм, демократія, верховенство права тощо. Виходячи із мети статті, акцентовано увагу на принципах свободи та справедливості, їх ролі у формуванні ліберальної доктрини соціальної держави в аспекті розподілу загального блага.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ліберальна доктрина представляє собою сукупність таких взаємопов'язаних принципів, як індивідуалізм (осердям ліберальної доктрини є уявлення про індивіда, його природні права), свобода (яка є фундаментальним принципом для політики, економіки, права; для демократії та ринку), раціональність (цей принцип обумовлює прихильність лібералів до ідеї прогресу та концептуалізацію моделювання/конструювання суспільних відносин та політичної реальності), справедливість (відповідно до мети статті, саме справедливість є у фокусі даного дослідження), плюралізм (визнання різноманіття ідей, цінностей та інтересів, які конкурують у політиці, економіці, публічному просторі), демократія (зокрема, як система політичної конкуренції, що дозволяє змінювати уряди без війн та революцій), верховенство права (справедливість та рівний доступ до правосуддя).

Погодимось із А. Романюком у тому, що «Політична доктрина є одним із різновидів суспільних доктрин і стосується подій, явищ, процесів полі-

тичної сфери. Поняття політична доктрина можна використовувати у вузькому та широкому контексті. У вузькому вона стосується певної частини проблем та явищ здебільшого конкретної ідеології (доктрина природних прав, поділу влад тощо). У цьому випадку політична доктрина конкретизує певну політичну ідеологію, внаслідок чого в конкретній ідеології може бути декілька політичних доктрин. В широкому контексті поняття політична доктрина є синонімом політичної ідеології (доктрина фемінізму, анархізму тощо)...» [5, с. 3].

Ліберальна демократія ґрунтується на основі прав і свобод індивіда, її політична система – це, передусім, представницька модель демократії та розподіл влади, її соціальна політика спрямована на забезпечення справедливості.

Щодо визначення лібералізму, то погодимось із наступним: «Термін «лібералізм» походить від лат. слова liberalis – свобода, якою користується клас вільних людей, тобто тих, хто не були особисто залежними від феодала, або невільниками (liber). В адекватному сучасному контексті його вперше використали у 1812 р. в Іспанії для назви частини депутатів Кортесів, що протистояли фракції, яка була настроєна про феодально та роялістично. Іспанські ліберали під впливом Великої французької революції вимагали створення республіки, прийняття конституції, відділення церкви від держави та запровадження гарантій свободи особи... Хоча саме поняття лібералізм і сформувалось лише в середині XIX ст., головні положення цієї доктрини активно поширювались з кінця XVII ст.» [5, с. 12].

Розвиток ліберальної доктрини пройшов чотири взаємопов'язані етапи: класичний лібералізм, демократичний лібералізм, соціальний лібералізм та неолібералізм.

Соілдаризуємось із визначенням, яке пропонує А. Романюк: «В своєму розвитку політична доктрина лібералізму пройшла чотири етапи: 1) класичний лібералізм – охоплює кінець XVII ст. – початок XIX ст.; 2) демократичний лібералізм – охоплює початок XIX ст. і до Першої світової війни; 3) соціальний лібералізм – охоплює кінець XIX ст. і до кінця 60-х років XX ст.; 4) Неолібералізм – бере свій початок від завершення Другої світової війни» [5, с. 12].

Важливим етапом розвитку ліберальної доктрини щодо соціальної політики держави стала кейнсіанська теорія. Соціальний лібералізм кейнсіанського гатунку фокусує увагу на діяльності уряду щодо сприяння економічному зростанню, скорочення безробіття та соціального захисту громадян. Так поступово формується (з'являється) ліберальна доктрина соціальної держави, яка балансує між свободою та справедливістю. Вона межує із концепцією соціальної держави.

Солідаризуємось із наступною думкою: «... соціальна й ліберальна держава є складовими частинами демократичної правової держави, проте ліберальна держава ґрунтується на особистих і політичних правах (правах першого покоління), а соціальна держава є гарантом соціальних, економічних і культурних прав (прав другого покоління). Ліберальна держава *per se* має лише два зобов'язання, а саме гарантування рівності стартових умов (рівність у матеріальному розумінні) і захист громадян від насильства ззовні та зсередини (безпекова функція держави «нічного сторожа»). Держава такого типу не втручається в боротьбу громадян «за місце під сонцем», а є незалежним арбітром, який сам підпорядковується власноручно створеним правилам» [1, с. 38].

Конкуренція між громадянами (індивідуалізм) у чітко визначеному правовому полі може розглядатись як одна із головних умов досягнення справедливості та, водночас, передумовою справедливого розподілу загального блага. Без приватної ініціативи та вільної конкуренції неможливо уявити справедливість та складно віднайти інші, більш ефективні, джерела наповнення бюджету, формування загального блага. П. Манан відзначає: «Відомо, що одна з найголовніших ідей лібералізму – це ідея індивіда, не в значенні індивіда як істоти із плоті та крові, якогось Петра, який відрізняється від Павла, а істоти, яка будучи людиною, має права, які можна перерахувати, права, які закріплені за нею незалежно від її функції та її місця в суспільстві та які роблять її рівну з будь-якою іншою людиною» [3, с. 8].

Свобода забезпечує прибуток для бізнесу та дохід для бюджету, а справедливість – розподіл (перерозподіл) бюджетних коштів відповідно до гарантій прав індивіда на соціальний захист.

Слід безумовно погодитись із наступним визначенням: «Свободу вважають найбільшою індивідуальною цінністю. В лібералізмі одночасно представлені дві концепції свободи – негативна і позитивна. Поняття негативної свободи було властивим класичному лібералізму і передбачало, що особа повинна бути захищена від будь-якого зовнішнього тиску, обмежень передусім з боку влади, держави (свобода слова, переконань, вірувань, зібрань, об'єднань тощо)... Позитивна концепція свободи поширилась у XX ст. і передбачала створення в суспільстві умов для розвитку кожною особою своїх здібностей, реалізацію самої себе, своєї індивідуальності... Поняття справедливості стосується прийнятого в лібералізмі принципу розподілу та рівності. Лібералізм визнає такі варіанти рівності осіб: по-перше, кожна особа від свого народження володіє однаковими з іншими правами та свободами; по-друге, індивіди є рівними незалежно від статі, раси, кольору шкіри,

переконань, релігії або суспільного походження (відмова/заборона суспільних відмінностей на підставі станового положення, або володіння титулами); по-третє, декларація рівності шансів щодо роблення кар'єри і щодо невдач. Водночас, лібералізм визнає, що людина від народження не може бути рівною іншій щодо володіння талантами, здібностями. Отже, рівність означає, що кожна людина повинна мати рівні шанси для розвитку своїх відмінних талантів і здібностей. Принцип розподілу передбачає, що більше повинна мати та особа, яка більше працює, досягає ліпших результатів тощо. Одночасно принцип розподілу передбачає визначення суспільством в прийнятний спосіб рішення щодо суспільної допомоги тим категоріям населення, які мають певні проблеми, що робить їх не рівними щодо інших у реалізації їхнього шансу – неповносправні, неповні родини тощо» [5, с. 22].

Це крихкий баланс. Особливо на шляху прогресу, який обирає ліберальна доктрина. І не просто прогресу, а визначеного та обґрунтованого заздалегідь у відповідній політичній філософії. Тобто, сконструйованого мислителями, а потім – втіленого у життя. Отже, для ліберальної доктрини важливими є ідеї прогресу та конструювання реальності. Лібералізм був однією із перших доктрин, який запропонував візії майбутнього, а не лише аналіз минулого.

Погодимось із П. Мананом: «саме на досвід життя грецького полісу спираються у своїх інтерпретаціях людського життя Платон та Арістотель. Інтерпретаціях, що стали «матрицею» для усієї пізнішої філософії, але ці інтерпретації розгорнулися тільки після завершення великого циклу грецької політики. Зовсім інший випадок являє собою сучасна політична філософія. Є велика спокуса сказати що вона була продумана та бажана ще до того, як була втілена в життя. Ластівка лібералізму піднялася в небо на світанку... Коротше кажучи, з'являється здогад, що у ліберальній політиці є певна продуманість та експериментальність, що вона передбачає свідомий проект, побудову» [3, с. 7].

Принагідно відзначимо, що віра в прогрес та конструювання реальності, яка притаманна ліберальній доктрині є наслідком слідування принципу раціоналізму. Погодимось: «Раціональність передбачає віру в розум і прогрес людства, який засновується на знаннях, що дають змогу не лише адекватно розуміти навколишній світ, а й змінювати його на ліпше. Відповідно раціональність передбачає, що світ побудований розумно і його можна пізнати, оскільки з допомогою розуму ми здатні зрозуміти всі проблеми, які постають перед людством. На цій підставі суттєве значення приділяють дискусіям, дебатам як засобу пізнання, продовженням чого є визнання безальтернативності переговорів, з'ясування всіх існуючих поглядів/підходів під час вирішення суспільних конфліктів, криз, напруг, досягнення компромісів тощо» [5, с. 21].

Щодо ліберальної доктрини соціальної політики держави, то її центральною темою залишається пошук оптимальної моделі взаємодії між «ринком», як простором відносин вільних індивідів, сферою приватної ініціативи та «державою», як інститутами публічної влади, що покликані вирішувати соціальні проблеми суспільства.

Конкретні приклади такої взаємодії наводяться у статті С. Наумкіної та Л. Ярової. Погодимось: «Формування ліберальної моделі, властивої для таких країн, як США, Канада, Австралія, Велика Британія, відбувалося за утвердження приватної власності, переважанні ринкових відносин і під впливом ліберальної трудової етики. Основними умовами функціонування даної моделі є мінімальне залучення держави в ринкові відносини та обмежене використання заходів державного регулювання, що не виходить за рамки вироблення макроекономічної політики; у внутрішньому валовому продукті (ВВП) державному сектору економіки належить лише невелика доля. Соціальна підтримка громадян здійснюється за рахунок розвинених систем страхування і при мінімальному втручанні держави, що надає певні гарантії. Розміри страхових виплат, як правило, невеликі. Незначні і трансфертні платежі, тобто фінансові кошти, отримані від податків, що переказуються з рахунків державного бюджету безпосередньо різним групам населення у вигляді допомоги і субсидій. Матеріальна допомога має адресну спрямованість і надається лише на підставі перевірки її необхідності. У сфері виробничих відносин створені максимальні умови для розвитку підприємницької активності. Власники підприємств нічим не обмежені в ухваленні самостійних рішень щодо розвитку і реструктуризації виробництва, включаючи і вивільнення зайвих працівників» [4, с. 138–139].

Отже, у ліберальній доктрині щодо соціальної політики держави визначається головна проблема розподілу загального блага – співвідношення між свободою та справедливістю. Діалектика «приватного» та «суспільного» проявляється повною мірою у різних інтерпретаціях ліберальної доктрини, на окремих етапах її становлення: від класичного лібералізму до ліберальної демократії, від соціального лібералізму до неолібералізму.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Відтак, ліберальна доктрина трансформувалась протягом століть від класичного лібералізму до соціального лібералізму, від демократичного либе-

ралізму до неолібералізму. Ці версії ліберальної доктрини об'єднує постійна увага до соціальної політики держави, яка інтерпретується у широкому контексті основних принципів лібералізму, передусім – свободи та справедливості. Але також уявлення про оптимальну модель соціальної політики держави є тим, що відрізняє різні історичні типи ліберальної доктрини.

Маятник ліберальної доктрини щодо соціальної політики коливається між полюсами індивідуальної свободи та соціальної справедливості. Від акцентуванні уваги на приватній ініціативі, невидимій руці вільного ринку та мінімалістській державі ліберальна доктрина поступово переходить до визнання важливості державної соціальної політики, пропонує дієві моделі підвищення ефективності держави у політиці (ліберальна демократія) та економіці. Згодом, на наступному історичному етапі, маятник знову рухається у бік свободи підприємництва у концепції неолібералізму.

Цей рух обумовлений постійною увагою представників ліберальної доктрини до інших важливих ідей – прогресу та конструювання реальності на основі раціоналізму. Тобто, у доктрині лібералізму відбувається поєднання «ідеї» та «дії» – осмислення та переосмислення реального досвіду становлення капіталізму та демократії протягом XIX–XXI століть.

У цілому, фокус ліберальної доктрини соціальної політики держави зосереджений на пошуку оптимальної моделі взаємодії між «ринком» та «державою».

Література

1. Житинський О. В., Трихліб К. О. Демократична правова держава: соціальна vs ліберальна. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 38–51. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-1.

2. Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : «Питання політології»*. 2010. № 912. Вип. 17. С. 174–183. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/46587265.pdf

3. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / пер. з фр. Київ: Дух і Літера, 2005. 216 с.

4. Наумкіна С. М., Ярова Л. В. Поєднання понять «соціальна держава» і «соціальний менеджмент» у політичній практиці: креативний досвід демократичних держав Європи. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 47. С. 137–144. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/47_2012/20.pdf

5. Романюк А.С. Політичні доктрини XX століття: навчальний посібник. Львів, 2009. 216 с. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/Doktryny_tekst_final.pdf

Анотація

Хлівнюк Т. П. **Ліберальна доктрина соціальної держави: справедливий розподіл загального блага.** – Стаття.

У статті визначено справедливий розподіл загального блага як основу ліберальної доктрини соціальної держави. Модернізація соціальної держави безпосередньо пов'язується із ліберальною доктриною як мейнстрімом ідеологічного та політичного поля демократичних країн. Саме у ліберальній доктрині визначено фундаментальні основи демократичного суспільства, приватної власності та ринкової (конкурентної) економіки. Проблема справедливого розподілу загального блага у процесі реалізації соціальної політики держави набуває особливої актуальності під час російсько-української війни, яка створює небачені раніше виклики для української влади та суспільства. У дослідженні ліберальної доктрини соціальної держави визначено напрямки, які безпосередньо пов'язані із справедливим розподілом загального блага: класичний лібералізм, демократичний лібералізм, соціальний лібералізм, неолібералізм.

Метою статті є визначення ліберальної доктрини соціальної держави у аспекті справедливого розподілу загального блага.

Ліберальна доктрина пропонує не лише визначення прав кожного індивіда в якості наріжного каменю соціальних відносин, а й «набір» обов'язкових інститутів та цінностей – від свободи підприємництва та політичного плюралізму до парламентаризму та держави «нічного сторожа». В основі ліберальної доктрини – принципи індивідуалізму, свободи, раціональності, справедливості, плюралізму, демократії та верховенства права. Конкуренція між громадянами в умовах верховенства права визначається як одна із головних умов досягнення справедливості та, водночас, передумовою справедливого розподілу загального блага. Без приватної ініціативи та вільної конкуренції неможливо уявити справедливість та складно віднайти інші, більш ефективні, джерела наповнення бюджету, формування загального блага. Свобода забезпечує прибуток для бізнесу та дохід для бюджету, а справедливість – розподіл (перерозподіл) бюджетних коштів відповідно до гарантій прав індивіда на соціальний захист.

У ліберальній доктрині щодо соціальної політики держави визначається головна проблема розподілу загального блага – співвідношення між свободою та справедливістю. Діалектика «приватного» та «суспільного» проявляється повною мірою у різних інтерпретаціях ліберальної доктрини, на окремих етапах її становлення: від класичного лібералізму до ліберальної демократії, від соціального лібералізму до неолібералізму.

Ключові слова: ліберальна доктрина, модернізація, соціальна політика, політика, демократія, політичні інститути, інституціоналізація, свобода, справедливість, загальне благо.

Summary

Khlivniuk T. P. **Liberal doctrine of the welfare state: fair distribution of the common good.** – Article.

The article defines the fair distribution of the common good as the basis of the liberal welfare state doctrine. The modernisation of the welfare state is directly linked to the liberal doctrine as the mainstream of the ideological and political field of democratic countries. It is the liberal doctrine that defines the fundamental foundations of a democratic society, private property and market (competitive) economy. The problem of fair distribution of the common good in the process of implementing the state's social policy is of particular relevance during the Russian-Ukrainian war, which creates unprecedented challenges for the Ukrainian government and society. In the study of the liberal doctrine of the welfare state, the author identifies the areas directly related to the fair distribution of the common good: classical liberalism, democratic liberalism, social liberalism, and neoliberalism.

The purpose of the article is to define the liberal doctrine of the welfare state in terms of fair distribution of the common good.

The liberal doctrine offers not only the definition of the rights of each individual as the cornerstone of social relations, but also a 'set' of mandatory institutions and values – from freedom of enterprise and political pluralism to parliamentarism and the 'night watchman' state.

The liberal doctrine is based on the principles of individualism, freedom, rationality, justice, pluralism, democracy and the rule of law. Competition between citizens under the rule of law is defined as one of the main conditions for achieving justice and, at the same time, a prerequisite for the fair distribution of the common good. Without private initiative and free competition, it is impossible to imagine justice and difficult to find other, more efficient, sources of budget revenues and the formation of the common good. Freedom ensures profit for business and revenue for the budget, and justice ensures the distribution (redistribution) of budget funds in accordance with the guarantees of the individual's right to social protection.

The liberal doctrine of state social policy identifies the main problem of the distribution of the common good – the relationship between freedom and justice. The dialectic of 'private' and 'public' is fully manifested in different interpretations of the liberal doctrine, at different stages of its formation: from classical liberalism to liberal democracy, from social liberalism to neoliberalism.

Key words: liberal doctrine, modernization, social policy, politics, democracy, political institutions, institutionalization, freedom, justice, common good.

Дата надходження статті: 03.07.2025
Дата прийняття статті: 16.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 504:332.122(061.1EU)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.37

Л. С. Хорішко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0618-976X
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології
Запорізького національного університету

ЕКОЛОГІЧІ ІНІЦІАТИВИ ЯК СКЛАДОВА СТАЛОГО МІСЬКОГО РОЗВИТКУ В ЄС

Постановка проблеми. В умовах сучасної політичної дійсності актуалізується потреба забезпечення сталості розвитку міст, які є багатофункціональними осередками розвитку людського капіталу. Сучасні міста все більш активніше долучаються до упровадження принципів сталого розвитку, шукаючи баланс між економічним зростанням, технологічними інноваціями, соціальною справедливістю й екологічною відповідальністю. Екологічні ініціативи є одним із ключових інструментів, що використовуються в ЄС задля сприяння швидкій адаптації до глобальних викликів сьогодення. Вони забезпечують комплексний підхід до модернізації основних напрямків життєдіяльності сучасних міст, змісту міської політики і механізмів її упровадження з метою оптимізації досягнення Цілей сталого розвитку та підвищення якості життя населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти упровадження принципів сталого міського розвитку представлені в наукових розвідках Д. Анфілова, А. Лапінова, Т. Панчишин, М. Вдовина та інших науковців. Водночас актуальність проблематики вимагає більшої уваги до вивчення передового досвіду та успішних практик сталого міського розвитку в ЄС, що розширить можливості їх упровадження в умовах сучасної політичної дійсності.

Виклад основного матеріалу. В ЄС ключові принципи сталого міського розвитку визначені у низці документів. У Лейпцизькій хартії «Міста Європи на шляху до сталого розвитку» (2007) зазначено, що міста є ключовими центрами забезпечення самореалізації людського капіталу, що інтегрують економічний, соціальний, освітньо-інноваційний, культурний потенціали. Відтак є потреба синхронізації зусиль органів влади, громадськості та стейкхолдерів у формуванні нових підходів до міського планування з врахуванням актуальних викликів сьогодення [5]. Йдеться про реалізацію таких стратегій міського розвитку: 1) інвестування у створення публічних екологічних просторів з метою задоволення потреб громадян, серед яких – саморозвиток, вдосконалення навичок, набуття нових знань, підтримка здорового способу життя, підвищення рівня культури, громадської активності та відповідальності; 2) екологічна модернізація транспортної інфраструктури та забезпечення енергоефективності житлового фонду; 3) розширення можливостей доступу населення до якісної питної води; 4) розвиток сфери освіти задля активізації упровадження технологічних та екологічних інновацій у функціонування міст; 5) сприяння збереженню архітектурно-культурної спадщини європейських міст із врахуванням кліматичних змін; 5) поглиблення політичного діалогу та співпраці муніципальної еліти з інституціями ЄС задля оптимізації процесів міського управління.

В Амстердамському пакті (2016) зазначено, що сталий довгостроковий розвиток міських територій має базуватися на принципах екологічності, інклюзивності та цифровізації задля забезпечення реалізації потенціалу європейської спільноти в умовах глобальних викликів сьогодення [14]. Пакт наголошує на необхідності посилення ролі муніципальної еліти у співпраці з громадськістю та стейкхолдерами щодо вдосконалення змісту міської політики та методів її впровадження, враховуючи вказані принципи.

Екологічний аспект оптимізації міського планування та реалізації політики сталого розвитку конкретизовано в Новій Лейпцизькій хартії «Трансформаційна сила міст для суспільного блага» (2020). Вона підтвердила незмінність зобов'язань ЄС у досягненні Цілей сталого розвитку та Зеленого курсу як на глобальному, так і на міському рівнях [12]. У документі акцентовано увагу на концепті «зелене місто», серед ключових характеристик якого – наявність доступних громадськості зелених рекреаційних зон, енергопостачання з відновлювальних джерел енергії, енергоефективні житлові та нежитлові будівлі, кліматично нейтральна транспортна інфраструктура. Ключовими завданнями екологічної трансформації сучасних європейських міст визначено: 1) розширення зелених рекреаційних зон задля ефективної адаптації населення до кліматичних викликів та збереження біорізноманіття екосистеми; 2) зменшення викидів вуглецю за рахунок використання зелених технологій у функціонуванні міського транспорту; 3) інвестування

© Л. С. Хорішко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

в інновації та технології з метою стимулювання розвитку циркулярної економіки; 4) сприяння компактності розміщення міського населення з метою мінімізації впливу на якість життя транспортних і логістичних факторів.

Екологічні пріоритети сталого міського розвитку відображені в Політиці згуртованості ЄС (2021–2027) [7]. Йдеться про оптимізацію механізмів сталого інтегрованого розвитку всіх типів територій, розширення можливостей міських муніципалітетів в отриманні зелених інвестицій, сприяння активізації співпраці з громадськістю щодо реалізації різноманітних міських ініціатив, спрямованих на покращення якості життя. Поточні звіти за результатами моніторингу досягнення Цілей сталого розвитку на міському рівні акцентують увагу на потребі активізації зусиль стейкхолдерів у підвищенні рівня екологічної стійкості та відповідальності сучасних міст [1, с. 167–168]. Йдеться про розширення фінансових і функціональних можливостей муніципалітетів забезпечувати ефективність розвитку міської екосистеми та сприяти її відновленню. Акцентовано увагу на важливості збільшення площ зелених рекреаційних зон, що позитивно впливає на рівень громадського здоров'я та підвищує стійкість сучасних міст до кліматичних загроз.

Реалізація Зеленого курсу та всебічне сприяння сталому розвитку міських громад вимагає розширення ресурсного потенціалу ЄС задля досягнення поставлених цілей та завдань. У цьому контексті започатковано ініціативу «New European Bauhaus» (NEB), основна мета якої – формування сталого, екологічного, інклюзивного середовища реалізації людського потенціалу на основі синхронізації передового досвіду культури, науки та технологічних інновацій [8]. Досягнення вказаної мети передбачає залучення значних приватних і державних інвестицій, які будуть спрямовані на реалізацію проєктів чи громадських ініціатив, необхідних для подальшої модернізації суспільно-політичного розвитку в умовах глобальних викликів сьогодення. NEB є своєрідною платформою політичного діалогу стейкхолдерів щодо проблем сталого міського розвитку та пошуку механізмів їх розв'язання. Фінансування здійснюється в рамках програми «Horizon Europe», а також за рахунок коштів з бюджету ЄС. Наприклад, у 2024 році виділено близько 400 млн євро на реалізацію різних ініціатив і проєктів, які пройшли конкурсний відбір та були номіновані на премію «New European Bauhaus Prize».

Переможцем цієї премії у минулому році визнано румунський проєкт «Лісопарк Фегет; Зелені легені Клужа» [2]. Його мета – розширення природних, соціальних, рекреаційних, туристичних можливостей функціонування лісопарку Фегет і створення цілісної мережі лісопарків поблизу міста Клуж, яке включено до списку 100 міст, що мають досягти кліматичної нейтральності до 2030 року. Вказана мета синхронізована з ключовими Цілями політики згуртованості ЄС (2021–2027) щодо збільшення площ зелених територій. До проєкту були залучені активісти, громадські організації, міський муніципалітет, представники наукової спільноти та інші стейкхолдери.

Серед ключових здобутків проєкту: 1) оптимізація процесу управління лісовою територією, упровадження інноваційних екологічних рішень із врахуванням багатоцільових суспільних потреб; 2) розширення можливостей громадян у здійсненні безпечної моторизованої мобільності; 3) сприяння розвитку наукової інфраструктури задля активізації досліджень у сфері сталого міського розвитку, охорони навколишнього середовища та збереження біорізноманіття; 4) екологічно чисте будівництво наукової та рекреаційної інфраструктури; 5) організація процесу управління вивезенням відходів.

Одним із переможців премії «New European Bauhaus Prize» у минулому році було також визнано проєкт «Гідроскейп Лісабон», який поєднує ландшафтну архітектуру, громадський простір, міське планування та водоочищення [4]. Його мета – проєктування міського парку та водоочисного центру у межах міської берегової лінії річки Тежу. Вказаний проєкт сприятиме зміні підходів до планування міського простору на засадах інноваційності, технологічності, інклюзивності, що покращить можливості адаптації Лісабону до глобальних кліматичних викликів. Йдеться про такі напрямки діяльності міського муніципалітету та стейкхолдерів у межах проєкту: 1) відновлення біорізноманіття екосистеми міста; 2) проєктування відкритого громадського простору з лазнею та басейнами на основі поєднання природних і промислових ландшафтів, що надасть можливість громадянам відновити зв'язок з природою та задовольнити рекреаційно-оздоровчі потреби; 3) упровадження інноваційних технологій очищення водних ресурсів; 4) збільшення зелених зон міської берегової лінії річки Тежу; 5) використання природних матеріалів у процесі будівництва інфраструктури громадського простору. У ході реалізації проєкту планується проведення низки заходів, спрямованих на популяризацію міського досвіду управління водними ресурсами у контексті досягнення Цілей сталого розвитку.

Спеціальною премією «New European Bauhaus Prize» за зусилля у відновленні та реконструкції України відзначено проєкт «Над джерелом», ініційований громадою Львова за сприяння Львівської міської ради [6]. Він передбачає ренатуралізацію природної території з подальшим її перетворенням

на відкритий інклюзивний громадський простір. Мета його створення – сприяти рекреації місцевих жителів, інтеграції внутрішньо переміщених осіб у громаду та забезпечувати умови для їх ефективного психологічного відновлення. Серед ключових результатів взаємодії міської громади та інших стейкхолдерів – започаткування процесів відновлення екосистеми території колишнього кар'єру, проєктування рекреаційно-відновлювальної інфраструктури з природних матеріалів, точкове озеленення громадського простору, формування системи велосипедних і пішохідних доріжок, що гармонічно поєднуються з природним ландшафтом.

За підтримки Європейської міської ініціативи (EUI) утворено онлайн-платформу міських знань PORTICO, що покликана синхронізувати зусилля стейкхолдерів, активізувати обмін досвідом і знаннями у сфері сталого міського розвитку. Значна увага приділяється ініціативам, що спрямовані на мінімізацію впливу кліматичних загроз на сталість розвитку європейських міст [11]. У цьому контексті цікавим є досвід міської влади Парижа в реалізації проєкту OASIS, що спрямований на ренатуралізацію міських просторів з метою підвищення рівня їх стійкості до кліматичних змін.

На думку паризького мера А. Ідальго, трансформація міського розвитку столиці Франції на засадах екологічності, інклюзивності та сталості є стратегічною метою, досягнення якої сприятиме мінімізації наслідків кліматичних змін як для населення, так і для екосистеми міста в цілому [13]. У межах проєкту OASIS основним об'єктом ренатуралізації стали шкільні простори. По-перше, вони є важливою складовою забезпечення якості навчання та формування громадської активності, відповідальності молодого покоління. По-друге, креативний потенціал шкільної громади залучався на всіх етапах проєктування нових шкільних просторів, що сприяло обміну досвідом, врахуванню ключових потреб учнів, підвищенню рівня соціальної активності та колективної відповідальності за результат. По-третє, координатори проєкту активно використовували різні форми комунікації та залучення до взаємодії стейкхолдерів, а саме – проведення семінарів-тренінгів для дітей та батьків, роз'яснювальні зустрічі з громадськістю, навчальні візити до Бельгії з метою вивчення досвіду ренатуралізації шкільних просторів [9]. Серед ключових досягнень цього проєкту – функціонування близько ста інноваційних шкільних просторів у Парижі, формування культури партисипативної участі, підвищення рівня інклюзивності міської влади та громадськості у розв'язанні ключових проблем сталого міського розвитку, забезпечення активної взаємодії шкільної громади та інших стейкхолдерів у процесах проєктування, будівництва та обслуговування.

Одним із перспективних напрямків сприяння сталому розвитку сучасних міських просторів є модернізація старих промислових та інфраструктурних об'єктів. Цікавою у цьому контексті є міська ініціатива Лейпцига – «Parkbogen Ost», яка є складовою Лейпцігської програми 2030, ініційованої міським мером Б. Юнгом. «Parkbogen Ost» – це новий погляд на формування сучасного міського простору, що поєднує інновації та прагнення зберегти історично значущі для міста об'єкти. У межах ініціативи заплановано перетворення старої залізничної інфраструктури на відкритий інклюзивний громадський простір, що з одного боку розширюватиме можливості для відпочинку, занять спортом громадськості, а з іншого – сприятиме покращенню сполучення між різними районами міста [10]. Реалізація відбувається завдяки фінансовій підтримці Європейського фонду регіонального розвитку й активній взаємодії міського муніципалітету з громадськістю щодо узгодження ключових аспектів проєктування та будівництва запланованих об'єктів.

Вказана ініціатива спрямована на вирішення ряду завдань Лейпцига на шляху до реалізації Цілей сталого розвитку. Йдеться про розширення зелених зон для відпочинку та рекреації громадян, утворення багатофункціональної системи вело- та пішохідних доріжок для здійснення безпечної екологічної мобільності та покращення сполучення між різними міськими районами, реставрацію прилеглих пам'яток культури задля збереження міської ідентичності та розширення туристичних маршрутів.

Рівень ефективності впровадження міських ініціатив, орієнтованих на досягнення Цілей сталого розвитку, значною мірою залежить від позиції мера та членів муніципалітетів, їх здатності залучати громадськість і стейкхолдерів до взаємодії. Відтак Єврокомісія прагне активізувати політичний діалог і підвищити рівень залученості представників муніципальної влади до реалізації значущих для громадськості ініціатив. У цьому контексті ініційовано Угоду про Зелене місто, спрямовану на координацію зусиль мерів і міських муніципалітетів європейських міст у покращенні якості життя громадян [3]. Підписання вказаної угоди зобов'язує міські муніципалітети: 1) сприяти упровадженню законодавства ЄС у сфері охорони навколишнього середовища; 2) оптимізувати процеси управління у вказаній сфері, акцентуючи увагу на розширенні можливостей функціонування циркулярної економіки, досягненні якісних показників стану повітря та води, сприянні розвитку природного середовища та біорізноманіття, удосконаленні механізмів управління відходами, зниженні рівня міського шуму. З 2025 року підписантами угоди можуть

стати також країни кандидати на отримання членства в ЄС, серед яких і Україна.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Сприяння сталому міському розвитку є одним із ключових довгострокових пріоритетів ЄС, що розширює можливості більш швидкої адаптації до глобальних викликів сьогодення. По-перше, основні принципи сталого міського розвитку та механізми їх упровадження відображені в низці стратегічних документів. У них наголошено на важливості впровадження екологічних ініціатив, що сприяють системній модернізації міських просторів життєдіяльності населення. По-друге, ЄС надає всебічну підтримку сталому міському розвитку. Йдеться про такі ініціативи як NEB, PORTICO, New European Bauhaus Prize, що розширюють можливості співпраці стейкхолдерів у розв'язанні ключових проблем сталого міського розвитку. По-третє, інституції ЄС активно підтримують політичний діалог та різні формати комунікаційної взаємодії мерів європейських міст у контексті вивчення передового досвіду та поглиблення багатостороннього співробітництва в досягненні Цілей сталого розвитку на міському рівні.

Передовий досвід європейських міст у впровадженні екологічних ініціатив, спрямованих на модернізацію міських просторів, потребує подальшого аналізу, оскільки є актуальним для оптимізації процесів повоєнного відновлення України. Водночас ЄС розширює поточні можливості залучення українських стейкхолдерів до участі в різних екологічних ініціативах, що сприяють забезпеченню сталого міського розвитку та підвищенню якості життя громадян.

Література

1. European handbook for SDG Voluntary Local Reviews. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2fddfb0e-f5c2-11ec-b976-01aa75ed71a1/language-en

2. Făget Forest Park. Cluj's Green Lung. URL: https://prizes.new-european-bauhaus.europa.eu/application/faget-forest-park-clujs-green-lung

3. Green City Accord. URL: https://environment.ec.europa.eu/topics/urban-environment/green-city-accord_en

4. Hydroscape Lisbon. URL: https://prizes.new-european-bauhaus.europa.eu /application /hydroscape-lisbon

5. Leipzig Charter on Sustainable European Cities. URL: https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/leipzig_charter_2007.pdf

6. Nad Dzherelom. URL: https://prizes.new-european-bauhaus.europa.eu/application/nad-dzherelom

7. New Cohesion Policy. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/2021-2027_en

8. New European Bauhaus. URL: https://new-european-bauhaus.europa.eu/about/about-initiative_en

9. OASIS, Paris, France. URL: https://portico.urban-initiative.eu/uia/democratic-transitions-all/oasis-paris-france

10. Parkbogen Ost – von Bahnflächen zum grünen Aktivband. URL: https://www.leipzig.de/bauen-und-wohnen/stadterneuerung-in-leipzig/stadterneuerung-sprojekte/parkbogen-ost

11. PORTICO. URL: https://www.urban-initiative.eu/portico

12. The New Leipzig Charter. The Transformative Power of Cities for the Common Good. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/brochures/2020/new-leipzig-charter-the-transformative-power-of-cities-for-the-common-good

13. Synthese du Plan Climat 2024-2030. URL: https://cdn.paris.fr/paris/2024/11/22/planclimat_synthese_fr_web_3-0_bassedef-E7Ga.pdf

14. Urban Agenda for the EU Pact of Amsterdam. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/themes/urban-development/agenda/pact-of-amsterdam.pdf

Анотація

Хорішко Л. С. **Екологічні ініціативи як складова сталого міського розвитку в ЄС.** – Стаття.

Сучасні міста є ключовими центрами задоволення інтересів і потреб населення, що вимагає швидкої адаптації до глобальних викликів сьогодення. Вони дедалі активніше впроваджують принципи сталого розвитку, прагнучи знайти баланс між потребами економічного зростання, інноваціями, соціальною справедливістю й екологічною відповідальністю. ЄС приділяє значну увагу сталому міському розвитку європейських міст, що є запорукою розвитку людського капіталу та підвищення рівня конкурентоспроможності в умовах глобалізації. Екологічні ініціативи є ключовим інструментом модернізації міських просторів, оновлення змісту міської політики та інструментів її реалізації задля досягнення Цілей сталого розвитку.

Сталий міський розвиток визнано пріоритетним напрямком діяльності ЄС, що зазначено в різних стратегічних документах. Ці документи також наголошують на важливості впровадження екологічних ініціатив для системної модернізації міських просторів з метою покращення якості життя населення. ЄС використовує ряд інструментів сприяння сталості розвитку міст, а саме – New European Bauhaus, PORTICO та New European Bauhaus Prize. Вони спрямовані на активізацію взаємодії та поглиблення співпраці муніципалітетів і стейкхолдерів. Інституції ЄС активно сприяють політичному діалогу між мерами європейських міст щодо значущості трансформації міських просторів на засадах екологічності й інклюзивності. Досвід європейських міст у впровадженні екологічних ініціатив у контексті сталого міського розвитку є надзвичайно цінним для України. Його вивчення сприятиме оптимізації процесів повоєнного відновлення у тому числі міських територій. Наразі ЄС активно залучає українських стейкхолдерів до участі в екологічних ініціативах, які спрямовані на забезпечення сталого міського розвитку та підвищення якості життя громад.

Ключові слова: екологічні ініціативи, інклюзивність, міський розвиток, модернізація міського простору, муніципальна еліта, політичний діалог та співробітництво, сталий розвиток.

Summary

Khorishko L. S. **Environmental initiatives as a component of sustainable urban development in the EU.** – Article.

Modern cities are key centers for meeting the interests and needs of the population, which requires rapid adaptation to today's global challenges. They are increasingly implementing the principles of sustainable development, striving to find a balance between the needs of economic growth, innovation, social justice, and environmental responsibility. The EU pays significant attention to the sustainable urban development of European cities, which is a prerequisite for human capital development and increased competitiveness in the context of globalization. Environmental initiatives are a key tool for modernizing urban spaces, updating the content of urban policy, and its implementation tools to achieve the Sustainable Development Goals.

Sustainable urban development is recognized as a priority for the EU, as stated in various strategic documents. These documents also emphasize the importance of implementing environmental initiatives for the systemic modernization of urban spaces to improve the quality of life for the population. The EU uses a number of tools to promote urban sustainability, namely the New European Bauhaus, PORTICO, and the New European Bauhaus Prize. These aim to boost interaction and deepen cooperation between municipalities and stakeholders. EU institutions actively promote political dialogue among European city mayors regarding the significance of transforming urban spaces on the principles of eco-friendliness and inclusiveness. The experience of European cities in implementing environmental initiatives within the context of sustainable urban development is extremely valuable for Ukraine. Studying this experience will help optimize post-war reconstruction processes, including those for urban areas. Currently, the EU is actively engaging Ukrainian stakeholders in environmental initiatives aimed at ensuring sustainable urban development and improving the quality of life for communities.

Key words: environmental initiatives, inclusiveness, urban development, modernization of urban space, municipal elite, political dialogue and cooperation, sustainable development.

Дата надходження статті: 30.06.2025
Дата прийняття статті: 11.07.2025
Опубліковано: 10.09.2025

УДК 329.1-027.541(477-87) «2005/2022»
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.38

Ю. О. Остапець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4955-9676
доктор політичних наук,
професор кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

Е. О. Грабчак
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-1501-645X
аспірант
Ужгородського національного університету

«РЕГІОНАЛЬНІ» ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ: КЕЙС ЗАКАРПАТТЯ (2005–2022)

Постановка проблеми. Попри унітарний характер української держави та заборону на створення регіональних партій, на локальному рівні існують низка партійних проєктів, вплив яких обмежений конкретним регіоном чи навіть етнічною групою. Зазначимо, що місцеві вибори 2015 та 2020 рр. окреслили чітку тенденцію до посилення регіональних політичних проєктів: у місцевих виборах 2020 р. взяли участь 71 регіональна партія (для порівняння у 2015 р. – 39 партій) [9, с. 30].

Відтак актуальність вивчення діяльності регіональних партій в Україні зумовлена низкою важливих чинників, які мають як наукове, так і практичне значення. Регіональні політичні партії відіграють важливу роль у впровадження реформи децентралізації, відображенні і захисті регіональних інтересів, запобіганні політичної монополії провладних партій, формуванні демократичної політичної культури. З іншого боку регіональні партії можуть просувати ідеї, що загрожують територіальній цілісності держави. Тому вивчення їхньої діяльності допомагає вчасно ідентифікувати ризики, пов'язані з сепаратизмом та формувати ефективну державну регіональну політику. Регіональні політичні партії ще називають «електоральними машинами», головне призначення яких мобілізація місцевого електорату з метою перемоги на виборах. Відтак ці партії мають вагомий вплив на регіональний політичний розвиток.

Аналіз Закарпаття як кейсу дозволяє виявити причини виникнення регіональних партій, особливості їхньої еволюції та вплив на місцеве врядування і загальнонаціональну політику. Зокрема, у 2005–2020 рр. у Закарпатській області сформувалися низка регіональних політичних сил, які мали потужний вплив на електоральні процеси краю та політичний розвиток Закарпаття загалом. До них належать партії створені для представництва інтересів національних меншин (угорська громада) (КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України), а також проєкти місцевих еліт, орієнтовані на регіональний патріотизм чи персональний вплив окремих лідерів («партії «Єдиний Центр», «Рідне Закарпаття», «Команда Андрія Балоги»).

Таким чином, вивчення діяльності регіональних партій в Україні є важливим для розуміння динаміки внутрішньополітичних процесів, ефективного управління територіями та забезпечення національної єдності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – охарактеризувати причини виникнення, еволюцію та електоральні результати регіональних партій на Закарпатті. Для досягнення мети необхідно вирішити наступні завдання: а) дослідити причини виникнення регіональних політичних партій на Закарпатті; б) проаналізувати вплив регіональних партій на суспільно-політичні процеси в Закарпатській області.

Історичні рамки дослідження зумовлені тим, що перші регіональні партії на Закарпатті з'являються у 2005 р. (КМКС-Партія угорців України та Демократична партія угорців України), а з початком російсько-української війни (лютий 2022 р.) активна партійна діяльність тимчасово призупиняється.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виникнення, розвиток та функціонування регіональних політичних партій є предметним полем дослідження низки вітчизняних дослідників: Т. Бевз, В. Бортнікова, М. Кармазіної [2], Ю. Копинця [6], В. Климончука, Р. Манайло-Приходько [3; 4], В. Лебедюка, Ю. Остапця [3; 5; 6], А. Романюка, І. Павленка [8], А. Панової [7], Н. Ротар, М. Шелемби [5], Ю. Якименка [10], С. Янішевського та інших. У своїх наукових розвідках вченими охарактеризовані різні аспекти функціонування регіональних політичних партій в Україні: причини виникнення, електоральні результати, впливовість у регіонах, участь у місцевому врядуванні тощо. Так,

© Ю. О. Остапець, Е. О. Грабчак, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

М. Кармазіна у монографії «Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр.» в одному з розділів роботи здійснює комплексний аналіз функціонування регіональних партій в Україні упродовж 1991–2017 років [2]. Електоральні результати закарпатських регіональних партій охарактеризовано у наукових статтях Ю. Остапця [5; 6]. А. Панова у статті «Регіональні» політичні партії Закарпаття (1991–2020): причини виникнення та вплив на політичний розвиток краю» вивчає особливості функціонування регіональних партій на Закарпатті [7]. Участь регіональних партій у місцевих виборах 2020 р. у загальнонаціональному масштабі досліджено в аналітичній доповіді І. Павленка [8]. Р. Манайло-Приходько вивчає феномен регіональних українських партій в цілому, акцентуючи увагу на причинах їх виникнення та впливовості в різних регіонах України [4]. Однак зростання впливовості регіональних партій потребує подальшого, більш глибокого вивчення їхньої діяльності, у тому числі і в межах окремих українських регіонів.

Виклад основного матеріалу. Регіональні політичні партії в Україні – це політичні сили, які мають обмежений географічний вплив, здебільшого представляючи інтереси окремих областей, регіонів чи етнічних меншин. Їхня діяльність, риторика та програма часто спрямовані на вирішення локальних проблем, захист культурних особливостей регіону або просування автономії в межах унітарної держави. Відтак до основних характеристик таких партій ми відносимо: 1) географічну прив'язку до конкретного регіону (Закарпаття, Буковина, Галичина); 2) культурно-етнічний аспект їхньої діяльності (представляють інтереси національних меншин); 3) фокусування діяльності на місцевій проблематиці; 4) низький загальнонаціональний рейтинг.

У розбудові регіональних партій М. Кармазіна виокремлює такі періоди:

«1) перший (1991–1997) в рамках якого регіональні партії утворюються в Кримському та Донбаському регіонах як антиукраїнські проєкти зорієнтовані на Росію (Партія економічного відродження Криму та ще 12 кримських партій; на Донбасі – Партія праці, Ліберальна партія України, Громадянський конгрес України; на Дніпропетровщині – ВО «Громада»);

2) другий (1997–2003), який пов'язаний з запровадженням змішаної виборчої системи та участю регіональних партій у парламентських виборах. У цей період з'являється цікавий феномен вітчизняного партієтворення – загальноукраїнські партії одного-двох регіонів. Для Закарпаття це була Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ (о)), яка тривалий час домінувала у політикумі краю, маючи розбудовану організаційну структуру та понад 30 тис. членів партії;

3) третій період (2003–2014) упродовж якого постали низка партій, утворених впливовими чиновниками в регіонах України (Селянська партія України на чолі з Т. Засухою на Київщині, Ліберальна партія України на чолі з В. Щербанем на Сумщині, партія «Єдиний Центр» на чолі з В. Балогою на Закарпатті та інші) і лідерами національних меншин (у 2005 р. – КМКС-Партія угорців України та Демократична партія угорців України);

4) четвертий період (починаючи з 2014 р.) для якого було характерним припинення діяльності сепаратистських регіональних партій та активна участь регіональних партій у місцевих виборах 2015 та 2020 рр.: партії «За конкретні справи» (Хмельницька область), «Єдиний Центр» (Закарпатська область), «Черкащани», «Довіряй ділам» (Одеська область та інші)» [4, с. 78–106].

До головних причин виникнення регіональних політичних партій в Україні відносимо такі: 1) історико-культурні відмінності регіонів; 2) компактне проживання національних меншин на певній території; 3) наявність регіональних груп впливу та прагнення регіональної еліти зберегти контроль над місцевими ресурсами, а відтак і відмова балотуватися на місцевих виборах у списках парламентських партій; 4) розмежування у часі проведення місцевих і парламентських виборів, починаючи з 2010 р.; 5) реформа децентралізації влади, яка надала можливість громадам самостійно розпоряджатися комунальним майном та місцевими фінансами; 6) виборча система, яка дозволяє малим партіями перемагати на виборах [3, с. 127–128]. А конкретно для Закарпаття можна додати ще такі чинники: геополітичне розташування (прикордонний статус області сприяв появі партій, орієнтованих на локальні питання), зовнішньополітичний чинник (наприклад, підтримка Угорщиною угорських партій), слабкість загальнонаціональних партій на теренах краю, що створює можливість для ефективного функціонування регіональних партійних проєктів.

Успішність регіональних партій Закарпаття можна показати на прикладі результатів виборів до обласної ради. Результати виборів до Закарпатської обласної ради 2010, 2015, 2020 рр. подано в таблиці 1.

Кейс Закарпаття характеризується на нинішній час успішно функціонуючими чотирма регіональними політичними партіями: КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України (ДПУУ), «Команда Андрія Балоги» та «Рідне Закарпаття». «А також, – зазначає А. Панова, – на останніх місцевих виборах (2015 та 2020 рр.) успішно себе зарекомендували локальні партійні проєкти, які функціонували на засадах політичної франшизи («Рідне місто», «Партія твого міста» та інші). Їх не можна назвати

Таблиця 1

Порівняльний аналіз представництва політичних партій у Закарпатській обласній раді VI, VII та VIII скликання

Назва політичної сили	Обласна рада VI скликання (2010 рік, 108 депутатів, %)	Обласна рада VII скликання (2015 рік, 64 депутати, %)	Обласна рада VIII скликання (2020 рік, 64 депутати, %)
ПП «Єдиний Центр»	45 (41, 7 %)	19 (29,6 %)	–
ВО «Батьківщина»	8 (7,4 %)	7 (10,9 %)	8 (12, 5 %)
Партія регіонів	38 (35,2 %)	–	–
«КМКС»-ПУУ	3 (2,8 %)	8 (разом з ДПУУ) (12,5 %)	8 (12, 5 %)
ДПУУ	4 (3,7 %)	–	–
ПП «Фронт змін»	5 (4,6 %)	–	–
ПП «Сильна Україна»	4 (3,7 %)	–	–
СПУ	1 (0, 9 %)	–	–
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (у 2020 р. «Європейська солідарність»)	–	15 (23,4 %)	6 (9,4 %)
ПП «Відродження»	–	11 (17,2 %)	–
ПП «Опозиційний блок»	–	4 (6,2 %)	–
«Рідне Закарпаття»	–	–	12 (18, 7 %)
«Слуга народу»	–	–	11 (17, 1 %)
«Команда Андрія Балоги»	–	–	7 (10, 9 %)
«За майбутнє»	–	–	6 (9, 3 %)
ОПЗЖ	–	–	6 (9, 3 %)
Результат регіональних партій загалом	48, 2 %	42, 1 % (27 депутатів)	42, 1 % (27 депутатів)

Джерело: [5, с. 446–447]

закарпатськими регіональними партіями, але їх можна ідентифікувати як локальні тимчасові партійні проєкти. Основними типами регіональних партій на Закарпатті є такі: 1) етнічні партії (КМКС-ПУУ, ДПУУ); 2) бізнес-партії («Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття»); 2) партії-франшизи («Партія твого міста») [7, с. 376–383].

КМКС-Партія угорців України та Демократична партія угорців України характеризуються вираженою моноетнічною базою виборців, регіоналізмом (діяльність виключно в межах компактного проживання угорської національної меншини) та орієнтацією на захист культурно-мовних прав угорської національної меншини. Ці партії співпрацюють з провідними політичними силами сусідньої Угорщини: КМКС-Партія угорців України – з правлячою партією «ФІДЕС» (В. Орбан), а ДПУУ – з Угорською соціалістичною партією (УСП). А «Рідне Закарпаття» та «Команда Андрія Балоги» (до 2020 р. партія «Єдиний Центр») – це регіональні партії краю, які зорієнтовані на всіх виборців незалежно від етнічного походження. Їх характеризує залежність від популярності конкретних лідерів (сім'ї Балог або групи депутатів-мажоритарників у випадку «Рідного Закарпаття»), прагматична ідеологія центризму чи регіоналізму, відсутність діяльності за межами області. Ці партії є своєрідними «електоральними машинами» місцевих еліт, що спираються на розгалужені клієнтельні мережі (бізнес, родинні зв'язки, контроль над місцевою адміністрацією тощо). Вони гнучко змінюють союзників на національному рівні, аби зберегти вплив на місцях. Наприклад, «Єдиний Центр» за час існування співпрацював то з пропрезидентським табором В. Ющенка, то з опозиційними силами після 2010 р., а лідери «Рідного Закарпаття» перед його створенням також належали до різних фракцій українського парламенту. Базові характеристики «регіональних» партій Закарпаття подано в таблиці 2.

Оскільки регіональні партії з'являються на Закарпатті у 2005 р., то і періодизацію їхнього розвитку, на нашу думку, слід починати саме з 2005 р., оскільки до 2005 р. на Закарпатті домінували виключно загальнонаціональні партії. Інколи такі партії ставали «партіями влади» в області (наприклад, Соціал-демократична партія України (об'єднана) (1998–2004)). Отже, в еволюції регіональних партій Закарпаття можна виокремити такі періоди: перший (2005–2010); другий (2010–2020) і третій, починаючи з 2020 р. Констатуємо, що перші регіональні партії з'являються на Закарпатті у 2005 р., і вони були утворені лідерами угорської національної меншини: КМКС-Партія угорців України (16.02.2005) та ДПУУ (24.03.2025). Можливість утворення таких партій виникає внаслідок демократизації суспільних відносин за результатами Помаранчевої революції (2004 р.). У 2008 р. з'являється ще одна регіональна партія, яка утворена В. Балогою – «Єдиний Центр» (20.03.2008). Назва партії говорить про те, що це центристська політична

Таблиця 2

«Регіональні» партії Закарпаття

Назва партії	Рік та спосіб утворення, лідер	Ідеологія та організаційна структура	Основні ресурси впливовості
КМКС-Партія угорців України	16.02.2005, В. Брензович	захист інтересів угорської національної меншини	підтримка «Фідес», фінансова підтримка Угорщини, розгалужена організаційна структура та інститут членства, медіа-ресурси
ДПУУ	офіційна реєстрація, 24.03.2025, Л. Зубанич	захист інтересів угорської національної меншини	підтримка УСП, фінансова підтримка Угорщини, розгалужена організаційна структура та інститут членства, медіа-ресурси
«Єдиний Центр»	ребрендинг 20.03.2008, В. Балога	центризм, відсутність чіткої ідеологічної артикуляції	адміністративний ресурс, місцевий бізнес, медіа-ресурси, розгалужена організаційна структура
«Команда Андрія Балоги»	ребрендинг партії «Єдиний Центр», серпень 2020 А. Балога	регіоналізм, центризм, відсутність чіткої ідеологічної артикуляції	адміністративний ресурс, місцевий бізнес, медіа-ресурси, адміністративний ресурс, відсутність стійкої організаційної мережі, відсутність членства, віртуальна партія
«Рідне Закарпаття»	ребрендинг 24.10.2018 Р. Горват, В. Лунченко, В. Петьовка, В. Поляк	регіоналізм, патріотизм, відсутність чіткої ідеологічної артикуляції	місцевий бізнес, відсутність стійкої організаційної мережі, відсутність членства, віртуальна партія

Джерело: побудовано авторами

сила, яка утворена з метою участі в реалізації владних відносин. На загальнонаціональному рівні партія не змогла здобути прихильність виборців, але на регіональному рівні вона мала потужний вплив на Закарпатті.

Другий період в розвитку регіональних партій ми пов'язуємо з тим, що у 2010 р. відбулося розділення в часі проведення місцевих і парламентських виборів внаслідок чого регіональні партії значно підвищують свою суб'єктність в політичному процесі і успішно конкурують за депутатські мандати на рівні з національними партіями (див. Таблицю 1). Для цього періоду було характерним домінування в області трьох регіональних партій: «Єдиного Центру», КМКС-Партії угорців України та ДПУУ.

Для угорських партій місцеві вибори 2015 р. стали історичними, оскільки напередодні виборів угорські партії Закарпаття підписали угоду про співпрацю на виборах за посередництва віцепрем'єра Угорщини Ж. Шем'єна. Як результат ними було створено спільний виборчий список до обласної ради (квоти 50/50, очолив кандидат від КМКС-Партії угорців України). Мета такої угоди – гарантоване подолання 5% бар'єру та здобуття максимуму мандатів у районах компактного проживання угорців. Зазначимо, що така тактика добре спрацювала, і як результат угорський спільний список отримав 8 мандатів в облраді (третя за чисельністю фракція в обласній раді) 7-го скликання (див. Таблицю 1), а в Берегівській і Виноградівській районних радах угорці здобули більшість. Лідер КМКС-Партії угорців України В. Брензович став першим заступником голови Закарпатської обласної ради [3, с. 237–250; 5, с. 439–441].

Початок третього періоду ми пов'язуємо з місцевими виборами 2020 р., оскільки саме ці вибори окреслили сучасний регіональний партійний ландшафт. Зазначимо, що напередодні місцевих виборів 2020 р. на Закарпатті з'являються дві нові регіональні партії – «Команда Андрія Балоги» (ребрендинг партії «Єдиний Центр») і «Рідне Закарпаття» (ребрендинг партії «Київська громада»). Особливістю цих виборів було те, що відбулися вони після завершення першого етапу реформи децентралізації в Україні внаслідок якої територіальні громади отримали більше повноважень і можливостей для розвитку (фінансова децентралізація, розпорядження комунальним майном тощо). На Закарпатті за результатами реформи було утворено 6 районів (було 13) та 64 територіальні громади. А також ці вибори відбувалися за новою модифікованою пропорційною виборчою системою з напіввідкритими списками, яка була запроваджена Виборчим кодексом України. Нові правила суттєво підвищили значущість політичних партій у виборчому процесі, оскільки в територіальних громадах, де більше 10 тис. виборців, вибори проводилися виключно на партійній основі [1].

Однією з ключових характеристик місцевих виборів 2020 р. – регіональна специфіка їх результатів. Фактично в кожному регіоні вибори показали існування своєї особливої партійної структури та її конфігурації. За словами І. Пав-

Таблиця 3

Результати виборів до Закарпатської обласної ради, Ужгородської міської ради та районних рад області (%)

	РЗ	ЗМ	ОПЗЖ	КАБ	КМКС	Б	ЄС	СН
Закарпатська обл. р.	17,7	8,9	8,0	10,8	11,6	12,6	9,0	17,4
Ужгородська м. р.	8,3		8,2			12,5	8,0	11,5
Ужгородська рай. р.	15,2	9,5	6,6	5,5	13,5	14,2	10,2	19,3
Мукачівська рай. р.	9,4	8,2	15,4	22,6		17,7		16,9
Рахівська рай. р.	21,4	6,6		6,2		5,5	11,6	10,4
Хустська рай. р.	24,9	8,9	8,5	12,5		11,9	9,2	21,1
Тячівська рай. р.	24,0	11,4	9,7	7,7		14,4	6,4	26,17
Берегівська рай. р.	22,6	5,1		6,2	35,0			13,5

Джерело: [6]

ленка «відбулася зміна політичної поведінки місцевих еліт на створення власних партійних проектів. Внаслідок цього представництво у місцевих радах різного рівня отримали приблизно 54 «регіональні» партії з загального числа переможців (111 політичних партій). Тобто фактично кожна друга партія-переможець виборів 2020 – «регіональна» [8]. Приблизно таким був результат регіональних партій на виборах до Закарпатської обласної ради: загалом 42,1% голосів виборців та 27 депутатських мандатів з 64 (див. Таблицю 1).

До основних політичних сил, які отримали депутатські мандати до Закарпатської обласної ради, Ужгородської міської ради та шести районних рад, відносимо такі: парламентські партії («Європейська солідарність» (ЄС), ВО «Батьківщина» (Б), ОПЗЖ, «Слуга народу» (СН), «нова» загальноукраїнська партія «За майбутнє» (ЗМ) та три регіональні партії («Команда Андрія Балоги» (КАБ), «Рідне Закарпаття» (РЗ) та КМКС-ПУУ). Результати виборів до вказаних рад подано в таблиці 3.

Як зазначено нами у статті «Регіональні особливості електорального вибору громадян за результатами місцевих виборів 2020 року в Україні» «найбільшу кількість депутатських мандатів до рад різного рівня отримала нова регіональна партія «Рідне Закарпаття» (347 мандатів). Успішною була виборча кампанія і для іншої нової регіональної партії «Команда Андрія Балоги» (188 мандатів). Майже у шість разів більше депутатських мандатів отримала КМКС-Партія угорців України (124) у порівнянні зі своїм конкурентом у боротьбі за голоси угорської національної меншини – Демократичною партією угорців України (20 мандатів)» [6].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. За результатами проведеного дослідження можна констатувати, що регіональні політичні партії є невід'ємним елементом політичного ландшафту Закарпаття упродовж 2005–2025 рр. У політичному житті області вони відіграють подвійну роль: з одного боку слугують інструментом представництва місцевих інтересів (територіальних або етнокультурних), а з іншого – стають механізмом реалізації амбіцій локальних лідерів у межах регіону. Зазначимо, що упродовж 1991–2025 рр. партійна палітра Закарпаття формувалася як поєднання етнорегіональних партій (передусім угорських, що консолідують голоси національної меншини), регіональних персоналістських проєктів, очолюваних впливовими вихідцями краю (В. Балоги, А. Балога, В. Петьовка, Р. Горват та інші) та загальнонаціональних партій. До партійної структури краю на нинішній час входять такі регіональні партії: КМКС-Партія угорців Закарпаття, Демократична партія угорців України, «Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття».

Констатовано вагомий вплив регіональних партій на електоральні процеси і врядування в області. Вони постійно отримували представництво в обласній раді, контролювали окремі міські та селищні громади та формували порядок денний, орієнтований на специфічні потреби Закарпаття. Факторами успіху цих партій стали наявність чітко виражених локальних інтересів і ідентичностей, підтримка з боку місцевого бізнесу та еліт, а також певна ізольованість регіону, що сприяла розвитку власного політичного мікроклімату. Водночас їх еволюція нерідко стримувалася загальнонаціональними процесами – змінами виборчого законодавства, конкуренцією з всеукраїнськими партіями, демографічними тенденціями (міграція, трансформації етнічної структури), а також вимогами законодавства, яке не передбачає офіційного статусу регіональних партій.

Кейс Закарпаття засвідчує, що регіональні партії можуть стати впливовим чинником політичного процесу без загрози територіальній цілісності. Вони інтегрують специфічні інтереси громади в легітимне русло представницької демократії. Досвід Закарпаття є показовим для загальноукраїнського контексту, оскільки висвітлює необхідність врахування регіональної специфіки

при формуванні державної регіональної політики та удосконаленні партійної системи в сучасній Україні, особливо в умовах децентралізації і консолідації українського суспільства.

Література

1. Виборчий кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення 25.05.2025).

2. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.

3. Манайло-Приходько Р., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Монографія. Ужгород: Вид-во «Рік-У», 2020. 338 с.

4. Манайло-Приходько Р. Феномен «регіональних» політичних партій в Україні. Політікус. 2016. № 2. С.93–98.

5. Остапець Ю., Шелемба М., Дудінський В. Електоральні процеси на Закарпатті (1991–2020). *Політичні інститути та процеси в Україні в кінці XX – на початку XXI століть*: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; Каф. політ. і держупр.; Каф.соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. С. 409–459.

6. Остапець Ю., Копинець Ю. Регіональні особливості електорального вибору громадян за результатами місцевих виборів 2020 року в Україні. *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти.* Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет» / За заг. ред. проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 38–56.

7. Панова А. «Регіональні» політичні партії Закарпаття (1991–2020): причини виникнення та вплив на політичний розвиток краю. *Вісник Львівського університету: Серія філософсько-політологічні студії*. 2025. Випуск 58. С. 376–383.

8. Павленко І. Аналіз результатів виборчої кампанії до місцевих органів влади 25 жовтня 2020 р. Аналітична доповідь. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf (дата звернення 04.05.2025).

9. Партії регіонів: у що і як грають регіональні групи впливу на полях незавершеної децентралізації. Аналітична доповідь URL: https://drive.google.com/file/d/1bBylnj331d46S_fVK6o6QYiR9dwsk6q4/view (дата звернення 23.05.2025).

10. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

Анотація

Остапець Ю. О., Габчак Е. О. **Регіональні політичні партії в Україні: кейс Закарпаття (2005–2022).** – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз виникнення та еволюції регіональних політичних партій у Закарпатській області упродовж 2005–2025 років. Метою дослідження є визначення причин виникнення цих партій, особливостей їхнього розвитку на різних етапах та оцінка їхнього впливу на політичний процес регіону. Об'єктом аналізу виступають партійні утворення, діяльність яких зосереджувалася переважно в межах Закарпаття. Йдеться про партії угорської громади (КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України) та персоналістські політичні проєкти локальних еліт («Єдиний Центр», «Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття»). Емпіричну базу дослідження становлять результати місцевих виборів, партійні програми, нормативно-правові акти та матеріали місцевої преси. Методологічно дослідження спирається на історичний і компаративний підходи, використовуються елементи системного аналізу.

В ході роботи виявлено та охарактеризовано динаміку електоральної підтримки регіональних партій і поступове зростання представленості цих сил у місцевих радах. Показано, що локальні політичні еліти дедалі активніше використовують регіональні партії для зміцнення свого впливу на місцеве врядування. Особливо після завершення першого етапу реформи децентралізації.

Зазначено, що до 2005 р. на Закарпатті домінували виключно загальнонаціональні партії, які інколи ставали партіями влади в регіоні. Оскільки перші регіональні партії на Закарпатті з'являються у 2005 р. (КМКС-Партія угорців України та Демократична партія угорців України), то періодизація їхнього розвитку має такий вигляд: перший період (2005–2010); другий період (2010–2020) і третій – починаючи з 2020 р.

Окрему увагу приділено етнічному чиннику у розбудові регіональних партій та проаналізовано діяльність угорських регіональних партій. Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше простежено еволюцію регіональної партійності Закарпаття упродовж усього періоду незалежності України, запропоновано авторську типологію регіональних партій (етнічні партії, бізнес-партії / персоналістські партії, партії-франшизи), а також окреслено їхній вплив на регіональну політичну динаміку.

Зроблено висновок, що регіональні партії можуть стати впливовим чинником політичного процесу без загрози територіальній цілісності, оскільки вони інтегрують специфічні інтереси громади в легітимне русло представницької демократії. Констатовано, До партійної структури краю на нинішній час входять такі партії: КМКС-Партія угорців Закарпаття, Демократична партія угорців України, «Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття».

Ключові слова: Закарпаття, регіональні партії, місцеві вибори, угорська національна меншина, КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України, «Єдиний центр», «Рідне Закарпаття», «Команда Андрія Балоги».

Summary

Ostapets Yu. O., Hrabchak E. O. **Regional political parties in Ukraine: the case of Zakarpattia (2005–2022).** – Article.

This article presents a comprehensive analysis of the emergence and evolution of regional political parties in the Zakarpattia region during 2005–2025. The aim of the study is to identify the reasons for the rise of these parties, examine the features of their development at different stages, and assess their impact on the region's political process. The analysis focuses on party formations whose activity was predominantly confined to Zakarpattia. These include the parties of the Hungarian community (the KMKS-Party of Hungarians of Ukraine and the Democratic Party of Hungarians of Ukraine) as well as the personalist political projects of local elites («United Centre», «Andriy Baloha's Team», and «Native Zakarpattia»). The empirical base of the research comprises results of local elections, party programs, normative legal acts, and materials from the local press. Methodologically, the study draws on historical and comparative approaches and employs elements of systems analysis.

The study revealed and characterized the dynamics of electoral support for regional parties and the gradual increase in these parties' representation in local councils. The analysis shows that local political elites have been increasingly using regional parties to strengthen their influence in local governance, especially following the completion of the first stage of the decentralization reform.

It is noted that prior to 2005 Zakarpattia was dominated exclusively by nationwide parties, which at times functioned as the "parties of power" in the region. Since the first regional parties in Zakarpattia emerged only in 2005 (the KMKS-Party of Hungarians of Ukraine and the Democratic Party of Hungarians of Ukraine), their development can be periodized as follows: the first period (2005–2010), the second period (2010–2020), and the third period from 2020 onward.

Special attention is devoted to the ethnic factor in the development of regional parties, and the activities of the Hungarian minority's regional parties are analyzed. The scientific novelty of the research lies in the fact that it traces, for the first time, the evolution of the regional party landscape in Zakarpattia throughout the entire period of Ukraine's independence. The study also proposes an original typology of regional parties (ethnic parties, business/personalist parties and franchise parties) and outlines their influence on regional political dynamics.

In conclusion, the study finds that regional parties can become an influential factor in the political process without threatening the country's territorial integrity, since they channel specific community interests into the legitimate framework of representative democracy. It is established that the region's current party system includes the following regional parties: the KMKS Party of Hungarians of Ukraine, the Democratic Party of Hungarians of Ukraine, «Andriy Baloha's Team», and «Native Zakarpattia».

Key words: Zakarpattia, regional parties, local elections, hungarian national minority, KMKS-Party of Hungarians of Ukraine, Democratic Party of Hungarians of Ukraine, «United Centre», «Native Zakarpattia», «Andriy Baloha's Team».

Дата надходження статті: 10.06.2025
Дата прийняття статті: 23.06.2025
Опубліковано: 10.09.2025

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Р. О. Волошин
Етапи формування української нації: аналіз можливості розширення триетапної концепції націогенезу.....**3**

Л. В. Діденко
Філософське інтерпретування варіативів економічного капіталу: від ресурсу до антропоодиниці.....**10**

О. В. Добродум
Релігія і сім'я в епоху цифровізації: трансформація цінностей і практик.....**21**

Н. А. Дресвяннікова
Методологічні засади дослідження впливу уяви на правозахист.....**27**

П. О. Ізуїта, С. В. Женжера
Техніка безпеки під час викладання філософських дисциплін.....**34**

Т. О. Kovalskyi
Specificity and features of the concept of just war in early modern philosophy.....**43**

І. В. Козій, М. А. Пігош, А. В. Шевчук
Філософія абсурду Альбера Камю.....**49**

І. З. Майданюк, В. В. Лісіцин, В. В. Сушко
Гендерна ідентичність у контексті сучасного суспільства: вплив культури та виховання.....**55**

І. Ю. Остапець
Ревізія ідеї свободи: постмодерні виклики традиційним уявленням.....**60**

П. А. Соболєвський
Вплив філософії повсякденної мови на становлення та розвиток правових ідей Р. Дворкіна: сучасний контекст.....**68**

Д. Д. Чернецький
Постфеноменологічне дослідження інвалідності та його міждисциплінарний вимір.....**74**

О. О. Штепа, Н. О. Зінченко, С. В. Коваленко
Релігійні стереотипи української ментальності в державотворчому дискурсі: соціально-філософський аналіз.....**80**

А. І. Яручик
Мова у духовному бутті людини.....**86**

СОЦІОЛОГІЯ

Л. В. Калашнікова
Причинно-наслідкові зв'язки формування соціальних конструктів підліткової сексуальності: соціологічні візії.....**92**

В. В. Каритка
Екологічна відповідальність в умовах воєнних ризиків: характеристика змістовних складових.....**98**

А. С. Лобанова, В. І. Орел
Дарування як соціальний феномен: витоки, сутність, сучасні прояви.....**104**

K. S. Maltseva
Causal mechanisms and mechanistic explanations in social science.....**112**

М. О. Соболевська, Т. Г. Червінська, Є. О. Мороз
Практики використання штучного інтелекту у вищій освіті: студентський досвід в умовах війни.....**118**

І. П. Шевель
Міжкультурна взаємодія та соціальні напруження у воєнний період:
трансформації публічного дискурсу в Україні.....**125**

ПОЛІТОЛОГІЯ

В. В. Атаманенко
Ідеологія соціального лібералізму в історії розвитку ліберального поняття свободи.....**131**

Л.-О. К. Бондаренко
Кризові явища та зміни ідеологічних орієнтирів у країнах ЄС
під впливом діяльності націоналістичних партій, популістських настроїв
та порушень демократичних принципів.....**138**

І. В. Вівчар, О. П. Постельжук, О. В. Крет
Міжнародні економічні відносини як інструмент відновлення України
в післявоєнний період: виклики та перспективи.....**146**

М. В. Горват
Теоретичні моделі інтеграції/включення національних меншин
у громадянське суспільство в контексті вивчення ромської проблематики.....**157**

Р. О. Друль
Ідеологічні зсуви електорату ЄС за останні десятиліття.....**165**

Р. І. Євценко
Інститут лобізму в Україні: порівняльно-правовий аналіз та шляхи
імплементації міжнародних стандартів.....**172**

О. Ю. Кашаба, І. В. Щербина, В. М. Мережко
Соціокультурний феномен мемів як джерело вивчення російсько-української війни **178**

В. П. Кубко
Безпековий потенціал міжнародних неурядових організацій
у врегулюванні конфліктів.....**185**

П. Л. Лисянський, В. А. Ястребова, А. Р. Саліхов
Політична поведінка під тиском: як когнітивні атаки
формують масову свідомість.....**192**

М. О. Михайлишин
Методи і фактори оцінювання дифузії доменів головних політичних інститутів:
на прикладі політичної системи України в 2014–2022 роках.....**199**

С. М. Наумкіна
Електоральні розколи та партійна трансформація Україні в умовах війни:
формування нових ліній суспільної диференціації.....**208**

В. Я. Приліпко
Інституціональна перспектива волонтерського руху:
теоретичне осмислення українського досвіду.....**212**

В. В. Пустовар
Вплив національної свідомості на формування економічної політики
в умовах глобалізації.....**218**

В. А. Савчук
Інструменти виявлення та подолання деструктивних
впливів та пропагандистських наративів інформаційних операцій:
типологія, основні характеристики.....**224**

Т. М. Смук
Стабільність урядів великих коаліцій у представницьких демократіях Європи.....**230**

О. І. Тимошенко, Л. О. Левченко
Особливості співвідношення влади та самоврядування:
генезис та трансформація підходів в контексті політологічного аналізу.....**239**

Т. П. Хлівнюк
Ліберальна доктрина соціальної держави:
справедливий розподіл загального блага **244**

Л. С. Хорішко
Екологічі ініціативи як складова сталого міського розвитку в ЄС..... **250**

Ю. О. Остапець, Е. О. Грабчак
«Регіональні» політичні партії в Україні: кейс Закарпаття (2005–2022)..... **255**

CONTENTS

PHILOSOPHY

Voloshyn R. O.
Stages of Ukrainian nation formation: analysis of the possibility of expanding the three-stage concept of nation genesis **3**

Didenko L. V.
Philosophical interpretation of the economic capital variants: from resource to the human being **10**

Dobrodum O. V.
Religion and family in the era of digitalization: transformation of values and practices **21**

Dresviannikova N. A.
Methodological foundations for studying the impact of imagination on human rights protection **27**

Izuita P. O., Zhenzhera S. V.
Safety precautions in the process of teaching philosophical disciplines **34**

Kovalskyi T. O.
Specificity and features of the concept of just war in early modern philosophy **43**

Kozii I. V., Pigosh M. A., Shevchuk A. V.
The philosophy of the absurd by Albert Camus **49**

Maidaniuk I. Z., Lisitsin V. V., Sushko V. V.
Gender identity in the context of modern society: the influence of culture and upbringing **55**

Ostapets I. Yu.
Rethinking the idea of freedom: postmodern challenges to traditional notions **60**

Sobolievskyi P. A.
The influence of the ordinary language philosophy on the formation and development of R. Dworkin's legal ideas: modern context **68**

Chernetskyi D. D.
Post-phenomenological research on disability and its interdisciplinary dimension **74**

Shtepa O. O., Zinchenko N. O., Kovalenko S. V.
Religious stereotypes of Ukrainian mentality in state-building discourse: a socio-philosophical analysis **80**

Yaruchyk A. I.
Language in the spiritual being of man **86**

SOCIOLOGY

Kalashnikova L. V.
Cause and effect relationships in the formation of social constructs of adolescent sexuality: sociological perspectives **92**

Karytka V. V.
Environmental responsibility under conditions of war-related risks: characteristics of substantive components **98**

Lobanova A. S., Orel V. I.
Giving as a social phenomenon: origins, essence, and contemporary manifestations **104**

Maltseva K. S.
Causal mechanisms and mechanistic explanations in social science **112**

Sobolevska M. O., Chervinska T. G., Moroz Ye. O.
Practices of using artificial intelligence in higher education: student experience during wartime **118**

Shevel I. P.
Intercultural interaction and social tensions during the war period:
transformations of public discourse in Ukraine..... **125**

POLITOLOGY

Atamanenko V. V.
The ideology of social liberalism in the history of the development
of the liberal concept of freedom..... **131**

Bondarenko L.-O. K.
Crisis phenomena and changes in ideological orientations in EU countries under the influence
of nationalist parties, populist sentiments and violations of democratic principles..... **138**

Vivchar I. V., Postelzhuk O. P., Kret O. V.
International economic relations as a tool for Ukraine's post-war recovery:
challenges and prospects..... **146**

Horvat M. V.
Theoretical models of integration/inclusion of national minorities in civil society
in the context of studying Roma issues..... **157**

Drul R. O.
Ideological shifts among the EU electorate over the past decades..... **165**

Yevtsenko R. I.
Institute of lobbying in Ukraine: comparative legal analysis and ways
of implementing international standards..... **172**

Kashaba O. Yu., Shcherbyna I. V., Merezhko V. M.
Socio-cultural phenomenon of memes as a source for the study
of the Russian-Ukrainian war..... **178**

Kubko V. P.
The security potential of international non-governmental organizations
in conflict resolution..... **185**

Lysianskyi P. L., Yastrebova V. A., Salikhov A. R.
Political behavior under pressure: how cognitive attacks shape mass consciousness..... **192**

Mykhailyshyn M. O.
Methods and factors for assessing the diffusion of domains of major political institutions:
the example of the political system of Ukraine in 2014–2022..... **199**

Naumkina S. M.
Electoral splits and party transformation in Ukraine in times of war:
the formation of new lines of social differentiation..... **208**

Prylipko V. Ya.
The institutional perspective of the volunteer movement:
theoretical reflection on the Ukrainian experience..... **212**

Pustovar V. V.
The influence of national consciousness on the formation of economic policy
in the context of globalisation..... **218**

Savchuk V. A.
Tools for identifying and overcoming destructive influences and propaganda narratives
in information operations: typology, key characteristics..... **224**

Smuk T. M.
Stability of grand coalition governments in representative democracies of Europe..... **230**

Tymoshenko O. I., Levchenko L. O.
Peculiarities of the relationship between power and self-government:
genesis and transformation of approaches in the context of political science analysis..... **239**

Khlivniuk T. P.
Liberal doctrine of the welfare state: fair distribution of the common good.....**244**

Khorishko L. S.
Environmental initiatives as a component of sustainable urban development in the EU..... **250**

Ostapets Yu. O., Hrabchak E. O.
Regional political parties in Ukraine: the case of Zakarpattia (2005–2022).....**255**

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 54

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – С. Калабухова

Підписано до друку 29.08.2025. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 31,13. Ум. друк. арк. 31,15.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0825/688.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.